

“ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ,”

Π. ΒΡΑΪΛΑ ΑΡΜΕΝΗ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

90 9,13

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΜΙΧ. Ι. ΣΑΛΙΒΕΡΟΥ
ΣΤΑΔΙΟΥ 14-ΑΘΗΝΑΙ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Ἄγκωσσέ Γ. (Parus).— Ἀπόκρυφος ἐπιστήμη καὶ ψυχισμός. Μετάφρασις Ν. Κουντουριώτου.	Λογ.	35.—
Ἀρβανίτη Ἀρ. — Ἡ κρίσις τοῦ Σοσιαλισμοῦ καὶ Κομμουνισμοῦ	»	15.—
Ἀριστοτέλους. — Πολιτικῶν τὸ Γ (Πολίτης, Πολιτεία, Πολίτευμα). Μετάφρασις Ν. Φαρανιάτου.	»	20.—
Βάσσιγτ Ν. — Ὁ ὕπνος καὶ τὰ ὄνειρα. Μετάφρασις ὑπὸ Ν. Κουντουριώτου.	»	40.—
Βίλσερ Λ. — Ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος. Μετάφρασις ὑπὸ Α. Δαλεζίου.	»	30.—
Βούντ Βίλχ. — Σύστημα φιλοσοφίας. Μετάφρασις ὑπὸ Α. Δαλεζίου. Τόμοι 2.	»	175.—
Βούντ Βίλχ. — Ὑπνωτισμὸς καὶ ὑποβολή. Μετάφρασις ὑπὸ Πολυμέρη	»	15.—
Βράϊλα Ἀρμένη Π. — Περὶ ἐνόητος τῶν Λογικῶν Στοιχείων.	»	10.—
Βράϊλα Ἀρμένη Π. — Περὶ Πρώτων Ἰδεῶν καὶ Ἀρχῶν Δοκίμιον.	»	30.—
Βράϊλα Ἀρμένη Π. — Στοιχεῖα θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς φιλοσοφίας.	»	30.—
Γκόρτερ Ἐρ. — Ὁ Ἱστορικὸς Ὑλισμὸς. Μετάφρασις ὑπὸ Ν. Λαΐδη.	»	20.—
Γκιγιὼ Μ. — Στοιχεῖα ἐλευθέρως Ἠθικῆς. Μετάφρασις ὑπὸ Ν. Κουντουριώτη	»	40.—
Ἐγγέλου Γ. Γ. — Ἡ Λογική. Μετάφρασις ὑπὸ Παν. Γρατσιάτου.	»	35.—
Ἐκκερμυν Τ. Ρ. — Συνομιλίας Ἐκκερμαν μὲ τὸν Γκαϊτε. Μετάφρασις ὑπὸ Ν. Καζαντζάκη	»	30.—
Ἐμερσον. Δόγματα τοῦ κόσμου. Μετάφρασις ὑπὸ Θ. Χ. Φλωρᾶ.	»	30.—
Ἐνγκελς Π. Ρ. — Δουδοβίκος Φόϊερμπαχ, καὶ τὸ τέλος τῆς Κλασσικῆς Γερμανικῆς Φιλοσοφίας. Μετάφρασις ὑπὸ Κ. Ζαχαριάδου.	»	30.—
Ἐνγκελς Π. Ρ. — Οὐτοπιστικὸς καὶ Ἐπιστημονικὸς Σοσιαλισμὸς. Μετάφρασις ὑπὸ Σ. Φημίου.	»	15.—
Ζερβουῖ Ι. — Ἱστορία τῆς Ἰδέας.	»	35.—
Ζιέχεν Τ. — Ἐγκέφαλος καὶ Ψυχὴ. Μετάφρασις ὑπὸ Α. Δαλεζίου.	»	25.—

ΕΥΚΟΛΙΑΙ ΠΛΗΡΩΜΗΣ ΔΙΑ ΜΗΝΙΑΙΩΝ ΔΟΣΕΩΝ
ΖΗΤΗΣΑΤΕ ΤΙΜΟΚΑΤΑΛΟΓΟΝ ΔΩΡΕΑΝ

03 ΙΟΥΛ. 2008

“ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ,”

Π. ΒΡΑΪΛΑ ΑΡΜΕΝΗ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Φιλοσ. II β.

ΑΚΑ
ΙΟΙ
ΒΡΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΙΔΑΓ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Αριθ. 2211
8,65

150746

417 $\frac{576}{8,49}$

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΜΙΧ. Ι. ΣΑΛΙΒΕΡΟΥ
ΣΤΑΔΙΟΥ 14-ΑΘΗΝΑΙ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ὅτε προσεκλήθημεν νὰ ἐκδώσωμεν Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας δυνάμενον νὰ χρησιμεύσῃ ὡς κείμενον εἰς τοὺς διδασκομένους ἐν ταῖς παρ' ἡμῖν Παιδευτηρίοις, συνησθάνθημεν τὰς πολυειδεῖς τοῦ ἔργου δυσκολίας· διότι ἐπρόκειτο ἀφ' ἑνὸς μὲν, ν' ἀνακεφαλαιώσωμεν καὶ ἐκθέσωμεν διὰ βραχέων τὰς ἐπὶ ἐξαστίαν φιλοσοφικὰς ἡμῶν παραδόσεις, ἀφ' ἑτέρου δέ, νὰ μεταχειρισθῶμεν καὶ φράσιν εὐληπτον νόμιμόν ἐκθέσεως σαφῆ καὶ ἀρμόζοντα εἰς τὴν νοτισύνην τῶν νέων· οὐδὲ ἠδυνάμεθα νὰ παραλείψωμεν οὐσιῶδες τι κατὰ τὸ σύνολον, τὰς σχέσεις, τὴν ἀλληλουχίαν καὶ τὴν πρὸς ἀλλήλας ἀρμονίαν τῶν ἡμετέρων θεωριῶν, ὥστε δύσκολον ἀπέβαινε νὰ συμβιβάσωμεν τὴν συντομίαν καὶ τὴν σαφήνειαν πρὸς τὸ πλῆθος καὶ τὴν σπουδαιότατα τῶν ζητημάτων ὅσα προτίθεται νὰ λύσῃ οἰαδήποτε ὀπωσοῦν πλήρης φιλοσοφικὴ πρᾶγματεία. Ἴνα δὲ κατὰ τὸ δυνατὸν μετριάσωμεν τὰ ἄτοπα ὅσα φύσει ἐνυπάρχουσιν εἰς τοιοῦτου εἴδους συγγραφεῖς, ἠναγκάσθημεν ν' ἀποκόψωμεν ἀπὸ τῆς ὕλης τῶν ἡμετέρων παραδόσεων πᾶσαν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν καὶ πᾶσαν ἐπίκρισιν συστημάτων μὴ συμφωνούντων πρὸς τὸ ἡμέτερον, ὡς ἐπίσης ν' ἀποσιωπήσωμεν τὰς πηγὰς ἐξ ὧν ἠντλήσαμεν τινὰς τῶν ἐκτεθειμένων θεωριῶν, πρὸς δέ, νὰ μὴ διακρίνωμεν τὰς ἡμετέρας τῶν ἀλλοτρίων, καὶ πᾶσας ὁμοῦ νὰ παρουσιάσωμεν εἰς τοὺς εἰδήμονας νὰ τὰς διαστείλωσι. Τοῦτο δὲ λέγομεν πρὸς δικαιολόγησιν τοῦ βιβλίου καὶ οὐχὶ τοῦ συγγραφέως, διότι οὐδεὶς μᾶλλον ἡμῶν συναισθάνεται πόσον εὐτελής εἶναι ὁ ἔρανος, ὃν ἡμεῖς εἰσφέρομεν εἰς τὸν ἀρχαιόπλουτον θησαυρὸν τῆς φιλοσοφικῆς μαθήσεως. Οὐδεμία ἐπιστήμη εἶναι προσὸν μιᾶς μόνης διανοίας. Ἡ δὲ Φιλοσοφία εἶναι ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλο γέννημα τῶν αἰώνων καὶ ἀπαύγασμα τῶν δαιμονιωτέρων πνευματικῶν ὅσα ἀνεφάνησαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ· καὶ ἐπειδὴ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι ἔλαβε τὴν εὐγενεστέραν καὶ ὑψηλοτέραν αὐτῆς ἔκφρασιν, ἔτι μᾶλλον ὀφείλει νὰ μετριοφρονῇ ὁ ἐφ' ἡμῶν καὶ ἐξ ἡμῶν ἐπιλαμβανόμενος τῆς ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην δεινῆς καὶ οὐχ ἤττον ἀναγκαίας ταύτης μελέτης. Διὰ τοὺς αὐτοὺς τούτους λόγους ἐνομίσασμεν ὅτι ὀφείλομεν νὰ μείνωμεν πιστοὶ εἰς τὴν φρόνιμον καὶ ἀσφαλῆ μέθο-

δον τῆς ψυχολογικῆς παρατηρήσεως, καὶ ν' ἀφιερῶσωμεν εἰς τὰ ἀθά-
 νατα μνημεῖα τῶν προπατόρων ἡμῶν ἔντονον καὶ ἀδιάλειπτον προ-
 σοχήν, γὰρ μὴ παραλείψωμεν δὲ καὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν συστημάτων τῆς
 νεωτέρας καὶ τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας, ἵνα τὰ οἰαδήποτε ἐξαχό-
 μενα τῶν ἀτομικῶν ἡμῶν σκέψεων διαφωτίσωμεν καὶ διορθώσωμεν
 διὰ τῆς σοφίας τῶν διδασκάλων καὶ τῆς πείρας τῆς ἱστορίας. Θέ-
 λομεν δὲ νομίσει ἡμᾶς αὐτοὺς εὐτυχεῖς, ἐὰν ἡ μὲν Σχολή, εἰς ἣν ἀνή-
 κομεν, θεωρήσῃ οὐχὶ ἀνάξιον τῆς προσοχῆς καὶ τῆς ἐπιεικοῦς αὐτῆς
 κρίσεως τὸ μικρὸν τοῦτο πόνημα, ὅπερ προσφέρομεν αὐτῇ ὡς εὐτε-
 λὲς διδάκτρον εἰς δεῖγμα τῆς βαθυτάτης ἡμῶν εὐγνωμοσύνης, ἢ
 δὲ προσφιλῆς ἡμῶν πατρὶς ἀποδεχθῆ αὐτὸ εὐμενῶς ὡς σημεῖον τῆς
 πρὸς αὐτὴν ὀλοτελοῦς ἡμῶν ἀφοσιώσεως καὶ ὡς ἔνθερμον εὐχὴν, ἵνα
 ἀναλάμψῃ παρ' ἡμῖν ἡ φιλοσοφικὴ μεγαλόνοια, ἥτις εἶναι ἡ λαμ-
 προτέρα καὶ καθαρωτέρα ἀκτὶς τῆς προγονικῆς ἡμῶν δόξης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΕΡΙ ΟΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΙΡΕΣΕΩΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑΣ ΑΛΛΑΣ ΜΑΘΗΣΕΙΣ ΣΧΕΣΕΩΝ ΑΥΤΗΣ, ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

§. 1. Ἡ Φιλοσοφία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν νόμων τῆς νοήσεως καὶ τῆς πράξεως. (Ὅρα § 406 καὶ Διατριβὰς § 12 καὶ Δοκίμιον § 161 καὶ ἐφεξῆς). Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὴν νόησιν καὶ τὴν πράξιν ἀνάγεται πᾶσα ἡ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὥρισαν τινὲς τὴν φιλοσοφίαν, ἐπιστήμην τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ὡσαύτως, θεωρήσαντες τὴν πράξιν ὡς συνέπειαν τῆς νοήσεως, ἄλλοι ὥρισαν αὐτήν, ἐπιστήμην τῆς νοήσεως· καὶ ἄλλοι, εἰς τὸ ἀντικείμενον τῆς νοήσεως ἀποβλέποντες, τὸ ὅποῖον εἶναι πᾶσα ἡ φύσις καὶ πάντα τὰ ὄντα, ὥρισαν αὐτήν, ἐπιστήμην τῆς φύσεως, ἢ, ἐπιστήμην τῆς ἀληθείας, ἢ ζήτησιν τῆς ἀνωτάτης γνώσεως καὶ τῆς τελειοτάτης ἀρετῆς, ἢ, γνῶσιν τῶν ὄντων ἢ ὄντα εἶσιν, ἢ, τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ αἰτίων ἐπιστήμην, ἢ νοοῦσαν σκέψιν τῶν ὄντων. Ἐὰν δὲ ὁ ἡμέτερος ὀρισμὸς ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς πρὸς αὐτὸ τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐπιστήμης ταύτης, καὶ διὰ τῶν ἰδίων διαφορῶν διαστέλλει αὐτὴν πάσης ἄλλης, παρέχων ἐνταυτῷ καὶ τὰ στοιχεῖα ὧν ἐσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων καὶ ὑποδιαίρεσεων, τὴν πρὸς αὐτὴν ἀρμοδιωτέραν μέθοδον, καὶ τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τοὺς ἄλλους κλάδους τῆς ἀνθρωπίνης μαθήσεως, περὶ τούτων ἀπάντων δυνάμεθα νὰ βεβαιωθῶμεν ἐκ τῆς ἀναλύσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ ὀρισμοῦ τούτου καὶ ἐκ τῆς περαιτέρω προόδου τῆς θεωρίας.

§. 2. Ἐχομεν ἐν τῷ ὀρισμῷ τοὺς ὅρους ἐ π ι σ τ ῆ μ η ν, ἀ ρ -

χρήν, νόμον, νόησιν, πράξιν, οὓς ὀφείλομεν νὰ ἐξηγήσωμεν. Καὶ ἐπιστήμη μὲν εἶναι πᾶσα γνῶσις συστηματικῆ ὄρισμένου τινὸς πράγματος. Εἶναι δὲ συστηματικὴ ἡ γνῶσις, ὅταν, διορίζουσα ἀκριβῶς τὸ ἴδιον ἀντικείμενον, προβαίνη δι' ἀσφαλοῦς μεθόδου εἰς τὴν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πλήρη αὐτοῦ κατάληψιν. Ἡ δὲ λέξις ἀρχή, πολλαχῶς ἐκλαμβάνομένη, καὶ ἐν γένει δηλοῦσα τὸ πρῶτον ἐξ οὗ τι προέρχεται, ἢ εἶναι, ἢ γίνεται, ἢ γινώσκειται, σημαίνει ἐνταῦθα τὴν πηγὴν ἢ τὸ αἷτιον τῆς γνώσεως καὶ τῆς πράξεως. Νόμος δὲ εἶναι πᾶσα κατὰ φύσιν ἀνάγκη· καὶ προκειμένου λόγου περὶ νοήσεως καὶ πράξεως, τῶν δύο δηλαδὴ ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, καθὼς ἡ ἀρχὴ δηλοῖ τὰ ἐξ ὧν αὐταὶ προέρχονται, ὡσαύτως ὁ νόμος δηλοῖ τὸν τρόπον καθ' ὃν πρέπει νὰ ρυθμίζωνται. Νόησις εἶναι πᾶσα ἐνεργεια τοῦ πνεύματος, σχετιζομένη πρὸς τὴν γνῶσιν πράγματός τινος, καὶ περιλαμβάνει τὴν γνῶσιν τῶν ἐντὸς καὶ τῶν ἐκτὸς, τὴν σκέψιν, τὴν μνήμην, τὴν φαντασίαν, τὸν συλλογισμόν κτλ. Πράξις, τελευταῖον, εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ καὶ παντοία τοῦ πνεύματος ἐνεργεια, δι' ἧς καὶ σχετιζόμεθα πρὸς πάντα τὰ ἄλλα ὄντα τῆς φύσεως.

§. 3. Ἐὰν ταῦτα ἦναι τὰ στοιχεῖα τοῦ ὀρισμοῦ τῆς Φιλοσοφίας, ἐκ τούτων ἄρα καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ αὐτῆς διαιρέσεις. Ἡ ἐπιστήμη τῆς νοήσεως ἀπαιτεῖ κατὰ πρῶτον τὴν μελέτην αὐτῶν τῶν νοητικῶν δυνάμεων, τῶν νόμων καθ' οὓς πρέπει νὰ διευθύνωνται, καὶ τῶν πρὸς ἀλλήλους σχέσεων, δι' ὧν ἀποτελοῦσι τὴν θαυμαστὴν ἐνότητα τῆς διανοίας. Καὶ ἐντεῦθεν τὸ πρῶτον μέρος τῆς Φιλοσοφίας, τὸ ὁποῖον **Ψυχολογία** ἢ ὀρθότερον **Δυναμολογία** τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος δύναται νὰ ὀνομασθῇ. Ἐὰν δὲ ἐξετάσωμεν πάντα τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐνεργείας τῶν δυνάμεων τούτων, εὐρίσκομεν ὅτι ἀνάγονται εἰς τὸ ἀληθές, τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀγαθόν, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἦναι καὶ ὁ σκοπὸς τῆς πράξεως. Ἄρα εἰς τὴν **Ψυχολογίαν** ἔπονται τρεῖς ἕτεραι ἐπιστήμαι ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰ τρία ταῦτα ἀντικείμενα, ἢ **Ἀληθολογία** ἢ **Λογικὴ** συνήθως καλουμένη, ἢ **Καλλολογία** ἢ **Ἀισθητικὴ**, καὶ ἢ **Ἀγαθολογία**. Καὶ αἱ μὲν δύο πρῶται συμπληροῦσι τὴν θεωρίαν τῆς νοήσεως, ἡ δὲ τρίτη ἀποτελεῖ τὴν θεωρίαν τῆς πράξεως. Ἀλλὰ μετὰξὺ νοήσεως καὶ πράξεως εὐρίσκομεν ἀνωτάτην τινὰ ἔννοιαν,

ἤτις εἶναι τὸ ὑψιστον τῆς νοήσεως ἀντικείμενον, καὶ πρέπει νὰ ἦναι ὁ πρὸς ὃν ὄρος τῆς πράξεως, ἐξ οὗ ἄλλη ἐπιστήμη, ἡ συνήθως Θεοσοφία ἢ Φυσικὴ Θεολογία ὀνομαζομένη, τὴν ὁποίαν ὡς ἐκ τούτου ἀναγκαζόμεθα νὰ παρεμβάλωμεν μεταξὺ Καλλολογίας καὶ Ἀγαθολογίας. Ὡστε ἡ Φιλοσοφία δύναται ἐλλόγως νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο μέρη, ὧν τὸ μὲν πρῶτον Νοολογία ν, ὀνομάζομεν, τὸ δὲ δεύτερον Ἀγαθολογία ν. Καὶ ἡ μὲν Νοολογία περιλαμβάνει τὴν Δυναμολογίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἢ Ψυχολογίαν, τὴν Ἀληθολογίαν ἢ Λογικὴν, τὴν Καλλολογίαν καὶ τὴν Θεοσοφίαν. Ἡ δὲ Ἀγαθολογία, κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς πράξεως θεωρουμένη, τουτέστιν ἀτομικῶς, κοινωνικῶς, καὶ ἱστορικῶς, ὑποδιαιρεῖται εἰς τὴν κυρίως Ἠθικὴν λεγομένην, τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου, καὶ τὴν Φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας. Πάντες δὲ οἱ κλάδοι οὗτοι συμφυεῖς καὶ ἀδιάσπαστοι ἀλλήλων προκύπτουσιν ἐκ τῆς ἀποσυνθέσεως τοῦ ἀνωτέρω ὀρισμοῦ, καὶ ἐν ᾧ καταδεικνύουσι τὸ ὕψος καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς φιλοσοφίας, ὁδηγοῦσιν ἡμᾶς ταυτοχρόνως εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῶν σχέσεων αὐτῆς πρὸς ἄλλας μαθήσεις.

§ 4. Αἱ ἐπιστήμαι πᾶσαι ἔχουσιν ἀντικείμενον τὴν φύσιν, τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν Θεόν. Καὶ ἡ μὲν τοῦ Θεοῦ ἐπιστήμη, καθ' ὅσον τοῦ Ὑψίστου τούτου ὄντος δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἔννοιαν διὰ τῶν ἀνθρωπίνων δυνάμεων, ἀνεξαρτήτως τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως γνώσεως, οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ αὐτὴ ἡ Θεοσοφία. Ὁ δὲ ἄνθρωπος κατὰ μὲν τὴν νόησιν καὶ τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ θεωρούμενος, εἶναι ὡς προσαπεδείχθη, ἐπίσης ἀντικείμενον τῆς Φιλοσοφίας, κατὰ δὲ τὴν ὕλικήν αὐτοῦ σύστασιν, ὑπάγεται εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς ὕλικῆς φύσεως. Ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς ὕλικῆς φύσεως δὲν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν γνῶσιν εἰμὴ διὰ τῶν ἡμετέρων νοητικῶν δυνάμεων, καθὼς διὰ τῶν δυνάμεων τούτων συλλαμβάνομεν καὶ τὰς καθαρὰς ἐκείνας ἔννοιαις τοῦ περσοῦ, τῆς μονάδος, τοῦ χρόνου, τοῦ τόπου, αἵτινες ὑπάγονται εἰς τὰς λεγομένας μαθηματικὰς Ἐπιστήμας. Ὡστε, ὅπωςδὴποτε κατατάξωμεν τὰς ἀνθρωπίνους μαθήσεις, εὐκόλως κατανοοῦμεν ὅτι, παρὰ τὰς ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ ἀμέσως περιλαμβανομένας καὶ τὰς ἐξ αὐτῶν ἐξαρτωμένας, οἷαι αἱ ἠθικοπολιτικαὶ λεγόμεναι, πᾶσαι αἱ ἄλλαι, αἱ συνιστῶσαι τὸ τμήμα τῶν φυσικομαθητικῶν, ὑπά-

γονται εἰς τὴν Φιλοσοφίαν, καθὸ παρέχουσιν εἰς αὐτὰς τὰ ἀντικείμενα ὅσα μελετῶσι, καὶ τὴν μέθοδον, δι' ἧς ἡ μελέτη αὕτη δύναται νὰ προαχθῇ ἐπὶ τὸ τελειότερον. Δικαίως λοιπὸν ἡ Φιλοσοφία καλεῖται πρώτη καὶ τιμιωτάτη τῶν ἀνθρωπίνων μαθήσεων, ἐπιστήμη ἐπιστημῶν καὶ πάσης νοήσεως νόησις. Ἄλλ' εἰς εἰς πάσας τὰς ἄλλας παρέχει τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰς μεθόδους, τίς ἢ πρὸς αὐτὴν ἀρμοδιωτέρα μέθοδος;

§ 5. Προκύπτει καὶ αὕτη ἐξ αὐτοῦ τοῦ ὀρισμοῦ, καθ' ὅσον εἰς ἀντικείμενον τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ νόησις καὶ ἡ πράξις, ἀμφοτέρων δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς νόμους εἰμὴ διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως ἢ διὰ τῆς συνειδήσεως. Καὶ ἡ μέθοδος αὕτη, ψυχολογικὴ ἐπικληθεῖσα, εἶναι ἡ μόνη βεβαία καὶ ἀσφαλῆς καὶ σωτήριος, διότι ἡ συνείδησις, σύγχρονος καὶ ἀχώριστος πασῶν τῶν ἄλλων νοητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων, μόνη δύναται νὰ πληροφορήσῃ περὶ πάσης τοῦ πνεύματος ἐνεργείας, καὶ ταυτίζουσα ἐν ἑαυτῇ τὸ ἀντικείμενον καὶ τὸ ὑποκείμενον τῆς γνώσεως, ἀποκλείει πᾶσαν ἐκ τῆς ἀσυμφωνίας αὐτῶν προερχομένην πλάνην· ἔχει δι' αὐτὸ τοῦτο κῦρος ἴδιον καὶ ἀναφαίρετον, ἐνέργειαν ἀκαταμάχητον καὶ βεβαιότητα ἀδιάσειστον, εἶναι δὲ εἰς πάντας κοινή, καὶ πάντοτε καὶ πανταχοῦ εἰς διάθεσιν ἡμῶν προκειμένη, ἀρκεῖ μόνον εἰς τὴν μαρτυρίαν αὐτῆς νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν δέουσαν προσοχὴν ἐν ἡρεμίᾳ νοῦς καὶ καρδίας καὶ διὰ τῆς τριβῆς νὰ ἀποκτήσωμεν τὴν ἔξιν αὐτῆς.

§ 6. Κανόνες τῆς μεθόδου ταύτης εἶναι, α' ἡ μετὰ προσοχῆς παρατήρησις, ὅπως φθάσωμεν εἰς τὴν ἐναργῆ κατάληψιν τοῦ φαινομένου τὸ ὁποῖον παρατηροῦμεν, β' ἡ διαίρεσις τῶν στοιχείων αὐτοῦ, εἰς περιέχῃ πολλὰ καὶ περιπεπλεγμένα, γ' ἡ τάξις καὶ ἡ παρατήρησις αὐτῶν διὰ τῆς ἀπὸ τῶν μᾶλλον ἀπλῶν καὶ γνωστῶν εἰς τὰ μᾶλλον σύνθετα καὶ ἄγνωστα προόδου, δ' ἡ ἐντελής αὐτῶν ἀπαρίθμησις, ἵνα μηδὲν παραλείψωμεν τῶν δυνάμενων νὰ γνωρίσωμεν εἰς ἡμᾶς τὴν φύσιν τοῦ πράγματος, ε' τέλος, ἡ συνένωσις τῶν στοιχείων ἐκάστου φαινομένου καὶ αὐτῶν τῶν φαινομένων εἰς τι ὅλον κατὰ τὰς φυσικὰς αὐτῶν σχέσεις, ὅπως ἀναγάγωμεν, εἰ δυνατόν, πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν προφανῆ ἐνότητα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς φύσεως.

BIBLION A'

ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΝΟΗΣΕΩΣ ἢ ΝΟΟΛΟΓΙΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΔΥΝΑΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ἢ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ πρώτων ἐννοιῶν.

§ 7. Ἐὰν ἡ ψυχολογία εἶναι ἡ μελέτη τῶν νοητικῶν δυνάμεων τοῦ πνεύματος, φανερόν ὅτι τὸ πρῶτον φαινόμενον ὕπερ πλήττει τὴν προσοχὴν μας, ἅμα ἐπιστήσωμεν αὐτὴν εἰς τοιαύτην μελέτην, εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν, ἡ πολλότης καὶ ποικιλία τῶν δυνάμεων τούτων, ἀφ' ἑτέρου δέ, ἡ συνέχουσα αὐτὰς ἐνότης. Τὸ ὀνομαζόμενον ἄρα πνεῦμα ἢ ψυχὴ ἔχει πρῶτον καὶ θεμελιωδέστερον χαρακτῆρα τὴν ἐνότητα.

§ 8. Ἄλλ' ἡ ἐνότης φέρει μεθ' ἑαυτῆς καὶ ἕτερον χαρακτῆρα. Ἐν μέσῳ τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων ἀλλοιώσεων εἰς ἃς ὑπόκειται τὸ πνεῦμα, συνκισθανόμεθα ὅτι εἰς οἷονδ' ἕποτε σημεῖον τοῦ τόπου μεταφερόμενον, καὶ κατὰ πάσῃν τοῦ χρόνου στιγμῆν, διαμένει ἐν καὶ το αὐτό, ἀτρεπτον κατὰ τὴν ἐνδοτάτην αὐτοῦ φύσιν, καὶ τὸ ἀναδεικνύμενον ἀτρεπτον τοῦτο ἄλλως δὲν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν εἰμὴ ταυτότητα.

§ 9. Ἐὰν δὲ αἱ δυνάμεις, ἃς ἔχει τὸ πνεῦμα, οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐνεργείας του, ἔπεται ὅτι καὶ τρίτος χαρακτῆρ ὑπάρχει ἐν τῷ πνεύματι, ὃν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν ἐνεργητικότητα ἢ αὐτενέργειαν ἢ κατ' ἄλλους προσωπικὴν ἀρχήν.

§ 10. Οἱ τρεῖς οὗτοι χαρακτῆρες συνιστῶσι τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἐκείνην δηλαδὴ τὴν ἀρχήν, ἐξ ἧς ἀπορρέει ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ ἢ διὰ τῶν δυνάμεων αὐτοῦ τελουμένη. Τὸ δὲ σύνολον τῶν δυνάμεων τούτων εἶναι τὸ εἶδος ἢ μορφή, δι' ἧς ἡ ὑπόστασις δηλοῦται καὶ ἐξωτερικεύεται. Ἄρα μεταξὺ ὑποστάσεως καὶ μορφῆς ὑπάρχει προφανῶς ἀδιαρρήκτως σχέσις συνδέουσα αὐτὰς πρὸς ἀλλήλας. Καὶ οὕτω τρία πρῶτα στοιχεῖα ἢ τρεῖς πρῶτες ἐννοίας παρέχει ἡμῖν ἡ διὰ τῆς συνειδήσεως πρώτη καὶ πλέον ἐπιπόλαιος παρατήρησις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, τρεῖς ἐν-

νοίας ἃς ἔχομεν ἐξ ἀνάγκης ἐμφύτους ἐν ἡμῖν καὶ ἐκ τῶν προτέρων, μὴ προσγινομένους ἐξωθεν καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀλλ' ἔσωθεν καὶ αὐτομάτως ἀποκαλυπτομένους εἰς τὸ ὅμμα τῆς διανοίας. Ἀλλὰ παρὰ ταύτας καὶ ἄλλας ἔχομεν πρώτας ἐννοίας ἐξ ἴσου ἐναργεῖς καὶ ἀναντιρρήτους.

§ 11. Τῶντι, ἅμα ἔχομεν συνείδησιν τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως, γινώσκομεν ὅτι ὑπάρχομεν ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ. Καὶ ἡ μὲν ἐν τόπῳ ὑπαρξίς ἀποδεικνύεται ἀφ' ἐαυτῆς τοσοῦτον ἐναργῶς, ὥστε ἀδύνατον νὰ νοήσωμεν ὅτι ὑπάρχει τι χωρὶς νὰ νοήσωμεν ἐνταυτῷ ὅτι ὑπάρχει πού, δηλαδὴ ἐντὶνι τοῦ τόπου σημεῖω. Ἡ δὲ ἐν χρόνῳ ὡσχύτως ἐκδηλοῦται διὰ τῆς συνειδήσεως τῆς ἡμετέρας ταυτότητος ἀφ' ἐνός, καὶ τῶν διαδοχικῶν ἀλλοιώσεων ἀφ' ἑτέρου, ὅσας εἶτε πάσχομεν εἶτε ποιοῦμεν. Ὡστε εἰς τὰς τρεῖς πρώτας ἐννοίας προσθετέαι καὶ αἱ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, ἃς δὲν ποριζόμεθα ἐξωθεν, καὶ περὶ ὧν δὲν δυνάμεθα ν' ἀμφιβάλλωμεν.

§ 12. Ἐὰν δὲ ἀναλύσωμεν τὰς δύο ταύτας ἐννοίας, τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, εὐρίσκομεν, ὅτι τὰ ἀντικείμενα αὐτῶν εἶναι ἐξ ἀνάγκης ἄπειρα, καθ' ὅσον καὶ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος προκύπτουσιν ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν ὡς δύο ἄπειρα, ἐνδεχόμενα τῶν ὄντων· διότι ὅσῳ καὶ ἂν ὑποθέσωμεν πολλαπλασιαζόμενα τὰ ὄντα, οὐδέποτε δύνανται νὰ πληρώσωσι τὸν τόπον, καθὼς οὐδέποτε δύναται νὰ ἐξαντληθῇ ὁ χρόνος, ὅσῳ καὶ ἂν ὑποθέσωμεν παρατεινομένην τὴν διάρκειαν καὶ διαδοχὴν τῶν ἐν αὐτῷ φαινομένων. Καὶ οὐ μόνον ὡς ἄπειρα παρίστανται τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, ἀλλ' ὡς καθολικὰ καὶ ἀναγκαστὰ, ὡς πραγματικοὶ μὲν ὅροι οἰασδῆποτε ὑπάρξεως, λογικοὶ δὲ, οἰασδῆποτε νοήσεως.

§ 13. Συνενοῦντες τώρα τὰς ἐννοίας ὅσας εὔρομεν ὡς πρώτας ἐν τῷ ἡμετέρῳ πνεύματι, τὰς ἐννοίας, δηληδὴ, τῆς ὑποστάσεως, τῆς μορφῆς, τῆς σχέσεως, τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, ἔχομεν τὴν πρώτην καὶ ἀπλουστέρην ἐννοιαν τοῦ ἡμετέρου ὄντος. Καὶ ἐὰν προσπαθήσωσεν ἄλλα ὄντα νὰ νοήσωμεν, νὰ ὑποθέσωμεν ἢ νὰ φαντασθῶμεν, δὲν δυνάμεθα ἄλλως πῶς νὰ συλλάβωμεν αὐτὰ εἰμὴ ὡς ὑποστάσεις διὰ τινος μορφῆς ἐκδηλουμένους ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ. Ὡστε ἡ ἐν ἡμῖν πρώτη καὶ ἀπλουστέρη ἐννοια τοῦ ἡμετέρου ὄντος παρίστανται ταυτοχρόνως καὶ ὡς ἐννοια καθολικὴ καὶ ἀναγκαστὰ, κατὰ τὴν ὑποίαν νοοῦμεν καὶ διατυποῦμεν οἰασδῆποτε ὄντα. Περὶ δὲ τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπάρξεως τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἄλλων ἐκ τῶν προτέρων στοιχείων, ἅτινα μετὰ τῶν πρώτων τούτων ἀδισπάστως συνδέονται, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνσχοληθῶμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ αἰσθήσεως

§ 14. Ἀρχόμενοι τῆς μελέτης τῶν νοητικῶν δυνάμεων, πρώτην ἀπαντῶμεν τὴν αἴσθησιν· εἶναι δὲ πρώτη, καθ' ὅσον προϋποτίθεται ὑπὸ τῶν ἄλλων, καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς εἶναι πασῶν ἢ ἀπλουστάτη. Τῶντι, αἱ ἄλλαι δυνάμεις, ὡς θέλομεν ἰδεῖ κατωτέρω, ἢ παραλαμβάνουσι τὰ διδόμενα τῆς αἰσθήσεως καὶ τὰ ἐπεξεργάζονται, ἢ τοῦλάχιστον ἐκ τῆς αἰσθήσεως λαμβάνουσιν ἀφορμὴν εἰς ἀνάπτυξιν τῆς ἰδίας ἐνεργείας. Γίνεται δὲ ἡ αἴσθησις διὰ τοῦ σώματος, καὶ χωρὶς νὰ προδικάσωμεν τὸ ζήτημα τῆς ταυτότητος ἢ μὴ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σώματος, ζήτημα ὅπερ θέλομεν ἀπαντήσαι καὶ ἐξετάσαι ἐν κειρῷ, χωρὶς νὰ ἐνδιατρίψωμεν εἰς ἀνατομικὰς περιγραφάς, εἶναι οὐχ ἥττον ἀναγκαῖον νὰ δώσωμεν συνοπτικὴν τινα ἔννοιαν τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον παρίσταται ὡς ὄργανον τῆς αἰσθήσεως.

§ 15. Τὸ σῶμα παρέχει καὶ τοῦτο μεγίστην ἐνότητα καὶ ἄκραν ποικιλίαν, παρέχει, δηλαδὴ, ὡς πάντα τὰ ὄντα, ὑπόστασιν, μορφήν καὶ σχέσιν. Ὡς ἐν ὅλον θεωρούμενον, συνίσταται ἐκ διαφόρων μερῶν, ὧν ἕκαστον, ἐν ᾧ τελεῖ ἰδίαν τινα λειτουργίαν, συντείνει δι' αὐτῆς εἰς τὴν συντήρησιν, ἀνάπτυξιν καὶ πολλαπλασίασιν τοῦ ὅλου. Ὁ κορμός, τὰ μέλη, τὰ ἄκρα, ἡ ἄνω, ἡ κάτω καὶ ἡ μέση κοιλία, τὰ ὄργανα τῆς ἀναπνοῆς, τῆς κυκλοφορίας, τῆς τροφῆς, πάντα συνδέονται πρὸς ἄλληλα, καὶ διὰ μυρίων συνδυασμῶν, οἵτινες εἰσέτι δὲν ἐξήντησαν τὰς προσπαθείας καὶ τὸν θαυμασμόν τῶν φυσιολόγων, συνενούσι τὰς λειτουργίας των πρὸς ἓνα καὶ μόνον σκοπόν, τὴν συντήρησιν δηλαδὴ τῆς ζωῆς, καὶ τὴν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον μετάδοσιν καὶ ἐπέκτασιν αὐτῆς ἐπὶ τῆς γῆς. Ἐντὸς τῆς κεφαλῆς, ἣτις εἶναι ἡ ἔδρα ὅλων σχεδὸν τῶν αἰσθήσεων, ὑπάρχει ὁ ἐγκέφαλος, ὅστις ἐκ τινος ἀπαλῆς καὶ γλίσχρου ὕλης μορφοῦμενος, καὶ διὰ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ ἐντὸς τῆς σπονδυλικῆς στήλης παρατεινόμενος, ἐκφύει ὡς νήματα τὰ νεῦρα, ἄλλα ἄλλων λεπτότερα, πανταχοῦ τοῦ σώματος διὰ τῶν μυῶνων διακλαδούμενα μέχρι τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ, δι' ὧν δεχόμεθα τὰς ἔξωθεν ἐντυπώσεις, καὶ μεταδίδομεν τὴν κίνησιν εἰς διάφορα μέλη τοῦ ἡμετέρου σώματος. Τοιοῦτον εἶναι τὸ νευρικὸν λεγόμενον σύστημα, κύριον ὄργανον τῆς αἰσθήσεως.

§ 16. Ἐὰν δὲ ἐκ τῆς μεταξὺ σώματος καὶ πνεύματος σχέσεως

ἤθελέ τις νὰ συμπεράνη, ὅτι ἡ νόησις, ἡ βούλησις καὶ πᾶσαι αἱ τοῦ πνεύματος δυνάμεις καὶ αὐτὸ τὸ πνεῦμα οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ λειτουργίαι τῶν σωματικῶν ὀργάνων, ἡδυνάμεθα ἀπὸ τοῦδε ν' ἀπαντήσωμεν, ἐπιφυλαττόμενοι πάντα ταῦτα ν' ἀναπτύξωμεν ἀλλαχοῦ, ὅτι δὲν ὑπάρχει μεταξὺ σώματος καὶ πνεύματος ἡ ἀναγκαία ἐκείνη ἐξάρτησις καὶ ἡ κατὰ πάντα ἀκριβὴς ἀντιστοιχία δι' ὧν καὶ μόνων ἡδύνατό τις νὰ διίσχυρισθῇ ὅτι τὸ πνεῦμα καὶ τὰ ἐν τῷ πνεύματι εἶναι συνέπειαι τῆς ἐνεργείας τῶν σωματικῶν ὀργάνων, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐν μέσῳ τῶν μορίων ἀλλοιώσεων, ὅσας ἡ ἀποφόρησις καὶ ἡ ἀφομοίωσις τῶν μορίων ἐπιφέρουσιν εἰς τὸ σῶμα, ἡ συνείδησις τῆς ἐνότητος καὶ ταυτότητος τοῦ πνεύματος διαμένει, καὶ μόνον ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ ἐνίοτε τροπολογεῖται, καθὼς τροπολογεῖται ἡ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν φύσιν καὶ εὐστοχίαν τῶν ἐξωτερικῶν ἐργαλείων ὅσα μεταχειρίζεται, χωρὶς νὰ ὑπάρχη μεταξὺ τούτων καὶ ἐκείνου ἀπόλυτος ταυτότης. Πρὸς τούτοις, ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια διαφέρει τῆς σωματικῆς καὶ κατὰ τὸ ἀντικείμενον καὶ κατὰ τὰ μέσα καὶ κατὰ τὸν τρόπον δι' οὗ γίνεται εἰς ἡμᾶς γνωστή, καὶ τέλος κατὰ τοὺς νόμους ὑφ' ὧν ρυθμίζεται, τὰς τάσεις ἃς ἔχει, καὶ τοὺς σκοποὺς πρὸς οὓς ἀποβλέπει, ὡς θέλομεν ἀποδείξει ἀλλαχοῦ. Ἐλλόγως ἄρα ἡ ψυχολογία θεωρεῖται ὡς ἐπιστήμη διακεκριμένη τῆς φυσιολογίας, ἴδιον ἔχουσα ἀντικείμενον, ἴδιαν μέθοδον, ἴδιον σκόπον, καὶ εἰς ἰδιαιτέρα ἐπάγουσα συμπεράσματα.

§ 17. Ἡ αἴσθησις εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μεταξὺ τοῦ ἡμετέρου καὶ τῶν ἄλλων σωμάτων, ἢ καὶ μεταξὺ αὐτῶν τῶν μορίων τοῦ ἡμετέρου σώματος συναφείας. Οὐδὲ τῆς αἰσθήσεως δυνάμεθα νὰ δώσωμεν ὄρισμόν, διότι εἶναι φαινόμενον ἀπλοῦν, προσερχόμενον ἐκ τινος ἐξωτερικῆς ἢ ἐσωτερικῆς ἐπὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος ἐντυπώσεως, ἧς ἀντιλαμβάνομεθα διὰ τῆς ἡμετέρας αὐτενεργείας. Ὡς ἐκ τούτου ἡ λέξις αὕτη σημαίνει καὶ τὴν ἐντύπωσιν καὶ τὸ ὄργανον ἐφ' οὗ γίνεται, καὶ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐντυπώσεως, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς. Καὶ ἡ μὲν αἴσθησις εἶναι ἐσωτερικὴ ἢ ἐξωτερικὴ, γενικὴ ἐφ' ὅλου τοῦ σώματος, ἢ μερικὴ κατὰ τι μέρος αὐτοῦ. Εἶδη δὲ τῆς ἐξωτερικῆς αἰσθήσεως καὶ μερικαὶ αἰσθήσεις, πέντε ἀριθμοῦνται, ἡ ἀφή, ἡ ὄρασις, ἡ ἀκοή, ἡ γεῦσις, καὶ ἡ ὄσφρησις, ἐξ ὧν ἐκάστη ἔχει ἴδιον ὄργανον, ἴδιους νόμους καὶ ἴδια ἀποτελέσματα.

§. α'.

Περὶ ἀφῆς.

§ 18. Τάσσομεν πρώτην τὴν ἀφήν διότι εἶναι ἀπλουστέρα τῶν ἄλλων διὰ τε τὴν ἀπλότητα τῶν ὀργάνων καὶ τὴν ἄμεσον αὐτῆς

παραγωγὴν· εἶναι προσέτι καὶ γενικωτέρα, καθ' ὅσον καὶ ἐφ' ὅλου σχεδὸν τοῦ σώματος ἐκτείνεται, καὶ εἰς πάντας ἀνθρώπους καὶ πάντα τὰ ζῶα εἶναι κοινή. Τέλος, εἰς τινὰ ἀφὴν ἀνάγονται πᾶσαι αἱ ἄλλαι αἰσθήσεις, καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι ὑπὲρ πᾶσιν ἄλλην βεβαία καὶ ἀσφαλής.

§ 19. Καὶ τὸ μὲν ὄργανον τῆς ἀφῆς εἶναι ἀπανταχοῦ τοῦ σώματος, ἰδίως δὲ οἱ δάκτυλοι τῆς χειρός, λεπτοτέραν περιβεβλημένοι ἐπιδερμίδα, καὶ πολλὰς ἔχοντες νευρικές θηλάς ἢ μαστοειδεῖς κατὰ τὰ ἄκρα τῶν νεύρων ἐξογκώσεις, καὶ διὰ τῆς μεγάλης τῆς χειρός εὐστροφίας καὶ τῶν ποικίλων αὐτῆς κινήσεων χρησιμεύοντες θαυμασίως εἰς πᾶσαν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων ἐνέργειαν. Τὸ δὲ ἀποτέλεσμα τῆς ἀφῆς εἶναι τις ἀντίστασις, εἴτε ἐνστασις, εἴτε ἀντοχή, ἣν συναισθανόμενοι ἀποκτῶμεν διαφόρους περὶ τῆς φύσεως τῶν σωμάτων ἐννοίας. Τῶνόντι, ἡ ἀντίστασις παρατεινομένη ἐν τόπῳ χρηγεῖ ἡμῖν τὴν ἐννοίαν τῆς ἐκτάσεως· καθ' οὓς ἔχει βαθμούς, ἢ καθ' ὃν τρόπον ὑποχωρεῖ ἢ μὴ εἰς τὴν πίεσιν, καὶ μεταβάλλει σχῆμα, παρέχει τὰς ἐννοίας τῆς ἀπαλότητος, τῆς μαλακότητος ἢ τῆς σκληρότητος, τῆς λειότητος, ἢ τῆς τραχύτητος· καθ' ὃν τρόπον περιορίζεται, καὶ καθ' ἃς ἔχουσι πρὸς ἀλλήλα σχέσεις τὰ διάφορα αὐτῆς σημεῖα, παρέχει τὴν ἐννοίαν τοῦ σχήματος καὶ τῆς κινήσεως. Ἐὰν διαχωρίζεται ἢ μὴ, πανταχοῦ αὐτῆς εἰσχωροῦντος τοῦ ὀργάνου, ἔχομεν τὴν ἐννοίαν τῆς ῥευστότητος ἢ τῆς στερεότητος· κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἐφ' ἡμῶν πίεσεως αὐτῆς, ἔχομεν τὴν ἐννοίαν τῆς βαρύτητος ἢ τῆς κουφότητος, καὶ κατὰ τι διάφορον ἐπὶ τῶν ὀργάνων ἡμῶν ἀποτέλεσμα αὐτῆς, συναισθανόμεθα τὴν ψυχρότητα ἢ τὴν θερμότητα. Πάντα ταῦτα προϋποθέτουσι τὴν ἀντίστασιν, ἐξ ἧς ἐπομένως αἱ πρῶται ἐννοιαὶ τῶν σωμάτων αἱ χρησιμεύουσαι ὡς βάσεις καὶ ἔρεισμα πασῶν τῶν ἄλλων. Ἄλλ' ἐνταῦθα ἀναφύεται ζήτημα κοινὸν μὲν εἰς ὅλας τὰς αἰσθήσεις, ἰδίως δὲ πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ἀφῆς συνδεόμενον, τὸ ὁποῖον ἐπομένως ἐνταῦθα πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν, ἐὰν αἱ ἐκ τῆς αἰσθήσεως ἐννοιαὶ μαρτυροῦσι πραγματικῶς ἐξωτερικόν τι, ἐὰν δηλαδὴ δύνανται νὰ βεβαιώσωσιν ἡμᾶς περὶ τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπάρξεως τῶν ὄντων.

§ 20. Ἐν ᾧ πρὸς τὸν κοινὸν ἀνθρώπον οὐδόλως ὑπάρχει, τὸ ζήτημα τοῦτο ἐγένετο ἀντικείμενον φιλοσοφικῶν συζητήσεων καὶ διενέξεων κατὰ τε τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν ἱστορίαν τῆς ἐπιστήμης. Ἀπέναντι τοῦ ζητήματος τούτου δυνάμεθα ἢ ν' ἀποδεχθῶμεν τὴν ἀντικειμενικὴν ὑπαρξίν τῶν ὄντων, καὶ νὰ προσπαθήσωμεν ν' ἀποδείξωμεν αὐτήν, καθὼς οἱ γεωμέτραι ἀποδεικνύουσι διὰ τοῦ συλλογισμοῦ καὶ τὰς μᾶλλον ὁρατὰς εἰς τὰς αἰσθήσεις ἀληθείας· ἢ ν' ἀρ-

νηθῶμεν αὐτήν, ἀσπαζόμενοι ἰδανισμόν μᾶλλον ἢ ἥττον πλήρη, ἢ ν' ἀμφιβάλωμεν περὶ αὐτῆς, ἐπόμενοι εἰς τὰ δόγματα τῶν σκεπτικῶν. Παρὰλείποντες πᾶσαν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν καὶ πᾶσαν συστημάτων ἐπίκρισιν, ἃς προσπαθήσωμεν τὴν ὕψω τὸ δυνατόν πλήρη καὶ ἀκριβῆ καὶ βεβαίαν λύσιν αὐτοῦ.

§ 21. Οἰαδῆποτε ἀπόδειξις δὲν δύναται νὰ γίνῃ εἰμὴ διὰ συλλογισμοῦ· τὰς ἀρχὰς δὲ καὶ τοὺς νόμους τοῦ συλλογισμοῦ δὲν δύνανται οὔτε αὐτοὶ οἱ σκεπτικώτεροι τῶν φιλοσόφων νὰ μὴ ἀναγνωρίσωσι, καθ' ὅσον καὶ οὗτοι διὰ συλλογισμοῦ προβαίνουν εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀμφιβολίας αὐτῶν. Καὶ ὁ συλλογισμὸς εἰς τὸ προκείμενον ζήτημα ἐφαρμοζόμενος φέρει ἡμᾶς εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀντικειμενικῆς τῶν ὄντων ὑπάρξεως.

§ 22. Τῶνόντι, οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῆ ὅτι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα δὲν δύναται ἐνταυτῶ νὰ ἦναι καὶ νὰ μὴ ἦναι· καὶ ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης, ὡς θέλομεν ἰδεῖ ἐν τῇ Λογικῇ, στηρίζεται οἰοσδήποτε συλλογισμὸς. Ἐὰν δέ, ὀδηγούμενοι ὑπὸ τῆς ἀρχῆς ταύτης, παραβάσωμεν τὰ προσόντα τῆς ἡμετέρας ὑποστάσεως πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς ἐξωτερικῆς αἰσθήσεως μαρτυρούμενα, εὐρίσκομεν αὐτὰ ἐναντία πρὸς ἄλληλα καὶ ἐκ διαμέτρου ἀντικείμενα. Πρὸς τὴν ἐν ἡμῖν ἐνότητα ἀντίκειται ἡ πολλαπλότης, πρὸς τὴν ταυτότητα ἡ ἑτερότης, πρὸς τὴν αὐτενέργειαν ἡ ἑτεροπάθεια, καὶ ἐλλόγως ἐκ τούτου συμπεραίνομεν τὴν διάφορον φύσιν δύο ὑποστάσεων, αἵτινες δι' ἐναντίων προσόντων ἐκδηλοῦνται. Πρὸς τούτοις ἡ ταυτότης τῆς ὑποστάσεως ἤθελεν ἐπιφέρει ἐξ ἀνάγκης καὶ ταυτότητα συνειδήσεως, καὶ ἡ ἡμετέρα συνειδήσις ἀπ' ἐναντίας βεβαίως ἡμᾶς περὶ τῆς ἑτερότητος τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου διὰ τινος ἀμέσου γνώσεως ἰσχυροτέρας καὶ προγενεστέρας παντὸς συλλογισμοῦ. Ἄλλως καὶ αὐτὴ ἡ ἐννοία ἐξωτερικοῦ τινος ὄντος δὲν ἤθελε γεννηθῆ ἐν τῷ πνεύματι, οὐδὲ ἐκφρασθῆ διὰ τοῦ λόγου, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις οἰαδῆποτε ἀνθρωπίνη διάλεκτος μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἀντικειμενικῆς φύσεως τοῦ κόσμου. Ἐὰν δὲ ἡ ἡμεσοῦ μαρτυρία τῆς συνειδήσεως δὲν ἀρκῆ, ἀνεπαρκῆς ἄρα ἡ μαρτυρία αὕτη καὶ περὶ παντὸς ἄλλου ἐσωτερικοῦ γεγονότος καὶ περὶ πάσης ἄλλης ἐσωτερικῆς ἐννοίας. Καὶ ἐὰν ὁ συλλογισμὸς δὲν ἰσχύῃ περὶ τούτου, δὲν ἰσχύει οὔτε περὶ σκεπτικῶν ἀποδείξεων, αἵτινες οὐχ ἥττον διὰ τοῦ συλλογισμοῦ κατασκευάζονται. Ἀποκλειομένης δὲ τῆς αἰσθήσεως, τῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ λόγου, ἀγνοοῦμεν τίς ἄλλη δύναμις λείπεται εἰς μὀρφωσιν ἀνθρωπίνης ἐπιστήμης.

β'.

Περὶ ὁράσεως

§ 23. Ἡ ὄρασις ὑποθέτει τὸ φῶς καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὀφθαλμοῦ. Καὶ μολονότι αἱ περὶ τούτων θεωρίαι ὑπάγονται εἰς τὰς περὶ τὴν ὑλικὴν φύσιν πραγματείας, ἀνάγκη να σφηνεῖσθωμεν ἐν τῷ ὀλίγοντι ὀλίγα τινά, ὅσα ἀπαιτεῖ ἡ γνῶσις τῆς ἰδιαιτέρας τριτοῦ αἰσθήσεως ὑπὸ τὴν ψυχολογικὴν ὄψιν ἐξεταζομένης. Ἐκαστὸν μῦθον ὕλης ἔχει ἐν ἑαυτῷ ἰδίαν ποσότητα φωτός. Ὁ αἰθέρ, λεπτότατον ῥευστὸν πανταχοῦ διακεχυμένον καὶ εἰσδύον εἰς τὰ σώματα, παράγει διὰ τῶν ἰδίων δονήσεων τὸ φῶς, ὅπερ ἀκτινηδὸν καὶ σφαιροειδῶς διαδιδόμενον, μετὰ μεγίστης ταχύτητος διέρχεται ἀπέραντα διαστήματα. Αἱ δὲ ἀκτῖνες αὐτοῦ ἀπορρέουσι ἀφ' ὅλων τῶν σημείων τοῦ φωτεινοῦ σώματος, ἀντανκλῶνται, θλῶνται, ἄλλοτε διαπερῶσι κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν τὰ διάμεσα σώματα, ἄλλοτε πλαγίως πλήττουσιν αὐτά, ἐκτρέπονται, σχηματίζουσι ποικίλας γωνίας κατὰ τινες νόμους τοὺς ὁποίους ἰδίως μελετᾷ ἡ Φυσικὴ. Ὀπτικὴ δὲ γωνία ὀνομάζεται τὸ τοῦ ὀφθαλμοῦ σημεῖον ἐν ᾧ συνάπτονται αἱ ἀπὸ τῶν ἄκρων σώματος τινος προχέουσαι ἀκτῖνες, καὶ ἡ γνῶσις τῆς γωνίας ταύτης εἶναι ἀναγκασία, καθ' ὅσον, κατὰ τὸ μέγεθος ἢ τὴν μικρότητα αὐτῆς, αὐξάνει ἢ μειοῦται ἢ τοῦ σώματος εἰκόν, ὥστε δύο τινὰ σώματα ἴσα πρὸς ἄλληλα, κατὰ τὰς διαφόρους ἀποστάσεις ἢ ὀπτικὰς γωνίας ἀφ' ὧν ὁρῶνται, φαίνονται ἄνισα. Ὅθεν διὰ τῆς ὁράσεως δὲν ἀντιλαμβάνομεθα εἰμὴ τοῦ φαινομένου μεγέθους καὶ ἀποστάσεως.

§ 24. Καὶ ὁ μὲν ὀφθαλμὸς εἶναι τὸ ὑψηλότατον καὶ εὐγενέστατον ὄργανον τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, διότι εἶναι τὸ πνευματικώτερον πάντων, φθάνει εἰς τὰ ἀπώτατα ἀντικείμενα τοῦ στερεώματος, συμπληροῖ τὰς ἄλλας αἰσθήσεις, ἐκφράζει καὶ ὑπὲρ αὐτὸν τὸν λόγον τὰ ποικίλα πάθη καὶ διανοήματα, διαφωτίζει καὶ ζωογονεῖ ὅλον τὸ πρόσωπον, καὶ διὰ τινος μυστηριώδους ἀπορροίας ἠθικῶς ἐπενεργεῖ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἡ δὲ κατασκευὴ αὐτοῦ εἶναι ἀριστούργημα τῆς θείας σοφίας. Αἱ ἀκτῖνες προσβάλλουσαι τὸν κερτασιδῆ αὐτοῦ χιτῶνα, μικρὸν τμήμα σφίρας διαφανεῆς καὶ ἐξέχον, ὅπερ κατὰ πρῶτον ἀπαντῶσιν εἰς τὰ ἔμπροσθεν τοῦ ὀφθαλμοῦ, εἰσέρχονται διὰ τοῦ ὑδατώδους ὑγροῦ τεθλασμέναι εἰς τινὰ μικρὰν ὀπήν, ἣν ἱριδα ἢ κόρην ὀνομάζουσι, καὶ πάλιν διερχόμεναι τὴν κρυσταλλίνην φακὴν καὶ τὸ ὑελῶδες ὑγρὸν, πλήττουσι τὸν ἀμφιδλήστροειδῆ χιτῶνα, ἐνθα συναπτόμεναι, διαγράφουσι, οὕτως εἰπεῖν,

τὴν εἰκόνα, ἥτις διὰ τοῦ ὀπτικοῦ νεύρου μεταδίδεται εἰς τὸν ἐγκέφαλον.

§ 25. Ἐνταῦθα δύο ἀναφύονται ζητήματα, τὰ ὅποια ἐπὶ πολὺ ἐνησχόλησαν τοὺς τε φυσιολόγους καὶ ψυχολόγους, μὴ δυνηθέντας ἄχρι τοῦδε νὰ φθάσωσιν εἰς θετικὸν περὶ αὐτῶν συμπέρασμα. Κατὰ συνέπειαν τῆς διαδοχικῆς θραύσεως, ἣν ὑπομένουσιν αἱ ἀκτῖνες διερχόμεναι τὰς τέσσαρας διαφανεῖς ὕλας, ἃς περιεγράψαμεν, ἡ εἰκὼν ἐν ἐν τῷ βάθει τοῦ ὀφθαλμοῦ διαγράφεται ἀνεστραμμένη, πῶς οὐχ ἥττον βλέπομεν τὸ ἀντικείμενον ὀρθόν; Ἐν ᾧ δὲ δύο ἔχομεν ὀφθαλμούς, καὶ ἐν ἑκτέρῳ αὐτῶν ἡ αὐτὴ διαγράφεται εἰκὼν, πῶς ἀντὶ δύο μίαν ὁρῶμεν εἰκόνα; Καὶ ὡς πρὸς τὸ πρῶτον, δὲν ἐδυνήθησαν εἰσέτιοί φυσιολόγοι νὰ ἐννοήσωσι πῶς, καὶ τοι ἀνεστραμμένης τῆς εἰκόνης, ὑπὸ τῶν ἀκτίνων καὶ οὐχὶ ὑπ' αὐτῆς πρὸς αὐτὸ τὸ ἀντικείμενον ὀδηγούμενοι, βλέπομεν αὐτὸ κατὰ τὴν φυσικὴν αὐτοῦ ὀρθότητα, καὶ τοι πολλὰς ἐπινοήσαντες ὑποθέσεις, ἀπὸ Κεπλέρου, ὅστις πρῶτος παρετήρησε τὸ φαινόμενον, μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Περὶ δὲ τοῦ δευτέρου πολλὰ ὡσχύτως καὶ διάφορα ἀπαντῶμεν συστήματα κατὰ τὰς διαφόρους σχολὰς· καὶ ἂν ὄχι νὰ λύσωμεν, τοῦλάχιστον εὐκολώτερον δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν αὐτό, θεωροῦντες καὶ τὸ φαινόμενον τοῦτο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐνότητος τοῦ πνεύματος, ἐφ' ἧς γίνεται ἡ ἐνέργεια τοῦ ὀρατικοῦ ὀργάνου, καὶ δι' ἧς, καθὼς μία νόησις καὶ μία κρίσις καὶ μία βουλή παράγει πλείονας ταῦτοχρόνως σωματικὰς κινήσεις καὶ ἐνεργείας, ἀναγομένης τῆς πολλότητος τοῦ φαινομένου εἰς τὴν ἐνότητα τῆς ἀρχῆς του, ὡσχύτως δύο ἢ καὶ πλείονες ταῦτοχρόνως σωματικαὶ ἐνεργεῖαι εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ τέλος ἀπολήγουσαι, δύνανται, ἕνεκα τῆς ἐνότητος τοῦ τέλους, νὰ παραγάγωσιν ἓν καὶ μόνον ἀποτέλεσμα.

§ 26. Ἡ ὄρασις δὲν παρουσιάζει ἀμέσως εἰς ἡμᾶς εἰμὴ τὴν χρωματισμένην ἔκτασιν καὶ τὰς ἐν αὐτῇ κινήσεις, τὸ δὲ χρῶμα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς θραύσεως ἢ μᾶλλον ὑποθραύσεως τῶν φωτεινῶν ἀκτίνων. Ἐκάστη ἀκτὶς εἶναι δέσμη ἀκτινιδίων ποικιλοχρόων, ἅτινα διαφοροτρόπως θραύονται μᾶλλον ἢ ἥττον ἐκτροπέμενα τῆς εὐθείας, καὶ παράγουσιν, ἐπὶ τῶν διαφόρων σωμάτων ἀντανκλώμενα, χρώματα διάφορα. Τὸ δὲ μέγεθος, τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἀπόστασιν τῶν σωμάτων ἡ ὄρασις δὲν διδάσκει ἡμᾶς εἰμὴ ἐμμέσως διὰ τῆς πείρας καὶ διὰ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων. Ἀλλὰ καὶ περὶ χρωμάτων καὶ κινήσεων καὶ σχημάτων καὶ μεγεθῶν καὶ ἀποστάσεων μᾶς ἀπατᾷ, ἐὰν διὰ τῆς πείρας καὶ τῆς κρίσεως δὲν διορθώσωμεν καὶ συμπληρώσωμεν τὰς ἐκ τῶν ἐντυπώσεων αὐτῆς προερχομένης ἐννοίας· καὶ τοῦτο διότι δὲν τελεῖται ἀμέσως, ὡς ἡ ἀφή, ἀλλ' ἐμμέσως διὰ τοῦ

φωτός, ὅπερ, ἕνεκα τῆς ποιότητος καὶ τοῦ βαθμοῦ αὐτοῦ, τῆς ἀντανακλάσεως καὶ θραύσεως, τῆς ὀπτικῆς γωνίας τῶν ἀκτίνων καὶ τῶν διαμέσων σωμάτων μυρία παρέχει αἴτια πλάνης καὶ ἀπάτης. Ἄρα αἱ διὰ τῆς ὄρασεως ἐντυπώσεις δὲν εἶναι εἰμῆ σημεῖα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ διάφορα τῶν σημασινομένων. Ταύτην δὲ τὴν διαφορὰν ἐννοοῦσι καὶ μελετῶσιν οἱ ζωγράφοι, μιμούμενοι οὐχὶ τὰ πράγματα ἀλλὰ τὰς ἐπιφάσεις αὐτῶν, καὶ ἐντεῦθεν αἱ ὀπτικαὶ ἀπάται, ἢ τέχνη τῶν λεγομένων διοραμάτων, καὶ πάντες οἱ νόμοι τῆς σκηνογραφίας καὶ τῆς ἀπόψεως, εἴτε γραμμικῆς εἴτε ἀερίας.

§ γ'.

Περὶ ἀκοῆς.

§ 27. Οὐχ' ἦττον θαυμαστὸν τοῦ τῆς ὄρασεως εἶναι τὸ ὄργανον τῆς ἀκοῆς. Τὸ ἐξωτερικὸν οὖς, χρησιμεῖον ὡς ἀκουστικὸν κέρασ, συλλέγει τοὺς ἠχώδεις δονισμοὺς τοῦ ἀέρος, καὶ εἰσάγει αὐτοὺς διὰ τοῦ ἀκουστικοῦ πόρου εἰς τὴν κοιλότητα τοῦ τυμπάνου, ἧς πλήττουσι τὴν ἐξωτερικὴν μεμβράνην· ἐκ τῆς δὲ διὰ τοῦ ἐν τῇ κοιλότητι ἀέρος καὶ διὰ τινος ὑελθειδοῦς ἀλύσεως μικρῶν ὀστεαρίων κινουμένων, διακίδεται ὁ ἦχος εἰσαγόμενος δι' ὠοειδοῦς θυρίδος καὶ συμμετριάζομενος, εἰς τὸν λαβύρινθον, ὅθεν τὸ ἀκουστικὸν νεῦρον μετακίδει τὴν ἐντύπωσιν αὐτοῦ εἰς τὸν ἐγκέφαλον.

§ 28. Τοιούτου ὄντος τοῦ ὀργάνου, τί εἶναι ὁ ἦχος; δὲν εἶναι σῶμα ἰδιαιτέρον, ὡς τὸ φῶς, ἀλλ' ἀποτελεσμα τῆς κινήσεως τῶν μορίων τῶν διαφόρων σωμάτων, ἧτις διακίδεται ἀκτινηδὸν καὶ αὕτη καὶ σφαιροειδῶς εἰς τὸν ἀέρα, καὶ δι' αὐτοῦ πλήττει τὴν ἀκοήν. Γίνεται δὲ διὰ δονήσεων ἢ παλμῶν διαδοχικῶν, καὶ ἐκ τοῦ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον μείζονος ἢ ἐλάσσονος ἀριθμοῦ αὐτῶν προέρχεται ἡ ὀξύτης ἢ ἡ βαρύτης τοῦ ἠχοῦ. Ὅταν δὲν ἦναι ἰσόχρονοι, ἐξέρχεται κανονικὸς ὁ ἦχος, καὶ τις ἀναλογία πάντοτε ὑπάρχει μετὰ τοῦ ἠχοῦ καὶ τῆς κανονικότητος τῶν μορίων. Αὕτη δὲ ἡ ἰσοχρονία εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ μουσικοῦ ῥυθμοῦ, ὡς θέλομεν ἰδεῖ ἐν τῇ Καλλολογίᾳ.

§ 29. Ἐὰν τώρα ζητήσωμεν τί μηνύει εἰς ἡμᾶς ἡ ἀκοή, θέλομεν εὐρεῖ ὅτι μηνύει ἐξωτερικόν τι ἠχοῦν, ἀλλ' οὔτε μεγέθη, οὔτε σχήματα, οὔτε εἶδη, οὔτε ἀποστάσεις, καὶ ἐνίοτε, ἕνεκα τῆς ἀντηχήσεως, οὔτε αὐτὴν τὴν διεύθυνσιν καθ' ἣν εὐρίσκονται τὰ ἠχηρὰ σώματα. Ἄλλ' εἶναι ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην αἴσθησιν διδασκτικὴ, διότι μετὰ τῶν ἠχῶν ὑπάρχει ἡ ἀνθρωπίνη φωνή; ἢ ἐρμηνεύουσα παντοῖα αἰσθήματα καὶ διανοήματα, καὶ διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου χρησιμεύουσα πρὸς τελειοποίησιν τοῦ ἐνδιαθέτου καὶ πάσης ἄλλης

νοητικῆς δυνάμεως. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῖ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ἡ νοητικὴ ἀτέλεια τῶν κωφαλάλων.

§ 30. Καὶ αὗται μὲν εἶναι αἱ τρεῖς σημαντικώτεραι τῶν αἰσθήσεων. Ἡ μὲν ἀφή, διότι ἀμέσως διδάσκει τὰ ἐκτὸς, καὶ εἶναι πασσῶν ἡ βεβαιότης· αἱ δὲ ἕτεραι δύο, καθ' ὅτι, καὶ τοὶ ἔμμεσοι καὶ περιορισμένοι καὶ ἀβεβαιότεροι, εἶναι, καθὸ ὄργανα πνευματικῆς συγκοινωνίας, διδασκτικώταται, διότι πᾶσα ἐπιστήμη καὶ καλλιτεχνικὴ διδασκαλίη δι' αὐτῶν γίνεται.

§ δ'.

Περὶ ὀσφρήσεως καὶ γεύσεως

§ 31. Αἱ δὲ λοιπαὶ δύο, ἡ ὀσφρησις καὶ ἡ γεῦσις, οὐδεμίαν σχεδὸν ἔχουσι ψυχολογικὴν ἀξίαν. Καὶ ἡ μὲν ὀσφρησις γίνεται διὰ τῆς ἀπορροίας λεπτοτάτων μορίων τοῦ ὀσμηροῦ σώματος, ἅτινα διαδιδόμενα εἰς τὸν ἀέρα, προσβάλλουσι τὴν ἐσωτερικῶς ἐνδύουσαν τὰς ρινικὰς κόγχας μεμβράναν, ἐν ἣ διαμένουσιν ἕνεκα τῆς ἐκεῖ ἰξώδους ὕλης, καὶ ἐξ ἧς μεταδίδεται ἡ ἐντύπωσις αὐτῶν εἰς τὸν ἐγκέφαλον διὰ τοῦ ἐντὸς τοῦ πάχους τῆς μεμβράνης ταύτης εἰσερχομένου καὶ διακλαδωμένου ὀσφρηντικοῦ νεύρου. Χρησιμεύει δὲ ἡ αἰσθησις αὕτη πρὸς τέρψιν, πρὸς διαστολὴν τῶν σωμάτων καὶ πρὸς ἐνδείξιν τῶν ὠφελίμων τροφῶν, διότι σχέσις στενὴ ὑπάρχει μεταξὺ ὀσφρήσεως καὶ γεύσεως. Αὕτη δὲ, ὡς τι εἶδος ἀφῆς, ἀμέσως ἀντιλαμβάνεται τοῦ ἰδίου ἀντικειμένου διὰ τινων νευρωδῶν θηλῶν, αἵτινες σπογγώδεις, ἀνεπτυγμένοι καὶ περιβεβρεγμένοι ὑπὸ συελωδῶν καὶ λυμφατικῶν ὑγρῶν, εὐρίσκονται εἰς τὰ ἄκρα τῆς γλώσσης, εἰς τὸ βάθος τῶν παρειῶν, εἰς τὸν οὐρανίσκον, καὶ δι' ὧν συναισθανόμεθα καὶ διακρίνομεν τοὺς διαφόρους χυμοὺς τῶν σωμάτων. Καὶ αὕτη δὲ ἡ ἔδρα τῶν εἰς τὰς δύο ταύτας αἰσθήσεις ὑπηρετούντων ὀργάνων δεικνύει ὅτι εἰς τροφήν καὶ τέρψιν τοῦ σώματος μᾶλλον ἢ φωτισμὸν καὶ διδασκαλίαν τοῦ πνεύματος προωρίσθησαν.

§ ε'.

Περὶ τινων κοινῶν εἰς πάσας τὰς αἰσθήσεις χαρακτηήρων

§ 32. Ἀφ' οὗ εἶδομεν τί εἶναι ἐκάστη τῶν αἰσθήσεων, ποῖον τὸ ἀντικείμενον αὐτῶν, τὸ ὄργανον καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δι' αὐτῶν γενομένης ἐντυπώσεως, εἶναι ἤδη καιρὸς νὰ ἐνδείξωμεν τοὺς γενικοὺς αὐτῶν χαρακτηήρας, νὰ ἐξετάσωμεν αὐτὰς καθόλου, κατὰ τὰς ἀμοιβαίας αὐτῶν σχέσεις, νὰ συνενώσωμεν τὰ ἐξαγόμενα αὐτῶν, ἵνα,

κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ὀρθῆς μεθόδου, τὴν ἀνάλυσιν διαδεχθῆ ἢ σύνθεσις.

§ 33. Εἶδομεν ὅτι πρῶτος αὐτῶν γαρχκτῆρ εἶναι, ὅτι πᾶσαι τελοῦνται διὰ τοῦ σώματος, δι' ἰδιαιτέρων ὀργάνων, καὶ ἐν γένει διὰ τῶν νεύρων συγκοινωνούντων πρὸς τὸν ἐγκέφαλον. Ὅθεν ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς καταστάσεως τῶν ἰδίων ὀργάνων καὶ ἐκ τῆς πρὸς ταῦτα σχέσεως τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν. Οἰκδῆποτε, εἴτε ἐκ φυσικῶν εἴτε ἐξ ἠθικῶν αἰτιῶν, ἀλλοίωσις τοῦ ὀργάνου ἐπιφέρει ἀλλοίωσιν καὶ τῆς αἰσθήσεως. Ὡσχύτως ὁ βαθμὸς τῆς ἐντύπωσης, ἢ κατὰστασις τοῦ ἀντικειμένου καὶ τῶν διαμέσων σωμάτων, ὁ τρόπος τῆς ἐπὶ τῶν ὀργάνων ἐνεργείας τροπολογοῦσι τὴν αἴσθησιν. Ἀλλὰ μόνη ἢ ἐπὶ τῶν νεύρων ἐντύπωσις καὶ ἢ πρὸς τὸν ἐγκέφαλον μετάδοσις αὐτῆς δὲν ἀρκεῖ εἰς παραγωγὴν τῆς ἐκ τῆς αἰσθήσεως γνώσεως. Ἀπαιτεῖται ἢ συνέργεια τοῦ πνεύματος, ἄλλως ἢ αἴσθησις ἤθελεν εἶσθαι ἀπλή παθητικότης καὶ οὐχὶ δύναμις. Διὰ τῆς συνεργείας ταύτης, ἥτις, ἀποτελεσμα οὐσα τῆς ἐμφύτου τοῦ πνεύματος ἐνεργητικότητος, ὑφίσταται εἰς τὴν προσοχὴν, ἢ τοῦλάχιστον μὴ ἀντενεργεῖαν αὐτοῦ, ἢ αἴσθησις γίνεται ἀντίληψις, καὶ τότε μόνον γίνεται ἔννοια καὶ γνώσις· ὥστε δύο στοιχεῖα ἔχει ἢ διὰ τῶν αἰσθήσεων γνώσις, τὸ μὲν, παθητικόν, τὸ δὲ ἐνεργητικόν, ἀμφοτέρω ἀπαραίτητα εἰς παραγωγὴν αὐτῆς.

§ 34. Αὕτη δὲ ἢ ἀντίληψις γίνεται ἀμέσως, ἄνευ, δηλαδὴ, παρεμβολῆς εἰδῶν, διὰ τῆς συναφείας αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου, ὡς ἐπὶ ἀφῆς καὶ γεύσεως, τῶν ὀσμῆρῶν μορίων, ὡς ἐπὶ ὀσφρήσεως, ἢ διαμέσων σωμάτων, οἷον τοῦ φωτός καὶ τοῦ ἀέρος, ὡς ἐπὶ ὄρασεως καὶ ἀκοῆς. Τῆς ἀληθείας ταύτης τὴν ἀπόδειξιν κατέστησεν ἐναργῆ ἢ Σκωτικὴ Σχολή, καὶ ἰδίως ὁ Ρέιδ.

§ 35. Εἶναι δὲ πᾶσαι αἱ αἰσθήσεις σχεδὸν ταυτόχρονοι κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν, καὶ λίαν ἀτόπως ὑποθέτουσι τινὲς τῶν ψυχολόγων αὐθαίρετόν τινα διαδοχὴν πρὸς μελέτην τῆς ἐνεργείας καὶ τῶν ἐν τῷ πνεύματι ἀποτελεσμάτων αὐτῶν. Ὅθεν καὶ ἀπείρους σχέσεις ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας, ἐνεργείας καὶ ἀντενεργείας, ἀμοιβαίας ἀνάγκης καὶ βοηθείας καὶ συμπλήρώσεως.

§ 36. Πᾶσαι δὲ ἀγγέλλουσιν ἐξωτερικόν τι, διότι ὅσα περὶ ἀφῆς εἵπομεν, ἐφαρμόζονται εἰς πάσας τὰς ἄλλας, καὶ ὅ,τι διδάσκει ἢ ἀντίστασις διὰ τοῦ περὶ αὐτῆς γενομένου συλλογισμοῦ, διδάσκουσιν ἐπίσης τὸ χροῶμα, ὁ ἦχος, ἢ ὀσμὴ καὶ ἢ γεῦσις.

§ 37. Τέλος, εἶναι πᾶσαι τελειοποιήσιμοι διὰ τῆς ἐπανειλημμένης, προσεκτικῆς καὶ ἐλλόγου ἐξασκήσεως καὶ δι' ἐξωτερικῶν βοηθημάτων, ἰδίως δὲ ἢ ὕρασις, ὡς ἐπίσης εἶναι φύσει ἀλάνθαστοι,

ὅταν τελῶνται κατὰ τοὺς ἰδίους νόμους, ἀναγομένης τῆς ἐκ τῶν αἰσθήσεων πλάνης εἰς τινὰ πλάνην τῆς κρίσεως καὶ οὐχὶ τῆς αἰσθήσεως.

§ 88. Ἐὰν δέ τις ἐρωτήσῃ ἡμᾶς, διατί θέτομεν τὴν αἴσθησιν πρώτην πηγὴν γνώσεων, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τοῦτο συνάδει πρὸς τὸν ἀναγκαῖον σύνδεσμον καὶ τὴν φυσικὴν τάξιν τῆς προτερότητος τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν θεωριῶν· καὶ καθὼς πρῶτον μέρος τῆς ἐπιστήμης ταύτης εἶναι ἡ Ψυχολογία, διότι ταύτην προϋποθέτουσιν αἱ ἄλλαι διδασκαλίαι, ὡσπύτως πρώτη μετὰ τὸ τῶν νοητικῶν δυνάμεων παρίσταται ἡ αἴσθησις ἢ ἡ ἀντίληψις, καθ' ὅσον ταύτην προϋποθέτουσι καὶ ἡ προσοχὴ καὶ ἡ ἀφαίρεσις καὶ ἡ σύζευξις καὶ ἡ μνήμη καὶ ἡ φαντασία, καὶ πᾶσαι ἐν λόγῳ αἱ νοητικαὶ ἐνέργειαι, πᾶσαι αἱ τοῦ πνεύματος ἔννοιαι, πλὴν ἐκείνων τὰς ὁποίας, ὡς ἤδη εἶπομεν, ἔχομεν ἐξ ἀνάγκης ἐμφύτους ἐν ἡμῖν καὶ ἐκ τῶν προτέρων.

§ 39. Τοιαύτη ἡ ἔννοια τοῦ ὄντος, ἣν συνεννοῦμεν ἐξ ἀνάγκης πρὸς ὅσας ἔχομεν ἐκ τῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλήψεως· διότι, ἅμα ἀντιλαμβανόμεθα ἐξωτερικοῦ τινος ἐφ' ἡμῶν ἐνεργοῦντος, νοοῦμεν ἀμέσως ὅτι δὲν ἀντιλαμβανόμεθα ἐκτάσεως τινὸς ἢ σχήματος ἢ χρώματος ἢ ἤχου, ἀλλὰ πράγματος, δηλαδὴ, ὄντος ἢ ὑποστάσεως ἐχούσης ὡς προσόντα ἢ μορφήν αὐτῆς τὴν ἔκτασιν, τὸ σχῆμα, τὸ χρῶμα· καὶ νοοῦμεν ὡσπύτως ὅτι τὸ ὄν τοῦτο ὑπάρχει ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ. Ἀρχὴ καὶ νόμος τῆς συστάσεως τοῦ ἡμετέρου πνεύματος εἶναι νὰ μεταφέρωμεν καὶ ἐκτὸς ἡμῶν τὴν ἐν ἡμῖν ἔννοιαν τοῦ ὄντος, ἣν ἀνεγνωρίσαμεν ἤδη καθολικὴν καὶ ἀναγκαίαν· ἢ ἰδέα τοῦ ὄντος εἶναι ὁ τύπος παντὸς ὄντος, ὃν ἐντυποῦμεν εἰς τὰ ὑπὸ τῆς πείρας διδόμενα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

*Περὶ τινῶν ἄλλων ἐκ τῶν προτέρων στοιχείων τῆ ἀντιλήψει
συνεννομένων, καὶ περὶ λόγου*

§ 40. Καὶ οὐ μόνον ἡ ἔννοια τοῦ ὄντος συνεννοῦται τῆ ἀντιλήψει, συμπληροῦσα αὐτὴν καὶ κατὰ τὸν ἴδιον τύπον διακτυποῦσα τὰ ὑπ' αὐτῆς χρηηγούμενα στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ τινες ἀρχαί, ἃς λογικὰς

ὀνομάζομεν, καὶ περὶ ὧν ἐκτενῶς θέλομεν διαλάβει ἐν τῇ περὶ Λογικῆς πραγματείᾳ· διότι ἡ δύναμις, ἣτις ἀποκαλύπτει τὸ καθολικὸν καὶ ἀναγκαῖον οὐ μόνον τῆς ἐννοίας τοῦ ὄντος ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχῶν τούτων τῶν ἀδιασπᾶστως μετ' αὐτῆς συνδεδεμένων, οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ αὐτὸς ὁ λόγος, ὁ διακρίνων τῶν ἄλλων ζώων τὸν ἄνθρωπον, καὶ πηγὴ ὧν παντὸς νοητικοῦ καὶ ἠθικοῦ μεγαλείου. Αὕτη δὲ ἡ δύναμις τοῦ λόγου συναναπτύσσεται τῇ αἰσθήσει, συμπαρακολουθεῖ τὴν ἐνέργειαν καὶ ταύτης καὶ τῶν ἐτέρων νοητικῶν δυνάμεων, καὶ, ὡς θέλομεν ἰδεῖ περαιτέρω, πάσῃς συμπληροῖ καὶ διοικεῖ καὶ ρυθμίζει.

§ 41. Μία δὲ τῶν λογικῶν τούτων ἀρχῶν εἶναι ἐκείνη ἣς ἐμνήσθημεν ἐν § 22, ἐφ' ἧς βασίζεται ἡ ἀπόδειξις τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπάρξεως τῶν ὄντων καὶ οἷοςδήποτε συλλογισμός. Ἀλλὰ μετὰ τῆς ἀρχῆς ταύτης δύο ἕτεραι συνενοῦνται ἀδιασπᾶστως, ἡ μὲν θέτουσα τὰ αἴτια, ἡ δὲ, τὰ τέλη τῶν ὄντων. Δυνάμει τῶν ἀρχῶν τούτων πιστεύομεν ὅτι πᾶν ὅ,τι ἀρχεται τῆς ὑπάρξεως ἔχει αἴτιον ὑπάρξεως καὶ τέλος πρὸς ὃ ὑπάρχει. Τὴν ἀδιάκοπον χρῆσιν καὶ ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν τούτων, ἃς ὀνομάζομεν ἀρχὴν ταυτότητος, ἀρχὴν αἰτιότητος, ἀρχὴν τελεότητος, παρατηροῦμεν κατ' αὐτὴν τὴν πρώτην ἐγερσιν τῆς διανοίας, κατὰ τὴν πρώτην ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματος, διότι οὐ μόνον κρίνομεν ἀμέσως καὶ συλλογίζομεθα περὶ τῆς διαφόρου φύσεως τῶν ὄντων, ἀλλὰ καὶ ζητοῦμεν τὰ αἴτια αὐτῶν καὶ τὰ τέλη· οὐδεὶς ἀγνοεῖ ὅτι τὸ πῶς, τὸ πόθεν καὶ τὸ διὰ τί εἶναι αἱ συνήθειαι ἐρωτήσεις τῶν παιδῶν καὶ οἶονεὶ τὰ πρώτα ψελλίσματα τῆς ἐπιστήμης.

§ 48. Ἔχομεν ἐν τοσοῦτῳ διὰ τῆς συνειδήσεως (§ 5) τῆς αἰσθήσεως καὶ τοῦ λόγου τὰς τρεῖς πρώτας πηγὰς οὐ μόνον οἷωνδήποτε ἐννοιῶν καὶ γνώσεων ἀλλὰ καὶ πάσης περαιτέρω φιλοσοφικῆς διδασκαλίας, διότι οὐ μόνον ἡ Ψυχολογία ἀλλὰ καὶ ἡ Λογικὴ καὶ ἡ Καλλολογία καὶ ἡ Θεοσοφία καὶ αἱ τρεῖς ἠθικαὶ ἐπιστῆμαι αἱ συνιστῶσαι τὴν Ἀγαθολογίαν οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἐπεξεργασία τῶν διδομένων ὅσα χορηγοῦσιν εἰς ἡμᾶς αἱ τρεῖς αὗται δυνάμεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ προσοχῆς

§ 43 Ἡ πρὸς τὴν αἴσθησιν πλησιεστέρα δύναμις εἶναι ἡ προσοχή, συνδυασμὸς οὖσα τῆς συνειδήσεως ἢ τῆς ἐντυπώσεως καὶ τῆς ἐν ἡμῖν αὐτενεργείας ἢ προσωπικῆς ἀρχῆς (§ 9) τοῦτέστιν, ὡς πρὸς τὴν αἴσθησιν, τοῦ παθητικοῦ καὶ τοῦ ἐνεργητικοῦ αὐτῆς στοιχείου· δύναται δὲ νὰ ὀρισθῇ προσπάθεια τοῦ πνεύματος πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀντιλήψεως ἢ τῆς συνειδήσεως. Καὶ τῆς μὲν πρώτης ἐνίσχυομένης ἀποτελέσμα εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ παρατήρησις, τῆς δὲ δευτέρας, ἡ ἐσωτερικὴ ἢ ἡ σκέψις. Εἶναι δὲ φύσει ἐκουσία καὶ ἐλευθέρα, καὶ τοι ἐγειρομένη ἐνίοτε ὑπὸ ἐσωτερικῶν ἢ ἐξωτερικῶν αἰτίων ὡς λ. χ. ὑπὸ τῶν ἐννοιῶν καὶ παθῶν καὶ χαρακτῆρος τοῦ ἀτόμου, ἢ ὑπὸ τῶν ζωηρῶν, εὐαρέστων ἢ δυσαρέστων ἢ ἐναντίων πρὸς ἀλλήλας ἢ ἀπροσδοκῆτων ἐντυπώσεων.

§ 44. Αὕτη δὲ ἡ ἐνίσχυσις δὲν ἐφαρμόζεται εἰς τὸ ὑλικὸν καὶ παθητικὸν καὶ ἐξωτερικὸν στοιχεῖον τῆς ἐντυπώσεως, ὅπερ κατ' ἰδίους νόμους τελεῖται, ὧν δὲν δυνάμεθα οὔτε νὰ ἐμποδίσωμεν οὔτε νὰ ἀλλοιώσωμεν τὴν ἐνέργειαν, οὐδὲ ἐφαρμόζεται ὡσαύτως εἰς αὐτὸ τὸ φαινόμενον οὐ ἔχομεν συνείδησιν, ἀλλ' εἰς τὸ πνευματικὸν καὶ ἐνεργητικὸν καὶ ἐσωτερικὸν στοιχεῖον καὶ εἰς αὐτὴν τὴν συνείδησιν. Πλείονα δὲ παράγει ἀποτελέσματα, ὧν τὰ κυριώτερα εἶναι, ἡ ζωηρότης τῆς ἐντυπώσεως ἢ τῆς ἐννοίας εἰς ἃς προσέχομεν, ἐξασθενουμένων τῶν συγχρόνων αὐταῖς, ἡ καθαριότης, σαφήνεια καὶ εὐκρίνεια αὐτῶν, ἡ πλειόνων ἰδιοτήτων καὶ σχέσεων ἀνακάλυψις, καὶ πάντων τούτων ἡ ζωηροτέρα καὶ μονιμωτέρα μνήμη.

§ 45. Ὅροι δὲ τῆς προσοχῆς ἀπαραίτητοι εἶναι ἡ ἐφ' ἐνὸς μόνου ἢ ἐπ' ὀλίγων ἐπίστασις, ἡ τάξις, ἵνα, εἰς τὰ ἀπλούστερα καὶ εὐληπτότερα προσέχοντες πρῶτον, εὐκολώτερον κατανοήσωμεν τὰ συνθετώτερα καὶ δυσκολώτερα· ἢ ἀπομάκρυνσις τῆς ἐνεργείας πάσης ἄλλης δυνάμεως, καὶ κυρίως τῆς φαντασίας, καὶ ἡ ὅσῳ τὸ δυνατὸν ἐντελής σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ἡρεμία. Πάντες δὲ εἴμεθα μᾶλλον ἢ ἥττον ἱκανοί, εἴτε ἐκ φύσεως εἴτε ἐκ μαθήσεως, νὰ ἐκπληρώσωμεν τοὺς ὅρους τούτους, καὶ ν' ἀπολάβωμεν ἐπομένως τὰ ἐκ τούτων μέγιστα εἴτε νοητικὰ εἴτε ἠθικὰ πλεονεκτήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ ἀφαιρέσεως.

§ 46. Ἐν τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς προσοχῆς εἶναι ἡ ἀφαίρεσις. Προσέχοντες εἰς ἓν ἢ ὀλίγα στοιχεῖα φαινομένου τινὸς δυνάμεθα νὰ τὰ ἀποσπάσωμεν τῶν ἄλλων μεθ' ὧν συνυπάρχουσι, νὰ τὰ διατηρήσωμεν εἰς τὸ πνεῦμα, ἀνεξαρτήτως τῶν ἄλλων μεθ' ὧν συνενοῦνται ἐν τῇ φύσει, ὡς ἐννοίας ἀφηρημένας. Ὅταν δὲ τὸ αὐτὸ στοιχεῖον παρατηρῶμεν ἐπὶ πλειόνων φαινομένων, τότε ἡ ἀφηρημένη ἐννοία γίνεται γενικὴ. Ὅθεν γενικὴ ἐννοία εἶναι ἐννοία στοιχείου ἀποσπασθέντος τῶν ἄλλων μεθ' ὧν συνυπάρχει ἐν τινι φαινομένῳ, συνηνωμένη τῇ κρίσει ὅτι τὸ στοιχεῖον τοῦτο παρατηρήσαμεν οὐχὶ ἐφ' ἑνὸς ἀλλὰ πλειόνων ἀντικειμένων, ὥστε πᾶσα μὲν γενικὴ ἐννοία εἶναι ἀφηρημένη, οὐχὶ δὲ τὸ ἀνάπαλιν. Ἡ δὲ περιληπτικὴ, εἶναι ἐννοία πολλῶν ἀτόμων τὰ ὁποῖα θεωροῦμεν ὡς ἀνήκοντα εἰς ἓν ὅλον, καὶ δύναται καὶ αὕτη νὰ ἦναι ἀφηρημένη καὶ γενικὴ.

§ 47. Τὰς ἀφηρημένας καὶ γενικὰς ἐννοίας δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν, διότι ἤδη ἔχομεν τὰ στοιχεῖα παντὸς τοῦ ἐπιστητοῦ εἰς αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄντος, καθὼς τὰς τρεῖς πηγὰς πάσης γνώσεως ἔχομεν εἰς τὰς ἤδη θεωρηθείσας τρεῖς πρώτας δυνάμεις τοῦ πνεύματος. Ὅσα λοιπὸν εἶναι τὰ εἶδη τοῦ ὄντος, τῶν στοιχείων καὶ τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ, ἕσα τὰ διάφορα τούτων χαρακτηριστικά, τόσαι δύνανται νὰ ἦναι καὶ αἱ γενικαὶ ἐννοιαί. Κοινότατον στοιχεῖον εἰς ὅλα τὰ ὄντα εἶναι αὕτη ἡ καθολικὴ καὶ ἀναγκαστικὴ αὐτῶν φύσις, ὅτι, δηλαδή, εἶναι ὑποστάσεις περιβεβλημέναι μορφήν τινὰ ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ. Τὸν τύπον τοῦτον δυνάμεθα λοιπὸν νὰ ἀφαιρέσωμεν ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ὄντων· καὶ ἐπειδὴ παρατηροῦμεν αὐτὸν ἐπὶ πάντων τῶν ὄντων, ἐντεῦθεν τὸ πρῶτον καὶ γενικώτατον γένος τὸ ὄν, οὗτινος ὑπεράνω οὐδὲν ἕτερον ὑπάρχει, οὐδὲ δύναται νὰ ὑπάρξῃ. Ὡσαύτως δυνάμεθα νὰ ἀφαιρέσωμεν ἐν τῶν στοιχείων τοῦ τύπου τούτου, καὶ νὰ μορφώσωμεν τὴν γενικὴν ἐννοίαν τῆς ὑποστάσεως, τῆς μορφῆς, τῆς σχέσεως, τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου καὶ τῶν διαφόρων αὐτῶν χαρακτηρητῶν ἢ μερῶν ἢ ποιότητων. Περὶ δὲ τῶν ἀρχῶν θέλομεν ἐνασχοληθῆ κατωτέρω.

§ 48. Ἀξιοπαρατήρητον ἐν τῷ σούτῳ εἶναι ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν

λέξεων οίασδήποτε γλώσσης είναι αφηρημένοι. Τοῦτο συμβαίνει διὰ πολλοὺς λόγους, ὧν σημειοῦμεν ἑνταῦθα τοὺς κυριωτέρους: α', ἀγνοοῦντες τὴν ἐνδοτάτην φύσιν τῶν ὑποστάσεων, καὶ μόνον τὰς ἐξωτερικὰς αὐτῶν δηλώσεις ὀρῶντες, αἴτινες παρέχουσι φαινόμενα διάφορα καὶ ποικίλα, παρκαίνουμεθα ἐξ αὐτοῦ τούτου εἰς τὴν διακρίσιν τῶν διαφορῶν καὶ τὴν συμπαραβολὴν αὐτῶν, ὅπερ ἀπαιτεῖ τὴν ἀφαίρεσιν β', ἡ ἀφαίρεσις γίνεται φυσικῶς καὶ ἀναγκάτως, διότι τὰ στοιχεῖα ὅσα χορηγεῖ εἴτε ἡ αἴσθησις εἴτε ἡ συνείδησις εἴτε ὁ λόγος, δὲν συγχέονται οὔτε ἐν τῇ φύσει οὔτε ἐν τῷ πνεύματι, καὶ πολλῶ μᾶλλον καθ' ὅσον, ἵνα διατηρήσωμεν τὰς ἐκ τούτων ἐννοίας, ἀνάγκη νὰ προσέξωμεν διαδοχικῶς εἰς αὐτά: γ', ἐὰν πλήττουσιν ἡμᾶς αἱ διαφορὰί τῶν φαινόμενων, ἀναντίρρητον ὅμως εἶναι ὅτι εὐκολώτερον διακρίνομεν τὰς ὁμοιότητας ἢ τὰς διαφοράς, καὶ ἐντεῦθεν ἐπίσης τάσις πρὸς τὴν γενίκευσιν δ', τὰ ὑποκινούντα τὴν προσοχὴν αἴτια εἶναι δι' αὐτὸ τοῦτο καὶ αἴτια ἀφαίρεσεως, διότι ἡ ἀφαίρεσις εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς προσοχῆς: ε', τελευταῖον, τὰ ἀφαيروμένα στοιχεῖα, καθὸ ἀπλούστερα, εὐκολώτερον μνημονεύονται, ἐκφράζονται, διακοινοῦνται καὶ μεταδίδονται.

§ 49. Ἄλλ' ἐπίσης ἀξιοπαρατήρητον εἶναι ὅτι, ἐν ᾧ τὰ στοιχεῖα τῶν φαινόμενων ἀφαيروῦνται ἀπ' ἀλλήλων, δὲν μένουσι κεχωρισμένα ἀλλήλων ἐν τῷ πνεύματι: καὶ ἐν ᾧ γίνεται ἀφαίρεσις ἀφ' ἑνός, γίνεται πρόσθεσις καὶ συνένωσις ἀφ' ἑτέρου. Ἄλλως, ἄνευ τῆς ἐν τῷ πνεύματι κατατάξεως αὐτῶν, ἀδύνατος ἦθελεν ἀποβῆ οἰσδήποτε νόησις, διότι οὔτε τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων ἠθέλομεν κατανοήσει, οὔτε τὰς σχέσεις αὐτῶν εἴτε πρὸς ἀλλήλα εἴτε πρὸς ἡμᾶς. Αὕτη δὲ ἡ πρόσθεσις καὶ συνένωσις γίνεται ἐν τῷ προϋπάρχοντι ἐν ἡμῖν τύπῳ τοῦ ὄντος, ὅστις φανεροῦται κατ' ἀρχὰς ὡς ἔννοια τοῦ ἡμετέρου ὄντος μερικὴ καὶ ἐνδεχομένη, ἀλλ' ἀναγνωρίζεται μετ' οὐ πολὺ, ἀποκαλυπτομένη ὑπὸ τοῦ λόγου, ὡς ἔννοια καθολικὴ καὶ ἀναγκαστικὴ, ὡς καθολικὸς καὶ ἀναγκαστικὸς τύπος, ὅστις, κενὸς ὢν ἀπ' ἀρχῆς, πληροῦται δι' ἀλλεπαλλήλων ἀφαίρεσεως. Διὰ τοῦτο εἶναι τὸ ὄν, καθ' ἃ εἶπομεν, τὸ γενικώτατον καὶ ἀνώτατον καὶ πρῶτον τῶν γενῶν, καὶ οἷονδήποτε στοιχεῖον διὰ τῆς ἀφαίρεσεως ἀποσπασθῆ τῶν μεθ' ὧν συνυπάρχει, εἰς τὰ ὄντα, λαμβάνει, καθὸ ἔννοια τοῦ πνεύματος, τὴν οἰκείαν καὶ ἀντίστοιχον θέσιν ἐν τῷ ἐν ἡμῖν τύπῳ τοῦ ὄντος. Τοῦτο ἀποδεικνύει τὴν μεγίστην ἀνάγκην τοῦ τύπου τούτου πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἀφαίρεσεως, τρεκτοποίησιν τῶν ἐννοιῶν καὶ πᾶσαν ἄλλην νοητικὴν ἐργασίαν.

§ 50. Ἐὰν δὲ θελήσωμεν νὰ ἐξαιολογηθῶμεν ἐπιστημονικῶς τὴν κατὰ τὰς ἐννοίας, δὲν εἶναι δύσκολον, ὡς ἐπὶ παραδείγ-

ματος, να διαιρέσωμεν ἀμέσως τὸ πρῶτον καὶ ἀνώτατον γένος, τὸ ὄν, εἰς δύο εἶδη, ἢ ὑποδεέστερα γένη διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ εἰς πολλὰ ὄντα κοινοῦ χαρακτῆρος τῆς ἀπλῆς ὑλικότητος ἀφ' ἑνός, τῆς πνευματικότητος ἀφ' ἑτέρου, καὶ νὰ σχηματίσωμεν τὰ εἶδη, ὄν σωματικόν, ὄν πνευματικόν· καὶ πάλιν διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου, τὸ σωματικόν νὰ διαιρέσωμεν εἰς ἀνόργανον καὶ ἐνόργανον, καὶ τοῦτο εἰς φυτὸν καὶ ζῶον, καὶ τοῦτο εἰς ἄλογον καὶ λογικόν, καὶ οὕτως ἐπ' ἀπειρον. Εἶναι ὡσαύτως φανερόν ὅτι τὰ αὐτὰ ἀντικείμενα δυνάμεθα νὰ τάξωμεν εἰς διαφόρους τάξεις κατὰ τὰς διαφόρους ὄψεις καὶ σχέσεις καθ' ἃς παρατηροῦνται. Ὡσαύτως δυνάμεθα νὰ ποιήσωμεν ἀφίρεσιν ἀφαιρέσεως, τούτέστι, τὰς ἀφηρημένας ἐννοίας νὰ κατὰτάξωμεν καὶ ταύτας διὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου, διὰ τῆς συνενώσεως, δηλαδή, τῶν εἰς αὐτάς κοινῶν στοιχείων καὶ χαρακτῆρων, εἰς ἰδιαιτέρων γένη καὶ εἶδη. Πόσον δὲ πᾶσα κατὰτάξις ὠφελεῖ, θέλομεν ἰδεῖ ἐν τῇ Λογικῇ.

§ 51. Παρατηρητέον ὅμως ἀπὸ τοῦδε ὅτι, πλὴν τοῦ πρώτου γένους, ὅπερ οὐδὲν ἕτερον ἔχει ὑπὲρ αὐτό, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἰδίως καὶ κατ' ἐξοχὴν πρῶτον καὶ γενικώτατον γένος, πάντα τὰ ἄλλα πρὸς μὲν τὰ πρὸ αὐτῶν καὶ ἀνώτερα εἶναι εἶδη, πρὸς δὲ τὰ κατώτερα εἶναι γένη, καὶ διὰ τοῦτο ὀνομάζονται καὶ ὑπάλληλα· ὅτι τὰ ἀνώτερα εἶναι ἀπλούστερα καὶ περιεκτικώτερα, καὶ ὡς ἐκ τούτου ὀλίγον μὲν ἔχουσι τὸ βάθος, ὡς λέγεται ἐν τῇ Σχολῇ, πολλὴν δὲ τὴν ἔκτασιν· ὅτι τὰ κατώτερα, τὰ ἐναντίον, εἶναι δηλαδή, πλέον σύνθετα καὶ ἥττον περιεκτικά· ὅτι ἐπομένως πᾶν τὸ ἀληθεῦον περὶ τῶν ἀνωτέρων, ἀληθεύει καὶ περὶ τῶν κατωτέρων, οὐχὶ δὲ τὸ ἀνάπαλιν.

§ 52. Ἡ κατὰτάξις δὲν εἶναι ἀθαιρέτος, διότι γίνεται κατὰ τινα ἐν ἡμῖν προϋπάρχοντα, ἀναγκασίον καὶ καθολικόν τύπον, καὶ γίνεται διὰ τῆς ἀφαιρέσεως, ἣτις ὑποθέτει τὴν προϋπαρξίν τῶν ἀφαιρουμένων. Ἄρα ὑπάρχει κατὰτάξις ἐν τῇ φύσει πρὸς ἣν πρέπει νὰ ἀντιστοιχῇ ἢ ἐν τῷ πνεύματι, καὶ αὕτη δὲν δύναται νὰ ἀποβῇ ἀκριβῆς εἰμὴ γινομένης προσεκτικῆς παρατηρήσεως πρὸ τῆς ἀφαιρέσεως, καθ' ὅσον ἢ ἀφίρεσις προϋποθέτει ἐξ ἀνάγκης τὴν μετὰ προσοχῆς παρατήρησιν. Διὰ τοῦτο, ἐὰν δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν ἐν ἡμῖν τὴν ἀρχὴν τῆς κατὰτάξεως, δὲν δυνάμεθα εὐκόλως νὰ εὕρωμεν τὸ τέλος αὐτῆς, διότι νέως πάντοτε διαίρεσις καὶ ὑποδιαίρεσις ἐπιφέρει ἢ πρόοδος τῶν παρατηρήσεων.

§ 53. Ἐκ τούτων ἀπάντων βλέπομεν τίς ὁ ἀναγκασίος σύνδεσμος τῶν ἐννοιῶν, καὶ ὅτι ἢ ἐν ἡμῖν λογικὴ τάξις αὐτῶν καὶ μὲν πρόπον καὶ ἐπιθυμητόν εἶναι νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς τὴν ἐν τῇ φύσει

πραγματικὴν τάξιν τῶν ὄντων, ἀλλ' ὅτι τοῦτο δὲν ἀληθεύει πάντοτε. Ὡστε κατανοοῦμεν ἀπὸ τοῦδε τὴν πλάνην ἐκείνων τῶν φιλοσόφων οἵτινες, τὴν λογικὴν τάξιν θεωροῦντες ὡς ὄντολογικὴν τάξιν παραγωγῆς καὶ γενέσεως, ὑπέθεσαν ὅτι τὰ γένη πραγματικῶς γεννῶσι τὰ εἶδη, καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ γινώσκειν ἐξέλαβον ὡς ἀρχὰς τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γενέσθαι, διάφορα ὄντολογικὰ συστήματα ἐπινοήσαντες, βασιζόμενα οὐχὶ ἐπὶ τῆς ἐλλόγου παρατηρήσεως, ἀλλ' ἐπὶ τινος λογικῆς κατατάξεως καὶ ἐξαγωγῆς.

§ 54. Τὰ γένη καὶ τὰ εἶδη οὐδὲν ἕτερον εἶναι οὐσιωδῶς εἰμὴ σύνολα στοιχείων κοινῶν εἰς πολλὰ ἀντικείμενα, ἀποσπασθέντων δι' ἀφαιρέσεως καὶ ἀσχέτως πρὸς τὰ ἀφ' ὧν ἀπεσπάσθησαν θεωρουμένων· δὲν εἶναι ἀπλαῖ λέξεις, ὡς ἐφρόνουν οἱ ὀνοματισταί, ἀλλ' ἐννοιαὶ πραγματικῶς ὑπάρχουσαι ἐν τῷ πνεύματι, καὶ κατ' ἀνάγκην μορφούμεναι διὰ τῆς ἐν τῷ λόγῳ πρώτης καὶ καθολικῆς καὶ ἀναγκαιᾶς ἐννοίας τοῦ ὄντος· οὐδὲ εἶναι αἴτια καὶ ἀρχαὶ τῶν ὄντων, ὡς οἱ πραγματισταὶ ἐδόξαζον, ἀλλ' ἔχουσι πραγματικότητα, καθ' ὅσον τὰ στοιχεῖα αὐτῶν προὔπηρχον πρὶν ἀφαιρεθῶσι, καὶ καθ' ὅσον ὑπάρχει ἀντιστοιχία μεταξὺ πνεύματος καὶ φύσεως, ὑπάρχει λογικὸς σύνδεσμος καὶ τῶν ὄντων πρὸς ἄλληλα, καὶ μεταξὺ τῶν ὄντων καὶ τοῦ πνεύματος ὡς ἐκ τῆς ταυτότητος τῆς ἐννοίας, ἣν τὰ ὄντα πραγματοποιοῦσιν, ἀλλ' ἡ συνείδησιν ἔχει μόνον τὸ πνεῦμα. Δυναμει τοῦ συνδέσμου τούτου ἐννοοῦμεν τὰ ὄντα, ἐννοοῦμεν καὶ ἐξηγοῦμεν τὴν φύσιν, καὶ τοὺς νόμους αὐτῆς ἀναγκλύπτομεν. Τοῦτο δὲ γίνεται δι' ἑτέρας χρήσεως τῆς ἀφαιρετικῆς δυνάμεως, ἣν ὀφείλομεν νὰ διαφωτίσωμεν.

§ 55. Ἐκτὸς τῶν γενικῶν ἐννοιῶν ἃς ὀνομάζομεν γένη καὶ εἶδη, ἔχομεν καὶ τινὰς ἄλλας, ἃς ὀνομάζομεν γενικοὺς νόμους. Ἴνα δὲ ἐννοήσωμεν τί ἐστὶ νόμος, καθὼ ἐννοια τοῦ πνεύματος, ἀνάγκη νὰ προστρέξωμεν εἰς τὸ δεύτερον τῶν ἐκ τῶν προτέρων στοιχείων, ὅπερ εἶδομεν ἀδισπάστως μετὰ τοῦ πρώτου συνδεδεμένον ἐν τῷ λόγῳ· εἶναι δὲ τοῦτο αἱ τρεῖς καθολικαὶ καὶ ἀναγκαιᾶι ἀρχαί, ὧν ἐμνήσθημεν ἐν § 41. Καὶ διὰ μὲν τῆς ἐννοίας τοῦ ὄντος ἔχομεν τὴν ἀρχὴν τῆς τῶν γενῶν καὶ εἰδῶν κατατάξεως, διὰ δὲ τῶν τριῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου ἔχομεν τὴν ἀρχὴν τῶν γενικῶν νόμων. Τῶντι, ἅμα ἀναγνωρίσωμεν ὅτι πᾶν ὅ,τι εἶναι δὲν δύναται ἐν ταύτῳ νὰ μὴ ἦναι, δυνάμει τῆς λεγομένης ἀρχῆς τῆς ταυτότητος, ὅτι πᾶν ὅ,τι ἀρχεται τῆς ὑπάρξεως ἔχει αἴτιον καὶ σκοπὸν ὑπάρξεως δυνάμει τῶν ἑτέρων δύο ἀρχῶν, τῆς αἰτιότητος καὶ τῆς τελειότητος, ἀναγνωρίζομεν δι' αὐτοῦ τούτου, ὅτι ὑπάρχει τάξις τις ἀναγκαιᾶ καὶ καθολικῆ, δι' ἧς ὁ κόσμος οὗτος παρέχει ἀναγκαιᾶν διαδοχὴν φαινομένων, καὶ

ἀναγκαῖον συνδυασμὸν αἰτίων, μέσων καὶ τελῶν, καὶ τὴν κατὰ φύσιν ταύτην ἀνάγκην ὀνομάζομεν νόμον· τὴν δὲ ἐκ τῶν προτέρων ταύτην πίστιν ἐπαλήθευομεν καὶ ἐπιβεβαιουῦμεν διὰ τῆς παρατηρήσεως, εὐρίσκοντες καὶ ἐνταῦθα ἀντιστοιχίαν μεταξὺ τῶν νόμων τῆς διανοίας καὶ τῶν νόμων τῆς φύσεως. Ἡ ἐπαλήθευσις αὕτη γίνεται διὰ τῆς ἀφαιρέσεως.

§ 56. Παρατηροῦντες ἐπανειλημμένας ὁμοιότητας μεταξὺ τῶν καταστάσεων, ἐνεργειῶν καὶ σχέσεων τῶν ἐξωτερικῶν ὄντων, ἀφαιροῦμεν τὸ κοινὸν τοῦτο στοιχεῖον, τὸ γενικεύομεν, καὶ δυνάμει τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου ἀναγνωρίζομεν ἐν αὐτῷ τὴν πραγματοποίησιν καὶ ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν τούτων, καὶ οὕτω τὰ ἐνδεχόμενα καὶ μερικὰ φαινόμενα τῆς φύσεως ὑποβάλλονται εἰς τὸ ἀναγκαῖον καὶ καθολικὸν τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου. Αὕτη εἶναι ἡ βᾶσις τῆς ἐπαγωγῆς, περὶ ἧς θέλομεν διαλάβει ἐν τῇ Λογικῇ, ἡ πηγὴ τῆς πίστεως ἣν ἔχομεν εἰς τὴν γενικότητα καὶ σταθερότητα τῶν φυσικῶν νόμων, ἡ βᾶσις οἰασδῆποτε φυσικῆς ἐπιστήμης, οἰασδῆποτε τέχνης καὶ βιομηχανίας, ἡ ἀρχὴ τῶν περὶ τοῦ μέλλοντος κρίσεων, καὶ ὁ κανὼν πάσης φρονίμου διαγωγῆς.

§ 57. Ἡ ἀφαίρεσις καὶ ἡ ἐκ ταύτης λογικὴ κατάταξις τῶν ἐννοιῶν καὶ ἡ ἐπαγωγὴ ἄρχονται λίαν πρῶτως ἐν τῷ πνεύματι, πρῶτον μὲν, διότι ἔχομεν ἐμφυτον τὴν ἐννοιαν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄντος ἐν τῷ λόγῳ, ὅστις συναναπτύσσεται τῇ αἰσθήσει, καὶ ἔτι μᾶλλον μετὰ τῆς προσοχῆς καὶ ἀφαιρέσεως συνεργεῖ, δεύτερον δέ, διότι εἰς ἃς πικιδίθεν μανθάνομεν διαλέκτους εὐρίσκομεν μεμορφωμένας ἤδη τὰς γενικὰς ἐννοίας τῶν τε γενῶν καὶ εἰδῶν καὶ τῶν νόμων. Ἀφ' οὗ δὲ αἱ δύο αὗται λειτουργίαι ἀρχίσωσι, προοδεύουσιν ἀκαταπαύστως ἐν τῷ ἀτόμῳ καὶ ἐν τοῖς ἔθνεσιν, αείποτε τελειοποιουμένης τῆς ἐννοίας τῆς τάξεως, καὶ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον προσεγγίζουσιν εἰς τὴν σχετικὴν τελειότητα τῆς φύσεως καὶ τὴν ἀπόλυτον τελειότητα τοῦ λόγου. Τοῦτο ἀποδεικνύουσι τὸ ὕφος τῆς ἀτομικῆς διαλέκτου ἥτις, προΐούσης τῆς ἡλικίας, γίνεται μᾶλλον ἀφηρημένη καὶ γενικὴ, αἱ μεταβολαὶ τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν, αἰτινες ὅσῳ μᾶλλον εἶναι ἀφηρημένα, τόσοον ἐναργέστερον ἀγγέλλουσι καὶ καταδεικνύουσι τὴν πρόοδον τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ αὕτη ἐπὶ τέλους ἡ μὀρφωσις καὶ τελειοποίησις τῶν ἐπιστημῶν, αἰτινες κατὰ τοσοῦτον τελειοποιουῦνται, καθ' ὅσον ὀρθότερας καὶ ἀκριβεστέρας ἔχουσι κατατάξεις καὶ γενικωτέρας καὶ σταθερωτέρας ἀρχὰς, ὥστε ἀνχλόγω καὶ ἀντιστοίχῳ πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦτον δύναται τις νὰ βαθμολογήσῃ τὴν σχετικὴν αὐτῶν τελειότητα, καὶ δι' αὐτοῦ τούτου νὰ ἐνδείξῃ τίνι τρόπῳ διὰ τῆς

ἀκριβοῦς παρατηρήσεως, διὰ τῶν ὀρθῶν διακρίσεων καὶ κατατάξεων καὶ διὰ τῆς ἐλλόγου γενικεύσεως δύνανται νὰ προβῶσιν ἐπὶ τὸ τελειότερον.

§ 58. Ἡ θεωρία τῆς κατατάξεως καὶ τῆς ἐπαγωγῆς δὲν εἶναι πλήρης εἰμὴ διὰ τῆς θεωρίας τῆς ἀποδεικτικῆς καὶ τῆς εὐρετικῆς τῆς ἀληθείας μεθόδου, περὶ ὧν ἐν τῇ Λογικῇ. Ἐν τοσούτῳ ἀρκεῖ νὰ σημειώσωμεν, ὅτι μεγίστη προφύλαξις κατὰ τῶν ἀτόπων ὅσα πηγάζουσιν ἐκ τῆς μὴ ὀρθῆς χρήσεως τῆς ἀφαιρετικῆς δυνάμεως καὶ ἐκ τῆς κακῆς διευθύνσεως τῶν ἐκ ταύτης νοητικῶν ἐργασιῶν εἶναι ἡ ἀκρίβεια τῆς διαλέκτου καὶ ἡ μελέτη τῶν νόμων τῆς, διότι ἡ διάλεκτος εἶναι τὸ ἔσοπτρον ἐν ᾧ ἀντανακλάται ἡ διάνοια, καὶ τὸ σαφές, τὸ ἀκριβές, τὸ σταθερὸν τῶν ἐπιστημονικῶν ὄρων, καὶ ἡ ὀρθότης τῶν ἐπιστημονικῶν συλλογισμῶν εἶναι δείγματα ἀλάνθαστα καὶ μέσα ἐν ταύτῳ συνγελεστικώτατα τῆς ἐπιστημονικῆς τελειότητος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ συζεύξεως ἐννοιῶν.

§ 59. Ἡ σύζευξις τῶν ἐννοιῶν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀφαίρεσιν, καὶ ἡ θεωρία τῆς συζεύξεως, ἐν ᾧ συμπληροῖ ἀφ' ἐνὸς τὴν θεωρίαν τῆς ἀφαιρέσεως, προετοιμάζει ἀφ' ἐτέρου τὴν θεωρίαν τῆς μνήμης, καθ' ὅσον ἡ σύζευξις εἶναι εἷς τῶν ὄρων αὐτῆς. Εἶναι δὲ ἡ σύζευξις, ὡς ἡ ἔλξις ὡς πρὸς τὰ σώματα, νόμος τοῦ πνεύματος, δυνάμει τοῦ ὁποίου αἱ ἐν ἡμῖν ἐννοιαὶ ἐγείρονται, ἀμοιβαίως προκλούμεναι κατὰ τὰς σχέσεις ἃς ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας, καὶ ἃς προσεπάθησαν νὰ προσδιορίσωσιν ἀκριβῶς οἱ ψυχολόγοι.

§ 60. Φανερόν δὲ ὅτι αἱ σχέσεις αὗται ἀνάγονται εἰς τινὰ ἐσωτερικὴν ἐνότητα. Ἄρα τοὺς νόμους τῆς συζεύξεως πρέπει νὰ ζητήσωμεν ἐντὸς αὐτῶν τῶν ἐνδοτάτων μυχῶν τῆς διανοίας. Ἐὰν δὲ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν μας εἰς τὰς σχέσεις δι' ὧν πραγματικῶς συνδέονται αἱ ἐννοιαὶ πρὸς ἀλλήλας ἐν τῷ πνεύματι, καὶ τὰς ὁποίας λίαν ἀτελῶς προσδιώρισαν ἄχρι τοῦδε οἱ ψυχολόγοι, θέλομεν εὐκόλως βεβαιωθῆ ὅτι αἱ σχέσεις αὗται ἀνάγονται εἰς τὸ ἐκ τῶν

προτέρων στοιχείον τοῦ πνεύματος, δηλαδή εἰς τὴν ἔννοιαν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄντος, ὃ ἐστίν, εἰς τὸν λόγον. Τῷ ὄντι, ἡ ἔννοια ὑποστάσεως ἢ ὑποκειμένου τινὸς ἀνακαλεῖ καὶ ἐγείρει τὴν τῶν προσόντων αὐτοῦ, ἢ τοῦ μέρους, τὴν τοῦ ὅλου, καὶ τὰνάπαλιν ἢ τοῦ πράγματος, τὴν τοῦ τόπου ἐν ᾧ εὐρίσκεται, ἢ τοῦ χρόνου ἐν ᾧ ἔγινεν ἢ ἐννοήσαμεν αὐτὸ κατὰ τὰς σχέσεις τῆς διαδοχῆς ἢ τῆς ταυτόχρονης, καὶ ὡσάυτως ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου ἢ τοῦ τόπου ἀνακαλεῖ ἐκείνην τῶν ἐν αὐτοῖς πραγμάτων ἢ γεγονότων. Καὶ καθὼς ἡ μεταξὺ τῶν διαφορῶν στοιχείων τοῦ ὄντος καὶ τῶν ἐνδεχομένων αὐτοῦ σχέσις εἶναι ὁ νόμος καθ' ὃν αἱ ἔννοιαι αὐτῶν διεγείρονται, παρομοίως οἰκδ' ἕποτε μεταξὺ ὄντων σχέσις ὁμοιότητος, διαφορᾶς, ἐναντιότητος, ἀναλογίας, ἐξαρτήσεως, περιεκτικότητος κτλ. εἶναι νόμος συζεύξεως τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν, ὥστε μαχρὶ τοῦδε πᾶσα σύζευξις ἐννοιῶν ἀνάγεται εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄντος. Ἄλλ' οὐ μόνον αἱ μεταξὺ τῶν στοιχείων τοῦ ὄντος ἢ μεταξὺ τῶν ὄντων σχέσεις χρησιμεύουσιν ὡς σύνδεσμος τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν ἐν τῷ πνεύματι, ἀλλὰ καὶ τὸ ἕτερον ἐκ τῶν προτέρων στοιχείων, αἱ λογικαὶ ἀρχαί, τὴν αὐτὴν τελοῦσι λειτουργίαν· διότι τῷ ὄντι ἡ ἔννοια τοῦ αἰτίου ἐγείρει τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀποτελέσματος, καὶ τὸ ἀνάπαλιν, καὶ ὡσάυτως ἡ τῆς ἀρχῆς, τὴν τῆς συνεπείας, ἢ τοῦ τέλους, τὴν τοῦ μέσου, καὶ τὸ ἀνάπαλιν· ὥστε ἡ λογικὴ τάξις εἶναι καὶ αὕτη νόμος συζεύξεως. Ἐὰν δὲ εἰς ταῦτα προσθέσωμεν καὶ τὴν ἀναγκαίαν σχέσιν, ἥτις ὑπάρχει μεταξὺ πράγματος καὶ λέξεως, σημείου καὶ σημεινομένου, δι' ἧς ἡ λέξις ἐγείρει τὴν ἔννοιαν, καὶ τὰνάπαλιν, καὶ ἐὰν σκεφθῶμεν ὅτι αἱ ἐξωτερικαὶ σχέσεις τῆς διαλέκτου πρέπει νὰ ἀντιστοιχῶσι καθ' ὅλα πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς τῆς διανοίας, θέλομεν ἰδεῖ ὅτι ἐπὶ τέλους πάντες οἱ νόμοι τῆς συζεύξεως ἀνάγονται εἰς τὴν ἔννοιαν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄντος, ὃ ἐστίν, εἰς τὰς ἐννοίας τοῦ λόγου, δηλαδή, εἰς τὴν κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄντος συμπλοκὴν τῆς διανοίας, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν συμπλοκὴν τῆς φύσεως. Τοῦτο δὲ, ἐν ᾧ ἐπιβεβαιῶται τὴν θεωρίαν τῆς ἀφαιρέσεως, ἐξηγεῖ καὶ τὸ αἴτιον τῆς συγχύσεως τῶν ἐννοιῶν ἕνεκα τῆς μὴ ἐλλόγου συζεύξεως αὐτῶν.

§ 61. Ὑπάρχουσιν ὅμως αἴτια τροπολογοῦντα τὴν ἐνέργειαν τῶν νόμων τῆς συζεύξεως, χωρὶς νὰ ἀλλοιώσωσι τὴν φύσιν αὐτῶν. Ταῦτα δὲ εἶναι κυρίως ἡ θέλησις, ἡ ἔξις, τὸ ἐπιτήδευμα, ἡ φυσικὴ κατάστασις τοῦ σώματος, ἡ ἠθικὴ καὶ νοητικὴ διάθεσις τοῦ πνεύματος, ὧν ἕνεκα μεταξὺ τῶν ἀναριθμητῶν σχέσεων ἕσασ ἐχουσιν εἴτε τὰ ὄντα εἴτε τὰ στοιχεῖα τῶν ὄντων πρὸς ἀλλήλα, εἴτε αἱ λογικαὶ ἀρχαὶ εἰς ἃς ὑπόκεινται, ἐνεργοῦσι κατὰ προτίμησιν αἱ

μᾶλλον συνάδουσαι πρὸς τὰ αἴτια ταῦτα, καὶ ἐγείρουσιν ἐπομένως ἀναλόγους πρὸς αὐτὰ ἐννοίας.

§ 62. Τοῦτο ἐπὶ τέλους καταδεικνύει τίνι τρόπῳ ἡ ἕξις τοῦ ζητεῖν τὰς ἀληθεῖς σχέσεις τῶν ὄντων μορφώνει τὸ ἐπιστημονικὸν πνεῦμα, καὶ πόσον αἱ ἄτακτοι σχέσεις διαστρέφουσι τὴν διάνοιαν, πῶς γεννῶνται αἱ ψευδεῖς κρίσεις, αἱ προλήψεις, καὶ πῶς αἱ κακαὶ συζεύξεις ἐπηρεάζουσι τὰ μέγιστα καὶ τὴν μόρφωσιν τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ μνήμης.

§ 63. Ἡ μνήμη εἶναι δύναμις τῆς ψυχῆς δι' ἧς ἀναγεννῶνται αἱ ἐννοιαί ἢ ἀναπολοῦνται. Εἶναι δὲ ὡς ἐκ τούτου δύο εἰδῶν· ἄλλοτε μὲν ἐκουσία, αὐθόρμητος, καὶ τότε λέγεται κυρίως μνήμη· ἄλλοτε δὲ ἀποτελεσμα ἰδιαίτερας προσπαθείας τοῦ πνεύματος, καὶ τότε λέγεται· μᾶλλον ἀνάμνησις, καὶ ἡ πρώτη εἶναι ὄρος προηγουμένου τῆς δευτέρας, ἥτις συμπληροῖ αὐτήν· διότι, εἰ μὴ ὑπῆρχεν ἡ αὐθόρμητος, δὲν ἠθελεν εἶσθαι δυνατὴ ἢ προκαλουμένη. Προσέτι πρέπει νὰ ὑπάρχη αἴτιον προκαλοῦν τὴν μνήμην· καὶ εἰ μὲν εἶναι τὸ αἴτιον τοῦτο ἐσωτερικόν, εἶναι αὐθόρμητος, εἰ δὲ ἐξωτερικόν, εἶναι μᾶλλον ὑπόμνησις ἐγείρουσα τὴν μνήμην.

§ 64. Καὶ ἄρχεται μὲν ἅμα τῇ αἰσθήσει, ἄλλως ἀδύνατος πᾶσα παρατήρησις διαφορᾶς, ὁμοιότητος κλ. πᾶσα κρίσις· ὅμως ἡ πλήρης γνῶσις τῶν ὄρων καὶ τῆς ἐνεργείας αὐτῆς ὑποθέτει τὴν θεωρίαν τῆς προσοχῆς, τῆς ἀφαιρέσεως καὶ τῆς συζεύξεως. Ἐχει δὲ ἀντικείμενον τὰς ἐσωτερικάς ἡμῶν ἀλλοιώσεις, καὶ διὰ τούτων καὶ τὰ ἐξωτερικά ὄντα. Παράγει δὲ, τῇ βοήθειᾳ τῆς ἐν ἡμῖν ἐννοίας τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἡμετέρας ταυτότητος, τὰς ἐννοίας τῆς διαδοχῆς, τῆς διαρκείας, τῆς μεταβολῆς, κινήσεών τινων καὶ ἀλλοιώσεων, ἄλλοτε μὲν ἀμέσως γινωσκομένων, ἄλλοτε δὲ εἰκάζομένων ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων.

§ 65. Περὶ δὲ τοῦ αἰτίου τῆς μνήμης διῆχυρίσθησάν τινες τῶν ψυχολόγων, ὅτι καὶ ταύτης, ὡς καὶ τῶν ἄλλων δυνάμεων, ἀρχὴ εἶναι ἡ ὕλική σύστασις τοῦ ἡμετέρου ὄντος. Καὶ ὁμολογητέον ὅτι

ὑπὲρ πάσων ἄλλην ἴσως ἢ ψυχικὴ αὐτῆ δύναμις ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ σώματος· τοῦτο ἀποδεικνύουσι καὶ θετικὰ πειράματα καὶ τὰ ἐπ' αὐτῆς ἀποτελέσματα τῶν διαφόρων ἀλλοιώσεων τῶν σωματικῶν ὀργάνων καὶ ἰδίως τοῦ ἐγκεφάλου, εἴτε ἐκ τῆς κράσεως εἴτε ἐκ τῆς ἡλικίας εἴτε ἐξ ἰδιαιτέρων νοσημάτων, αἱ ὁποῖαι ποτὲ μὲν ἀφαιροῦσι, ποτὲ δὲ δίδουσιν ἢ ἐπαυξάνουσιν αὐτήν· τὸ ἀποδεικνύει προσέτι καὶ ἡ δικαιρετότης ἧς εἶναι ἐπιδεκτικὴ. Ἄλλ' ἐκ τούτων οὐδεμίαν ταυ-τότητος προκύπτει μεταξὺ σώματος καὶ πνεύματος, διότι ἄλλοι οἱ νόμοι τῆς ὕλης, καὶ ἄλλοι οἱ τῆς νοήσεως· ὥστε ἡ μνήμη δὲν εἶναι ἔκκρισις τοῦ ἐγκεφάλου, οὐδὲ δύναται νὰ ἔχῃ αἷτιον ἀπλῶς ὕλικόν. Ἀμφίβολον καὶ δύσκολον νὰ ἀποφασίσωμεν ἐάν πάντα ὅσα εἴτε αὐθ-ορμήτως εἴτε διὰ προσπαθείας ἐνθυμούμεθα, διέμειναν ἀπ' ἀρχῆς ἐν τῷ πνεύματι, καὶ τοὶ μὴ ἔχοντι συνείδησιν αὐτῶν, ἢ ἐάν ἐξη-λείφθησαν καὶ ἀννεῶνται· ἀμφότερα δυσνόητα ἐπὶ πνευματικῶν φαινομένων καὶ δυσεξήγητα. Εὐκολώτερον καὶ πιθανώτερον ἴσως τὸ πρῶτον, καθ' ὅσον ἔχομεν ἄλλα πνευματικὰ φαινόμενα ἀνάλογα· ἀλλὰ, καὶ τούτου τεθέντος, τὰ μνημονεύόμενα ἔπρεπε νὰ διαμέ-νωσι πάντα καὶ πάντοτε, ἐν ᾧ παρατηροῦμεν τὸ ἐναντίον. Ὅπως δὴποτε ὅμως, ἡ μνήμη ἔχει ἐν ἑαυτῇ ἴδιον κῦρος, καὶ φέρει μεθ' ἑαυτῆς τὸν λόγον ἧς ἀποδίδομεν αὐτῇ πίστεως. Ὁ λόγος οὗτος εἶ-ναι ἡ συνείδησις τῆς ἡμετέρας ταυτότητος, ὥστε οὐχὶ ἡ ταυτότης ἐκ τῆς μνήμης, ὡς δοξάζουσι τινες, ἀλλὰ τὸ ἐναντίον. Οὐδὲ τοῦτο ὅμως ἀρκεῖ πρὸς ἐξήγησιν τοῦ αἰτίου. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται παρὰ τὴν ταυτότητα στοιχεῖον πάντοτε διαμένον, πάντοτε παρὸν καὶ ἐνεργοῦν, ἐν ᾧ καὶ δι' οὗ ἐνθυμούμεθα τὰ ἄλλα πάντα. Καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο πρέπει νὰ ᾖ ἡναι ἐξ ἀνάγκης ἐκ τῶν προτέρων, καὶ αὐτὸ ἐκεῖνο δι' οὗ ἡ ἀντίληψις συμπληροῦται, καὶ γίνεται ἡ ἀφί-ρσις, ἡ γενίκευσις καὶ ἡ σύζευξις. Καὶ τρώντι, τὰ πλεῖστα τῶν μνημονευομένων εἶναι ἀφίρσεις καὶ γενικεύσεις, δι' ὧν καὶ τὰ συγκεκριμένα καὶ τὰ μερικά, μνημονεύονται δὲ διὰ συζεύξεων. Ὡστε τὸ ἐκ τῶν προτέρων στοιχεῖον εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἡ ἀρχή, τὸ αἷτιον καὶ ὁ τρόπος τῆς μνήμης.

§ 66. Μεγίστην ποικιλίαν βαθμῶν, ποιότητος, δραστηριότητος, ἀντικειμένων, παρουσιάζει ἡ μνήμη ἕνεκα τῆς ἐξαρτήσεως αὐτῆς ἐκ τῶν σωματικῶν ὀργάνων, τῶν διαφόρων διευθύνσεων τοῦ πνεύματος καὶ τῶν νοητικῶν καὶ ἠθικῶν ἕξεων.

§ 67. Εἶναι δὲ ὑπὲρ πάσων ἄλλην δύναμιν τελειοποιήσιμος, καὶ ὑπάρχει μέθοδός τις μνημοτεχνία καλουμένη, δι' ἧς συνδέομεν τὰ δυσμνημόνευτα πρὸς τινὰ εὐμνημόνευτα, ὅπως διὰ τούτων ἀνακα-λέσωμεν εὐκολώτερον ἐκεῖνα. Καὶ ὕλικοι μὲν ὄροι πρὸς τελειότητα

μᾶλλον συνάδουσαι πρὸς τὰ αἴτια ταῦτα, καὶ ἐγείρουσιν ἐπομένως ἀναλόγους πρὸς αὐτὰ ἐννοίας.

§ 62. Τοῦτο ἐπὶ τέλους καταδεικνύει τίνι τρόπῳ ἡ ἕξις τοῦ ζητεῖν τὰς ἀληθεῖς σχέσεις τῶν ὄντων μορφώνει τὸ ἐπιστημονικὸν πνεῦμα, καὶ πόσον αἱ ἄτακτοι σχέσεις διαστρέφουσι τὴν διάνοιαν, πῶς γεννῶνται αἱ ψευδεῖς κρίσεις, αἱ προλήψεις, καὶ πῶς αἱ κακαὶ συζεύξεις ἐπηρεάζουσι τὰ μέγιστα καὶ τὴν μὲν μορφωσιν τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ μνήμης.

§ 63. Ἡ μνήμη εἶναι δύναμις τῆς ψυχῆς δι' ἧς ἀναγεννῶνται αἱ ἐννοιαὶ ἢ ἀναπολοῦνται. Εἶναι δὲ ὡς ἐκ τούτου δύο εἰδῶν· ἄλλοτε μὲν ἐκουσία, αὐθόρμητος, καὶ τότε λέγεται κυρίως μνήμη· ἄλλοτε δὲ ἀποτέλεσμα ἰδιαίτερας προσπαθείας τοῦ πνεύματος, καὶ τότε λέγεται μᾶλλον ἀνάμνησις, καὶ ἡ πρώτη εἶναι ὅρος προηγουμένου τῆς δευτέρας, ἥτις συμπληροῖ αὐτήν· διότι, εἰ μὴ ὑπῆρχεν ἡ αὐθόρμητος, δὲν ἤθελεν εἶσθαι δυνατὴ ἡ προκαλουμένη. Προσέτι πρέπει νὰ ὑπάρχη αἴτιον προκαλοῦν τὴν μνήμην· καὶ εἰ μὲν εἶναι τὸ αἴτιον τοῦτο ἐσωτερικόν, εἶναι αὐθόρμητος, εἰ δὲ ἐξωτερικόν, εἶναι μᾶλλον ὑπόμνησις ἐγείρουσα τὴν μνήμην.

§ 64. Καὶ ἄρχεται μὲν ἅμα τῇ αἰσθήσει, ἄλλως ἀδύνατος πᾶσα παρατήρησις διαφορᾶς, ὁμοιότητος κλ. πᾶσα κρίσις· ὅμως ἡ πλήρης γνῶσις τῶν ὄρων καὶ τῆς ἐνεργείας αὐτῆς ὑποθέτει τὴν θεωρίαν τῆς προσοχῆς, τῆς ἀφαιρέσεως καὶ τῆς συζεύξεως. Ἔχει δὲ ἀντικείμενον τὰς ἐσωτερικὰς ἡμῶν ἀλλοιώσεις, καὶ διὰ τούτων καὶ τὰ ἐξωτερικὰ ὄντα. Παράγει δέ, τῇ βοήθειᾳ τῆς ἐν ἡμῖν ἐννοίας τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἡμετέρας ταυτότητος, τὰς ἐννοίας τῆς διαδοχῆς, τῆς διαρκείας, τῆς μεταβολῆς, κινήσεών τινων καὶ ἀλλοιώσεων, ἄλλοτε μὲν ἀμέσως γνωσσομένων, ἄλλοτε δὲ εἰκάζομένων ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων.

§ 65. Περὶ δὲ τοῦ αἰτίου τῆς μνήμης διΐσχυρίσθησάν τινες τῶν ψυχολόγων, ὅτι καὶ ταύτης, ὡς καὶ τῶν ἄλλων δυνάμεων, ἀρχὴ εἶναι ἡ ὕλική σύστασις τοῦ ἡμετέρου ὄντος. Καὶ ὁμολογητέον ὅτι

ὕπερ πάσαν ἄλλην ἴσως ἢ ψυχικὴ αὐτῆ δύναμις ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ σώματος· τοῦτο ἀποδεικνύουσι καὶ θετικὰ πειράματα καὶ τὰ ἐπ' αὐτῆς ἀποτελέσματα τῶν διαφόρων ἀλλοιώσεων τῶν σωματικῶν ὀργάνων καὶ ἰδίως τοῦ ἐγκεφάλου, εἴτε ἐκ τῆς κράσεως εἴτε ἐκ τῆς ἡλικίας εἴτε ἐξ ἰδιαιτέρων νοσημάτων, αἱ ὁποῖαι ποτὲ μὲν ἀφαιροῦσι, ποτὲ δὲ δίδουσι ἢ ἐπαυξάνουσι αὐτήν· τὸ ἀποδεικνύει προσέτι καὶ ἡ διαιρετότης ἧς εἶναι ἐπιδεκτικὴ. Ἄλλ' ἐκ τούτων οὐδεμία ταυτότητος προκύπτει μεταξὺ σώματος καὶ πνεύματος, διότι ἄλλοι οἱ νόμοι τῆς ὕλης, καὶ ἄλλοι οἱ τῆς νοήσεως· ὥστε ἡ μνήμη δὲν εἶναι ἔκκρισις τοῦ ἐγκεφάλου, οὐδὲ δύναται νὰ ἔχη αἷτιον ἀπλῶς ὕλικόν. Ἀμφίβολον καὶ δύσκολον νὰ ἀποφασίσωμεν ἐὰν πάντα ὅσα εἴτε αὐθόρμητως εἴτε διὰ προσπαθείας ἐνθυμούμεθα, διέμειναν ἀπ' ἀρχῆς ἐν τῷ πνεύματι, καὶ τοὶ μὴ ἔχοντι συνείδησιν αὐτῶν, ἢ ἐὰν ἐξηλείφθησαν καὶ ἀγκνεῶνται· ἀμφοτέρωθεν δυσνόητα ἐπὶ πνευματικῶν φαινομένων καὶ δυσεξήγητα. Εὐκολώτερον καὶ πιθανώτερον ἴσως τὸ πρῶτον, καθ' ὅσον ἔχομεν ἄλλα πνευματικὰ φαινόμενα ἀνάλογα· ἀλλά, καὶ τούτου τεθέντος, τὰ μνημονεύόμενα ἔπρεπε νὰ διαμένωσι πάντα καὶ πάντοτε, ἐν ᾧ παρατηροῦμεν τὸ ἐναντίον. Ὅπως δὴποτε ὅμως, ἡ μνήμη ἔχει ἐν ἑαυτῇ ἴδιον κύρος, καὶ φέρει μεθ' ἑαυτῆς τὸν λόγον ἧς ἀποδίδομεν αὐτῇ πίστεως. Ὁ λόγος οὗτος εἶναι ἡ συνείδησις τῆς ἡμετέρας ταυτότητος, ὥστε οὐχὶ ἡ ταυτότης ἐκ τῆς μνήμης, ὡς δοξάζουσι τινες, ἀλλὰ τὸ ἐναντίον. Οὐδὲ τοῦτο ὅμως ἀρκεῖ πρὸς ἐξήγησιν τοῦ αἰτίου. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται παρὰ τὴν ταυτότητα στοιχεῖον πάντοτε διακείμενον, πάντοτε παρὸν καὶ ἐνεργοῦν, ἐν ᾧ καὶ δι' οὗ ἐνθυμούμεθα τὰ ἄλλα πάντα. Καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο πρέπει νὰ ἦναι ἐξ ἀνάγκης ἐκ τῶν προτέρων, καὶ αὐτὸ ἐκεῖνο δι' οὗ ἡ ἀντίληψις συμπληροῦται, καὶ γίνεται ἡ ἀφίρσις, ἡ γενίκευσις καὶ ἡ σύζευξις. Καὶ τῶντι, τὰ πλεῖστα τῶν μνημονευομένων εἶναι ἀφαιρέσεις καὶ γενικεύσεις, δι' ὧν καὶ τὰ συγκεκριμένα καὶ τὰ μερικά, μνημονεύονται δὲ διὰ συζεύξεων. Ὡστε τὸ ἐκ τῶν προτέρων στοιχεῖον εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἡ ἀρχή, τὸ αἷτιον καὶ ὁ τρόπος τῆς μνήμης.

§ 66. Μεγίστην ποικιλίαν βαθμῶν, ποιότητος, δραστηριότητος, ἀντικειμένων, παρουσιάζει ἡ μνήμη ἕνεκα τῆς ἐξαρτήσεως αὐτῆς ἐκ τῶν σωματικῶν ὀργάνων, τῶν διαφόρων διευθύνσεων τοῦ πνεύματος καὶ τῶν νοητικῶν καὶ ἠθικῶν ἕξεων.

§ 67. Εἶναι δὲ ὑπερ πάσαν ἄλλην δύναμιν τελειοποιήσιμος, καὶ ὑπάρχει μέθοδος τις μνημοτεχνία καλουμένη, δι' ἧς συνδέομεν τὰ δυσμνημόνευτα πρὸς τινὰ εὐμνημόνευτα, ὅπως διὰ τούτων ἀνακαλέσωμεν εὐκολώτερον ἐκεῖνα. Καὶ ὕλικοι μὲν ὄροι πρὸς τελειότητα

τῆς μνήμης εἶναι ἡ ὑγεία τῶν εἰς αὐτὴν ὑπηρετούντων σωματικῶν ὀργάνων, καὶ ἡ ἡλικία· ἠθικὸς δέ, τὸ πρὸς τὰ μνημονεύμενα ἐνδιάφορον. Πνευματικὰ μέσα πρὸς τελειοποίησιν αὐτῆς ἐπίσης ὑπάρχουσιν οὐκ ὀλίγα, ὧν τὰ κυριώτερα εἶναι ἡ ζωηρότης καὶ ἡ διάρκεια τῶν ἐντυπώσεων, τῶν ἀντιλήψεων, τῶν ἐννοιῶν, ἡ προσοχή, ἥτις εὐστόχως ὠνομάσθη γλυφίς τῆς μνήμης, ἡ ἐπανάληψις καὶ ἡ γύμνασις. Ἐντεχνὰ δὲ κατὰ τινὰ τρόπον εἶναι τὰ ἐπόμενα· α', ἡ καλὴ ἐκλογή τῶν ἐννοιῶν, δηλαδή, τῶν μᾶλλον περιεκτικῶν καὶ τῶν συνδεδεμένων πρὸς ἅς μέλλουσι νὰ ἀνακαλέσωσι· β', ἡ ὑλοποίησις τῶν ἐννοιῶν· τρώντι, διὰ τῆς ὕλης λαμβάνομεν καὶ μεταδίδομεν ἐννοίας, καὶ τὰ ἐκ τῆς ὀράσεως καὶ ἀκοῆς μνημονεύονται εὐκολώτερον· ἐκ τούτου τὰ ὕλικὰ σημεῖα, οἱ πίνακες κτλ. γ'. ἡ τάξις, καὶ αὕτη εἶναι δύο εἰδῶν· ἡ μὲν, φιλοσοφική, ἥτις ἀνάγεται εἰς τὴν παρκατήρησιν, τὴν ἀφαίρεσιν, τὴν γενίκευσιν, τὴν σύζευξιν· ἡ δέ, ποιητική, ἥτις εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ρυθμοῦ, τῆς ἀρμονίας, τῆς ὁμοιοκαταληξίας, τῆς συμμετρίας. Ἐὰν δὲ σκεφθῶμεν, ὅτι ἀμφοτέραι ἀνάγονται εἰς τινὰ ἐνότητα, διότι πᾶσα τάξις ὑποθέτει ἐνότητα ἰδέας ἢ σκοποῦ, σύμπνοικν πολλῶν πρὸς ἓν ἢ πρὸς ἄλληλα, δηλαδή, ἐνέργειαν τινὰ τοῦ λόγου, θέλομεν ἔχει ἐκ τούτου νέαν ἀπόδειξιν, ὅτι τὸ ἐν ἡμῖν λογικὸν στοιχεῖον εἶναι τὸ αἴτιον τῆς μνήμης.

§ 68. Νομίζουσι τινες ὅτι ἡ μνήμη ἀναπτύσσεται πρὸς βλάβην τῆς ὀρθῆς κρίσεως καὶ ἄλλων νοητικῶν δυνάμεων. Ἄλλὰ παρκατηρήτεον, ὅτι ἡ μνήμη χορηγεῖ ὕλην εἰς πάσας τὰς νοητικὰς δυνάμεις, καὶ ὅτι ἡ μεγίστη τούτων ἐνέργεια οὐ μόνον συμβιβάζεται πρὸς τὴν μνήμην, ἀλλ' ἀπαιτεῖ αὐτήν· καὶ δύνανται μὲν οἱ μεγάλονοες νὰ μὴ μνημονεύωσι τὰ κοινὰ πράγματα, τὰ μερικὰ καὶ συγκεκριμένα, ἀλλ' ἀπαραιτήτως πρέπει νὰ ἔχωσι τὴν μνήμην τῶν ἀφρημένων καὶ γενικῶν, τῶν περιεκτικωτάτων ἐκείνων ἐννοιῶν αἵτινες, δι' ἅς ἔχουσι σχέσεις πρὸς πλείονας ἄλλας, καὶ δι' ἅς προϋποθέτουσι νοητικὰς ἐργασίας, ὁμοιάζουσι πρὸς τὰ χρυσᾶ νομίσματα, μικρὸν μὲν ὄγκον ἔχοντα, μεγάλην δὲ ἀξίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ φαντασίας

§ 69. Προβάκνοντες ἀπὸ τῶν ἀπλουστέρων εἰς τὰ μᾶλλον σύνθετα, καὶ ἀπὸ τῶν μᾶλλον εἰς τὰ ἥττον γνωστά, καθ' ἃ ἡ φιλοσοφικὴ μέθοδος ἀπαιτεῖ, ἀπαντῶμεν μετὰ τὰς ἤδη ἐξετασθείσας δυνάμεις τὴν φαντασίαν, ἧς καὶ ἡ φύσις σκοτεινὴ, καὶ αὐτὴ ἡ λέξις ἀσφύης, πολλαχῶς ἐκλαμβανομένη καὶ ἀόριστον ἔχουσα σημασίαν. Ὅθεν ἀνάγκη κατὰ πρῶτον ν' ἀπομονώσωμεν τὴν δύναμιν ταύτην τῶν ἄλλων μεθ' ὧν συνήθως συγγέεται. Ἡ φαντασία δὲν εἶναι ἀφαιρέσις, διότι ἀπ' ἐναντίας αἱ ὀρθαὶ ἀφαιρέσεις βλάπτονται ἐκ τῆς ἐνεργείας τῆς φαντασίας· δὲν εἶναι σύζευξις, διότι ἡ σύζευξις ἔχει νόμους ἀναγκάσιους, εἰς οὓς ὑπόκειται, ἐν ᾧ ἡ φαντασία ἔχει τι ἐλεύθερον καὶ αὐθιχίρετον, οὐδὲ εἶναι τέλος μνήμη, διότι αὕτη δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ πιστὴ εἰκὼν τοῦ παρελθόντος, ἐν ᾧ ἡ φαντασία καὶ οὐχὶ πιστῶς ἐξεικονίζει τὰ πράγματα, καὶ οὐ μόνον εἰς τὸ παρελθὸν ἀνάγεται ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ παρὸν καὶ εἰς τὸ μέλλον. Προσέτι, λέξεως ἰδιαιτέρας ὑπαρχούσης καθ' ὅλας τὰς τε ἀρχαίας καὶ νέας διακλέκτους πρὸς δῆλωσιν τῆς δυνάμεως ταύτης, φανερόν ὅτι εἶναι ἰδιαιτέρα δυνάμεις, διότι ἡ διαφορὰ τῶν λέξεων ἐμφάνει καὶ μαρτυρεῖ τὴν διαφορὰν τῶν ὑπ' αὐτῶν σημαζομένων.

§ 70. Δύο εἰδῶν λειτουργίας φαίνεται τελοῦσα ἡ δύναμις αὕτη ἐν τῷ πνεύματι, ἐξ ὧν ἴσως καὶ ἡ ἐπικρατοῦσα οὐ μικρὰ σύγχυσις εἰς τὰς περὶ αὐτῆς δόξας τῶν ψυχολόγων. Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρώτην, ἐπαυξάνει τὴν ζωηρότητα τῶν ἐντυπώσεων καὶ ἐννοιῶν εἴτε ἐν τῷ παρόντι εἴτε ἐν τῷ παρελθόντι εἴτε ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ δυνατὸν νὰ ὀνομασθῇ εἰκαστικὴ φαντασία· κατὰ δὲ τὴν δευτέραν, σχηματίζει νέας ἐννοίας, ὧν τὰ ἀντικείμενα δὲν ὑπάρχουσιν ἐν τῇ φύσει, καὶ δυνατὸν νὰ ὀνομασθῇ ποιητικὴ φαντασία, ὥστε κατ' ἀμφοτέρως ἰδίον τι προσθέτουσα εἰς τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος, ἀλλοιώνει, μεταμορφώνει καὶ συνδυάζει αὐτὰ ἰδιοτρόπως. Ἐὰν δὲ ζητήσωμεν πόθεν ἐγείρεται συνήθως, εὐρίσκομεν ὅτι λαμβάνει ἀφορμὴν ἐκ τοῦ αἰσθήματος, καὶ συμπλέκεται κατὰ τὴν ἐνεργείαν αὐτῆς μετ' ἄλλων δυνάμεων, ὑφ' ὧν ποικίλως πως τροπολογεῖται, μετὰ τῆς αἰσθήσεως, ὑφ' ἧς ἐνίοτε προκλείεται, καὶ

ἐφ' ἧς ἐνεργεῖ μετὰ τῆς μνήμης, ἐξ ἧς λαμβάνει τὰ στοιχεῖα τῶν συνδυασμῶν τῆς, μετὰ τῆς συζεύξεως, δι' ἧς αἱ ἔννοιαι αὐτῆς συνδέονται, καὶ τέλος μετὰ τοῦ λόγου, καθ' ὃν μορφώνει τοὺς συνδυασμούς τῆς, καὶ ὅστις παρέχει τῆς ποιητικῆς φαντασίας τὸ ἀντικείμενον.

§ 71. Τὸ ἀντικείμενον τοῦτο εἶναι τὸ ἰδανικόν, ὕπερ εἶναι ἢ ἐντέλεια τῆς λογικῆς τάξεως, καὶ ἀντίκειται εἰς τὸ πραγματικόν καθ' ὅσον τοῦτο εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀτελὲς αὐτοῦ, ἔκφρασις καὶ ἐκτύπωμα. Ὅταν δὲ ἡ ἔκφρασις αὕτη ᾖ τελειότερα, τότε τὸ πραγματικόν περιβάλλεται τὸν χαρακτῆρα τοῦ καλοῦ, ὅπερ εἶναι ὑπεροχὴ ὄντοῦτος εἴτε ἐν τῇ φύσει εἴτε ἐν τῇ καλλιτεχνίᾳ, ὥστε τὸ καλὸν εἶναι ἢ ζωηρότερα καὶ διαφανεστέρα δῆλωσις τοῦ ἰδανικοῦ. Θέλομεν ἰδεῖ ἐν τῇ περὶ καλοῦ πραγματεῖᾳ τίνι τρόπῳ τὸ καλὸν σχετίζεται πρὸς τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ἀγαθόν, καθ' ὅσον τὸ μὲν εἶναι ἢ αὐτὴ λογικὴ τάξις καθὸ ἀντικείμενον νοήσεως θεωρουμένη, τὸ δέ, ἢ αὐτὴ τάξις ὡς νόμος καὶ σκοπὸς καὶ τύπος τῆς πράξεως λαμβανομένη. Ἄς σημειώσωμεν ἐν τοσοῦτῳ, ὅτι ἡ ποιητικὴ φαντασία, ἢ διὰ τῆς ποιήσεως τοῦ καλοῦ ἐκφράζουσα τὸ ἰδανικόν, καὶ τοι μυριοτρόπως ἐγειρομένη ὑπὸ τε τοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς αἰσθήσεως, καὶ τοι λαμβάνουσα τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς παρὰ τοῦ λόγου, καὶ ποικιλοτρόπως σχετιζομένη πρὸς τὰς ἄλλας δυνάμεις, ἔχει ἄγνωστον καὶ ἀνωτέραν ἀρχὴν τὴν ἔμπνευσιν ἢ ἐπίνοιαν, ἧς ἄνευ πᾶσα ἄλλη συνέργεια τῶν ἄλλων δυνάμεων ἀποβαίνει ἀλυσιτελὲς καὶ ἀτελεσφόρητος. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν ἐνέργειαν τῆς φαντασίας συντελοῦσι τὰ στοιχεῖα τῆς αἰσθήσεως, τοῦ αἰσθήματος καὶ τοῦ λόγου, οὐ μόνον διαφέρει ἡ φαντασία ἐκάστου λαοῦ, κατὰ τὴν σχετικὴν ὑπεροχὴν ἐνὸς ἐκάστου τῶν στοιχείων τούτων, ἀλλὰ καὶ διαστέλλονται οἱ διάφοροι χαρακτῆρες τῶν τε καλλιτεχνικῶν διανοιῶν καὶ τῶν καλλιτεχνικῶν ἔργων, καὶ μόνη ἢ συνένωσις καὶ σύγχρομολόγησις τῶν τριῶν ἐπιθέτει ἐπὶ τῆς ἐν γένει ποιήσεως τοῦ καλοῦ τὴν σφραγιδα τῆς τελειότητος.

§ 72. Ἐὰν τοιαύτη ἢ φύσις, ἢ ἀφορμὴ καὶ ἢ ἀρχὴ τῆς φαντασίας, καὶ τοῦτο τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, ἐκ τούτων καὶ οἱ ὅροι τῆς ἐνεργείας τῆς καὶ τὰ ἀποτελέσματα. Καὶ πρῶτος μὲν ὅρος εἶναι, ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχη ἐκ φύσεως, καὶ δὲν ἀποκτᾶται ἐκ τέχνης. Ἐν ᾧ δὲ οὐδεὶς εἶναι ὅλως ἄμοιρος αὐτῆς, καὶ πολλοὶ τὴν εἰκαστικὴν φαντασίαν ἔχουσι ζωηρὰν καὶ δραστήριον, ὀλίγοι ἔχουσι τὴν ποιητικὴν, διότι αὕτη ἀπικτεῖ, ὡς εἴπομεν πρὸ μικροῦ, τὴν σπανίαν συνένωσιν τῶν ὑψηλοτέρων νοητικῶν καὶ ἠθικῶν προτερημάτων, ὥστε ὁ ἀληθὲς καλλιτέχνης εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἄνθρωπος, καθ'

ὅσον ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἐκφράζει διὰ τε τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ τὴν θεῖαν δύναμιν. Ἐτερος ὅρος εἶναι ἢ κατὰ τε τὸ ὕλικόν καὶ ἠθικόν εὐαισθησία, συνήθως ἄλλ' οὐχὶ πάντοτε κατ' ἀμφοτέρω ὁμοῦ δηλουμένη, καὶ ἢ ἰδιαιτέρω ἐκείνη αἴσθησις τοῦ καλοῦ, ἣτις ὑποθέτει καὶ περιέχει τὴν ὀρθὴν περὶ αὐτοῦ κρίσιν. Καὶ οὗτοι μὲν ἐκ φύσεως· ἐκ τέχνης δὲ ἀπαραίτητοι ὅροι εἶναι ἢ τε ἰδιαιτέρω ἐκάστης καλῆς τέχνης καὶ ἢ ἐν γένει ἐκπαίδευσις, καὶ προσέτι ἢ προᾶξις τοῦ βίου καὶ ἢ γνῶσις τοῦ κόσμου.

§ 73. Τὸ δὲ ἀποτέλεσμα τῶν ἔργων τῆς φαντασίας εἶναι ἰδιαιτέρω καὶ γλυκυτάτη ἡδονή, ἣτις κυριεύει πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, καὶ γίνεται δραστηκώτατον ἐλαττήριον τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας. Καὶ διὰ τῆς ἡδονῆς τχύτης ὁ τρεφόμενος ἐκ τοῦ ἰδανικοῦ ἤττον συναισθάνεται τὰς πικρίας τοῦ βίου, ἀλλὰ παρὰθέτων τὰς τελειότητας τοῦ ἰδανικοῦ πρὸς τὰ δεινὰ καὶ τὰς ἀθλιότητας τῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ὑπάρξεως, μεταπίπτει εὐκόλως εἰς ἀθεράπευτον μελαγχολίαν. Ἐτερον ἀποτέλεσμα τῆς φαντασίας εἶναι ὅτι, μὴ ἐλεγχομένη ὑπὸ τῆς πείρας, καὶ μονήρης διάγουςα, ἐξάπτεται ὑπὲρ τὸ δέον, δίδει ὑπαρξίν εἰς τὰ ἀνύπαρκτα, ἐπιφέρει βλάβην εἰς τὴν νόησιν καὶ κρίσιν, καὶ διὰ τοῦ νοητικοῦ στοιχείου διαφθείρει καὶ αὐτὸ τὸ ἠθικόν. Βλάπτει δὲ πρὸ πάντων τὰς ἐπιστημονικὰς μελέτας, διότι προσθέτει ἢ δημιουργεῖ, ἐν ᾧ ἢ ἐπιστήμη ἀπ' ἐνκντίας δὲν πρέπει νὰ ἦναι εἰμὴ ἢ καθαρὰ καὶ πιστὴ ἀντανάκλασις τῆς φύσεως. Εἶναι ὅμως μέγας μοχλὸς προόδου καὶ πάσης νοητικῆς καὶ ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς τελειοποιήσεως, διότι θέτουσα ἔμπροσθεν ἡμῶν διὰ τοῦ ἰδανικοῦ τύπον ἀνώτατον τελειότητος, παροτρύνει ἐπαυξάνουσα τὰς ἡμετέρας δυνάμεις εἰς πᾶν καλὸν καὶ ἀγαθόν, καὶ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀνυψοῖ τὸν σκοπὸν τῶν προσπαθειῶν μας.

§ 74. Διὰ τῆς θεωρίας τῆς φαντασίας συμπληροῦται σχεδὸν ἢ περὶ τῶν νοητικῶν δυνάμεων πρᾶγματεία, μολονότι τινὲς τῶν ψυχολόγων ἄλλως ἀφαιροῦσιν ἢ προσθέτουσιν εἰς τὰς ὑφ' ἡμῶν ἐξετασθείσας, ἀλλὰ νομίζομεν ὅτι εὐκόλως ἀνάγονται καὶ αὗται εἰς τὰς ἤδη μελετηθείσας, δηλαδὴ, τὴν συνείδησιν, τὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψιν, τὴν προσοχήν, τὴν ἀφίρσιν, τὴν σύζευξιν, τὴν μνήμην, τὴν φαντασίαν. Κοινὸν δὲ εἰς πάσας εἶναι, ὅτι ἀφ' ἐνὸς μὲν κινουῦνται κατὰ μέγιστον μέρος ὑπὸ τῆς αὐτενεργείας ἢ τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς, ἀφ' ἑτέρου δέ, ρυθμίζονται ὑπὸ τῆς ἐννοίας καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου· ὥστε ἐκ τούτου καταφθάνεται ἐναργέστερον ἢ ἐσωτερικῆ ἐνότητος τοῦ πνεύματος καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν ἐξ ἧς ἀπορρέει ἢ ἐνέργεια τῶν δυνάμεών του, καὶ ὡς πρὸς τὰς σχέσεις αὐ-

ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας, καὶ ὡς πρὸς τοὺς νόμους καθ' οὓς ρυθμίζεται ἢ τε ἰδιαιτέρα μιᾶς ἐκάστης καὶ ἢ κοινὴ αὐτῶν ἐνέργεια. Καὶ αἱ μὲν δύο πρῶται λαμβάνουσι τὰ στοιχεῖα τῶν γνώσεών μας, οὕτως εἶπεῖν, ἐξ αὐτῆς τῆς πηγῆς των, ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς διανοίας· αἱ δὲ ἄλλαι, διαφόρως πως ἐπεξεργαζόμεναι, ὑποβάλλουσιν αὐτὰ εἰς τὴν ἀνωτάτην καὶ νομοθετικὴν καὶ ὄντως ἡγεμονικὴν δύναμιν τοῦ λόγου, ὅστις διὰ τῆς ἐννοίας καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ὄντος συνέχει, διατυπώνει καὶ ὀριστικῶς ἀποθησαυρίζει εἰς τὸ πνεῦμα τὰ ἐξαγόμενα πασῶν τῶν ἐργασιῶν τούτων. Πρὸς συμπλήρωσιν ὅμως τῆς ὅλης ψυχολογικῆς θεωρίας ὑπολείπεται νὰ πραγματευθῶμεν περὶ τινος ἀποτελέσματος τῆς ὑπὸ τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς ὑποκινήσεως τῶν νοητικῶν δυνάμεων ἢ περὶ ἕξεως, περὶ τῆς ἐνεργείας αὐτῶν κατὰ τὸν ὕπνον καὶ περὶ τῆς διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου ἐκφράσεως τῆς ἐνεργείας ταύτης, ἢ περὶ διαλέκτου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ ἕξεως.

§ 75. Ἡ ἕξις δὲν εἶναι ἰδιαιτέρα δύναμις, διότι δὲν ἔχει ἴδιον ἀντικείμενον, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον δεκτικότης τῶν δυνάμεων, δι' ἧς αὐξάνει ἢ ἰσχύς αὐτῶν τῇ παρατάσει καὶ ἐπαναλήψει τῶν ἰδίων ἐργων. Ἐκτείνεται δὲ οὐ μόνον εἰς τὰς ἀπλῶς νοητικὰς ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἠθικὰς καὶ σωματικὰς δυνάμεις, καὶ εἶναι προφανῶς ἀποτέλεσμα τῆς ἐν ἡμῖν αὐτενεργείας· ἄλλως, ἀδύνατον ἦθελεν εἶσθαι νὰ ἔχωμεν τρόπον τινὰ τὰς δυνάμεις ταύτας εἰς τὴν διάθεσίν μας, διότι τοῦτο καὶ οὐχὶ ἕτερον δηλοῖ ἢ ἕξις. Ἐννοεῖται δέ, ὅτι περιορίζεται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς αὐτενεργείας ταύτης, εἰς ἐκεῖνο δηλαδή τὸ στοιχεῖον τῆς νοητικῆς ἐνεργείας ὅπερ εἶναι ἐφ' ἡμῖν. Φανερόν ἐπίσης, ὅτι πρὸς παραγωγὴν τῆς ἕξεως ἀπαιτεῖται κατὰ πρῶτον ἢ ἐπίμονος καὶ ἐπανειλημμένη ἐξάσκησης αὐτῆς ταύτης τῆς αὐτενεργείας, καί, εἰ δυνατὸν εἶπεῖν, ἢ ἕξις τῆς ἕξεως, ἢ κατοχὴ, δηλαδή, καὶ ἢ χρῆσις καὶ διεύθυνσις τοῦ πνευματικοῦ τούτου στοιχείου τῆς νοητικῆς ἐνεργείας, καὶ οὕτως ἢ αὐτενέργεια αὕτη ἀναπτύσσεται καὶ

ένισχύεται, καὶ τότε ἔχομεν ἀληθῶς δυνάμεις καὶ οὐχὶ ιδιότητες, καὶ γίνεται ὁ ἄνθρωπος πραγματικῶς αὐτεξούσιος, πρόσωπον καὶ οὐχὶ πράγμα, ἐλεύθερος, τελειοποιήσιμος, ἀνώτερος τῆς ἀνάγκης, ὑπὸ τῆς τύχης ἀήττητος καὶ, ἐφ' ὅσον δύναται, δημιουργὸς τῆς εὐημερίας ἢ τῆς δυστυχίας του.

§ 76. Τὸ δεύτερον βῆμα πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἕξεως εἶναι ἢ ἐπὶ τῆς συνειδήσεως αὐτενέργεια, ἐπειδὴ διὰ τῆς δυνάμεως ταύτης πάσας τὰς ἄλλας γινώσκομεν. Ἡ συνείδησις, ὡς πᾶσα ἄλλη δύναμις, ἔχει δύο τρόπους ἐνεργείας, τὸν ἀκούσιον καὶ αὐτόματον, καὶ τὸν ἐκούσιον καὶ ἐλεύθερον· διότι, εἰ καὶ ἔχομεν ἐξ ἀνάγκης συνείδησιν πάσης πράξεως καὶ καταστάσεως τοῦ πνεύματος, οὐχ ἤττον δὲν προσέχομεν πάντοτε εἰς τὴν συνείδησιν ταύτην, πολλαχῶς καὶ ὑπὸ τῶν ἐξωτερικῶν πρὸ πάντων ἀποσπώμενοι ἀπ' αὐτῆς ὥστε, ἵνα ἀποκτήσωμεν τὴν ἕξιν τῆς συνειδήσεως, ἀπαιτεῖται ἐπίμονος θέλησις εἰς παράτασιν καὶ ἔντασιν καὶ ἐπανάληψιν τῆς εἰς τὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως ἰδιαιτέρας προσοχῆς. Τοῦτο δὲ παράγει τὴν ἐξασθένισιν τῶν ἄλλων δυνάμεων, τὴν ἀδιαφορίαν πρὸς τὰ ἐκτός, τὴν ἀνκαλύψιν νέου κόσμου πραγματικώτερου τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ ἐκ τούτου ἢ τῆς νοήσεως νόησις καὶ ὅλως εἰπεῖν, πᾶσα φιλοσοφία.

§ 77. Ἐπὶ δὲ τῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλήψεως ἢ ἕξις αὐτῆς παράγει περίεργα ἀποτελέσματα, καθότι ἐπὶ μὲν τῶν πνευματικωτέρων αἰσθήσεων, τῆς ἀφῆς, τῆς ὀράσεως καὶ ἀκοῆς, ἢ παράτασις καὶ ἐπανάληψις τῆς ἐνεργείας τῶν ὀξύνει αὐτάς καὶ καθιστᾷ δραστηριωτέρας καὶ ἐπομένως διδακτικωτέρας· ἐπὶ δὲ τῶν ἐτέρων δύο, τῶν πρὸς ἡδονὴν μᾶλλον καὶ τροφήν, ἢ παράτασις καὶ ἐπανάληψις τῆς ἐνεργείας τῶν ἀμβλύνει αὐτάς καὶ ἀδυνατίζει, καὶ τοῦτο ἴσως διότι ἤττον ὑπόκεινται εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος, καὶ μέτρον ἔχουσιν ἀναγκαῖον καὶ ἀνυπερέβλητον τὴν ἀνάγκην τοῦ σώματος ἐνῶ αἱ ἄλλαι, καθὸ ὄργανα νοήσεως ἐνεργοῦσαι, ἄλλα δὲν ἔχουσιν ὅρια εἰμὴ τὰ τῆς νοήσεως.

§ 78. Ἡ δὲ ἕξις τῆς προσοχῆς, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκ ταύτης ἐξωτερικὴν παρατήρησιν (§ 93), διότι περὶ σκέψεως καὶ συνειδήσεως εἵπομεν, περιορίζεται ἐξ ἀνάγκης εἰς τὸ πνευματικόν, ἐσωτερικόν καὶ ἐνεργητικόν στοιχεῖον τῆς αἰσθήσεως, μὴ ἐκτεινομένη εἰς τὸ ὑλικόν, ἐξωτερικόν καὶ παθητικόν, ἐφ' οὗ οὐδὲν ἰσχύει· αὐξάνει δὲ καὶ ἐνταῦθα τὴν ἰσχὺν τῆς δυνάμεως ταύτης, καθ' ὅσον διὰ τῆς παρατάσεως καὶ ἐπαναλήψεως τῶν παρατηρήσεων βλέπομεν πληρέστερον καὶ πλειότερον καὶ ἐναργέστερον.

§ 79. Ἡ ἀφίρεσις ἔχει καὶ αὕτη δύο τρόπους ἐνεργείας, τὸν ἐνστιγματικόν, ἀκούσιον καὶ αὐτόματον, ὃν μετέρχονται τὰ παιδιὰ

καὶ οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι, καὶ τὸν ἐπιστημονικὸν καὶ ἔλλογον, ἴδιον τῶν ἐπιστημόνων. Κατ' ἀμφοτέρους δὲ γίνονται ἀμφοτέρω τῆς ἀφαίρεσεως τὰ εἶδη, ὧν ἐμνήσθημεν ἐν § 47, 50 καὶ 55, τὸ τῶν γενῶν καὶ εἰδῶν, καὶ τὸ τῶν γενικῶν νόμων. Ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἐξέως τῆς δυνάμεως ταύτης εἶναι ἡ ταχύτης καὶ ἡ ἐντέλεια κατὰ τὴν μὀρφωσιν τῶν γενικῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ συγχρόνως ἡ ἔλλειψις ἢ ἐξασθενίσις τῆς νοήσεως τῶν ἄλλων στοιχείων εἰς ἃ δὲν προσέχομεν, καὶ ἐντεῦθεν ἡ τάσις πρὸς τοὺς ἀντιπερισπασμούς τοῦ πνεύματος καὶ τὴν ἀλλοφροσύνην. Ἐκ τούτου ἡ ἀνάγκη μετριάσεως καὶ ῥυθμίσεως τῆς ἐξέως ταύτης, καὶ διότι μεγίστην ἔχομεν διάθεσιν πρὸς αὐτὴν ὡς ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἐν πάσῃ διαλέκτῳ ἀφηρημένων λέξεων, καὶ διότι κίνδυνος μήπως, ἀπὸ ἀφαίρεσεως εἰς ἀφαίρεσιν μεταβαίνοντες καὶ συλλογιζόμενοι περὶ αὐτῶν ἄνευ τῆς ἐξελέγξεως τῆς πείρας καὶ πληρεστέρας παρατηρήσεως, παραγνωρίσωμεν ὅλως τὴν πραγματικότητα, δημιουργοῦντες ἀντὶ ἐπιστημονικῶν συστημάτων ὑφάσματα ἀράχνης.

§ 80. Εἶδομεν ὅτι ἡ σύζευξις γίνεται κατὰ τοὺς ἀναγκαίους νόμους τῆς λογικῆς ἐνότητος· ἀλλ' εἶδομεν ἐπίσης ὅτι τὴν ἐνεργεῖαν τῶν νόμων τούτων τρόπολογοῦσι διάφορα αἴτια, ἐν οἷς καὶ ἡ ἐξις ἄρα ἢ ἐξις ἐνεργεῖ ἐπὶ τῆς συζεύξεως, ἥτις ὡς ἐκ τούτου ἔχει καὶ αὕτη, παρὰ τὸν ἀκούσιον καὶ ἐνστιγματικόν, ἕτερον τρόπον ἐνεργείας ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς. Καὶ εἰ μὲν τὰς συζεύξεις διευθύνωμεν ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐννοιαν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄντος, ἦτοι, ἐλλόγως, ἀποβαίνουσιν ὀρθαί, σύμφωνοι πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ λυσιτελεῖς πρὸς μὀρφωσιν ἀληθοῦς ἐπιστήμης· εἰ δὲ τὸ ἐναντίον, δηλαδή, αὐθαιρέτως καὶ οὐχὶ κατὰ τὰς ἀληθεῖς σχέσεις τῶν πραγμάτων, γίνονται πηγαὶ προλήψεως καὶ πλάνης.

§ 81. Ὅτι δὲ ἡ μνήμη ἔχει καὶ αὕτη δύο τρόπους ἐνεργείας, τὴν ἀπλήν μνήμην καὶ τὴν διὰ προσπαθείας ἀνάμνησιν, τοῦτο προσφάτως ἀπεδείξαμεν· εἶναι ἄρα ἐπιδεικτικὴ ἐξέως καὶ πρὸς τοῦτο καὶ τὰ βοηθητικὰ μέσα ἅπερ ἐνεδείξαμεν ἐν § 67· ἡ προσοχή, ἡ γύμνασις, ἡ ὑλοποίησις, ἡ ἐκλογή τῶν ἐννοιῶν, ἡ τάξις· τὸ αὐτὸ δὲ φέρει ἐπ' αὐτῆς ἀποτέλεσμα ἢ ἐξις, ὅπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων δυνάμεων· ἀλλ' ἐν ᾧ ἐνισχύει τὴν μνήμην, βλάπτει τὰς ἄλλας καὶ πρὸ πάντων τὴν κρίσιν, διότι, ἐνασχολούμενοι ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀπομνημόνευσιν, δὲν κρίνομεν περὶ τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ τῶν ἐννοιῶν, ὅθεν κατὰ τὴν ἐξάσκησιν τῆς μνήμης πρέπει νὰ προσέχωμεν, ἵνα ἐνθυμώμεθα οὐχὶ λέξεις, ἀλλ' ἐννοίας περιεκτικὰς ἄλλων καὶ γονίμους συνεπειῶν, ἐξαγωγῶν καὶ συμπερασμάτων.

§ 82. Τέλος, ἡ φαντασία εἶναι ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς ἥττον

τῶν ἄλλων δυνάμεων ἐπιδεκτικὴ ἕξεως, καὶ ἡ ποιητικὴ ἔτι ἁλιγώτερον τῆς εἰκαστικῆς, διότι αὕτη καὶ αὐθόρμητος εἶναι καὶ ἐνστιγματικὴ, καὶ δύναται νὰ προκληθῇ διὰ τῆς προσπαθείας τῆς θελήσεως, ἐν ᾧ ἡ πρώτη ἐγειρομένη ὑπὸ τῆς ἐμπνεύσεως, ολίγην χώραν ἀφίνει εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς θελήσεως. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἐπ' αὐτῆς ἀποτέλεσμα τῆς ἕξεως εἶναι σπανίως ὠφέλιμον, διότι συγθηθίζομεν εἰς φαντάσματα, λησμονοῦμεν τὴν πραγματικότητά, παραμελοῦμεν τὴν κρίσιν, καὶ αὐτὴν τὴν δημιουργικὴν δύναμιν τῆς φαντασίας ἐξασθενίζομεν καὶ διαστρέφομεν. Αὕτη ἀπαιτεῖ ἐλευθερίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν, καὶ μόνον ἀνάγκη ἔχει ἐλλόγου ὑποστηρίξεως καὶ ἐκπαιδεύσεως καὶ διευθύνσεως.

§ 83. Γενικὸν συμπέρασμα τῆς θεωρίας ταύτης εἶναι ὅτι πᾶσαι αἱ νοητικαὶ δυνάμεις εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐπιδεκτικαὶ ἕξεως, ἥτις ἐν ἐκάστη αὐτῶν διάφορα παράγει ἀποτελέσματα, καὶ πρέπει νὰ ρυθμίζηται κατὰ τὴν φύσιν, τοὺς νόμους καὶ τὸν προορισμὸν ἐκάστης. Ἡ δὲ μελέτη τῶν ἐπὶ τῶν νοητικῶν δυνάμεων ἀποτελεσμάτων τῆς ἕξεως δὲν ἦτο διόλου περιττὴ, ἀφ' οὗ δι' αὐτῆς εἶδομεν ὅτι πᾶσαι ὑπόκεινται εἰς τὴν προσωπικὴν ἀρχὴν καθὸ προσόντα διάφορα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ὑποστάσεως· εἶδομεν ἐπομένως ὅτι πᾶσαι διευθύνονται καὶ τελειοποιοῦνται, πῶς πρέπει νὰ ρυθμίζωμεν αὐτάς, καὶ τελευταῖον, τίνι τρόπῳ διὰ τῶν πρὸς ἀλλήλας σχέσεων ἀνάγονται εἰς ἐλάσσονα ἀριθμὸν. Τῶντι, ἡ προσοχὴ ἀνάγεται εἰς τὴν συνείδησιν καὶ τὴν ἀντίληψιν, προσπάθεια οὖσα πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτῶν, ἡ ἀφαίρεσις ἀνάγεται εἰς τὴν προσοχὴν, καθὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς, ἡ σύζευξις προϋποθέτει τὴν ἀφαίρεσιν, καὶ εἶναι ὅρος τῆς μνήμης, ἡ δὲ φαντασία βοηθεῖται ὑπὸ πασῶν, λαμβάνουσα παρ' αὐτῶν τὰ στοιχεῖα καὶ τρόπον τινὰ τὴν ὕλην τῶν ἰδίων ἔργων, καὶ ἐν τῷ λόγῳ ἔχουσα τὸ ἴδιον ἀντικείμενον. Ἄλλ' ὁ λόγος, εἰς ὃν πᾶσαι ὑποτάσσονται, εἶναι ἄρα καὶ οὗτος ἐπιδεκτικὸς ἕξεως ;

§ 84. Ὁ λόγος δὲν εἶναι προσωπικὴ δύναμις, ἀλλ' ἀπρόσωπος καὶ κοινὸς εἰς πάντας ἀνθρώπους, φωτίζων αὐτοὺς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον καὶ τὰ αὐτὰ πάντας διδάσκων· κυρίως δὲν εἶναι δύναμις εἶναι προσόν, ὡς ἡ ἐνότης, ἡ ταυτότης, ἡ αὐτενέργεια. Μόνη ἡ δύναμις τοῦ λόγου ἔχει ἰδίας ἐννοίας, τὴν ἐννοίαν τοῦ ὄντος καὶ τῶν ἀρχῶν του, ἐν ᾧ αἱ ἄλλαι εἶναι μᾶλλον μέσα πρὸς ἀπόκτησιν καὶ μόρφωσιν ἐννοιῶν· μόνη εἶναι καθολικὴ καὶ ἀναγκαία, ἐν ᾧ αἱ ἄλλαι εἶναι μερικαὶ καὶ ἐνδεχόμεναι· μόνη πρώτη, μὴ προϋποθέτουσα πρὸ αὐτῆς ἄλλας, οὐδὲ ἔχουσα ἀνάγκη ἄλλων πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἰδίας ἐνεργείας, ἐν ᾧ αἱ ἄλλαι ἀμοιβαίως ὑποθέτονται καὶ ἀπα-

ραϊτήτων ἔχουσιν ἀνάγκην ἀλλήλων. Διὰ τοῦτο εἶναι πασῶν ἡ ἀνωτάτη, καὶ πάσας συμπληροῖ καὶ ῥυθμίζει διὰ τῶν ἰδίων στοιχείων καὶ νόμων, καθ' ὅσον εἰς τὴν ἀντίληψιν χορηγεῖ τὰς ἐννοίας τῆς ὑποστάσεως, τοῦ τόπου, καὶ τοῦ χρόνου· εἰς τὴν ἀφίρεσιν διὰ τῆς ἐννοίας τοῦ ὄντος χορηγεῖ τὴν ἀρχὴν τῶν κατατάξεων, καὶ διὰ τῆς λογικῆς τάξεως, τὴν βάσιν τῆς ἐπαγωγῆς· εἰς τὴν σύζευξιν παρέχει τὴν ἀρχὴν τῆς ἐνότητος, καὶ τοὺς τρόπους δι' ὧν πραγματοποιεῖτε τὴν μνήμην βοηθεῖ διὰ τῆς συζεύξεως, τῆς ἐκλογῆς τῶν ἐννοιῶν καὶ τῆς τάξεως· τέλος, εἰς τὴν ποιητικὴν φαντασίαν παρέχει τὴν ἐννοιαν τοῦ ἰδανικοῦ, ὥστε ἐνεργοῦσα διὰ τῆς ποιήσεως τοῦ καλοῦ μιμεῖται καὶ ἀναπλάττει τὴν λογικὴν τάξιν τῆς φύσεως.

§ 85. Αἱ νοητικαὶ δυνάμεις εἶναι λοιπὸν ἐν μέσῳ τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς, ἀφ' ἐνός, καὶ τοῦ λόγου, ἀφ' ἐτέρου· δι' ἐκείνης μὲν, ἔχομεν αὐτὰς καὶ ὑποκινούμεν καὶ ἐνισχύομεν καὶ διευθύνομεν, διὰ τούτου δὲ, ῥυθμίζομεν αὐτὰς καὶ συμπληροῦμεν. Ἀλλὰ τὸ ἔχον καὶ τὸ ῥυθμίζον εἶναι ἐξ ἀνάγκης ἐν, μία καὶ ἡ αὐτὴ ὑπόστασις, ὥστε εἶναι ἡδὴ καιρὸς εἰς τὴν ἐνότητα, τὴν ταυτότητα, τὴν αὐτενέργειαν, τὰ πρῶτα ταῦτα προσόντα τῆς ἡμετέρας ψυχῆς, νὰ προσθέσωμεν τὴν λογικότητα, καὶ νὰ ὀρίσωμεν τὴν ψυχὴν, λογικὴν ὑπόστασιν, μίαν, ταυτούσιον, αὐτενεργὸν, ἔχουσαν συνείδησιν ἑαυτῆς, καὶ δι' ἰδίων δυνάμεων νοοῦσαν τὰ ἄλλα ὄντα. Ὁ ὀρισμὸς οὗτος εἶναι τὸ τελευταῖον συμπέρασμα τῆς ψυχολογίας καὶ ὁ προσδόκιμος λίθος τῆς ἠθικῆς. Καὶ μολονότι τὸ περὶ αὐλοῦ ἢ ὑλικῆς φύσεως τῆς ψυχῆς ζήτημα, ἐξ οὗ καὶ τὸ περὶ προορισμοῦ καὶ καθηκόντων αὐτῆς, ὑπάγεται κυρίως εἰς τὴν ἠθικὴν, δὲν εἶναι ἴσως ἀπὸ σκοποῦ νὰ ἐνδικρίψωμεν καὶ ἐνταῦθα ἐπὶ μικρὸν εἰς αὐτό.

§ 86. Ἐχει ἄρα ἡ ὕλη ἐνότητα, ταυτότητα, αὐτενέργειαν, συνείδησιν, λόγον; Τὸ ζήτημα τοῦτο, ἅμα τεθῆ, λύεται, οὕτως εἶπεῖν, ἀφ' ἑαυτοῦ, διότι ἡ ὕλη οὐ μόνον δὲν ἔχει τοιούτους χαρακτῆρας ἀλλὰ τοὺς ἐναντίους. Δὲν ἔχει ἐνότητα, διότι ἔχει ἕκτασιν, καὶ παρίσταται ἐπ' ἀπειρον διαιρετῆ, μόνον ἐμφάνουσα ἐνότητα τόπου κατὰ τὴν σύστασιν αὐτῆς· δὲν ἔχει αὐτενέργειαν, διότι μάλιστα εἶναι φύσει ἀδρανῆς ἢ κινεῖται κατ' ἀνάγκην· δὲν ἔχει ταυτότητα, διότι τὰ μέρη αὐτῆς μεταβάλλονται ἀδιακόπως, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ἔχει συνείδησιν καὶ νόησιν καὶ λόγον· εἶναι ἐν μέρει μὲν ἀνόργανος, ἐν μέρει δὲ ἐνόργανος, ἀλλὰ καὶ τῶν τελειοτέρων ζώων ὁ ὀργανισμὸς, ἐν ᾧ ἐμφαίνει κίσθησιν καὶ τινα νόησιν καὶ ἐνεργειαν, στερεῖται τοῦ δώρου τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ θείου τοῦ λόγου πλεονεκτήματος, καὶ διὰ τοῦτο στάσιμος διαμένων ἐν ἡ βραθυμίᾳ ἐδεδεσμένη ὑπὸ τῆς ἀνάγκης, οὔτε ἠθικῶς τελειοποιεῖται, οὔτε νοεῖ τοὺς νόμους τῆς

φύσεως, οὔτε ἐνεργεῖ ἐπ' αὐτῆς, ὡς ἄνθρωπος, οὔτε προοδευτικὴν ἔχει ἀνάπτυξιν καὶ τελειοποίησιν. Μόνη ἄρα ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἔχουσα τοὺς χαρακτῆρας τούτους, εἶναι τί ὅπερ δὲν εἶναι ὕλη καὶ σῶμα, ἀλλὰ πνεῦμα ἄϋλον ἐν σώματι, δι' οὗ αἰσθάνεται καὶ ἐνεργεῖ, ἐπ' αὐτοῦ ποικιλοτρόπως ἐπηρεαζομένη, καὶ πολυειδεῖς καὶ πολυακρίθμους σχέσεις ἔχουσα πρὸς αὐτὸ, ἀλλ' ἀνωτέρα καὶ τέλειότερα αὐτοῦ, καὶ μεταχειριζομένη αὐτὸ ἀπλῶς ὡς ὄργανον τῆς ἰδίας ἐνεργείας. Τούτων τεθέντων, δυνάμεθα ἤδη νὰ ἐπιληφθῶμεν τῶν περὶ ὕπνου καὶ ἐνυπνίων ζητημάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Περὶ ὕπνου, ἐνυπνίων καὶ ὑπνοβιότητος

§ 87. Ὁ ὕπνος εἶναι μυστηριώδης κατάστασις προκαλέσασα ἀείποτε τὴν περιέργειαν τῶν τε φυσιολόγων καὶ ψυχολόγων. Εἶναι δὲ φαινόμενον γενικόν, κοινὸν εἰς τε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτὰ καὶ αὐτὰς ἴσως τὰς ὕλικὰς δυνάμεις, καθ' ὅσον ὑπάρχει ἐν ὕλῃ τῇ φύσει ἐναλλαγὴ τις ἐνεργείας καὶ ἀναπαύσεως, καὶ ἡ κίνησις, εἰς ἣν ἀνάγονται πάντα τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως, ὑπόκειται εἰς τινὰ ῥυθμὸν, εἰς τινὰ ἄρσιν καὶ θέσιν, διαδοχὴν, τουτέστι, δραστηριότητος καὶ ἀδρανείας. Καθὸ δὲ ἰδιαιτέρον φαινόμενον τοῦ ἀνθρώπου θεωρούμενος, ἔχει ὁ ὕπνος αἷτια καὶ ὄρους φυσιολογικοὺς, περὶ ὧν δὲν ὀφείλομεν νὰ ἐνασχοληθῶμεν, περιοριζόμενοι νὰ ἐξετάσωμεν αὐτὸν μόνον κατ' ἃς ἔχει σχέσεις πρὸς τὰς νοητικὰς δυνάμεις.

§ 88. Ἀναντίρρητον εἶναι, ὅτι ἐνυπνιαζόμεθα, ἐκτελοῦμεν δηλαδὴ κατ' ὕπνον νοητικὴν τινὰ ἐνέργειαν, ἥτις ἐνίοτε εἶναι δραστηριωτέρα ἢ κατὰ τὴν ἐγρήγορσιν. Ἐκ τούτου δύο ζητήματα ὅταν δὲν ἐνυπνιαζόμεθα, μετὰ τοῦ σώματος καθεύδει ἄρα καὶ τὸ πνεῦμα ἢ γρηγορεῖ; ποία ἡ φύσις καὶ οἱ νόμοι τῆς ἰδιαιτέρας ἐκείνης νοητικῆς ἐνεργείας ἣν ὀνομάζομεν ἐνύπνιον καὶ ὑπνοβιότητα;

§ 89. Ἐὰν ἐνίοτε δὲν συγκαθεύδει μετὰ τοῦ σώματος ἡ ψυχὴ, κατ' ἀναλογίαν ἡδυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν, ὅτι γρηγορεῖ πάντοτε,

μέχρις οὗ ἀποδειχθῆ τὸ ἐναντίον· ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἐπίσης ὅτι, καθ' ἣν στιγμὴν ἐνυπνιαζόμεθα, ἔχομεν συνείδησιν τῆς νοητικῆς ἡμῶν ἐνεργείας, ἐν ᾧ ἄλλοτε δὲν ἔχομεν, καὶ ἡ ἄνευ συνειδήσεως νόησις, ἢ μᾶλλον ἡ ἄνευ προσοχῆς εἰς τὴν συνείδησιν νόησις εἶναι φαινόμενον κοινότατον καὶ ἐν ἐγρηγόρσει. Πρὸς τούτοις ὁ ὕπνος τοῦ πνεύματος ἠθέλεν εἶσθαι παῦσις πάσης νοήσεως, καὶ ἐπειδὴ οὐσιώδης τοῦ πνεύματος χαρακτήρ εἶναι ἡ νόησις, ὡς τοῦ σώματος ἡ ἔκτασις, δυσκόλως ἠθέλομεν πεισθῆ ὅτι τὸ πνεῦμα δὲν νοεῖ πάντοτε. Ἐχομεν προσέτι, ὅτι τὸ πνεῦμα δύναται νὰ ἐξυπνίσῃ τὸ σῶμα ὅταν θέλῃ, ὅτι τὸ ἐξυπνίζει ὅταν ἔκτακτα, ἀσυνήθη, καὶ τοι σχεδὸν ἀνεπαίσθητα, γεγονότα προσβάλλωσιν αὐτὸ, διεγείροντα τὴν περιέργειάν του· ὥστε πᾶσα τοῦλάχιστον πιθανότης, ὅτι οὐδέποτε παύει γρηγοροῦσα ἡ ψυχὴ, καὶ τοι κοιμωμένου τοῦ σώματος.

§ 90. Τὴν δὲ κατάστασιν τοῦ ἐνυπνίου καὶ τῆς ὑπνοβιότητος δὲν δυνάμεθα νὰ μελετήσωμεν, καὶ τοι ἔχοντες συνείδησιν αὐτῆς, διότι ἡ συνείδησις αὕτη δὲν εἶναι ἀρκούντως καθαρὰ, καὶ ἀδυνατοῦμεν νὰ καταστήσωμεν αὐτὴν ἐναργεστέραν διὰ τῆς προσοχῆς. Δυνάμεθα ὅμως νὰ μελετήσωμεν τὰ ἀμέσως προηγούμενα αὐτῆς φαινόμενα καὶ τὰ ἐπιφέροντα ἢ ἐμποδίζοντα αὐτήν. Εἶναι δὲ προφανές, ὅτι ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια, ὅταν ἦναι δραστήριος, ἐμποδίζει τὸν ὕπνον, καθὼς ἡ ἀδράνεια, ἡ ἀδιαφορία, ἡ μονοτονία τῶν ἐντυπώσεων ἐπιφέρουσιν αὐτόν· εἶναι ἐπίσης γνωστόν ὅτι αἱ μὲν ἐκούσιαι τοῦ σώματος κινήσεις παύουσι κατὰ τὸν ὕπνον, αἱ δὲ ἀκούσιαι ἐξακολουθοῦσιν· ἄρα ὁ ὕπνος εἶναι παθητικὴ τις κατάστασις τοῦ πνεύματος, ἣν δύναται μέχρι τινὸς νὰ ἐξηγήσῃ ἡ θεωρία τῆς ἕξεως.

§ 91. Εἶδομεν ὅτι ἐκάστη δύναμις δύο ἔχει τρόπους ἐνεργείας, τὸν μὲν, ἀκούσιον, ἐνστιγματικόν, ἀκάνονιστον, τὸν δὲν ἐκούσιον, ἔλλογον, κανονικόν, ὥστε πᾶσα πιθανότης ὅτι, διχκοῦντος τοῦ ὕπνου, ἐνεργεῖ κατὰ τὸν πρῶτον, ὃ ἔστι, δὲν διευθύνεται ὑπὸ τῆς θελήσεως, δὲν γίνεται ἀντικείμενον προσοχῆς, προσπαθείας τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς, δὲν ρυθμίζεται ὑπὸ τοῦ λόγου. Ἐὰν δὲ ζητήσωμεν ποῖαι τῶν νοητικῶν δυνάμεων εἶναι αἱ καθ' ὕπνον μᾶλλον ἐνεργοῦσαι, θέλομεν ἰδεῖ ὅτι δὲν εἶναι οὔτε ἡ ἀντίληψις, οὔτε ἡ συνείδησις, οὔτε ἡ προσοχὴ, οὔτε ἡ ἀφίρσις, οὔτε ὁ λόγος, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ σύζευξις, ἡ μνήμη καὶ ἡ φαντασία, ἐκεῖναι, δηλαδὴ, αἵτινες εὐκολώτερον τῶν ἄλλων ἐκπληροῦσι τὸ ἴδιον ἔργον ἄνευ τῆς βοηθείας τῆς θελήσεως. Ἴνα δὲ ἐν μέρει τοῦλάχιστον ἐννοήσωμεν πῶς ἐνεργοῦσιν ἐν ὕπνῳ, ἃς παρκτηρήσωμεν αὐτὰς ἐνεργοῦσας ἐν ἐγρηγόρσει, ἄνευ ἕξεως καὶ διευθύνσεως, αὐθορμητῶς καὶ ἐνστιγματικῶς, καὶ μὴ ρυθμιζόμενας αὐστηρῶς ὑπὸ τοῦ λόγου. Φανερόν, ὅτι ἡ μνήμη θέ-

λει τότε ανακαλεῖ εἰς τὸ πνεῦμα οἰασθήποτε ἐννοίας, πάντοτε κατὰ
 τοὺς νόμους τῆς συζεύξεως, ἀλλὰ μὴ διευθυνομένη ὑπὸ τῆς θελήσεως
 καὶ μὴ ἐλεγχόμενη ὑπὸ τοῦ λόγου· ἡ δὲ φαντασία ὡσαύτως θέλει
 σχηματίζει οἰουσθήποτε συνδυασμοὺς τοὺς πλέον ἀλλοκότους καὶ
 ἐνίοτε παραδόξους· καὶ τοιοῦτῳ τρόπῳ αἱ δύο αὗται δυνάμεις ἐνερ-
 γοῦσιν ἐν ἐγρηγόρσει κατ' ἐκείνας τὰς γνωστοτάτας τοῦ πνεύματος
 καταστάσεις, ἃς ὀνομάζομεν ὄνειροπολήματα ἢ ῥεμβασμοὺς, καὶ αἴ-
 τινες διαφέρουσι τῶν ἐνυπνίων μόνον καθ' ὅσον ἀναφάνονται γρηγο-
 ροῦντος τοῦ σώματος. Ἄλλ' ὅτι τὸ ἐνύπνιον καὶ ὁ ῥεμβασμὸς εἶναι
 οὐσιωδῶς μία καὶ ἡ αὐτὴ κατάστασις, ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν
 προκλούντων αὐτὰ αἰτίων, εἴτε ὑλικῶν εἴτε ἠθικῶν, καὶ ἐκ τῆς
 ἐπιρροῆς ἣν ὑπομένουσιν ὑπὸ τε τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν διαθέ-
 σεων τοῦ πνεύματος καὶ ὑπὸ τῶν ἔξεων καὶ συνήθων τοῦ βίου ἐνα-
 σχολήσεων. Διαφέρουσι δὲ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν, καθ' ὅσον ἐν
 ἐγρηγόρσει τὰ σωματικὰ ὄργανα ἐνεργοῦσι πρὸς ὑπηρεσίαν τοῦ
 πνεύματος, καὶ δύναται ὡσαύτως νὰ ἐνεργήσῃ ἡ θέλησις καὶ ὁ λό-
 γος, ἐν ᾧ οὐδέτερον τούτων γίνεται κατὰ τὸν ὕπνον, ὅστις, ὡς εἴ-
 πομεν, εἶναι παθητικὴ τοῦ πνεύματος κατάστασις. Ἄλλ' αἱ διαφο-
 ραὶ αὗται ἀποδεικνύουσι τὴν ταυτότητα, ὡς αἱ ἐξαίρεσεις τὸν κα-
 νόνα, καὶ τόσῳ μᾶλλον καθ' ὅσον βλέπομεν ποῖα τὰ ἐκ τῶν διαφο-
 ρῶν τούτων ἀποτελέσματα. Τρώντι, αἱ ἐν τοῖς ἐνυπνίοις συζεύξεις
 καὶ συνδυασμοὶ εἶναι μᾶλλον ἀλλόκοτοι καὶ παράδοξοι ἢ ἐν τοῖς
 ὄνειροπολήμασι, διότι οὔτε διευθύνονται ὑπὸ τῆς θελήσεως, οὔτε
 ῥυθμίζονται ὑπὸ τοῦ λόγου· ἐν τοῖς ἐνυπνίοις, καθὼς δὲν προκα-
 λοῦμεν τοιαύτας ἐνεργείας, παρομοίως δὲν δυνάμεθα νὰ παύ-
 σωμεν αὐτάς, καὶ διὰ τοῦτο, ὅταν πολὺ εὐάρεστα ἢ δυσάρεστα
 μᾶς προσβάλλωσιν, ἐξυπνοῦμεν, διότι, κατὰ μὲν τὰ πρῶτα, πα-
 ρακινεῖται ἡ ψυχὴ νὰ ἐπαληθεύσῃ αὐτὰ διὰ τῆς ἐγέρσεως τοῦ
 σώματος, κατὰ δὲ τὰ δεύτερα, μὴ δυναμένη νὰ παύσῃ αὐτὰ, ἐξυ-
 πνίζει ὡσαύτως τὸ σῶμα· ἐλλείποντος δὲ τοῦ ἐλέγχου τῶν σωματι-
 κῶν ὀργάνων καὶ τοῦ λόγου, πιστεύομεν ὡς πραγματικὰ τὰ ἐνύ-
 πνια, καθ' ἣν στιγμὴν κυριευόμεθα ὑπ' αὐτῶν, καὶ ἠθικῶς μὲν
 λίαν συγκινούμεθα, φυσικῶς δὲ ἐξ αὐτῶν ὑποφέρομεν, ἐν ᾧ ἐν ἐγρη-
 γόρσει καὶ νὰ παύσωμεν δυνάμεθα τὰ ὄνειροπολήματα, καὶ ὀλίγον
 ὑπ' αὐτῶν πάσχομεν, καὶ δὲν πιστεύομεν αὐτὰ ὡς πραγματικὰ,
 εἰμὴ κατὰ τινὰς ἐκτάκτους καὶ σπανίας καταστάσεις, αἰτίνες εἶναι
 ἀποτέλεσμα ἢ ζωηροτάτης φαντασίας, ἢ νοητικῆς ἢ σωματικῆς
 ἀσθενείας. Ἐὰν δὲ τοιαύτη ἡ φύσις, ἡ ἀρχὴ, ἡ ἐνέργεια καὶ τὰ
 ἀποτελέσματα τοῦ ὕπνου καὶ τῶν ἐνυπνίων, δυνάμεθα τώρα νὰ ἐν-
 νοήσωμεν ἴσως καὶ τί εἶναι ἡ ὑπνοβιότης.

§ 92. Ἡ ὑπνοβιότης εἶναι ἐνύπνιον ἐν ἐνεργείᾳ. Οὐσιωδῶς εἶναι ἡ αὐτὴ κατὰστατις μετὰ τινων διαφορῶν. Ἡ τὸ ἐνύπνιον συνοδεύουσα ἐνέργεια ἀποδεικνύει, ὅτι ἐν τῇ ὑπνοβιότητι δὲν ἐνεργεῖ μόνον ἡ μνήμη καὶ ἡ φαντασία, ἀλλὰ κατὰ τι καὶ ἡ θέλησις καὶ ὁ λόγος, κατ' ἀνάμνησιν δὲ μᾶλλον καὶ μηχανικῶς πῶς ἢ ἐν γνώσει καὶ ἐλευθέρως. Σπάνιον δὲ εἶναι νὰ διατηρῆται μετὰ τὴν ἐγρήγορσιν ἡ μνήμη τοιαύτης καταστάσεως, καὶ νὰ μὴ ἐπιφέρῃ μεγίστην βλάβην ἢ ἀπότομος ἐξύπνισις. Ταῦτα δὲ ἐπιβεβαιουῦσι τὴν διηνεκῆ ἐγρήγορσιν τοῦ πνεύματος καὶ ὅσα περὶ ἐνυπνίων εἴπομεν. Ἡ κατὰ τὴν ὑπνοβιότητα ἐνέργεια εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μείζονος ζώηρότητος τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας· αἱ δὲ μετὰ τούτων ἐνίοτε συνεργουῦσι ἄλλαι δυνάμεις ἐγείρονται ἕνεκα τῶν πρὸς ταύτας σχέσεων αὐτῶν· καὶ ὡς πρὸς τὴν μετὰ τὴν ἐγρήγορσιν ἀμνημοσύνην, φαίνεται ὅτι ἡ μνήμη καὶ ἡ φαντανία εἶναι τόσον ζώηρα, ὥστε πνίγουσι τὴν συνείδησιν, ἥς ἄνευ ἀδύνατος ἢ ἀπομνημόνευσις· τελευταῖον, ἢ ἐκ τῆς αἰφνιδίως ἐξυπνίσεως βλάβη μαρτυρεῖ καὶ αὕτη τὸν ὑπέρτατον βαθμὸν τῆς ἐνεργείας πῶν δυνάμεων ἐκείνων.

§ 93. Τούτων τεθέντων, δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν μέχρι τίνος τὰ φαινόμενα τῆς τεχνητῆς ὑπνοβιότητος ἢ τοῦ ζώηκου λεγομένου μαγνητισμοῦ πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ἀδύνατα καὶ ἀπίστευτα. Ἡ ὑπαρξίς, ἡ κυκλοφορία καὶ ἡ μετάδοσις τοῦ ὑποτιθεμένου νευρικοῦ ρευστοῦ, ὁ ἐκ τούτου ὕπνος καὶ ὑπνοβιότης οὐδὲν ἔχουσι φυσικῶς ἀδύνατον. Τὸ αὐτὸ ῥητέον περὶ τῆς μετὰ ζῶη μαγνητιστοῦ καὶ μαγνητίζοντος ἀποκλειστικῆς συγκοινωνίας, διότι πολλὰ ἀνάλογα τοιαῦτα φαινόμενα ἔχομεν ἐν τῇ φύσει. Περὶ δὲ τῆς ἄνευ αἰσθητηρίων ἢ δι' ἄλλων αἰσθητηρίων ἢ κατὰ μικρὰ ἀποστήματα καὶ ἀναμέσον παρεμβαλλομένων σωμάτων ἀντιλήψεως, παρατηρητέον, ὅτι ἢ εἰς τὴν ἀφὴν ἀναγωγὴ πασῶν τῶν αἰσθήσεων, ἢ ἀνάγκη οὐ μόνον τῆς ἐντυπώσεως ἀλλὰ καὶ τῆς δελτικότητος τοῦ πνεύματος πρὸς παραγωγὴν τῆς αἰσθήσεως, ἢ ἀνάγκη τῆς προσθήκης ἄλλων ἐκ τῶν προτέρων στοιχείων πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἀντιλήψεως, καὶ αἱ δι' ἀπεράντων διαστημάτων σχέσεις τῶν ὑλικῶν ἀτόμων πρὸς ἄλληλα, πάντα ταῦτα ἀφαιροῦσιν ἀπὸ τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος φαινομένων τὸν χαρακτῆρα τοῦ φυσικῶς ἀδύνατου. Ἡ δὲ βαθυτέρα γνῶσις τῶν νόμων τῆς φύσεως, ἢ ἐνστιγματικὴ ἐπιστήμη, ἢ προορατικὴ δύναμις, αἵτινες ἀποδίδονται εἰς τοὺς τεχνητοὺς ὑπνοβίους, καὶ ταῦτα ὡσάυτως ἔχουσι ἀνάλογα πρὸς αὐτὰ φαινόμενα ἐν τῇ νοητικῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου οὐδὲ δύνανται ἐπομένως νὰ θεωρηθῶσιν ἠθικῶς ἢ νοητικῶς ἀδύνατα. Ἐὰν δὲ καὶ ἡ πραγματικότης αὐτῶν ἐξ ἴσου ἀποδεικνύεται, τοῦτο εἶναι

ζήτημα, ὅπερ μόνη δύναται νὰ λύσῃ ἢ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς εἰς τὰς περὶ αὐτῶν γινομένης ἀφηγήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Περὶ διαλέκτου

§ 94. Ἐθεωρήσαμεν ἄχρι τοῦδε τὸν ἄνθρωπον μεμονωμένον, ἢ μᾶλλον, ὑπεθέσαμεν τὴν διάλεκτον, δηλαδὴ τὸ μέσον δι' οὗ ὁ ἄνθρωπος συγκοινωνεῖ πρὸς τοὺς ὁμοίους του ἐκφράζων τὰς ἐννοίας, τὰς βουλάς, τὰ αἰσθήματα καὶ διανοήματα αὐτοῦ χωρὶς νὰ μελετήσωμεν τὴν ἀρχὴν, τοὺς νόμους, τὴν χρῆσιν καὶ ὠφέλειαν τῆς διαλέκτου. Ἄλλ' οὔτε μεμονωμένος εἶναι, οὔτε δύναται ν' ἀναπτυχθῇ καὶ τελειοποιηθῇ νοητικῶς ἄνευ γλώσσης· διὰ τοῦτο τινὲς τῶν ψυχολόγων θεωροῦσι τὴν διάλεκτον ὡς νέαν δύναμιν, ἣν ὀνομάζουσιν ἐκφραστικὴν, καὶ προσθέτουσιν εἰς τὰς ἄλλας. Ἄλλὰ δὲν εἶναι νέα δύναμις, διότι δὲν ἔχει ἴδιον ἀντικείμενον, ὡς αἱ ἄλλαι, καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὡς μέσον βοηθητικὸν πασῶν τῶν ἄλλων, καὶ ὄργανον πνευματικῆς συγκοινωνίας.

§ 95. Ἡ διάλεκτος εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ μεταξὺ ψυχῆς καὶ σώματος συνδέσμου, δυνάμει τοῦ ὁποίου πρὸς τινὰς ἀλλοιώσεις τῆς ψυχῆς ἀντιστοιχεῖ ἐξωτερικόν τι σημεῖον, οἷον τὸ χρῶμα τοῦ προσώπου, ἀνεπαίσθητοι ἀλλοιώσεις τῆς φυσιογνωμίας, ἢ ἔκφρασις τοῦ ὀφθαλμοῦ, αἱ χειρονομίαι καὶ ἄλλαι κινήσεις, αἱ ἀναρθροὶ φωναί. Ταῦτα δὲ πάντα εἶναι ἔκφρασις τοῦ πνεύματος, καὶ ἀποτελοῦσι τὴν φυσικὴν λεγομένην διάλεκτον πρὸς ἀντιδιαστολὴν τῆς τεχνητῆς, ἣτις δι' ἐνάρθρων φθόγγων ἐκφέρεται, μολονότι ἐξ ἴσου φυσικαὶ εἶναι ἀμφότεραι, καθὼ ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τοῦ προῤῥηθέντος συνδέσμου, φυσικῶς διαδεχόμεναι ἀλλήλας καὶ ἀμοιβαίως συμπληρούμεναι. Ἐὰν δὲ ζητήσωμεν πῶς, πότε, καὶ διατί μεταβαίνομεν ἀπὸ τῆς πρώτης εἰς τὴν δευτέραν, εὐκόλον νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι τὰ προμνησθέντα σημεῖα ναι μὲν δύνανται νὰ ἐκφράσωσι τὰ αἰσθήματα, τὰ πάθη, τὰς βουλάς καὶ τινὰς ἀπλουστάτας ἐννοίας, ἀλλ' οὐχὶ ὑψη-

λότερα ὁπωσοῦν διανοήματα καὶ ἐπιστημονικὰς θεωρίας. Ἄρα ἡ διάνοια καὶ ὁ λόγος ἀπήτουν ἄλλα μέσα ἐκφράσεως τελειότερα.

§ 96. Μόνοι δὲ ἡ θέλησις καὶ ἡ σκέψις ἠδύναντο νὰ προσδιορίσωσι φωνὰς πρὸς δῆλωσιν ἰδεῶν. Καὶ ὁ προσδιορισμὸς οὗτος προϋποθέτει ἀνάλυσιν τινὰ τῆς διανοίας, ἐκάστης ἀλλοιώσεως καὶ ἐκάστου στοιχείου αὐτῆς. Ἡ δὲ ἀνάλυσις οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ διαδοχικὴ παρατήρησις ἐκάστου φαινομένου καὶ ἐκάστου στοιχείου αὐτοῦ, ἣτις ἐπιφέρει ἐξ ἀνάγκης τὴν ἀφαιρέσιν. Καὶ τῶντι, αἱ πλεῖστα τῶν λέξεων εἶναι ἀφηρημέναι. Ἐπειδὴ δὲ βάσις τῆς ἀφαιρέσεως εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ ὄντος, καὶ αὕτη εἶναι ἀχώριστος τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ ἐν τῷ λόγῳ, ἔπεται ὅτι ὁ λόγος εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς διαλέκτου, καὶ ὁ ἐνδιάθετος παράγει ἀληθῶς τὸν προφορικόν· διὰ τοῦτο ὑπάρχει γενικὴ τις γραμματικὴ, εἰς ὅλας τὰς διαλέκτους κοινὴ, καὶ ἐν τῷ προφορικῷ λόγῳ ὑπάρχουσι πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐνδικητέου.

§ 97. Τὸ ἀπλούστερον στοιχεῖον τοῦ προφορικοῦ λόγου εἶναι ἡ πρότασις καὶ οἱ ὅροι αὐτῆς, ἣτις ὠρίσθη λόγος καταφατικὸς ἢ ἀποφατικὸς τινὸς κατὰ τινος· ἄρα ἡ πρότασις εἶναι συμπλοκὴ λέξεων ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τινὰ συμπλοκὴν τῆς διανοίας, καὶ δηλοῖ τὰς πρὸς ἀλλήλα σχέσεις τῶν ὄντων καὶ τῶν στοιχείων αὐτῶν, ἐξ οὗ φανερόν ὅτι πᾶσα πρότασις ἀνάγεται εὐκόλως εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄντος. Οἱ δὲ ὅροι πάσης προτάσεως, ἢ τὰ μέρη τοῦ λόγου, πρέπει νὰ ἦναι αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ ὄντος. Περὶ τούτου βεβαιούμεθα λαμβάνοντες τὰ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ διαλέκτῳ μέρη τοῦ λόγου, καθ' ἃ ὀρίζονται ὑπ' αὐτῶν τῶν δοκιμωτέρων Γραμματικῶν. Τῶντι, τὸ ὄνομα εἶναι φωνὴ δηλοῦσα τὸ ὄν, ἐν ἣ πολλὰ, ἢ μέρη ὄντος. Καὶ τὰ μὲν οὐσιαστικὰ δηλοῦσι πρόσωπα ἢ ζῶα ἢ πράγματα, ἀτομικῶς ἢ γενικῶς, ἢ ἰδιότητας, ἐνεργείας, πάθη καὶ καταστάσεις μετ' αὐτῶν τῶν ὄντων, ἢ κεχωρισμένως καὶ ὡς ἀυθυπάρχτους θεωρουμένως· τὰ δὲ ἐπίθετα δηλοῦσιν ἰδιότητας καὶ ποιότητας προσώπων, ζώων, πραγμάτων μετ' αὐτῶν ἠνωμένως· ἄρα τὸ ὄνομα δηλοῖ ἢ ὄντα ἢ μέρη ὄντων. Τῶν δὲ ἀντωνυμιῶν αἱ μὲν προσωπικαὶ ἐπέχουσι τόπον προσώπου, καὶ ἀνάγονται εἰς οὐσιαστικά. Αἱ δὲ κτητικαὶ, δεικτικαὶ, κτλ. ἐμφάνουσι σχέσεις ὄντων, καὶ ἀνάγονται εἰς ἐπίθετα· ἄρα καὶ αὗται δηλοῦσιν ἢ ὄντα, ἢ σχέσεις ὄντων. Ἐπίσης τὸ ἄρθρον, εἶδος δεικτικῆς ἀντωνυμίας, δηλοῖ προσδιορισμὸν ὄντων. Τὸ δὲ ῥῆμα δηλοῖ ἐνεργείας, πάθη, καταστάσεις προσώπων ἢ πραγμάτων ἠνωμένως μετ' αὐτῶν καὶ ἐν χρόνῳ, καὶ κατὰ τοῦτο διαφέρει τοῦ ὀνόματος, ὅτι προσημαίνει χρόνον· ἄρα καὶ τοῦτο ἐκφράζει μέρη καὶ μορφὰς ὄντων. Αἱ δὲ μετοχαὶ, μεταξὺ ἐπιθέτου καὶ ῥήματος εὐρισκόμεναι, καὶ ἀμφοτέρων μετέχουσαι, ἀφ' ἑνὸς μὲν, ἀνάγονται εἰς

ἐπίθετα, καὶ ἐκφράζουσι μέρη ὄντος, δηλ. ἐνεργείας, πάθη, καταστάσεις· ἀφ' ἑτέρου δέ, εἰς ῥήματα, ἕνεκα τοῦ χρόνου καὶ τῆς ῥηματικῆς αὐτῶν φύσεως. Τέλος αἱ μὲν προθέσεις προσδιορίζουσι παντοίας σχέσεις ὀνομάτων πρὸς ἀλλήλα, καὶ τροπολογοῦσιν ἐν συνθέσει τὰς σημασίας τῶν ὀνομάτων καὶ ῥημάτων· τὰ δὲ ἐπιρρήματα, εἴτε τοπικὰ καὶ χρονικὰ, εἴτε ποιότητος καὶ ποσότητος σημαντικὰ, προσδιορίζουσι πολλαχῶς ῥήματα, ἐπίθετα ἢ ἄλλα ἐπιρρήματα, καὶ ἐκφράζουσιν ἢ ἐννοίας χρόνου καὶ τόπου ἢ ποιότητος, σχέσεις τῶν ὄντων καὶ τῶν στοιχείων αὐτῶν· καὶ οἱ σύνδεσμοι ἐκφράζουσι τὰς μεταξὺ προτάσεων ἢ τῶν ὄρων αὐτῶν σχέσεις. Ὡστε, ἐν κεφαλαίῳ, τὰ ὀκτὼ μέρη τοῦ λόγου ἀνάγονται ἐπὶ τέλος εἰς τὰ πέντε στοιχεῖα τῆς ἐννοίας τοῦ ὄντος καὶ τοὺς διαφόρους αὐτῶν συνδυασμούς, διότι ἐκφράζουσιν ἢ ὄντα ἢ μέρη αὐτῶν ἢ σχέσεις ἢ προσδιορισμούς ἢ τόπον καὶ χρόνον. Ἐὰν δὲ ἀκολούθως προσθέσωμεν εἰς τὴν ἐννοιαν τοῦ ὄντος τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ θελομεν ἔχει τοὺς παντοίους συλλογισμούς ὅσοι διὰ τῶν προτάσεων ἐκφράζονται. Ἄρα ἡ ταυτότης τοῦ ἐνδικοθέτου καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου εἶναι ἀποδεδειγμένη.

§ 98. Τὰ μέρη τοῦ λόγου καὶ αἱ προτάσεις διατυποῦσι καὶ συνδυάζουσι τὰ ὕλικὰ στοιχεῖα τῶν γλωσσῶν, ἅπερ ἀποτελοῦσιν αἱ λέξεις. Εἶναι δὲ ζήτημα ἀρχαιότατον, εἰ καὶ λέξεις τῶν διαφόρων διαλέκτων εἶναι αὐθαίρετοι καὶ ἐκ συνθήκης, ἢ ἔχουσι λόγον ἀναγκαστικὸν καὶ νόμους. Πρὸς λύσιν τοῦ ζητήματος τούτου πρέπει νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν προηγουμένως ἕτερα δύο, ὧν τὸ μὲν εἶναι, εἰ καὶ διάφοροι διάλεκτοι ἔχουσι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν καταγωγὴν καὶ ῥίζαν, ἢ ἀπ' ἐκντίας διάφοροι γλωσσικαὶ φύτραι ὑπάρχουσιν ἐν τῷ κόσμῳ, τὸ δὲ, εἰ καὶ ῥιζικαὶ λέξεις παράγονται ἐκ φυσικῶν φθόγγων, καὶ μετεβλήθησαν κατὰ μικρὸν εἰς τεχνητούς. Μεταξὺ δὲ τούτων, ἢ λύσις τοῦ δευτέρου φαίνεται εὐκολύνουσα τὴν τοῦ πρώτου, διότι ἐὰν αἱ λέξεις παράγονται ἐκ φυσικῶν φθόγγων, πιθανώτερον εἶναι νὰ ἐξέρχωνται ἐκ μιᾶς καὶ μόνης φύτρας. Ἀλλὰ περὶ μὲν τοῦ πρώτου, καὶ τοι πολὺ προοδευσάσης τῆς γλωσσολογίας, ἥτις στρέφεται περὶ τὴν ἱστορικὴν καταγωγὴν καὶ τὰς πρὸς ἀλλήλας σχέσεις τῶν διαφόρων διαλέκτων, δὲν δυνάμεθα εἰσέτι νὰ ἔχωμεν ὀριστικὸν τι συμπέρασμα. Περὶ δὲ τοῦ δευτέρου, ἐπροσπάθησαν τινὲς νὰ προσδιορίσωσι τοὺς τρόπους καθ' οὓς οἱ φυσικοὶ φθόγγοι μετεβλήθησαν εἰς τεχνητούς, καὶ πῶς διὰ τῆς μιμήσεως τῶν φυσικῶν ἤχων, τῶν φυσικῶν ἐπιφωνημάτων, τῶν πρώτων φωνῶν τῶν νηπίων καὶ διὰ τῆς μεταξὺ τῶν φυσικῶν καὶ τῶν πνευματικῶν ἠθικῶν ἀναλογίας, ἐμορφώθη καὶ ἀνεπτύχθη βαθμηδὸν ἡ ὕλη ἐκάστης διαλέκτου. Ἀλλὰ καὶ περὶ τούτου πολὺ ἀπέχουσι τὰ διάφορα συστήματα ἀπὸ

τῆς ἐπιστημονικῆς βεβαιότητος. Συμφωνότερον ὅμως πρὸς νόμους τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας καὶ πρὸς αὐτοὺς ἐν γένει τοὺς νόμους τῆς φύσεως εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν καὶ τὴν κοινὴν ἐκ μιᾶς μόνης ρίζης καταγωγὴν ὅλων τῶν διαλέκτων, καὶ τὴν μόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς πρώτης καὶ ἀρχικῆς κατὰ τινεὶ ἀναγκάσιους νόμους καὶ οὐχὶ ἀσυνεπῶς καὶ ἐκ συνθήκης.

§ 99. Εἶναι ἤδη καιρὸς νὰ ἐξετάσωμεν ποῖα ἢ τῆς διαλέκτου πνευματικὴ λειτουργία καὶ σημαντικότης καὶ ἀξία. Ἡ διάλεκτος, καθ' ἃ εἶπομεν, δὲν εἶναι νέα δύναμις, ἀλλὰ μέσον συγκοινωνίας καὶ νοητικῆς τελειοποιήσεως. Καὶ ἡ μὲν κοινωνικὴ αὐτῆς χρῆσις εἶναι προφανής. Περὶ δὲ τῆς τελειοποιητικῆς αὐτῆς δυνάμεως ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσωμεν ποῖα τὰ στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς ἐνεργείας, ἵνα βεβαιωθῶμεν, ὅτι οὐδὲν ἐξ αὐτῶν δύναται νὰ ἀναπτυχθῆ ἄνευ λέξεων, ἄνευ διαλέκτου. Τὰ κυριώτερα στοιχεῖα τῆς νοήσεως, ἐξ ὧν τινὰ ἤδη ἐξετάσαμεν, ἀλλὰ δὲ θέλομεν θεωρήσει ἐν τῇ Λογικῇ, ἀνάγονται εἰς τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν παρατήρησιν, τὴν προσοχὴν, τὴν κρίσιν, τὴν ἀφαίρεσιν, τὴν γενίκευσιν, τὴν ἐπαγωγὴν, τὴν ἐξαγωγὴν, τὴν μνήμην, τὴν φαντασίαν, καὶ οὐδὲν τούτων δύναται νὰ ἀναπτυχθῆ ἄνευ λέξεων. Καὶ πρώτη μὲν ἀπόδειξις εἶναι ἡ ἀτελεστάτη διάνοια τῶν κωφκλάλων καὶ κί πολλὰ προσπάθειαι ἃς ἀπαιτεῖ ἡ ἐκπίδευσις αὐτῶν. Ἡ δὲ ἀνάλυσις αὐτῶν τῶν νοητικῶν ἐργασιῶν ἔτι μᾶλλον βεβαιοῖ περὶ τούτου. Τρόντι, τίνι τρόπῳ δυνάμεθα λ. γ. νὰ διχστείλωμεν ἀκριβῶς τὰς ὁμοιότητας καὶ διαφορὰς περὶ ὧν κρίνομεν ἄνευ λέξεων; οὐδὲ διὰ τῆς ἀφαιρέσεως δυνάμεθα νὰ γενικεύσωμεν, νὰ κατατάξωμεν ἐννοίας, ὧν οὐχὶ τὰ ἀντικείμενα ἀλλὰ μόνον τὰ στοιχεῖα ὑπάρχουσιν ἐν τῇ φύσει, νὰ μορφώσωμεν γένη καὶ εἶδη, ν' ἀνακαλύψωμεν διὰ τῆς ἐπαγωγῆς τοὺς νόμους τῆς φύσεως, καὶ νὰ διατυπώσωμεν τοὺς νόμους τούτους χωρὶς νὰ ἔχωμεν λέξεις πρὸς δήλωσιν πασῶν τῶν ἐργασιῶν καὶ ἐννοιῶν τούτων. Ὡσαύτως, οὔτε ἡ μνήμη δύναται νὰ διατηρήσῃ ἃς ἀποθησαυρίζει ἐννοίας ἄνευ τῆς βοηθείας τῆς διαλέκτου, δι' ἧς ἀδιακόπως αἱ ἐννοιαὶ αὗται ἀνακαλοῦνται εἰς τὸ πνεῦμα, οὔτε ἡ φαντασία δύναται νὰ δώσῃ ζῶν καὶ διάρκειαν εἰς τὰ ἴδια δημιουργήματα. Διὰ τοῦτο ἡ ἀκριβὴς διάλεκτος εἶναι δείγμα σαφηνείας καὶ τάξεως ἐννοιῶν, ὥστε πρὸς ὀρθῶς μεμορφωμένην διάλεκτον συνεκτύτισάν τινεὶ αὐτὴν τὴν ἐπιστήμην. Τοῦτο εἶναι ὑπερβολή· ἀλλὰ πᾶσα ὀρθῶς μεμορφωμένη ἐπιστήμη ἔχει ἐξ ἀνάγκης καὶ ὀρθὴν διάλεκτον, οἷα ἡ μαθηματικὴ καὶ πλεῖσται ἄλλαι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Τοῦτο δὲ ἄγει εἰς τὴν συζήτησιν ποῖοι εἶναι οἱ χαρακτῆρες καὶ τὰ προτερήματα τῆς ὀρθῆς καὶ εὐπρεπεστέρας διαλέκτου.

§ 100. Παρὰ τὰ καλλιτεχνικὰ πλεονεκτήματα, τὴν εὐφωνίαν, δηλαδὴ, τὴν γλυκύτητα, τὴν ἁρμονίαν, τὸν τόνον κτλ. φιλοσοφικὰ τῆς διαλέκτου πλεονεκτήματα εἶναι α'. ὁ πλοῦτος τῶν λέξεων, τῶν φράσεων, τῶν τρόπων, τῶν συντάξεων πρὸς δήλωσιν ὅλων τῶν ἐννοιῶν, αἰσθημάτων, παθῶν, καταστάσεων, καὶ τῶν ἀναριθμητῶν αὐτῶν διακρίσεων, διαφορῶν καὶ ἀποχρώσεων. Παρατηρητέον ὅμως ὅτι, ἔνεκα τῆς ὑπεροχῆς καὶ τοῦ πλούτου τοῦ πνεύματος ἀπέναντι τῆς ἀτελείας τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ περιορισμοῦ τῆς ὕλης, οὐδεμίαν διαλέκτου ὁ πλοῦτος θέλει ποτὲ δυνηθῆναι νὰ ἐξισωθῆι πρὸς τὸν πλοῦτον τοῦ νοῦς καὶ τῆς καρδίας β'. ἡ σαφήνεια καὶ ἀκρίβεια τῶν ὄρων, ὥστε ἐκάστης λέξεως ἢ σημασίας νὰ ἦναι ἀκριβῶς ὀρισμένη πρὸς ἀποφυγὴν ἀσαφείας καὶ συγχύσεως· γ'. ἡ εἰς τὰ σύνθετα καὶ παράγωγα ἀναλογία, ἵνα, καθὼς τὰ πράγματα καὶ αἱ ἔννοιαι αὐτῶν συνδέονται κατὰ τὰς φυσικὰς αὐτῶν σχέσεις, παρομοίως συνδέωνται καὶ αἱ λέξεις. Ὁμολογοῦσι δὲ πάντες, ὅτι κατὰ τε τὰ καλλιτεχνικὰ καὶ φιλοσοφικὰ πλεονεκτήματα ὑπερέχει πάσης διαλέκτου ἡ ἡμετέρα, καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἐνεστῶσαν φάσιν τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς ἀναπτύξεως, διότι καὶ πλοῦτον ἔχει ἀκένωτον, ἐξ οὗ ἐρανίζονται ἐδικακώπως αἱ ἄλλαι πᾶσαι, καὶ σαφήνειαν καὶ ἀκρίβειαν θαυμαστὴν, ὥστε αὐτὴ ἢ λέξις ἐνίοτε εἶναι καὶ ὀρισμὸς, καὶ διὰ τῶν πολλῶν προθέσεων καὶ συνθέτων πολλὰς ἐκδηλοῦ λεπτοτάτας ἀποχρώσεις ἐννοιῶν καὶ αἰσθημάτων, ἃς οὐδεμίαν ἄλλην δύναται νὰ ἐκφράσῃ, καὶ τελευταῖον δι' αὐτῶν τούτων τῶν μέσων καὶ διὰ τοῦ τύπου καὶ τῆς ἀφθονίας τῶν παραγῶγων ἐμφάνει κατὰ τοὺς ὄρους αὐτῆς τὴν αὐτὴν ἀναλογίαν ἣν ἔχουσιν αἱ ἔννοιαι καὶ τὰ πράγματα πρὸς ἄλληλα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΛΟΓΙΚΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Περὶ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς λογικῆς καὶ τῶν
ἑσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων*

§ 101. Ἡ Λογικὴ, καθ' ἃ ὑπεδείξαμεν ἐν § 3, ἔχει ἀντικείμενον τὴν μελέτην τῆς πρὸς τὸ ἀληθὲς σχέσεως τῶν νοητικῶν δυνάμεων. Καὶ περὶ μὲν τοῦ ἀριθμοῦ, τῆς φύσεως, τῆς ἐνεργείας, τῶν νόμων, τῶν πρὸς ἀλλήλας σχέσεων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν δυνάμεων τούτων, εἴπομεν ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ· καὶ ἐν γένει ἐβεβαιώθημεν, ὅτι εἶναι ὄργανα νοήσεως καὶ μέσα γνώσεως καὶ ἡμῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἄλλων ὄντων. Περὶ δὲ τῆς ἀληθείας ἢ μὴ τῆς γνώσεως ταύτης εἰσέτι δὲν ἐπραγματεύθημεν, καὶ φανερόν ὅτι ἡ γνώσις αὕτη δύναται νὰ ᾖ καὶ ἀληθὴς καὶ ψευδής. Ἡ πρὸς τὴν ἀλήθειαν σχέσις τοῦ νοῦς εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς Λογικῆς, ἣτις οὕτως ὠνομασθη, διότι πρὸς διάγνωσιν τῆς ἀληθείας ὑπὲρ πάσαν ἄλλην δύναμιν συντελεῖ ὁ λόγος.

§ 102. Αὕτη δὲ ἡ πραγματεία ἐξ ἀνάγκης εἰς τρία Τμήματα διαιρεῖται· διότι, προκειμένου περὶ ἀληθείας ἢ μὴ τῶν ἡμετέρων γνώσεων, πρέπει κατὰ πρῶτον νὰ ἴδωμεν τί εἶναι αὕτη ἢ ἀλήθεια, εἰ δυνάμεθα νὰ τὴν γνωρίσωμεν, ποῖα ἔχομεν πρὸς τοῦτο μέσα, καὶ ποίας ἐγγυήσεις παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς τὰ μέσα ταῦτα· καὶ τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον Τμήμα τῆς Λογικῆς, ὑπὲρ Δοκιμαστικὴ δύναται νὰ ὠνομασθῇ. Πρέπει ἀκολούθως νὰ ἐξετάσωμεν, πῶς δυνάμεθα νὰ εὗρωμεν αὐτὴν, διὰ ποίων μέσων, διὰ ποίας μεθόδου, καὶ ἐντεῦθεν τὸ δεύτερον Τμήμα τῆς Λογικῆς, ἢ Εὐρετικὴ. Τέλος, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐξετάσωμεν, τίνι τρόπῳ δυνάμεθα νὰ τὴν ἀποδείξωμεν, ἵνα καὶ ἡμεῖς βεβαιωθῶμεν περὶ αὐτῆς, καὶ εἰς ἄλλους δυνηθῶ-

μεν γὰρ τὴν μεταδώσωμεν βεβαίαν καὶ ἀκαταμάχητον, καὶ ἐκ τούτου τὸ τρίτον Τμήμα, ὅπερ Ἀποδεικτικὴ μὲν, καθ' ἡμᾶς, κυρίως δὲ Λογικὴ κατ' ἄλλους ὀνομάζεται. Καὶ καθὼς τῆς Λογικῆς ἔπρεπε γὰρ προηγηθῆ ἡ Ψυχολογία, ὡσαύτως φανερόν, ὅτι μεταξύ τῶν τριῶν τούτων λογικῶν προβλημάτων ὑπάρχει ἀδιάρρηκτος καὶ ἀναγκαστικὰ σχέσις, καθ' ὅσον τὸ πρῶτον προϋποτίθεται ὑπὸ τοῦ δευτέρου, καὶ τοῦτο ὑπὸ τοῦ τρίτου, καὶ ἐπομένως πρέπει γὰρ ἀποτελεῶσι μίαν μόνην πραγματείαν.

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟΝ

ΔΟΚΙΜΑΣΤΙΚΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ ἀληθείας

§ 103. Πάντες λαλοῦσι περὶ ἀληθείας, καὶ ζητοῦσιν αὐτήν, ὀλίγοι ὅμως ἐσκέφθησαν περὶ τοῦ ὀρισμοῦ αὐτῆς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι αὐτὸ τὸ ὄν καθὸ ἀντικείμενον τῆς διανοίας θεωρούμενον, δηλαδὴ, τὸ ὄν νοούμενον ὑπὸ τῆς διανοίας. Τὸ ἀληθὲς τῆς γνώσεως ὑφίσταται ἐπομένως εἰς τὴν νόησιν τοῦ ὄντος.

§ 104. Κύριοι χαρακτῆρες τῆς ἀληθείας εἶναι οἱ ἐπόμενοι· α'. ἡ ἀλήθεια εἶναι μία, καθὼς μία εἶναι ἡ φύσις, καὶ ἐν τὸ ὄν καὶ τὸ ὑπάρχον κατὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ, εἰ καὶ πολλαπλασιαζόμενον κατὰ τὸν ἀριθμὸν, καὶ ἐπ' ἄπειρον διαποικιλώμενον κατὰ τὰς εἰδικὰς αὐτοῦ διαφοράς· δύο περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος διαμαχομένης ἀληθείας δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ἄνευ ἀντιφάσεως· β'. ἡ ἀλήθεια, ἀντικειμενικῶς μὲν θεωρούμενη, εἶναι ἀπόλυτος, εἶναι οἷα εἶναι πρὸς πάντα, ἀνεξαρτήτως τοῦ τρόπου καθ' ὃν νοούμεν αὐτήν· ὑποκειμενικῶς δὲ, εἶναι ἐξ ἀνάγκης σχετικὴ, καθ' ὅσον νοεῖται διὰ τοῦ ἡμετέρου πνεύματος· γ'. εἶναι ἀμετάβλητος, πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἡ αὐτὴ διαμένουσα, καὶ τοι δι' αὐτῶν τῶν ἀναριθμητῶν ἀλλοιώσεων καὶ μεταβολῶν τῶν ὄντων πραγματοποιούμενη· δ'. εἶναι τελευταῖον ἄπειρος, διότι περιλαμβάνει καὶ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον καὶ τὸν Θεόν.

§ 105. Ἐὰν δὲ τῶρα θέσωμεν ἀπέναντι αὐτῆς τὸν ἄνθρωπον, παρατηροῦμεν ὅτι οὔτε εἰς καὶ ἀμετάβλητος εἶναι πάντοτε, καὶ τοι διατηρῶν αἰείποτε τὴν ἐνότητα καὶ ταυτότητα τοῦ ἰδίου ὄντος, οὔτε ἀπόλυτος καὶ ἄπειρος, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας πεπερασμένος καὶ ὑλικῶς καὶ νοητικῶς καὶ ἠθικῶς. Ἄρα δὲν δύναται νὰ ἐξισωθῆ πρὸς τὸ ἄπειρον· ἄρα οὔτε ἀπόλυτος δογματισμὸς, ἀποθεῶν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ἀρμύζει εἰς αὐτὸν, οὔτε ἀπόλυτος σκεπτισμὸς ἀποκτηνῶν αὐτὸν, οὔτε ὅλην τὴν ἀλήθειαν δύναται νὰ νοήσῃ ὁ ἄνθρωπος οὔτε πάλιν οὐδεμίαν ἀλήθειαν, ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης μέρος τῆς ἀληθείας ἐπὶ

μᾶλλον αὐξανόμενον· ἄρα μεταξὺ ἀληθείας καὶ ἀνθρώπου ἄλλη σχέσιν δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη εἰμὴ ἢ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πρὸς αὐτὴν πρόοδος αὐτοῦ καὶ προσέγγισις, ἄνευ ὅμως τελείας συνταυτίσεως, διότι ἢ τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου συνταυτίσις εἶναι καὶ πραγματικὴ καὶ λογικὴ ἀντίφασις.

§ 106. Καὶ τῆς μὲν νοήσεως τῆς ἀληθείας ἀποτέλεσμα ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ ὄντος, ἡ ἐπιστήμη· τῆς δὲ μὴ νοήσεως, ἡ ἀμάθεια ἢ ἡ πλάνη, ἡ μὲν, στέρησις οὐσα γνώσεως καὶ ἐπιστήμης, ἡ δὲ, διαφορὰ αὐτῶν, ἦτοι παρανόησις τοῦ ὄντος· εἶναι δὲ τῆς δευτέρας προτιμότερα, ἢ πρώτη, καθ' ὅσον ἐκείνη μὲν δύναται νὰ φέρῃ εἰς τὴν γνῶσιν, αὕτη δὲ εἶναι πρόσκομμα εἰς ἀπόκτησιν αὐτῆς ἐνίοτε δυσπερόβλητον. Ἄλλ' ἡ πλάνη οὐδέποτε εἶναι πλήρης· διότι ὁ ἀνθρώπος οὔτε ποιεῖ οὔτε νοεῖ ἐκ τοῦ μηδενός, ἀλλὰ λαμβάνει τὰ στοιχεῖα τῶν γνώσεών του παρ' αὐτῆς τῆς φύσεως, καὶ εἰς οἰονδήποτε ψεῦδος πρέπει νὰ ὑπάρχη ἐπομένως μέρος τι ἀληθείας. Μόνη δὲ ἡ ὀρθὴ μέθοδος ἐνισχύει τὸ πνεῦμα πρὸς ἀνακάλυψιν καὶ διάγνωσιν αὐτῆς.

§ 107. Εἶναι δὲ ἡ ἀλήθεια τὸ κύριον στοιχεῖον τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου, τῆς γνώσεως καὶ πράξεως· τῆς μὲν οὐσίας, διότι αὕτη εἶναι ἡ λογικότης, καὶ ὁ λόγος τείνει πρὸς τὸ ἀληθές· τῆς δὲ γνώσεως, διότι ἡ ἀλήθεια ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν νοῦν, ὡς τὸ φῶς πρὸς τὸν ὀφθαλμὸν, καὶ μόνον διὰ τῆς ἀληθείας τρέφεται καὶ κραταιοῦται τὸ πνεῦμα· τῆς δὲ πράξεως, διότι τότε πράττει συμφῶνως πρὸς τὴν ἰδίαν φύσιν ὅταν πράττῃ κατ' ἀλήθειαν, ὅταν δηλαδή διὰ τοῦ ἀγαθοῦ πραγματοποιῇ τὸ ἀληθές. Καὶ αὐτὸ δὲ τὸ καλὸν ὅταν ποιῇ, πρέπει νὰ ἔχη ὡς βάσιν τὸ ἀληθές, ὡς θέλομεν ἰδεῖ ἐν τῇ Καλλολογίᾳ. Τέλος, καὶ τὸ ἀπλῶς καὶ ὑλικῶς ὠφέλιμον οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ ἀλήθεια φυσικῆς τινος σχέσεως μεταξὺ τῶν ἡμετέρων ἀναγκῶν καὶ τῶν θεραπευόντων αὐτὰς ἀντικειμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

*Περὶ τῶν πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἀληθείας μέσων, καὶ ἰδίως
περὶ τοῦ κύρους τῆς συνειδήσεως*

§ 108. Τὰ μέσα ταῦτα εἶναι αἱ νοητικαὶ δυνάμεις, περὶ ὧν διελάβομεν ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ, καὶ ἃς ἤδη πρόκειται νὰ ἐξετάσωμεν.

ὑπό τινα νέαν ὄψιν, δηλαδή, ὡς πρὸς τὰς ἐγγυήσεις ἃς παρέχουσιν ἡμῖν περὶ τῆς γνησιότητος καὶ βεβαιότητος τῶν ἡμετέρων γνώσεων.

§ 109. Εἶδομεν ἐν § 83, ὅτι πᾶσαι αἱ νοητικαὶ δυνάμεις ἀνάγονται εὐκόλως εἰς τὴν συνειδήσιν, τὴν ἀντίληψιν, τὴν μνήμην, τὴν φαντασίαν καὶ τὸν λόγον. Ἄλλ' ἡ μνήμη καὶ ἡ φαντασία εἶναι προφανῶς παράγωγοι, διότι προϋποθέτουσιν ἄλλας· ὥστε ἀρχικαί, πρῶται καὶ ἄμεσοι πηγαὶ γνώσεων εἶναι τρεῖς, ἡ συνειδήσις, ἡ ἀντίληψις καὶ ὁ λόγος. Τῶντι, ὁ ἄνθρωπος νοεῖ ἢ ἑαυτὸν, ἢ τὸν κόσμον, ἢ τὸν Θεόν· καὶ τῆς μὲν περὶ ἑαυτοῦ γνώσεως εἶναι πηγὴ ἡ συνειδήσις, τῆς δὲ περὶ τοῦ κόσμου, ἡ ἀντίληψις, ἀμφοτέρως δὲ συμπληροῖ, καὶ ἀναβιβάζει εἰς τὴν νόησιν τοῦ ποιητοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου ὁ λόγος. Ἄλλας οὔτε εἶχαμεν οὔτε χρειαζόμεθα πρὸς ἐνέργειαν τῆς ἡμετέρας διανοίας.

§ 110. Ἴνα δὲ λύσωμεν τὸ προκείμενον ζήτημα, τὸ περὶ γνησιότητος καὶ βεβαιότητος τῶν διὰ τῶν δυνάμεων τούτων αποκτωμένων γνώσεων, ἀνάγκη νὰ ἴδωμεν, ἐάν τις ὑπάρχη μεταξὺ αὐτῶν τάξις προτερότητος καὶ ὑποταγῆς, μήπως εὕρωμεν δύναμιν ἥτις διὰ τοῦ ἰδίου κύρους ἐπικυροῖ καὶ τὰς ἄλλας. Καὶ μεταξὺ μὲν τῆς ἀντιλήψεως, ἥτις διὰ τῶν αἰσθήσεων γνωρίζει ἡμῖν τὸν ἔξω κόσμον, καὶ τῆς συνειδήσεως, ἥτις εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σκέψεως καὶ τῆς προσοχῆς, φανερόν ὅτι πρώτη εἶναι ἡ συνειδήσις, διότι πρὸς ἀντίληψιν δὲν ἀρκεῖ μόνη ἢ ἐντύπωσις, ὡς εἶδομεν ἐν § 33 ἀλλ' ἀπαιτεῖται καὶ ἡ δεκτικότης τοῦ πνεύματος, καὶ ταύτην δὲν γινώσκομεν εἰμὴ διὰ τῆς συνειδήσεως· ἄρα μόνον τὸ κύρος τῆς συνειδήσεως παρέχει κύρος εἰς τὴν ἀντίληψιν. Μεταξὺ δὲ συνειδήσεως καὶ λόγου ἐπίσης φανερόν, ὅτι ὁ λόγος, καὶ τοι παρέχων ἡμῖν τὸ καθολικὸν καὶ ἀναγκαῖον τῆς ἐννοίας καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ὄντος, καὶ δι' αὐτῶν ρυθμίζων καὶ συμπληρῶν τὴν ἐνέργειαν πάσης ἄλλης δυνάμεως, καὶ τοι καθολικός, ἀπρόσωπος καὶ οὐδεμίαν ἄλλην δύναμιν προϋποθέτων, οὐχ ἤττον ἀποκαλύπτει τὸ ἴδιον φῶς ἐν ἡμῖν, καὶ τὴν ὑπαρξιν καὶ τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ δὲν γινώσκομεν ἢ διὰ τῆς συνειδήσεως. Ἄρα εἶναι αὕτη καὶ πρὸ τῆς ἀντιλήψεως καὶ πρὸ τοῦ λόγου. Πρὸς τούτοις εἶναι εὐρυτέρως ἀμφοτέρων, καθ' ὅσον ἐκεῖναι μὲν ἔχουσιν ἴδιον ἐκάστη αὐτῶν ἀντικείμενον, αὕτη δὲ περιλαμβάνει ὅλον τὸ ἐγὼ, καὶ ἐν αὐτῷ οὐ μόνον πᾶσαν νόησιν ἀλλὰ καὶ πᾶσαν ἠθικὴν ἐνέργειαν. Ποῖον δὲ τῶρα τὸ κύρος τῆς συνειδήσεως ;

§ 111. Ἴνα ἴδωμεν ποῖον τὸ κύρος τῆς συνειδήσεως, πρέπει νὰ ζητήσωμεν τί εἶναι ἡ γνῶσις, καὶ πόθεν προέρχεται ἡ περὶ αὐτῆς ἀμφιβολία. Πᾶσα γνῶσις εἶναι σχέσις τις μεταξὺ τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς καὶ τοῦ ὑποκειμένου, μεταξὺ γινώσκοντος καὶ γινωσκομένου·

καὶ αἱ μὲν ἄλλαι δυνάμεις ἔχουσιν ἀντικείμενον διάφορον ἑαυτῶν, ἢ αἰσθησις τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ὁ λόγος, τὴν ἀναγκαίαν καὶ καθολικὴν ἔννοιαν τοῦ ὄντος καὶ τῶν ἀρχῶν του, ἄλλο παρ' αὐταῖς τὸ ὑποκείμενον καὶ ἄλλο τὸ ἀντικείμενον καὶ ἐκ τούτου ἀμφιβολία μὴπως μεταξὺ αὐτῶν παρεμβάλληται τι ἀλλοιοῦν τὴν γνῶσιν καὶ γινόμενον αἴτιον πλάνης, ἀσυμφωνίας, δηλαδή, τῆς γνώσεως πρὸς τὴν φύσιν τοῦ γνωσκομένου. Ἄλλ' ἐν τῇ συνειδήσει τὸ ὑποκείμενον καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως ταυτίζονται, ἄρα δὲν δύναται νὰ παρεμβληθῇ ἀμφιβολία, καὶ ἡ πλάνη προέρχεται μόνον ἐκ τῆς κακῆς χρήσεως τῆς δυνάμεως ταύτης. Ἡ διὰ τῆς συνειδήσεως γνῶσις, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς, εἶναι ἄμεσος, δὲν γίνεται οὔτε τῇ βοηθείᾳ διαμέσων ὀργάνων, οὔτε διὰ τῆς ἐπαγωγῆς, ἀλλ' ἀπ' εὐθείας, ἐν ᾧ ἡ ἐξωτερικὴ παρατήρησις ἔχει πάντοτε ἀνάγκη φυσικῶν ἢ τεχνητῶν ὀργάνων, διὰ τῆς ἀφαιρέσεως καὶ γενικεύσεως τῶν εἰς πολλὰ ἀντικείμενα κοινῶν χαρακτηριστῶν καὶ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἐννοίας τοῦ ὄντος μορφώνει τὰς γενικὰς αὐτῆς κατατάξεις, καθὼς διὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου ἐπάγεται εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῶν νόμων τῆς φύσεως. Διὰ τοῦτο ἡ συνείδησις ἔχει κύρος ἴδιον καὶ ἀναφαίρετον, ἴδιαν ἐνέργειαν ἀνεπίδεκτον ἀμφιβολίας καὶ ἀκκαταμάχητον, καὶ διὰ τοῦ ἰδίου κύρους ἐπικυροῖ καὶ τῶν ἐτέρων δύο τὴν μαρτυρίαν. Διὰ τοῦτο εἶναι ἡ βάση ὅλων τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων, καὶ αὐτῶν ἐκείνων ἅτινα φέρονται ἐπὶ ἄλλων δυνάμεων στηριζόμενα ἢ ἀρνούμενα τὸ κύρος οἰασδῆποτε δυνάμεως, οἰασδῆποτε ἀληθείας, οἷα τὰ διὰ τοῦ σκεπτισμοῦ καθιεροῦντα ἀπόλυτον ἀμφιβολίαν.

§ 112 Ἐὰν δὲ τώρα ἐξετάσωμεν μεταξὺ ἀντιλήψεως καὶ λόγου, τίς ἢ πρώτη, θέλομεν εὐκόλως πεισθῆ ὅτι ὁ λόγος, καὶ τοι ἀνωτάτη καὶ νομοθετικὴ δύναμις, πρὸς οὐδὲν ὠφελεῖ ἄνευ τῆς ἐκ τῆς ἀντιλήψεως γνώσεως, χωρὶς τῆς ὁποίας αἱ ἔννοιαι καὶ ἀρχαὶ αὐτοῦ μένουσιν ὡς κενοὶ καὶ ἀνωφελεῖς τύποι. Ὅθεν ἀνάγκη νὰ πεισθῶμεν πρῶτον περὶ τῆς βεβαιότητος καὶ γνησιότητος τῆς διὰ τῆς ἀντιλήψεως γνώσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τοῦ κύρους τῆς ἀντιλήψεως.

§ 113. Ἡ ἀντίληψις, ἣτις μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξιν τῶν ἐκτός, γίνεται διὰ τῶν αἰσθήσεων, καὶ αὐταὶ διὰ τινῶν σωματικῶν ὀργάνων· τούτων δὲ ἡ κατασκευὴ ἐναργῶς ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ προσρισμὸς αὐτῶν εἶναι πρὸς τὰ ἔξω, ἰδίως δὲ ἡ τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ τοῦ ὠτίου. Καὶ αὐταὶ αἰ λέξεις δι' ὧν αὐθορμήτως ἐκφράζει ἡ ἀνθρωπότης τῆς ἰδίας ἐννοίας, μαρτυροῦσι περὶ τῆς πίστεως αὐτῆς εἰς τὴν ὑπαρξιν ὧν ἀντιλαμβάνεται διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐξωτερικῶν ὄντων· αἰ λέξεις αὐταὶ οὔτε ταυτότητα ἐμφαίνουσι μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ κόσμου, οὔτε δισταγμὸν ἢ ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ὑπάρξεως τούτου. Προσέτι εἶδομεν ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ τίνι τρόπῳ διὰ τε τῆς ἀμέσου παρατηρήσεως καὶ τοῦ συλλογισμοῦ βεβαιούμεθα περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν ἐκτός. Ἐὰν δὲ οὐδεμίαν ἔχομεν βεβαιότητα περὶ τῆς παρὰ πᾶσι ταυτότητος τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων, καὶ περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἀντιστοιχίας μεταξὺ τῶν ἐντυπώσεων τούτων καὶ τῆς ἐνδομύχου καὶ πραγματικῆς φύσεως τῶν ὄντων, τοῦτο ἀδιάφορον, διότι ἡ ἀμφιβολία αὕτη δὲν καταστρέφει τὴν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων συμφωνίαν, οὔτε ἐμποδίζει τὴν ὀρθὴν χρῆσιν τῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων οὔτε τὴν εἰς τὴν χρῆσιν ταύτην ἐπαρκοῦσαν γνῶσιν αὐτῶν.

§ 114. Εἶναι ὅμως ἀναντίρρητον ὅτι ὑπάρχει μεταξὺ τῶν αἰσθήσεων, καὶ ἐνίοτε μεταξὺ τῶν ἐξαγομένων μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς αἰσθήσεως, ἀσυμφωνία, καὶ ὡς ἐκ τούτου διῆσχυρίσθησαν τινὲς σκεπτικοὶ, ὅτι οὐδὲν βέβαιον δυνάμεθα γὰρ μάθωμεν ἐκ τῶν αἰσθήσεων· ἀλλὰ καὶ περὶ τούτου καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἐπιχειρημάτων τοῦ δόγματος θέλομεν διαλάβει κατωτέρω. Ἄς ἐπαναλάβωμεν ἐν τοσοῦτῳ (§ 37) ὅτι αἰ αἰσθήσεις, καθ' ἑαυτὰς θεωρούμεναι, εἶναι φύσει ἀλάνθαστοι, καὶ ὅτι ἡ εἰς αὐτὰς ἀποδιδόμενη πλάνη, εἶναι πλάνη τῆς κρίσεως. Ἄς ἀναπτύξωμεν ὀλίγον τὴν θεωρίαν ταύτην.

§ 115. Ὅτι πᾶσαι αἰ αἰσθήσεις ἀπατῶσιν, ἡ ὄρασις καὶ ἡ ἀκοή ὑπὲρ τὰς ἄλλας, τοῦτο ἀναμφισβήτητον· ἀλλὰ παρατηρητέον ὅτι

γινώσκουμεν τοῦτο, καὶ ἡ ἀπάτη αὕτη δὲν μᾶς λαμβάνει, καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ τὸν λόγον καὶ τὸ αἴτιον αὐτῆς γινώσκουμεν, ὅθεν εὐρίσκομεν καὶ μέσα θεραπείας, διότι πράγματι ἡ μία διορθώνει, συμπληροῖ, ἢ ἐλέγχει ἢ ἐπιβεβαιοῖ τὴν ἄλλην, καὶ πᾶσα αἴσθησις τελειοποιεῖται διὰ τῆς προσοχῆς, διὰ τῆς ἐξασκήσεως καὶ διὰ τῶν τεχνητῶν ὀργάνων μιμουμένων τὰ φυσικὰ αἰσθητήρια. Ἡ δὲ πρὸς αὐτὰς δυσπιστία προέκυψεν ἐκ τῆς περὶ εἰδῶν θεωρίας τῆς ἐπικρατησάσης μέχρι τῆς Σκωτικῆς Σχολῆς, καὶ ἐξ ἧς ἠδύνατο νὰ προέλθῃ ἀμφιβολία τις περὶ τῆς γνησιότητος καὶ βεβαιότητος τῶν διὰ τῆς αἰσθήσεως γνώσεων. Ἀλλὰ παραδεχόμενοι τὴν ἄμεσον ἀντίληψιν ἐν ᾧ ὁ λόγος τῆς δυσπιστίας ἐκλείπει, βλέπομεν σαφῶς ποῖα τὰ αἴτια τῆς αἰσθητικῆς πλάνης, ὧν τὰ κυριώτερα εἶναι· α'. ὅτι ἀπειτούμεν παρὰ τινος αἰσθήσεως ὅ,τι ἄλλη αἴσθησις ἢ ἄλλη ἐνέργεια δύναται νὰ μᾶς δώσῃ, ἐν ᾧ ἐκάστη ἴδιον ἔχει ἀντικείμενον· οὕτως, ὅταν διὰ τῆς ὀράσεως, ἣτις μόνον χρωματισμένην ἐπιφάνειαν παρέχει, θέλωμεν νὰ γνωρίσωμεν τὰ μεγέθη καὶ τὰς ἀποστάσεις· β'. ὅτι δὲν προσέχομεν εἰς τε τοὺς ὑποκειμενικοὺς καὶ ἀντικειμενικοὺς ὄρους τῆς ἐνεργείας αὐτῶν, οἷοι ἡ κατάστασις τῶν αἰσθητηρίων, αἱ ἀποστάσεις, αἱ θέσεις, τὰ διάμεσα σώματα, οἱ νόμοι τῆς ἀκουστικῆς, τῆς ὀπτικῆς κλ. γ'. ὅτι δὲν προσέχομεν ἀρκούντως εἰς αὐτὰς τὰς ἐντυπώσεις. Ἀλλ' ὅταν τὰ αἴτια ταῦτα δὲν ὑπάρχωσι, δυνάμεθα νὰ ἤμεθα βέβαιοι περὶ τῆς μαρτυρίας τῶν αἰσθήσεων καὶ τὴν βεβαιότητα ταύτην ἐπισφραγίζουσι διάφορα πειράματα, καὶ ἡ ἰδέα ὅτι τὸ ἡμέτερον σῶμα, καὶ τοι ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων ἐν μέσῳ τῶν αἰσθητῶν ὀδηγούμενον, οὐ μόνον ἐκ τῆς ἐνδεχομένης ταύτης πλάνης δὲν ὑποφέρει, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας ἐκ τῶν αἰσθητῶν συντηρεῖται καὶ τρέφεται καὶ ἀναπτύσσεται.

§ 116. Ὡστε περὶ τοῦ κύρους τῆς ἀντιλήψεως δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ αἴσθησις γνωρίζει ἡμῖν τὰ ἐκτός, οὐχὶ βεβαίως τὰς ὑποστάσεις, ἀλλὰ τὰ φαινόμενα, ὅτι ἡ γνώσις αὕτη εἶναι σχετική πρὸς ἡμᾶς, καὶ ἀγνοοῦμεν ἐὰν εἶναι εἰς πάντας ἢ αὐτὴ, ἀλλ' ὅτι ἡ φαινομενικὴ καὶ σχετικὴ αὕτη γνώσις ἀρκεῖ εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς σωματικῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς νοητικῆς ἐνεργείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τοῦ κύρους τοῦ λόγου.

§ 117 Κατὰ τὸ φαινόμενον πάντες συμφωνοῦσι περὶ τοῦ λόγου, διότι καὶ οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι θεωροῦσιν αὐτὸν ὡς τὸ διακρίνον τὸν ἄνθρωπον προτέρημα, τὴν βάσιν καὶ ἀρχὴν πάσης γνώσεως ὁπωσοῦν ὑψηλῆς, τὸ μέσον πάσης βεβαιώσεως καὶ ἀποδείξεως, καὶ οἱ φιλόσοφοι τὸν λόγον ἐπικαλοῦνται, ἐπ' αὐτοῦ στηρίζουσι τὰ ἴδια συστήματα, καὶ τοῦτον ἀντιτάττουσι κατ' ἀλλήλων ἢ κατ' ἄλλων ἀνθρώπων. Ἄλλ' οὐσιωδῶς οὐ μικρὰ ὑπάρχει διαφωνία καὶ περὶ τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν καὶ περὶ αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ καθὸ ἰδιαιτέρας δυνάμεως θεωρουμένου. Ἐντεῦθεν τρία ζητήματα ἀναφύονται σχετιζόμενα πρὸς ἄλληλα, ὧν τὸ μὲν πρῶτον στρέφεται περὶ αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν τοῦ λόγου, τὸ δὲ δεύτερον, περὶ τὰ ὑπ' αὐτοῦ διδασκόμενα, καὶ τὸ τρίτον, περὶ ἃς παρέχει ἐγγυήσεις.

§ 118. Διῦσχυρίσθησάν τινες ὅτι ὁ λόγος δὲν εἶναι ἰδιαιτέρως δυναμικός, ἀλλὰ τὸ σύνολον τῶν νοητικῶν δυνάμεων, μολονότι πάσας σχεδὸν τὰς ἄλλας ἔχουσι τὰ ἄλλα ζῶα καὶ οὐχ' ἦττον ἄλογα θεωροῦνται. Ἄλλὰ προσέτι ἀρκεῖ νὰ σκεφθῶμεν ποῖα τὰ προϊόντα τῶν ἄλλων δυνάμεων, καὶ ποῖαι αἱ πραγματικῶς καὶ ἀναντιρρήτως ὑπάρχουσαι ἐν τῷ πνεύματι ἐννοιαὶ καὶ ἀρχαί, ἵνα πεισθῶμεν, ὅτι πρὸς παραγωγὴν τούτων αἱ ἄλλαι δυνάμεις δὲν ἀρκοῦσι. Τρόντι ἢ συνείδησις καὶ ἡ ἀντίληψις, δύο ἐκ τῶν τριῶν πρώτων καὶ μὴ παραγωγῶν δυνάμεων, μαρτυροῦσι περὶ ἀνθρώπου καὶ κόσμου μόνον πεπερασμένα καὶ ἐνδεχόμενα, ἀγγέλλουσι τὰ ἐκτὸς, ἀλλ' ἄνευ ὑποστάσεως, τόπου καὶ χρόνου, ἀποκαλύπτουσι τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ἄνευ στοιχείου καθολικοῦ καὶ ἀναγκαίου, καὶ οὐδὲν διδάσκουσι περὶ τοῦ ἀπείρου· καὶ ὁμῶς ἀναμφισβήτητον εἶναι ὅτι ἔχομεν πάντες εἴτε ἐν γνώσει εἴτε ἐν ἀγνοίᾳ ἐννοιαὶ τινὰ ὑποστάσεων, ἀπείρου τόπου καὶ χρόνου, καθολικῶν καὶ ἀναγκαίων ἀρχῶν καὶ ἀπείρου ὄντος· ἄλλως οὔτε συλλογισμὸς οὔτε ἐπιστήμη. Ἡ δὲ λεπτομερὴς ἀνάλυσις τῆς φύσεως καὶ ἐνεργείας τῶν νοητικῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν παραγομένων ἐννοιῶν ἔπεισεν ἤδη ἡμᾶς, ὅτι ἡ ἐνέργεια

ἐκάστης δυνάμεως μένει ἀτελής καὶ ἀκανόνιστος ἄνευ ἐννοιῶν τινῶν καὶ ἀρχῶν ἅς δὲν ἔχει ἐν ἑαυτῇ ἀλλὰ παραλαμβάνει ἐκ τινος ἰδιαιτέρας καὶ ἀνωτέρας πηγῆς. Ἄρα ἡ ὑπαρξίς τοῦ λόγου εἶναι ἀναμφισβήτητος.

§ 119. Περὶ δὲ πῶν ὑπὸ τοῦ λόγου ἀποκαλυπτομένων ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν, ἐνθα ἐπίσης διαφωνοῦσι τὰ μέγιστα οἱ φιλόσοφοι πρὸς πλειοτέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἡμετέρας θεωρίας, παραπέμπομεν εἰς τὸ ἡμέτερον Δοκίμιον. Καθὼς δὲ ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ εἶδομεν, ὅτι οὔτε ἡ αἰσθήσεις συμπληροῦται ἄνευ τῆς ἐννοίας τῆς ὑποστάσεως, τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, οὔτε ἡ ἀφαίρεσις καὶ ἡ κατάταξις τῶν ἐννοιῶν γίνονται ἄνευ τῆς ἐννοίας τοῦ ὄντος οὔτε ἡ ἐπαγωγή ἄνευ τῆς ἐκ τῶν λογικῶν ἀρχῶν συνσταμένης ἐννοίας τῆς τάξεως, οὔτε ἡ σύζευξις, οὔτε ἡ μνήμη, οὐδὲ αὐτὴ ἡ φαντασία τελοῦσι τὴν ἰδίαν λειτουργίαν ἄνευ τοῦ λόγου, ὡσαύτως ἐν ταῖς ἐπομέναις θεωρίαις θέλομεν ἰδεῖ, ὅτι οὔτε ἡ ἐξαγωγή καὶ ὁ συλλογισμὸς, οὔτε ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία, οὔτε ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια, οὔτε ἡ γνῶσις τοῦ ὑπερτάτου ὄντος, τῶν προσόντων αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ κόσμου παναγάθου καὶ πανσόφου αὐτοῦ προνοίας παράγονται ἐν τῷ πνεύματι ἄνευ τῆς ἐπὶ παντὸς νοητικοῦ στοιχείου ἡγεμονικῆς τοῦ λόγου ἐνεργείας.

§ 120. Τελευταῖον, τὰς ἐγγυήσεις τοῦ λόγου ἔχομεν ἐξ αὐτῶν τῶν περὶ συνειδήσεως καὶ ἀντιλήψεως θεωριῶν. Τῶντι, ὅταν ἀποδεικνύωμεν, ὅτι ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῆς πρώτης τῶν δύο τούτων δυνάμεων δὲν δύναται νὰ εἰσχωρήσῃ πλάνη καὶ ἀμφιβολία εἰς αὐτήν, διότι τὸ ὑποκείμενον καὶ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως ταυτίζονται ἐν αὐτῇ, καὶ οὔτε ὀργάνων δεῖται οὔτε ἐπαγωγῆς, ὡς ἡ ἐξωτερικὴ παρατήρησις, συλλογιζόμεθα, καὶ τὸν συλλογισμὸν ποιοῦμεν διὰ τινος ἀρχῆς τοῦ λόγου, διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος, ὡσαύτως, ὅταν ἀποδεικνύωμεν τὴν ὑπαρξίν τῶν ἐκτός, τὴν γνησιότητα καὶ βεβαιότητα τῶν ἐκ τῆς ἀντιλήψεως γνώσεων, τὰ αἷτια τῆς λεγομένης πλάνης τῶν αἰσθήσεων, τὰ μέσα πρὸς ἀποφυγὴν αὐτῆς, συλλογιζόμεθα ἐπίσης διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος καὶ τοὺς συλλογισμοὺς στηρίζομεν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος ἢ τῆς τελεότητος. Ἐὰν λοιπὸν ὁ λόγος εἶναι τὸ μέσον, τὸ ὄργανον, καὶ ἡ ἀρχὴ πάσης ἀποδείξεως, ἔπεται ὅτι ὁ λόγος δὲν ἀποδεικνύεται καὶ φέρει μεθ' ἑαυτοῦ τὴν ἰδίαν ἐγγύησιν, ἔχων κῦρος ἴδιον καὶ ἀκαταμάχητον, καὶ μάλιστα ἡ πρώτη καὶ ἀναφάρετος ἐνάργεια τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν αὐτοῦ εἶναι ἡ πηγὴ πάσης ἄλλης ἐναργείας. Ἀφ' ἑτέρου, ἄλλην δύναμιν ἀνωτέραν πρὸς ἐξέλεγχιν καὶ ἐπιβεβαίωσιν τῶν λογικῶν γνώσεων δὲν ἔχομεν, καὶ ἐὰν εἴχομεν, ἄλλη ὑπὲρ αὐτὴν ἦθελεν εἶσθαι ἀναγκαία, καὶ οὕτως ἐπ' ἀπειρον, ὕπερ, εἰρήσθω ἐν πα-

ρόδω, ἀποδεικνύει τὸν διάλληλον κύκλον τῆς κριτικῆς λεγομένης φιλοσοφίας.

§ 121. Ἄλλ' ἐὰν ἄμεσον ἀπόδειξιν δὲν εἴχομεν τῆς ἀληθείας τοῦ λόγου, πολλάς ἔχομεν ἐμμέτους ἀποδείξεις καὶ διὰ τῆς ἐκ τῶν λογικῶν ἀρχῶν ἐξαγωγῆς ἄλλων ἐννοιῶν, ἐφ' ἧς πᾶσαι αἰ ἀπλῶς λογικαὶ καὶ θεωρητικαὶ ἐπιστήμαι βασίζονται, οἷαι ἡ λογικὴ, αἰ μαθηματικαὶ καὶ ἠθικαί, ὧν τὰς διδασκαλίαις πάντες ἀποδέχονται, καὶ διὰ τῆς ἐπαγωγῆς καὶ ἐφαρμογῆς τῆς λογικῆς τάξεως καὶ τῶν μαθηματικῶν ἀρχῶν εἰς τὴν φύσιν, δ.' οὗ πλαγίως ἀποδεικνύεται ἡ ἀλήθεια τοῦ λόγου ἕνεκα τῆς ἀντιστοιχίας αὐτοῦ πρὸς τοὺς νόμους τοῦ κόσμου, καὶ διὰ τῆς λογικῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων συγκοινωνίας ἐπιβεβαιούσης τὴν ἐν πᾶσι ταυτότητα τῶν λογικῶν ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν, καὶ τέλος, δι' αὐτῆς τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπείρου ὄντος, ἣν, ὡς θέλομεν ἰδεῖ ἐν τῇ Θεοσοφίᾳ, ἀποκαλύπτει ὁ λόγος, ἥτις εἶναι ἀδιάσπαστος τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ εἰς πάντας κοινὴ, εἰς ἣν μόνην ἐπανακλύεται ἡ διάνοια καὶ ἡ καρδιά, καὶ ἐξ ἧς πᾶσαι ἀπορρέουσιν αἱ σωτήριοι ἀρχαὶ τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου.

§ 122. Εὐκόλον εἶναι τώρα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι μόνον ἡ συνείδησις καὶ ὁ λόγος ἔχουσι κύρος ἴδιον, οὗ μεταλαμβάνει καὶ ἡ ἀντίληψις, καὶ ὅτι περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ λόγου καὶ περὶ τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν αὐτοῦ βεβαιούμεθα ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ὥστε αὕτη ἐπὶ τέλους ἀναφαίνεται ὡς πηγὴ πάσης βεβαιότητος καὶ ἐπιστήμης, καὶ κρηπίς στερεὰ καὶ ἀκράδαντος πάσης φιλοσοφικῆς μαθήσεως. Δὲν εἶναι δὲ ἀνάγκη ν' ἀποδείξωμεν ὅτι ἡ ἀλληλουχία, ἡ ἁρμονία καὶ ἡ ἀμοιβαία ὑποστήριξις, βοήθεια καὶ ἐξέλεξις τῶν νοητικῶν δυνάμεων ἅς ρυθμίζει μὲν ὁ λόγος, ἀγγέλλει δὲ ἡ συνείδησις καὶ βεβαιοῖ, εἶναι καὶ αὕτη ἰσχυροτάτη ἐγγύησις τῆς ἀληθείας αὐτῶν, καὶ ὅτι τὸ σύνολον τῶν δυνάμεων ἀρκεῖ εἰς γνῶσιν τῆς ἀληθείας, πρᾶξιν τῆς ἀρετῆς, καὶ τὴν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πρόοδον, εὐημερίαν καὶ τελειοποίησιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ βεβαιότητος, ἀμφιβολίας καὶ πιθανότητος.

§ 123. Ὄταν διὰ τῆς συνειδήσεως, τῆς ἀντιλήψεως ἢ τοῦ λόγου ἀποκτῶμεν γνώσεις ἐναργεῖς, ἐν αἷς δηλαδὴ οὐδὲν σκοτεινὸν καὶ συγκεχυμένον, τότε τὸ πνεῦμα εὐρίσκεται ἐν ἐκείνῃ τῇ καταστάσει ἣν ὀνομάζομεν βεβαιότητα, καὶ ἥτις ἀποκλείει πᾶσαν ἀμφιβολίαν. Ἡ δὲ ἐνάργεια καὶ βεβαιότης δὲν εἶνε μόνον ἄμεσοι ἀλλὰ καὶ ἔμμεσοι, διὰ τῆς μνήμης τῆς συλλογιστικῆς ἐξαγωγῆς, βασιζομένης τῆς μὲν, ἐπὶ τῆς συνειδήσεως καὶ ἀντιλήψεως, τῆς δὲ ἐπὶ τοῦ λόγου. Καθὼς δὲ τὴν βεβαιότητα παράγει ἢ ἐνάργεια τῆς πραγματικότητος, οὕτως ἢ ἀμφιβολία προέρχεται ἐκ τοῦ ἀπλῶς δυνατοῦ τῶν πραγμάτων. Καὶ ἀδύνατον μὲν εἶναι πᾶν ὅ,τι περιέχει ἀντίφασιν, δυνατόν δέ, τὸ ἐναντίον πᾶν ὅ,τι δὲν περιέχει ἀντίφασιν δυνατόν γὰρ γίνη ἢ μή, καὶ ἐντεῦθεν ἢ ἀμφιβολία πᾶν δὲ ἀντιφατικὸν εἶναι δι' αὐτὸ τοῦτο καὶ ἀδύνατον, καὶ ἐντεῦθεν, παρὰ τὴν ἐκ τοῦ πραγματικοῦ καὶ ἐναργοῦς, ἑτέρα βεβαιότης ἢ ἐκ τοῦ ἀδυνατοῦ. Μεταξὺ δὲ δυνατοῦ καὶ ἐναργοῦς πραγματικοῦ, ἦτοι μεταξὺ ἀμφιβολίας καὶ βεβαιότητος, διάφοροι ἐγγωροῦσι βαθμοί, δι' ὧν ἀπὸ τοῦ ἀπλῶς δυνατοῦ προβαίνει τὸ περὶ οὗ πρόκειται φαινόμενον, πλησιάζον ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον εἰς τὴν πραγματικότητα, καὶ οἱ βαθμοὶ οὗτοι συνστῶσι τὴν πιθανότητα καὶ καθὼς πρὸς μὲν τὸ ἐναργές καὶ τὸ ἀδύνατον ἀντιστοιχεῖ ἡ δόξα, ἢ ἡ πιθανὴ γνώμη, ἥτις μόνη ἐπιδέχεται βαθμολογίαν, προβαίνουσα ἀπὸ τοῦ ἀπλῶς δυνατοῦ μέχρι τοῦ πραγματικοῦ τῶν φαινομένων.

§ 124 Ἡ βεβαιότης εἶναι τριῶν εἰδῶν, ἢ φυσική, ἢ διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ ἐπὶ τῶν αἰσθητῶν, ἢ ἠθική, ἢ διὰ τῆς συνειδήσεως καὶ ἐπὶ ἠθικῶν, καὶ ἢ λογική, ἢ διὰ τοῦ λόγου καὶ ἐπὶ τῶν λογικῶν. Φανερόν δέ, ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν τριῶν τούτων εἰδῶν ἐγγωροῦσιν οἱ βαθμοὶ τῆς πιθανότητος. Καὶ μάλιστα λίαν σπανίως βασιζόμεθα ἐπὶ τῆς ἀμέσου ἐναργείας καὶ βεβαιότητος, καὶ σχεδὸν πάντοτε ἢ ἐπὶ τῆς ἔμμεσου βεβαιότητος ἢ ἐπὶ τῆς πιθανότητος, διότι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διανοούμενοι εἴτε πράττοντες, ἀναφερόμεθα εἰς παρελθόντα ἢ μέλλοντα, ὅ ἐστιν, ἐνεργοῦμεν διὰ τῆς μνήμης ἢ τοῦ συλλογισμοῦ, καὶ δύναται ἐπομένως γὰρ εἰσχωρήσῃ πιθανότης καὶ πλάνη· ἀλλ'

ἡ πιθανότης ἀναβαίνει ἐνίοτε εἰς τοσοῦτον ὑψηλὸν βαθμὸν, ὥστε ταυτίζεται σχεδὸν πρὸς τὴν βεβαιότητα, καὶ τοῦτο ἀρκεῖ εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς νοήσεως καὶ τῆς ὑπάρξεως. Ἀρμύζει δὲ ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν ἀκριθέστερον πόθεν προέρχεται αὐτὴ ἡ πιθανότης.

§ 125. Ἐκ δύο τινῶν· ἐκ τῆς πίστεως εἰς τὴν σταθερότητα τῶν λογικῶν καὶ φυσικῶν νόμων καὶ ἐκ τῆς ἐν μέρει γνώσεως τῆς πραγματοποιήσεως αὐτῶν· καὶ τὸ μὲν πρῶτον στοιχεῖον ἔχομεν ἐκ τοῦ λόγου, τὸ δὲ δεύτερον ἐκ τῆς πείρας. Παρατηροῦντες ὅτι τὰ ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ φαινόμενα ἀκολουθοῦσι μέχρι τινὸς νόμον ἢ πορείαν τινὰ ἀναγκαίαν, πιστεύομεν ὅτι τὴν αὐτὴν πορείαν θέλουσιν ἀκολουθήσει μέχρι τέλους· καὶ ὅταν φθάσωμεν εἰς τὸ προτελευταῖον σημεῖον τοῦ χρόνου, ἡ πιθανότης ταυτίζεται σχεδὸν πρὸς τὴν βεβαιότητα, εἰς ἣν προσεγγίζει ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον κατὰ τὸν λόγον τοῦ μήκους τῆς πορείας ἢ διήλθον τὰ φαινόμενα, καθ' ἣν στιγμὴν παρατηροῦμεν αὐτά, μεταβάλλεται δὲ εἰς βεβαιότητα διὰ τῆς συμπληρώσεως αὐτῆς. Ὅταν ὁμως μηδὲν γινώσκωμεν ἐκ τῆς πορείας ταύτης, ἀμφιβάλλομεν, καθὼς ἀγνοοῦντες λ.χ. πόσαι αἱ ἐν τινι κληρωτίδι λευκαὶ καὶ πόσαι αἱ μέλαιναι ψῆφοι, ἀναγκαζόμεθα ν' ἀμφιβάλλωμεν περὶ τῆς ἐνδεχομένης κληρώσεως αὐτῶν, αὐξάνει δὲ ἢ ἐλαττοῦται ἡ πιθανότης ὑπὲρ τούτων ἢ ἐκείνων, καθ' ἣν ἀναλογίαν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας αἱ λευκαὶ πρὸς τὰς μελαίνας.

§ 126. Ἐκ τούτου ἔπεται, ὅτι τὴν πιθανότητα δυνάμεθα νὰ υποβάλωμεν εἰς μαθηματικὸν ὑπολογισμόν, ὅτι ἡ πιθανότης ἐγγωρεῖ ἐπὶ γεγονότων ἐν μέρει ἀγνωστων, εἴτε περὶ τοῦ παρόντος πρόκειται εἴτε περὶ τοῦ παρελθόντος εἴτε περὶ τοῦ μέλλοντος, ὅτι ἐφαρμόζεται εὐκολώτερον ἐπὶ ἀπλῶν καὶ ἐπιδεκτικῶν μέτρου καὶ ἀριθμοῦ, καὶ ὅτι ὡς ἐκ τούτου ἐπὶ τῶν ἠθικῶν δυσκολώτερος ἀποβαίνει ὁ ὑπολογισμὸς τῶν πιθανότητων, διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν, εἶναι σύνθετα, καὶ πολὺπλοκα, ἀφ' ἑτέρου δέ, φύσει ἐλεύθερα καὶ μὴ συμμορφούμενα πάντοτε πρὸς τοὺς ἀναγκαίους καὶ καθολικοὺς νόμους εἰς οὓς ἐλευθέρως ὑπόκεινται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Σ'.

Περὶ πίστεως.

§ 127. Παρὰ τὴν βεβαιότητα, τὴν ἀμφιβολίαν καὶ τὴν πιθανότητα, ὑπάρχει καὶ ἕτερον κατὰστασις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος

σχετιζομένη πρὸς τὰς προηγουμένας, ἣν ὀνομάζομεν πίστιν. Μεταξὺ δὲ τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων σημα νομένων τῆς λέξεως ταύτης, ὑπάρχει κοινὸς τις χαρακτήρ δηλῶν συγκατάθεσιν τοῦ πνεύματος εἰς τινὰ ἔννοαν, ἢ πράξιν, ἢ γεγονὸς, καὶ διὰ τοῦτο ἡ πίστις ἐναλλάξ σημαίνει καὶ τὸ αἷτιον καὶ τὸ μέσον καὶ τὸ δεῖγμα καὶ τὴν ἀπόδειξιν καὶ τὴν ἐγγύησιν τῆς συγκαταθέσεως ταύτης. Ἰνα δὲ μόνον φιλοσοφικῶς καὶ οὐχὶ θεολογικῶς ἐξετάσωμεν τὴν ἀρχὴν, τὸ ἀντικείμενον καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς καταστάσεως ταύτης, ἀνάγκη γὰρ διχαστεῖλωμεν καὶ ἀπομονώσωμεν αὐτὴν ἐτέρων ὁμοίων καὶ συγγενῶν, ὧν ἐμνήσθημεν ἄχρι τοῦδε.

§ 128. Ἡ πίστις δὲν εἶναι οὔτε πιθανότης οὔτε ἀμφιβολία, ἀλλὰ προφανῶς εἶδος τι θεβαιότητος ἰδιαιτέρον. Ἡ θεβαιότης ὑποθέτει, ὡς εἶδομεν, τὴν ἐνάργειαν, τοῦτέστι, τὴν πλήρη νόησιν καὶ τὴν πανταχόθεν κατάληψιν καὶ τρόπον τινὰ κατοχὴν φαινομένου τινός, καὶ ταῦτα ὑποθέτουσιν ἀκριβῆ ἀντιστοιχίαν μεταξὺ νοῦντος καὶ νοουμένου, ἀλλ' ὅμως ὑπάρχουσί τινα, εἰς ἃ πιστεύομεν, καὶ τοὶ μὴ ἐντελῶς νοῦντες καὶ καταλαμβάνοντες αὐτά. Ταῦτα δὲν εἶναι ὀλίγα, καὶ περὶ τινῶν ἐξ αὐτῶν ἤδη ἐπραγματεύθημεν. Τὴν ὑπόστασιν, τὸ ἄπειρον τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου, τὴν ἀναγκαίαν καὶ καθολικὴν τάξιν, καὶ τὸ ἄπειρον ὄν, πάντα ταῦτα πιστεύομεν μετὰ θεβαιότητος, ἀλλὰ δὲν καταλαμβάνομεν, διότι ὑπερπηδῶσι τὰ ὅρια τῆς ἡμετέρας διανοίας, καθὼ ἄπειρα ἢ ἀναγόμενα εἰς τὸ ἄπειρον. Διὰ τοῦτο ὁ λόγος ὁ ἀποκαλύπτων ἡμῖν τὰς ἐννοίας ταύτας ὠρίσθη ὑπὸ τινος ἢ δύναμις τοῦ ἀπείρου καὶ πραγματικῶς οἰκδήποτε καθολικὴ ἐννοια καὶ ἀρχὴ πᾶν ὅ,τι πάντοτε καὶ πανταχοῦ εἶναι ὅ,τι εἶναι, καὶ δὲν ἐνδέχεται ἄλλως γὰρ ἦναι, φέρει ἐξ ἀνάγκης εἰς αὐτὸ τὸ ἄπειρον. Ὡς ἐκ τούτου ἡ πίστις ἤθελεν εἶσθαι ἢ συγκατάθεσις τοῦ πνεύματος εἰς τὰς ἀληθείας τοῦ λόγου. Ἐκ τούτων διάφοροι συνέπειαι, ὧν σημειοῦμεν τὰς κυριωτέρας.

§ 129. α'. Ἡ πίστις εἶναι ἔνθεν μὲν φωτεινὴ, ὡς ὁ λόγος, ἐξ οὗ ἀπορρέει, ἔνθεν δὲ σκιερὰ, ὡς πᾶν ἀκατανόητον καὶ ἀκατάληπτον διὰ τὸ ἄπειρον τῆς φύσεώς του β'. οὔτε λόγος ἄνευ πίστεως, οὔτε πίστις ἄνευ λόγου, τὸ μὲν, διότι ὁ λόγος ἐπιβάλλει τὴν πίστιν καὶ ἢ εἰς τὸν λόγον ἢ τὸ ἄπειρον πίστις εἶναι ἀρχὴ πάσης γνώσεως καὶ ἠθικῆς ἐνεργείας· τὸ δέ, διότι καὶ ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἐξ ἀποκαλύψεως πίστις γίνονται διὰ τοῦ λόγου καὶ πρὸς τὸν λόγον, ὅστις ἀποδέχεται αὐτήν, καὶ εἶναι ὅρος ἀναγκαιότατος αὐτῆς, καὶ ἄνευ λόγου διαμένει ὡς τὸ φῶς ἄνευ τοῦ δεχομένου αὐτὸ ὀφθαλμοῦ γ'. ἡ πίστις περιλαμβάνει ἐξ ἀνάγκης τὸ θαῦμα καὶ τὸ μυστήριον, διότι ταῦτα εἶναι ἀχώριστα τοῦ ἀπείρου δ'. εἰς τὴν πίστιν φθάνο-

μεν πανταχόθεν, διότι ὁ λόγος εἶναι ἀρχὴ καὶ νόμος πάσης γνώσεως, καὶ διότι πάντα τὰ πεπερασμένα εἶναι ἐν τῷ ἀπείρῳ, εἰς ὃ ἄγουσι πάντα τοῦ λόγου τὰ ἀντικείμενα· εἴ. ἡ πίστις ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην νοητικὴν κατάστασιν κυριεύει, ὡς ἐκ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς, ὅλον τὸν ἄνθρωπον, καὶ νοῦν καὶ καρδίαν καὶ βουλήν, καὶ εἶναι ὡς ἐκ τούτου ἰσχυρότατον ἐλατήριο μὲγάλων ἔργων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ σκεπτισμοῦ.

§ 130. Ὁ σκεπτισμὸς εἶναι συμφυὴς τῇ ἀνθρωπίνῃ διανοίᾳ, σύντροφος αὐτῆς ὀχληρὸς, ἀλλ' ἀναγκαστός, διότι κατὰ παντὸς ἀναιρέτου δογματισμοῦ ἐγειρόμενος, ἀναγκάζει τὴν φιλοσοφίαν νὰ ἐπανέρχηται ἐνίοτε εἰς ἑαυτήν, διορθοῦσα τὰ ἐλλείμματα εἴτε τῆς παρατηρήσεως εἴτε τῆς ἐπαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς πρὸς ἐπαλήθευσιν καὶ ἀσφαλεστέραν κατασκευὴν τῶν ἰδίων θεωριῶν. Κρίτοι δὲ λαβόντες πολλὰς μορφὰς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλοσοφίας, τὰ ἐπιχειρήματα αὐτοῦ εὐκόλως ἀνάγονται, κατὰ Σέξτον καὶ τινὰ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων, εἰς τὰ τρία στοιχεῖα τῆς γνώσεως, τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς τὸ ἀντικείμενον, καὶ τὴν πρὸς ἄλληλα σχέσιν, αὐτὴν δηλαδὴ τὴν γνῶσιν.

§ 131. Καὶ αὕτη μὲν ἡ γνῶσις δὲν εἶναι πλήρης, ἄρα καὶ κατὰ τοὺς σκεπτικὸς ἀτελής καὶ ἀβεβαία· διαφέρει δὲ τὰ μέγιστα καὶ περὶ πάντων κατὰ τόπους, λαοὺς καὶ ἄτομα καὶ εἰς ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ἄτομον διαφέρει κατὰ χρόνους. Τὸ δὲ ἀντικείμενον αὐτῆς εἶναι ἐξ ἀνάγκης τὰ φαινόμενα, τὰ ἀποτελέσματα, αἱ μορφαί, καὶ οὐχὶ τὰ νοούμενα, τὰ αἷτια, αἱ ὑποστάσεις· καὶ ἡ ἐπιφάνεια αὕτη εἶναι εἰς ἄκρον μεταβλητή, καὶ οὐδὲν ἐγγυᾶται περὶ τῆς ὑφ' ἑαυτῇ πραγματικότητος. Τελευταῖον καὶ αὐτὸ τὸ ὑποκείμενον τῆς γνώσεως, κατὰ μὲν τὸ σῶμα, μεταβάλλεται ἀδιακόπως, καὶ οὐχ' ἥττον ἔχει αὐτὸ ὄργανον ἀπαραίτητον· κατὰ δὲ τὸ πνεῦμα, τρεῖς ἔχει πηγὰς γνώσεως, τὴν αἴσθησιν, τὴν συνείδησιν καὶ τὸν λόγον· καὶ ἡ μὲν αἴσθησις ἀπατᾷ

ἡμᾶς πολυτρόπως, ἢ δὲ συνείδησις μόνον τὸ ἐν ἡμῖν ἀποκαλύπτει δηλαδὴ, σχετικόν τι καὶ πεπερασμένον καὶ εὐμετάβολον, ὃ δὲ λόγος οὐδόλως ἀποδεικνύεται, καὶ περὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ διδασκομένων οὐ πάντες συμφωνοῦσιν. Εἰς δὲ τὴν ἀτέλειαν τοῦ πνεύματος προστίθεται ἡ μυριότροπος ταραχὴ τῆς καρδίας, καὶ ἐπὶ πάντα ἐπενεργοῦσιν αἱ ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν γεγονότων καὶ περιστάσεων ποικίλαι ἐπιβροαί. Ἀλλὰ καὶ πάντα ταῦτα εἰ μὴ ὑπῆρχον, καὶ ἐὰν πᾶσαι αἱ δυνάμεις καὶ πᾶσα ἡ ἀνθρωπότης πανταχοῦ καὶ πάντοτε περὶ τῶν αὐτῶν ἐσυμφώνει, πάντοτε ἡ γνῶσις ἤθελεν εἶσθαι ὑποκειμενικὴ καὶ ἀμφίβολος, καὶ ἡ περὶ τοῦ ἀληθοῦς ἀμφιβολία ἤθελεν ἐπιφέρει ἐξ ἀνάγκης τὴν περὶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ καλοῦ, καὶ ἐντεῦθεν ἡ μεταπίπτομεν εἰς ἀθεράπευτον ἀντίφασιν, ἢ βυθιζόμεθα εἰς βίον ὅλως αἰσθητικόν καὶ κτηνώδη, ἢ διαμένομεν ἀπαθεῖς καὶ ἀδ' ἀφοροὶ βίον ἀδόξατον βουντες καὶ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἄσκοπον καὶ ἀνωφελῆ.

§ 132. Πρὸς λύσιν τῶν ἀπορῶν τούτων παρατηρητέον, ὅτι, ἡ γνῶσις, καίτοι μὴ οὖσα πλήρης ἀλλὰ μερικὴ, ἀρκεῖ ὅμως πρὸς νοητικὴν καὶ ἠθικὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐν ᾧ ἀγνοοῦμεν, ἐὰν τὸ μέρος ἀντιστοιχῇ πρὸς τὸ ὅλον, ἀγνοοῦμεν ἐπίσης ἐὰν ἦναι πρὸς αὐτὸ ἐναντίον. Ὡς πρὸς δὲ τὰς ἐν αὐτῇ διαφορὰς καὶ ἀντιφάσεις ὁμολογητέον, ὅτι περὶ τῶν πλειοτέρων καὶ σημαντικωτέρων ἀληθειῶν, οἷον, περὶ τινῶν ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ περὶ τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν καὶ λογικῶν, ἐξ ὧν αἱ ἄλλαι, οἱ πλεῖστοι συμφωνοῦσι. Καὶ περὶ μὲν τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, καὶ μὲν τὴν ἐπιφάνειαν τῶν πραγμάτων γινώσκομεν, καὶ ταύτην ἀκαταπαύστως μεταβαλλομένην, ἀλλὰ καὶ αἱ μεταβολαὶ ὑπόκεινται εἰς τινὰ νόμον, καὶ ἡ πείρα ἀποδεικνύει, ὅτι ἐκ τῆς ἐπιφανείας ἀσφαλῶς συμπεραίνομεν περὶ τῆς φύσεως τῶν ὄντων. Περὶ δὲ τοῦ ὑποκειμένου, οὐδὲν κατὰ τῶν τριῶν πηγῶν τῆς γνώσεως ἐπιχείρημα μὴ δυνάμενον καὶ κατ' αὐτοῦ τοῦ σκεπτισμοῦ γ' ἀντιστραφεῖ, διότι καὶ οὗτος ἐπ' αὐτῶν ἐρείδεται καὶ ἐὰν τὸ πνεῦμα ὑπόκειται εἰς λάθη καὶ πλάνας, ἔχομεν κανόνας καὶ μέσα πρὸς ἀποφυγὴν αὐτῶν, πρὸς ἀσφαλῆ ἐνέργειαν πασῶν τῶν νοητικῶν δυνάμεων, καὶ προφύλαξιν κατὰ πάσης ἐπιβλαβοῦς ἐπιβροῆς τῶν τε ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν περιστάσεων. Τέλος, καὶ αὐτὴ ἡ ὑποκειμεν κότης τῆς γνώσεως, ἄφευκτος καὶ ἀκατανίκητος, ἀντιστρέφεται κατὰ τοῦ σκεπτισμοῦ ὅστις συνεπῆς ὢν πρὸς ἑαυτὸν, ἐπιφέρει ἐξ ἀνάγκης τὴν ἀμφιβολίαν τῆς ἀμφιβολίας, ἢ τὴν καταστροφὴν ἑαυτοῦ, καὶ πλήρη νοητικόν, ἠθικόν, κοινωνικόν καὶ πολιτικόν θάνατον.

ΤΜΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΕΥΡΕΤΙΚΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ τῶν αἰτίων τῆς πλάνης, καὶ περὶ μεθόδου ἐν γένει.

§ 133. Ἐὰν ἡ ἀλήθεια εἶναι ἡ γνώσις τοῦ ὄντος (§ 103), ἔπεται ὅτι ὅσα τὰ ὄντα τόσα καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς Εὐρετικῆς, ἧτις διδάσκει τὴν πρὸς εὐρεσιν τῆς ἀληθείας μέθοδον. Καὶ ἐπειδὴ τὰ ὄντα ἀνάγονται εἰς τὸν κόσμον, τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν Θεόν, ἔπεται ὅτι καὶ περὶ τῶν τριῶν τούτων ἀντικειμένων ὀφείλει ἡ Εὐρετικὴ νὰ διδάξῃ τίνι τρόπῳ δυνάμεθα νὰ μορφώσωμεν γνώσιν ἀληθῆ καὶ βεβαίαν, σχετικῶς πάντοτε πρὸς ἃς ἔχομεν δυνάμεις, καὶ πρὸς τὸ ἡμῖν ἐφικτὸν καὶ προδευτικῶς ἐκδηλούμενον μέρος τῆς ἀληθείας. Ἴνα δὲ προβῶμεν ἀσφαλῶς εἰς τὴν ζήτησιν τῆς εὐρετικῆς μεθόδου, ἀναγκαῖα ἡ προκάθαρσις τοῦ πνεύματος ἧτις γίνεται διὰ τῆς διαγνώσεως τῶν αἰτίων τῆς πλάνης. Οὐδὲ ἄλλως δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν ταῦτα, εἰμὴ κατ' αὐτὰ τὰ τρία στο χεῖρα τῆς γνώσεως, ἐξ ὧν καὶ τῶν σκεπτικῶν τὰ ἐπιχειρήματα. Πηγαὶ πλάνης ἄρα εἶναι τὸ τε ἀντικείμενον τῆς γνώσεως καὶ τὸ ὑποκείμενον καὶ αὐτὴ ἡ γνώσις.

§ 134. Καὶ τὸ μὲν ἀντικείμενον γίνεται αἷτιον πλάνης διὰ τε τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν ποικιλίαν καὶ τὰς σχέσεις, τὸν ἀναγκαῖον σύνδεσμον καὶ τὴν πρὸς ἄλληλα τάξιν τῶν μερῶν αὐτοῦ· τὸ δὲ ὑποκείμενον διὰ τὴν ἀτέλειαν πάντων τῶν στοιχείων του καὶ τὰς ἐπ' αὐτῶν παντοίας ἐξωτερικὰς ἐπιρροάς· ἡ δὲ γνώσις πλανᾶται καὶ ὡς πρὸς τὸ ἴδιον ἐκάστης δυνάμεως ἀντικείμενον καὶ ὡς ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἐνεργείας αὐτῆς. Ἐὰν δὲ εἰς τὰ τρία ταῦτα κεφάλαια ἀνάγονται τὰ αἷτια τῆς πλάνης εἰς αὐτὰ πρόπει νὰ ἀνάγονται καὶ οἱ πρὸς ἀποφυγὴν αὐτῆς κανόνες.

§ 135. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ ἀντικείμενον, ἀπαιτεῖται ἀκριβὴς αὐτοῦ προσδιορισμός, ἔλλογος διάκρισις τῶν μερῶν του καὶ τάξις κατὰ τὴν διαδοχικὴν αὐτῶν μελέτην· ὡς πρὸς δὲ τὸ ὑποκείμενον,

πλήρης ἐλευθερία πνεύματος ἀπὸ πάσης εἴτε σωματικῆς εἴτε ἠθικῆς διαταράξεως, πλήρης ἀνεξαρτησία ἀπὸ πάσης ἐπικρατούσης ιδέας, προλήψεως ἢ δεισιδαιμονίας καὶ πλήρης ἐνάργεια, ἐκείνη, δηλαδή, ἡ γνῶσις, ἣτις οὐδεμίαν ἀφίνει ἀμφιβολίαν, τέλος ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν ἡ ἐφαρμογὴ ἐκάστης δυνάμεως εἰς τὸ ἴδιον αὐτῆς ἀντικείμενον συμφῶνως πρὸς τοὺς νόμους τῆς ἰδίας ἐνεργείας. Καὶ οὗτοι μὲν εἶναι οἱ γενικοὶ κανόνες οἱ ἐπὶ παντὸς ἀντικειμένου γνώσεως ἐφαρμοζόμενοι.

§ 136. Περὶ δὲ τῶν μερικῶν, τῶν εἰς ἕκαστον ἀντικείμενον ἀρμοδίων, ἐγείρεται ζήτημα, ἐὰν μία καὶ ἡ αὐτὴ μέθοδος ἀρμόζει εἰς πάντα, ἢ ἐὰν εἰς ἕκαστον, οὐδεμίαν. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνθρώπου, φανερόν ὅτι μόνη κατάλληλος εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρησις, ἐπὶ δὲ κόσμου, ἢ ἐξωτερικῆ, ἀλλ' ἀμφοτέραι ἀχώριστοι τοῦ λόγου ὑφ' οὗ πᾶσα δύναμις νοητικὴ συμπληροῦται, ρυθμίζεται καὶ διοικεῖται· ὥστε τὰ τοῦτο ἢ πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς ἀληθείας μέθοδος ἤθελεν εἶσθαι ἡ ἔλλογος παρατήρησις τῶν γεγονότων· ἀλλὰ τίνες ἐπιστῆμαι ἀρύνονται τὰ ἴδια στοιχεῖα ἐξ αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν τοῦ λόγου μᾶλλον ἢ ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν ἢ ἐξωτερικῶν παρατηρήσεων, οἷα, ἡ λογικὴ, ἡ μαθηματικὴ, καὶ ἡ θεοσοφία· ὥστε, ὅλως εἰπεῖν, ἡ μέθοδος εἶναι μία, καθὼς μία ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ πρὸς ταύτην ἀντιστοιχοῦσα διάνοια, καὶ δύναται νὰ ὀρισθῇ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου ἢ εἰς τὰς ἰδίας ἐννοίας, ἢ εἰς τὰς ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς παρατηρήσεις· θέλομεν ἰδεῖ ἐν καιρῷ, ὅτι ἐν τῷ ὀρισμῷ τούτῳ καὶ αὐτὴ ἡ ἀποδεικτικὴ μέθοδος περιλαμβάνεται. Καὶ τρώντι, ὁ μὲν κόσμος εἶναι ὄντα καὶ νόμοι, ὁ δὲ λόγος παρέχει τὴν ἐννοιαν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄντος, ἢ τὴν τάξιν καὶ τοὺς νόμους τῶν ὄντων· ἄρα τὸ ὄν ἀντανακλᾶται εἰς τὸ ὄν, ἢ τὸ ὄν ἔχει συνείδησιν ἑαυτοῦ ἐν τῷ λόγῳ, (ἴδε § 406) καὶ εἰς τοῦτο ἀνάγεται πᾶσα ἐπιστήμη καὶ πᾶσα φιλοσοφία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ εὐρέσεως τῆς ἀληθείας, ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπον.

§ 137. Καὶ περὶ μὲν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, φανερόν ὅτι ὑπάγεται εἰς τὴν περὶ τῆς ὕλικῆς φύσεως ἐπιστήμην· περὶ δὲ τοῦ πνεύματος εἵπομεν ἀπ' ἀρχῆς (§ 5) ὅτι ἡ ψυχολογικὴ μέθοδος εἶναι μόνη κατάλληλος, ἀσφαλὴς καὶ σωτήριος· καὶ ἔκτοτε ἐχαρακτηρίσαμεν, καὶ μέχρι τοῦδε ἐφηρμόσαμεν αὐτήν. Δὲν εἶναι ἴσως περιττὸν

ν' αποδείξωμεν εἰσέτι τὴν νομιμότητα αὐτῆς πρὸς τὰς ἐναντίας τῶν φυσιολόγων καὶ ὀντολόγων μεθόδους παραβαλλομένης.

§ 138. Καὶ κατὰ μὲν τοὺς πρώτους, ἢ νόησις, ἢ βουλή, καὶ πᾶσα πνευματικὴ ἐνέργεια οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ λειτουργίαι τῶν σωματικῶν ὀργάνων. Ἄλλ' ἐὰν διακρίνωμεν τὴν σύμφυσιν τῶν ὑλικῶν μορίων, κατὰ τινὰς φυσικοὺς νόμους γινομένην, ἀπὸ τῆς ἀνωτέρας ἐκείνης ἐνεργείας ἣν ζωὴν ὀνομάζομεν, καὶ ἐν ταύτῃ τὴν θρεπτικὴν καὶ παραγωγικὴν δύναμιν ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν φυσιολόγων σχετικῆς λεγομένης ζωῆς, ἣτις περιλαμβάνει τὴν αἴσθησιν, τὴν νόησιν καὶ τὴν πράξιν, εὐρίσκωμεν ὅτι τὸ τρίτον τοῦτο στοιχεῖον δὲν εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως τῶν ἄλλων, καθ' ὅσον ἐκεῖνα μὲν κατὰ μέγα μέρος εἶναι ἀκούσια, τοῦτο δὲ ἐκούσιον ἐνίοτε δὲ ὑπάρχει ἐναντιότητος πρὸς ἄλλα, καὶ ἐν ᾧ ἐκείνων δὲν ἔχομεν συνειδήσιν, τούτου ἔχομεν, ὥστε ἐκεῖνα μὲν γινώσκωμεν διὰ πειραμάτων καὶ ἐπὶ ἄλλα ζῶα τελουμένων, ταῦτα δὲ ἀμέσως, δι' ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως. Ἄρα ἀντικείμενα τοσούτω διάφορα ἀλλήλων ὑποθέτουσι διαφόρους μεθόδους καὶ ἐπιστήμας.

§ 139 Κατὰ δὲ τοὺς ὀντολόγους, ἢ ἐξήγησις ὅλων τῶν ὄντων πρέπει νὰ γίνῃ ἐξ αὐτῆς τῆς ἐννοίας τοῦ ὄντος· καὶ ἐπειδὴ πάντα τὰ ὄντα ἐκ τινος πρώτου, ἐκ τῆς ἐννοίας τούτου διὰ τινος λογικῆς ἐξαγωγῆς ἐξηγοῦνται πάντα τὰ ἄλλα. Ἡ μέθοδος αὕτη ἀνάγεται εἰς τινὰ διάλληλον κύκλον, διότι εἰ μὲν ἔχομεν τοιαύτην ἐννοιαν, περιττὴ πᾶσα ἐξήγησις, εἰ δὲ ἐξηγοῦμεν, δῆλον ὅτι δὲν ἔχομεν αὐτήν, ἀνάγεται προσέτι εἰς τινὰ θεσποίησιν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τινος συνταυτίσεως αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἀπείρου, διότι τὸ πρῶτον ὄν εἶναι φύσει ἀπείρον καὶ μόνον τὸ ἀπείρον ὄν δύναται νὰ ἔχῃ τοιαύτην ἐννοιαν ἐαυτοῦ, ὥστε νὰ ἐξαγάγῃ ἐξ αὐτῆς γινῶσιν πάντων τῶν ἄλλων. Ἄρα δὲν μένει εἰμὴ ἢ μελέτη τοῦ ἀνθρώπου διὰ τοῦ ἀνθρώπου ἢ διὰ τῆς συνειδήσεως.

§ 140. Ἀλλά, πρὸς πλήρη γινῶσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀπαιτεῖται οὐ μόνον ἢ διὰ τῆς συνειδήσεως ἐσωτερικὴ παρατήρησις, ἀλλὰ καὶ ἢ ἐξωτερικὴ τῶν πράξεων καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ, ἅτινα γινώσκωμεν διὰ τῆς μαρτυρίας καὶ ἱστορίας· ὥστε τὴν περὶ ψυχολογικῆς μεθόδου θεωρίαν συμπληροῦ ἢ περὶ μαρτυρίας καὶ ἱστορικῆς κριτικῆς.

§ 141. Μαρτυρία εἶναι ἢ ὑπ' ἄλλου βεβαίως ἐξωτερικοῦ ἢ ἐσωτερικοῦ γεγονότος. Ἡ εἰς αὐτὴν πίστις περιπτύσσεται πανταχόθεν τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ γενετῆς μέχρι θανάτου. Προέρχεται δὲ ἐκ τινος ἐμμέσου βεβαιότητος στηριζομένης ἐπὶ τινος συλλογισμοῦ, δι' οὗ ἐκ τῆς ταυτότητος τῶν ἀποτελεσμάτων συμπεραίνωμεν τὴν ταυτότητα τῶν αἰτίων (ἄρα Δοκίμιον σελ. 137). Ὀφείλομεν δὲ νὰ πιστεύωμεν

οὐχὶ περὶ πάντων ἀδιακρίτως ἀλλὰ περὶ γεγονότων, ἃ δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπαληθεύσωμεν· διότι, ὅταν δυνάμεθα, προτιμητέα ἢ ἐπαληθεύσεις. Πολὺ δὲ ὀλιγώτερον δὲν πρέπει νὰ πιστεύωμεν ἄνευ ἐπαληθεύσεως περὶ ἀρχῶν, συλλογισμῶν, θεωρῶν, δοξασιῶν, ἔνθα δὲν πρέπει νὰ ἰσχύῃ αὐθεντία, ἧς οὐχ' ἦττον ἀνάγκη ἔχει οὐχὶ σπανίως ἢ ἐπιστήμη, καθὼς τοῦ λόγου ἔχει ἀνάγκη ἢ πίστις· δὲν ἀληθεύει ἄρα ὅτι ἐπὶ ἐπιστημονικῶν πρέπει νὰ ἰσχύῃ μόνος ὁ λόγος, καὶ ἐπὶ θρησκευτικῶν μόνη ἢ αὐθεντία. Μεταξὺ δὲ αὐτῶν τῶν γεγονότων ἀπίστευτα εἶναι μόνον τὰ φύσει ἀδύνατα· καὶ ταῦτα εἶναι οὐχὶ ἀπλῶς τὰ ἀπίθανα καὶ ἀσυνήθη καὶ παράδοξα, ἀλλὰ τὰ περιέχοντα ἀντίφασιν.

§ 142. Ὅροι τῆς ἀξιοπίστου μαρτυρίας εἶναι, ὡς πρὸς αὐτὴν μὲν τὴν μαρτυρίαν, νὰ ἦναι σαφῆς, συνεπῆς πρὸς ἑαυτήν, ἀμιγῆς ὑποκειμενικῶν στοιχείων, μὴ ἐναντία πρὸς ἀλλήλα ἀποδεδειγμένα γεγονότα, καὶ ὅσῳ τὸ δυνατόν ἄμεσος καὶ δεδικαιολογημένη· ὡς πρὸς τὸ πρόσωπον δὲ τοῦ μάρτυρος, νὰ μὴ ἦναι οὔτε ἐν γένει, ἔνεκα δηλαδὴ γενικῆς ἀνικανότητος, οὔτε ἐν μέρει, ἔνεκα τῆς πρὸς γινῶσιν τοῦ προκειμένου γεγονότος ἰδιαιτέρας ἀνικανότητος, ἀναρμόδιος πρὸς τὴν μαρτυρίαν· νὰ μὴ ἔχη δὲ προσέτι ἠθικὴν ἀνικανότητα ἔνεκα συμφέροντος ἢ πάθους, κακῆς ἕξεως ἢ συστολῆς. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαρτύρων, οὐδὲν ἀπόλυτον ἐπιβάλλει ἢ ἐπιστήμη. Ἐπὶ τῶν κανόνων τούτων στηρίζεται καὶ ἡ περὶ ἱστορικῆς κριτικῆς διδασκαλία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ εὐρέσεως τῆς ἀληθείας ὡς πρὸς τὸν κόσμον.

§ 143. Οἱ πρὸς μελέτην τοῦ ὕλικου κόσμου κανόνες εἶναι εὐκολώτεροι, διότι περὶ αὐτῶν πάντες σχεδὸν οἱ ἐπιστήμονες συμφωνοῦσι, καὶ περὶ τῆς ἀληθείας τῶν φυσικῶν θεωρῶν μαρτυροῦσιν οὐ μόνον τὰ ἐξαγόμενα αὐτῶν καὶ αἱ ἐφαρμογαί, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπὸ τινων αἰῶνων θαυμασία τφόντι καὶ ἀκατάπαυστος πρόοδος τῆς ἐπιστήμης τῆς φύσεως.

§ 144 Πρὸς τὰ ἐκτὸς κοινωνοῦμεν διὰ τῆς ἀντιλήψεως, καὶ εἶδομεν ἤδη πῶς γίνεται ἢ ἐντύπωσις, ἢ αἴσθησις, ἢ προσοχή, ἢ ἀντιλήψις, ἢ ἀφαίρεσις, ἢ γενίκευσις καὶ ἢ ἐπαγωγή, εἰς ἣν οὐσιωδῶς

ἀνάγεται πᾶσα ἢ πρὸς εὐρεσιν τῆς περὶ τοῦ κόσμου ἀληθείας μέθοδος. Ὅθεν δυνάμεθα περὶ τούτου γὰρ παραπέμφωμεν εἰς ὅσα εἴπομεν ἐν § 45 καὶ λ.

§ 145. Πάντες δὲ οἱ περὶ τῆς μεθόδου ταύτης πολύπλοκοι κανόνες τοῦ Βάκωνος ἀνάγονται ἐπὶ τέλος εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν ἐὰν φαινόμενόν τι πάντοτε ἡγεῖται, ἔπεται, ἀυξάνει ἢ ἐλαττοῦται πρὸς τι ἕτερον, δηλαδή εἰς τὴν δι' ἐπανειλημμένων προσεκτικῶν καὶ ἐντέχνων παρατηρήσεων καὶ πειραμάτων ἐκδήλωσιν τῆς ἀναγκαίας διαδοχῆς τῶν φαινομένων, ἐξ ὧν τὰ μὲν ἡγούμενα θεωροῦμεν ὡς αἰτία, τὰ δὲ ἐπόμενα ὡς ἀποτελέσματα. Ἀλλ' ἡ χρῆσις αὕτη τῆς ἐπαγωγῆς δὲν εἶναι ἡ μόνη· διότι ἐνίοτε ἐξ ὀλίγων ἢ καὶ ἐκ μιᾶς μόνης παρατηρήσεως ἐπαγόμεθα εἰς τὴν ἀνακάλυψιν νόμου τινὸς τῆς φύσεως, καὶ τὰς μεγάλας κατατάξεις φυσικῶν τινῶν ἐπιστημῶν στηρίζομεν ἐπὶ τινος ἐκ τῶν προτέρων ἐννοίας, καὶ σχηματίζομεν κατὰ τινὰ τύπον ἐνότητος, ὑφ' οὗ ὁδηγοῦμεθα κατὰ τὴν παρατήρησιν τῆς διαδοχῆς τῶν φαινομένων, καὶ ἔν δι' αὐτῆς ἐπαληθεύομεν. Ἐπειδὴ δὲ, ὡς ἀπεδείξαμεν, ἡ ἐπαγωγή βασίζεται ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς λογικῆς τάξεως, ζητοῦμεν δι' αὐτῆς οὐ μόνον τὴν διαδοχὴν καὶ τὰ αἰτία, ἀλλὰ καὶ τὰ τέλη καὶ τὰ μέσα, διότι μόνος ὁ συνδυασμὸς τῶν αἰτίων, τῶν τελῶν, καὶ τῶν μέσων παρέχει πλήρη τὴν ἐννοιαν τῆς τάξεως. Εἰς ταύτην ἐρείδεται ἡ ἀναλογία, ἡ ζήτησις τῶν τελικῶν αἰτίων ἢ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου, αἱ εἰκασίαι, αἱ ὑποθέσεις, αἰτίαι εἶναι ἐργασίαι προπαρασκευαστικαί, ἅς ἐπαληθεύουσιν ἀκολούθως αἱ περαιτέρω παρατηρήσεις καὶ τὰ πειράματα. Ὅστε οἱ κανόνες τοῦ Βάκωνος φαίνονται ἀνεπαρκεῖς, καθὼς ὁδηγοῦντες ἡμᾶς μόνον εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῶν αἰτίων, δηλαδή, τῆς ἀναγκαίας διαδοχῆς τῶν φαινομένων.

§ 146. Οἱ δὲ τοῦ Νεύτωνος χωροῦσι περαιτέρω, διότι, ὡς πρὸς τὸν πρῶτον, τὸ γὰρ μὴ παραδεχόμεθα ὡς φυσικὰ αἰτία εἰμὴ τὰ ἀληθῆ καὶ ἐπαρκοῦντα εἰς ἐξήγησιν τῶν φαινομένων, ἐπιβάλλει βραδυτέρην ἔρευναν πρὸς ἀνακάλυψιν, εἰ δυνατόν, οὐχὶ ἀπλῶς τῆς ἀναγκαίης διαδοχῆς ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ συνδέσμου μεταξὺ αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων. Ὁ δὲ δεύτερος, ὅτι ἐπὶ ὁμογενῶν ἀποτελεσμάτων πρέπει γὰρ ζητῶμεν ὅσῳ τὸ δυνατόν ταυτότητα αἰτίων, παρακινεῖ, εἰς τινὰ λογικωτέραν κατάταξιν τῶν φαινομένων. Ὅσαύτως ὁ τρίτος, ὅτι αἱ ιδιότητες τῶν σωμάτων ὧν ἔχομεν πείραν εἶναι πάντων τῶν σωμάτων ιδιότητες, ὑποθέτει τὴν καθολικότητα τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπαγωγῆς, καὶ σχέδιον συνεπὲς πρὸς ἑαυτὸ ἐν τῇ φύσει. Τελευταῖον, ὁ τέταρτος, ὅτι τὰ ἐξαγόμενα τῆς ἐπαγωγῆς εἶναι βέβαια, μέχρις οὗ δὲν τροπολογοῦνται ὑπ' ἄλλων φαινομένων, ἐν ᾧ

φαίνεται περιορίζων τὸν τρίτον, ἀποκρούει τὰς τολμηράς ὑποθέσεις καὶ τὰ παράκαιρα συμπεράσματα.

§ 147. Φαίνεται ὅμως ἀναγκαῖον νὰ προστεθῶσιν εἰς τοὺς ἀνωτέρω κανόνες, δι' ὧν ὀδηγούμεθα εἰς τὴν εὔρεσιν τῶν αἰτίων, καὶ δύο ἕτεροι, ἢ ζήτησις τῶν τελῶν τῆς φύσεως καὶ τῆς σχετικῆς αὐτῶν ὑποταγῆς, καὶ ἢ ζήτησις τῶν μέσων. Ἀμφότεροι δὲ συμπληροῦσι τὴν ἔννοιαν τῆς τάξεως, ἐξ ἧς ἀπορρέουσι, καὶ ἐφ' ἧς στηρίζεται οἰκδῆποτε ἐπαγωγή. Καὶ περὶ μὲν τοῦ πρώτου, περιττὸν ν' ἀποδείξωμεν πόσον συντείνει εἰς πληρεστέραν γνῶσιν τῆς φύσεως· περὶ δὲ τοῦ δευτέρου παρατηρητέον, ὅτι τὰ μέσα ταῦτα οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ ἢ διάφορος τῶν ὄντων οὐσία, τὸ σύνολον δηλαδὴ τῶν ἰδιότητων, δι' ὧν αἱ ὑποστάσεις διακρίνονται ἀλλήλων κατὰ τινὰ ἰδιαιτέρον τύπον ἐξωτερικευόμεναι, καθ' ὃν καὶ πραγματοποιοῦσι τὸ ἴδιον τέλος. Ἄλλ' ἐν ᾧ ἕκαστον ὃν ἔχει ἴδιον τύπον, φέρει καὶ τινὰ κοινούς καὶ γενικούς χαρακτῆρας, δι' ὧν εἶναι καὶ λέγεται ὄν· ἄρα ὑπάρχει ἐν μέσῳ τῆς μεγάλης ποικιλίας ἄκρα ἐνότης ἐν τῇ φύσει καὶ τις ὑπὸ τὰς πολλὰς διαφορὰς ἐνδόμυχος ταυτότης. Ὅσῳ δὲ ἐντελέστερον γινώσκωμεν τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, τὸ τῆς ποικιλίας καὶ διαφορᾶς ἀφ' ἐνός, τὸ τῆς ἐνότητος καὶ ταυτότητος ἀφ' ἑτέρου, τόσῳ πληρέστερον κατανοοῦμεν τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων, δηλαδὴ τὰ μέσα ἐν τῇ τάξει τοῦ κόσμου· ἄρα ζητητέον τὰς διαφορὰς ἐν τῇ φαινομένη ταυτότητι καὶ τὴν ταυτότητα ὑπὸ τὰς φαινόμενας διαφορὰς· πᾶν δὲ βῆμα εἴτε πρὸς τὸ ἐνεῖτε πρὸς τὸ ἕτερον τῶν στοιχείων τούτων τῆς γνώσεως, εἶνε πρόοδος, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἱστορικὴ ἀνάπτυξις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἥτις τελεῖται δια τῆς ἐναλλάξ πρὸς τὸ κέντρον καὶ ἀπὸ τοῦ κέντρον ταύτης κινήσεως, ὡς ἡ κοσμικὴ ἐνέργεια, ἥτις εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῶν ἐπιστημῶν τούτων· οὐδὲ αὐτὴ ἢ ἔλλογος τῶν ὄντων κατὰ τάξιν δύναται ἄλλως νὰ γίνῃ. Καθὼς δὲ τὰ τέλη ἔχουσι σχετικὴν πρὸς ἀλλήλα ὑποταγὴν, τὴν ὁποίαν ὀφείλομεν νὰ μελετήσωμεν, ὡσαύτως καὶ τὰ μέσα ἢ αἱ ἰδιαιτέροι τῶν ὄντων οὐσίαι πολλὰς ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας σχέσεις ἀμοιβαίας ἐνεργείας καὶ ἀντενεργείας, συμπληρούσας τὴν πραγματοποίησιν τῆς παγκοσμίου τάξεως, τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ζητήσωμεν καὶ νὰ ἐκδηλώσωμεν, καὶ διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τῶν ὁποίων ἀναβιβάζει ἢ ἀνθρωπίνῃ ἐπιστήμῃ εἰς τὴν ἐν ὅσῳ τὸ δυνατόν ὑψηλοτέραν ἐνότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ εὐρέσεως τῆς ἀληθείας ὡς πρὸς τὸν Θεόν.

§ 148. Εἶδομεν ὅτι μέχρι τοῦδε ἀληθεύει ὁ ὑφ' ἡμῶν ἀποδοθεὶς ὀρισμὸς τῆς μεθόδου, καθ' ὅσον οὔτε ἡ ἐσωτερικὴ οὔτε ἡ ἐξωτερικὴ παρατήρησις γίνεται χωρὶς τοῦ λόγου, καὶ ἐντεῦθεν δύο ἰδιαίτεραι μέθοδοι, ἡ μὲν ψυχολογικὴ, πρὸς μελέτην τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δὲ ἐπαγωγικὴ, πρὸς μελέτην τοῦ κόσμου, ἀμφότεραι βασιζόμεναι ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως καὶ φωταγωγοῦμεναι ὑπὸ τοῦ λόγου. Ἀμφοτέρων δὲ ἔχομεν ἀνάγκην πρὸς φιλοσοφικὴν μελέτην τοῦ ὑψίστου τῆς διανοίας ἀντικειμένου καὶ τοῦ πρὸς ὃν ὅρον πάσης νοήσεως καὶ πράξεως. Τῶντι, τρία ζητήματα παρέχει ἡ περὶ Θεοῦ φιλοσοφικὴ θεωρία, τὸ περὶ τῆς ἐννοίας καὶ ὑπάρξεως Θεοῦ, τὸ περὶ τῶν προσόντων αὐτοῦ, καὶ τὸ περὶ τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον. Πρὸς λύσιν ἐκάστου τῶν ζητημάτων τούτων ἄλλα μέσα δὲν ἔχομεν ἢ ὅσα ἤδη ἐνεδείξαμεν. Διότι, εἴτε ἔμφυτος εἴτε ἐπίκτητος ἦναι ἡ τοῦ Θεοῦ ἐννοια, δὲν τὸ μαθαίνομεν εἰμὴ διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως, τὰ δὲ προσόντα αὐτοῦ ἐξάγονται ἐξ αὐτῆς τῆς ἐννοίας, καὶ τὰς πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον σχέσεις αὐτοῦ ἀποκαλύπτουσιν ἢ τε ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ παρατήρησις καὶ ὁ λόγος. Καὶ ταῦτα μὲν ἐκτενέστερον θέλομεν ἀναπτύξει ἐν τῇ Θεοσοφίᾳ.

§ 149. Πρὶν δὲ μεταβῶμεν εἰς τὸ τρίτον μέρος τῆς προκειμένης πραγματείας, τὴν Ἀποδεικτικὴν ἢ κυρίως Λογικὴν καλουμένην, ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι καὶ τῆς Εὐρετικῆς καὶ τῆς Δοκιμαστικῆς ἢ θεωρίας, ὡς πᾶσα ἄλλη ἐπιστημονικὴ διδασκαλία, καὶ πᾶσα σχεδὸν νοητικὴ ἐργασία, ἀπαιτεῖ τὴν ἐνέργειαν τῆς συλλογιστικῆς δυνάμεως, ἣν ἐξησχῆσαμεν ἄχρι τοῦδε, ἀλλ' ἥς τὴν θεωρίαν ἐκθέτομεν ἰδίως ἐν τῇ Ἀποδεικτικῇ πρὸς σαφεστέραν αὐτῆς διαστολὴν καὶ ἐντελεστέραν κατανόησιν τῶν ἀρχῶν αὐτῆς καὶ τῶν νόμων.

ΤΜΗΜΑ ΤΡΙΤΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΗ

Περὶ φύσεως, κατατάξεως καὶ πηγῶν τῶν ἐννοιῶν.

§ 150. Τὸ ἐν τῷ πνεύματι ἀποτέλεσμα τῆς εὐρέσεως τῆς ἀληθείας εἶναι ἡ ἰδέα ἢ γενικώτερον ἡ ἐννοια, καὶ ἐπειδὴ οὐ μόνον ἐκ τῆς ἐννοίας ἐξαρτᾶται ἡ πράξις, καὶ διὰ τῆς ἐκφράσεως τῶν ἐννοιῶν συγκοινωνοῦμεν πρὸς τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ προσέτι δι' ἐννοιῶν ἀποδεικνύομεν, ἀνάγκη νὰ ζητήσωμεν κατὰ πρῶτον τί εἶναι ἐννοια, πῶς αἱ ἐννοιαὶ κατατάσσονται καὶ πόθεν πηγάζουσιν, ἵνα προβῶμεν ἀσφαλεστέστερον εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ συλλογισμοῦ καὶ τῆς ἀποδείξεως. Γνωστὸν δέ, ὅτι εἰς τινὰ θεωρίαν τῶν ἰδεῶν ἢ ἐννοιῶν ἀνάγονται ὅλα κληρα φιλοσοφικὰ συστήματα, καὶ εἰς τὴν ἰδεολογίαν, κατὰ τινὰς, ὅλη ἡ φιλοσοφία.

§ 151. Διαφωνοῦσι τὰ μέγιστα οἱ φιλόσοφοι περὶ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἐννοίας, καὶ τινες θεωροῦντες αὐτὴν ὡς τὸ ἀπλούστατον τοῦ πνεύματος γεγονός, διαδηλοῦσιν ἀνεπίδεκτον ὀρισμοῦ. Ἄλλ' ἐὰν ἡ ἐννοια εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὅπως δήποτε εὐρέσεως καὶ γνώσεως τῆς ἀληθείας, καὶ ἐὰν ἀλήθεια εἶναι ἡ νόησις τοῦ ὄντος (§103), ἔπεται ὅτι ἡ ἐννοια οὐδὲν ἕτερον δύναται νὰ εἶναι εἰμὴ ἡ ἐν τῷ πνεύματι δῆλωσις τοῦ ὄντος. Καὶ ὅταν μὲν ἡ δῆλωσις αὕτη ἀντιστοιχῇ πρὸς πραγματικότητα, τότε εἶναι νόησις τοῦ ὄντος, καὶ ἡ ἐννοια εἶναι ἀληθής· ὅταν δὲ τὸ ἐναντίον, τότε εἶναι παρὰ νόησις τοῦ ὄντος, καὶ ἡ ἐννοια εἶναι ψευδής· ἀλλ' εἴτε νόησις εἴτε παρὰ νόησις, ἡ ἐννοια εἶναι πάντοτε δῆλωσις τοῦ ὄντος. Περὶ τῆς ἀκριθείας τοῦ ὀρισμοῦ τούτου θέλομεν πεισθῆ διὰ τῆς περαιτέρω ἀναπτύξεως τῆς τῶν ἐννοιῶν θεωρίας· ἀλλ' ἐν τούτοις εἶναι φανερόν, ὅτι ἐπιβεβαιούται καὶ διὰ τῆς θεωρίας τῶν πρώτων δυνάμεων τοῦ πνεύματος,

αίτινες εἶναι ἡ συνείδησις, ἡ ἀντίληψις, ὁ λόγος, ὧν ἐκάστη ἀποκαλύπτει τὸ ὄν.

§ 152 Ἡ δὲ κατάταξις τῶν ἐννοιῶν κατὰ πολλοὺς τρόπους δύναται νὰ γίνῃ. Καὶ πρῶτον ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν, φανερὸν ὅτι δύνανται νὰ ἦναι ὅσα τὰ ἀντικείμενα τῆς νοήσεως, ὅσα, δηλαδή, τὰ ὄντα καὶ τὰ διάφορα αὐτῶν στοιχεῖα. Κατὰ δὲ τὴν φύσιν τῶν ἀντικειμένων τούτων δύνανται νὰ εἶναι ἐνδεχόμενοι, μερικαὶ καὶ σχετικαί, ἢ ἀναγκαῖαι, καθολικαὶ καὶ ἀπόλυτοι. Καὶ κατὰ μὲν τὴν ποιότητα αὐτῶν, ὡς πρὸς τὰς σχέσεις ἃς ἔχουσι πρὸς τὰ ἴδια ἀντικείμενα, δύνανται νὰ εἶναι ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς, σαφεῖς ἢ ἀσαφεῖς, διακεκριμέναι ἢ συγκεχυμέναι, τέλειαι ἢ ἀτελεῖς, πραγματικαὶ ἢ φαντασιώδεις. Κατὰ δὲ τὰ στοιχεῖα καὶ τὴν μορφήν αὐτῶν, εἶναι ἀπλᾶ ἢ σύνθετοι, συγκεκριμέναι ἢ ἀφηρημέναι, ἀτομικαὶ ἢ περιληπτικαί, μερικαὶ ἢ γενικαί. Τέλος, κατὰ τὴν ἀρχὴν των, αἱ μὲν εἶναι ἔμφυτοι, αἱ δὲ ἐπίκτητοι, ἄλλαι πρῶται, ἄλλαι πυχράγωγοι.

§ 153. Περὶ δὲ τῶν πηγῶν αὐτῶν, εἶδομεν ὅτι αἱ πρῶται καὶ μὴπυχράγωγοι δυνάμεις τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ συνείδησις, ἡ αἴσθησις καὶ ὁ λόγος· καὶ ἐκ μὲν τῆς συνειδήσεως ἔχομεν πάσας τὰς περὶ τῶν ἐν ἡμῖν στοιχείων καὶ γεγονότων καὶ ἐνεργειῶν ἐννοίας, ἐκ δὲ τῆς αἰσθήσεως, τὰς περὶ τοῦ ἐξωπυρικοῦ κόσμου, καὶ ἐκ τοῦ λόγου, τὰς ἀνγκυκίας καὶ καθολικὰς ἐννοίας καὶ ἀρχάς, δι' ὧν φθάνομεν τὸ ἄπειρον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ κρίσεως.

§.154. Ἀφ' οὗ εἶδομεν τί εἶναι αἱ ἐννοιαί, πῶς κατατάσσονται, καὶ πόθεν πηγάζουσι, δυνάμεθα εὐκολώτερον νὰ νοήσωμεν πῶς συνδέονται διὰ τῶν κρίσεων. Καὶ πρῶτην μὲν σύνδεσιν ἐννοιῶν εἶδομεν ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς συζεύξεως. Εἶναι δὲ φανερὸν ὅτι ἡ νόησις, ἡ σκέψις, ὁ συλλογισμὸς εἶναι ἀδιάκοπος σύνδεσις, καθὼς ἐπίσης ὁ λόγος εἴτε ἱστορικός, εἴτε ἐπιστημονικός, εἴτε ποιητικός. Καὶ ἐν μὲν τῷ λόγῳ ἡ σύνδεσις αὕτη γίνεται διὰ τῆς προτάσεως, ἐν δὲ τῇ διανοίᾳ, διὰ τῆς κρίσεως, ἣν ἐκφράζει ἡ πρότασις. Καὶ ἡ πρότασις ὠρίσθη ἀπ' ἀρχῆς λόγος καταφατικὸς ἢ ἀποφατικὸς τι-

νός κατὰ τινος, ὁ ὀρισμὸς οὗτος μετεδόθη διὰ τοῦ μεσαιῶνος εἰς τὴν νέαν φιλοσοφίαν, καὶ ἐξ αὐτοῦ μετέλαβεν ὁ τῆς κρίσεως, ἥτις ὠρίσθη πρᾶξις τοῦ πνεύματος δύο ἐννοίας συνάπτουσα ἢ διίστασα ἐκ παραβολῆς. Ἀλλὰ καίτοι πολλὰς καὶ ἐλλόγους ἐπικρίσεις κατὰ τοῦ ὀρισμοῦ τούτου ἐπενεγκόντες, οὐδὲ οἱ νεώτεροι τῶν φιλοσόφων ἀπέδωκαν ὀρισμὸν τῆς κρίσεως καθ' ὅλα ἱκανοποιητικόν.

§ 155. Ἴνα δὲ τοιοῦτον ὀρισμὸν μορφώσωμεν, ἀνάγκη νὰ λάβωμεν πὰ στοιχεῖα αὐτοῦ ἢ ἐξῶθεν, ἐκ τῶν ἐν τῷ λόγῳ προτάσεων, ἢ ἔσωθεν, ἐξ αὐτῆς τῆς πράξεως τοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ τὸ πρῶτον ἀδύνατον, καὶ πάντοτε ἀβέβαιον, διότι ὑποθέτει ἐντελῆ τῶν προτάσεων ἀπαρίθμησιν, καὶ τὴν πρὸς ἀλλήλας παραβολήν. Κατὰ δὲ τὸν δεύτερον τρόπον, ἀνάγκη ἢ ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν ἐννοιῶν τῶν διὰ τῆς κρίσεως σκεπτομένων νὰ πορισθῶμεν τὸν ὀρισμὸν αὐτῆς, ἢ ἐκ τῆς φύσεως τοῦ πρὸς ἀλλήλας συνδέσμου. Ἀλλ' εἴτε τὸ πρῶτον εἴτε τὸ δεύτερον τῶν μέσων τούτων μεταχειρισθῶμεν, τὸ αὐτὸ ἔχομεν ἐξαχόμενον, διότι ἢ μὲν ἐννοια ὡς πρὸς τὴν φύσιν αὐτῆς εἶναι ἢ ἐν τῷ πνεύματι δῆλωσις τοῦ ὄντος, ἢ δὲ τῶν ἐννοιῶν σύζευξις γίνεται κατὰ τὴν ἐννοιαν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄντος. Ἄρα ἡ κρίσις οὐδὲν ἕτερον δύναται νὰ ἦναι εἰμὴ ἢ ἀναγνώρισις τῶν πρὸς ἀλλήλα σχέσεων τῶν ὄντων, τῶν στοιχείων καὶ ἀρχῶν αὐτῶν.

§ 156. Ὁ δὲ βουλόμενος νὰ ἐπαληθεύσῃ τὸν ὀρισμὸν τοῦτον δύναται νὰ λάβῃ τὰς ἐκ τῶν τριῶν πηγῶν τῶν ἐννοιῶν προερχομένας κρίσεις, καὶ νὰ τὰς παραβάλλῃ πρὸς αὐτόν, καὶ πεποίθαμεν ὅτι καὶ αἱ ἐκ τῆς συνειδήσεως καὶ αἱ ἐκ τῆς ἀντιλήψεως καὶ αἱ ἐκ τοῦ λόγου εὐκόλως θέλουσι συμπεριληφθῆ ἐν τῷ ἀποδοθέντι ὀρισμῷ. Καὶ ἐὰν αἱ ἄλλαι τοῦ πνεύματος δυνάμεις εἶναι παράγωγοι, καὶ τὰ ἐκ τῶν πρώτων λαμβανόμενα στοιχεῖα ποικιλοτρόπως ἐπεξεργάζονται καὶ μεταβάλλουσιν, ὑποτασσόμενοι καὶ αὐταὶ εἰς τὸν λόγον, ἦτοι, εἰς τὴν ἐννοιαν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄντος, ἔπεται ὅτι καὶ αἱ ἐκ τούτων κρίσεις περιλαμβάνονται ἐν τῷ αὐτῷ ὀρισμῷ. Αὐτὸς τέλος ὁ μηχανισμὸς καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς ἐξωτερικῆς διαλέκτου, ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὸν ὀργανισμὸν καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς διανοίας, μαρτυροῦσι καὶ ταῦτα ὑπὲρ τῆς ἀκριβείας τοῦ ἡμετέρου ὀρισμοῦ, ὅστις δι' οἵασι δῆποτε ἐπαληθεύσεως ἔτι μᾶλλον βεβαιοῦται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ Προτάσεως.

§ 157. Ἡ πρότασις τὰ αὐτὰ τῆς κρίσεως στοιχεῖα ἔχει ἐξ ἀνάγκης, καθὼς ἔκφρασις αὐτῆς. Καὶ ἐὰν ἡ κρίσις, καθὼς ἀναγνώρισις σχέσεως, ἀπαιτεῖ τρία τινά, δηλαδή, δύο τοῦλάχιστον ὅρους καὶ τὸν μεταξὺ αὐτῶν σύνδεσμον, ἔπεται ὅτι τρία στοιχεῖα ἐξ ἀνάγκης, εἴτε ἐκφερόμενα εἴτε ὑπονοούμενα, ἔχει καὶ πᾶσα πρότασις, τὰ λεγόμενα, ὑποκείμενον, κατηγορούμενον καὶ συνδετικόν.

§ 158. Εἰς τέσσαρα δὲ εἶδη κατατάσσονται αἱ προτάσεις κατὰ τὸ ποσόν, τὸ ποιόν, ἅπερ ὕλην καὶ μορφήν ἢ εἶδος ὠνόμαζον οἱ ἀρχαῖοι, προσέτι κατὰ τὴν σχέσιν καὶ τὸν τρόπον, ὡς λέγουσιν οἱ νεώτεροι. Ἄλλ'εἴτε κατὰ τὴν ἀρχαίαν, εἴτε κατὰ τὴν νέαν διαίρεσιν, πᾶσαι αἱ προτάσεις ἀνάγονται εὐκόλως εἰς καταφατικὰς καὶ ἀποφατικὰς, διότι καὶ ἡ βεβαιότης καὶ πᾶσα ἄλλη κατάστασις τῆς διανοίας ἀνάγεται εἰς τινὰ κατὰφασιν ἢ ἀπόφασιν· καὶ αὗται δύνανται νὰ ἦναι γενικαὶ ἢ μερικαί, ἐξ οὗ τέσσαρες συνδυασμοὶ προτάσεων, ἢ τέσσαρα εἶδη, αἱ γενικαὶ καταφατικαί, δηλούμεναι ἐν τῇ Σχολῇ διὰ τοῦ ψηφίου Α, αἱ γενικαὶ ἀποφατικαί, αἱ διὰ τοῦ Ε, αἱ μερικαὶ καταφατικαί, αἱ διὰ τοῦ Ι, καὶ αἱ μερικαὶ ἀποφατικαί, αἱ διὰ τοῦ Ο. Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὸ ποσόν καὶ τὸ ποιόν αὐτῶν, δηλαδή τὴν ἕκτασιν τοῦ ὑποκειμένου καὶ τὴν φύσιν τῆς πρὸς αὐτὸ σχέσεως τοῦ κατηγορουμένου, ἣν ἀναγνωρίζει τὸ πνεῦμα. Κατὰ δὲ τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν οἱ ὅροι, δύνανται αἱ προτάσεις νὰ εἶναι ἀπλάϊ ἢ σύνθετοι καὶ συμπλεγμένοι. Καὶ ἀπλῆ μὲν εἶναι ἡ πρότασις, ὅταν ἐν ὑποκείμενον συνδέηται πρὸς ἐν κατηγορούμενον διὰ μιᾶς μόνης σχέσεως· σύνθετος δέ, ὅταν ἔχη πολλὰ ὑποκείμενα, πολλὰ κατηγορούμενα ἢ πολλὰς σχέσεις· καὶ συμπλεγμένη, ὅταν τὸ ὑποκείμενον ἢ τὸ κατηγορούμενον ἢ ἡ σχέση περιέχωσιν ἐν ἑαυτοῖς πολλὰ στοιχεῖα, ἅτινα ἐκφράζονται διὰ παρεμπιπτούσων προτάσεων, εἴτε συνεπτυγμένων εἴτε ἀνεπτυγμένων.

§ 159. Καθὼς δὲ οἱ ἐν τῇ προτάσει ὅροι σχετίζονται πρὸς ἀλλήλους, οὕτω καὶ αἱ προτάσεις. Καὶ ἀντίθετοι μὲν λέγονται δύο προτάσεις, ὅταν, τοὺς αὐτοὺς ἔχουσαι ὅρους, διαφέρωσι κατὰ τὸ ποσόν ἢ κατὰ τὸ ποιόν ἢ κατ' ἀμφοτέρω· ἀντιφατικαὶ δὲ

ὅταν καὶ κατὰ τὸ ποσὸν καὶ κατὰ τὸ ποιὸν ἦναι ἐναντία πρὸς ἀλλήλας, οἷον κατὰφασις καὶ ἀντίφασις ἀντικείμενοι, ὥστε ἀδύνατον νὰ συναληθεύωσιν ἢ νὰ συμπεύδωνται ὁμοῦ. Ὅταν δέ, σύμφωνοι κατὰ τὸ ποιόν, διαφέρωσι μόνον κατὰ τὸ ποσόν, τότε λέγονται ὑπάλληλοι καὶ εἰ μὲν ἀληθεύῃ ἢ γενικῇ, ἀληθεύει καὶ ἡ μερικῇ, ἀλλ' οὐχὶ τὸ ἀνάπαλιν· εἰ δὲ ψεύδῃται ἡ γενικῇ, δὲν ψεύδεται διὰ τοῦτο καὶ ἡ μερικῇ ἀπ' ἐναντίας, ἐὰν ψεύδῃται ἡ μερικῇ, ψεύδεται καὶ ἡ γενικῇ. Ὅταν δὲ διαφέρωσι καὶ ἦναι ἐναντία μόνον κατὰ τὸ ποιόν, καὶ συμφωνοῦσι κατὰ τὸ ποσόν, τότε εἰ μὲν ἀμφοτέραι γενικαί, λέγονται, ἐναντία, εἰ δὲ ἀμφοτέραι μερικαὶ ὑπεναντία καὶ αἰ μὲν πρῶται δὲν συναληθεύουσιν, ἀλλὰ δυνατόν νὰ συμπεύδωνται. Ἡ δὲ λεγομένη ἀντιστροφή τῶν προτάσεων γίνεται διὰ τῆς εἰς ἀλλήλους μεταβολῆς τῶν ὄρων, ὅταν, δηλαδή, τὸ ὑποκείμενον γίνεται κατηγορούμενον καὶ τὰ νάπαλιν. Καὶ ἐπὶ μὲν καταφατικῆς γενικῆς, ἡ ἀντιστροφή ἀπαιτεῖ τὴν μερίκευσιν τοῦ εἰς ὑποκείμενον μεταβαλλομένου κατηγορουμένου, διότι ἔχει περισσοτέραν ἔκτασιν τοῦ ὑποκειμένου· ἐπὶ δὲ καταφατικῆς μερικῆς, ἡ ἀντιστροφή γίνεται ἀπλῶς καὶ ἄνευ μερικεύσεως. Ὡσαύτως ἐπὶ ἀποφατικῆς γενικῆς, ἡ ἀντιστροφή γίνεται ἀπλῶς διότι τὸ κατηγορούμενον λαμβάνεται γενικῶς, καὶ ἀποκλείεται γενικῶς ἀφ' ὅλου τοῦ ὑποκειμένου· ἐπὶ δὲ ἀποφατικῆς μερικῆς, δὲν γίνεται ἀντιστροφή, διότι τὸ κατηγορούμενον γενικῶς λαμβανόμενον, δὲν ἀποκλείεται γενικῶς ἀφ' ὅλου τοῦ ὑποκειμένου. Αἱ διαφοραὶ καὶ σχέσεις αὗται τῶν προτάσεων χρησιμεύουσι πρὸς κατανόησιν, ἐπαλήθευσιν καὶ ἀναγωγὴν τῶν συλλογισμῶν, ὡς θέλομεν ἰδεῖ κατωτέρω.

§ 160. Ἐπιστημονικῶς δὲ λαμβανόμενοι αἱ προτάσεις παρέχουσι διάφορα εἶδη. Καὶ ὁρισμὸς μὲν εἶναι πρότασις προσδιορίζουσα φύσιν πράγματος ἢ σημασίαν ὀνόματος· ἀξίωμα δέ, πρότασις μὴ ἔχουσα ἀνάγκην ἀποδείξεως. Ὅταν δὲ προσωρινῶς ἀποδεχώμεθα πρότασιν τινα ὡς ἀληθῆ, ἐπιφυλαττόμενοι νὰ ἐπαληθεύσωμεν ἢ ἀποδείξωμεν αὐτήν, τότε ὀνομάζεται ὑπόθεσις, καὶ ἐὰν δὲν τὴν παρδέχεται ὁ πρὸς ὃν ἀποδεικνύομεν, καλεῖται αἴτημα· θέσις δέ, οἰαδήποτε πρότασις, εἴτε ἀξίωμα εἴτε ὁρισμὸς εἴτε ὑπόθεσις, ἢν λαμβάνομεν ὡς βάσιν ἀποδείξεως· πόρισμα εἶναι πρότασις ἄμεσος συνέπεια ἄλλης προτάσεως· πρόβλημα εἶναι πρότασις σκοτεινῇ, ἢν ἀμφιβάλλομεν ἐὰν πρέπει νὰ παρδεχθῶμεν ἢ μὴ, καὶ ἰδίως λέγεται ἐπὶ πρακτικῶν, καθὼς θεώρημα λέγεται ἐπὶ ἀφηρημένων καὶ ἐπιστημονικῶν. Τέλος, λῆμμα εἶναι πρότασις προετοιμάζουσα τὴν ἀπόδειξιν ἄλλης προτάσεως καὶ μὴ ἔχουσα ἄμεσον σχέσιν πρὸς αὐ-

τήν· καὶ σχόλιον πρότασις διασαφίζουσα ἄλλην χρήζουσαν ἀναπτύξεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄.

Περὶ διαιρέσεως καὶ ὀρισμοῦ.

§ 161. Ἐφ' οὗ εἶδομεν ποία εἶναι ἡ φύσις τῶν προτάσεων, ποία τὰ εἶδη καὶ ποίας ἔχουσι ταῦτα σχέσεις πρὸς ἄλληλα, δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν πῶς συνδέονται πρὸς ἀλλήλας αἱ προτάσεις πρὸς μόρφωσιν συλλογισμῶν. Καὶ ἐξωτερικῶς μὲν συνδέονται διὰ τῶν ἰδίων ὄρων, ὅταν, δηλαδή, τὸ κατηγορούμενον προτάσεώς τινος γίνηται ὑποκείμενον ἄλλης, ἢ τὸ ἀνάπαλιν· ἐσωτερικῶς δέ, διὰ τινος συνδέσμου λογικοῦ, ὃν δὲν δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν ἄνευ τῆς θεωρίας τῆς διαιρέσεως.

§ 162. Γινόντι, ἡ πρότασις ἐκφράζει κρίσιν, ἡ δὲ κρίσις εἶναι ἀναγνώρισις σχέσεως μεταξὺ τῶν ὄντων καὶ τῶν στοιχείων καὶ ἀρχῶν αὐτῶν· ἐὰν δὲ αἱ προτάσεις συνδέονται, τοῦτο, διότι καὶ αἱ κρίσεις, αἵτινες συνδέονται, ὡς συνδέονται πρὸς ἄλληλα τὰ ὄντα καὶ τὰ στοιχεῖα καὶ αἱ ἀρχαὶ αὐτῶν· ἀρχὴ ὁ λογικὸς σύνδεσμος τῶν προτάσεων εἶναι συμπλοκὴ τῆς διανοίας τοῦ τε ἐνδιαθέτου καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου, ἀντιστοιχοῦσα, πρὸς τὴν συμπλοκὴν τῆς φύσεως· ἀρχὴ ἡ διαίρεσις ἦν ἐνταῦθα νοοῦμεν, δὲν εἶναι μερισμός, κατατομή, ἀνάλυσις καὶ ἀποσύνθεσις τῶν ἐννοιῶν ἢ τῶν ὄντων, ἀλλὰ μᾶλλον λογικὴ τις διαστολὴ καὶ κατὰταξις, ἐξ ἧς ἡ λογικὴ ἐνότης τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ κόσμου, ἡ λογικὴ σύστασις τῆς διανοίας καὶ τῆς φύσεως. Βάσις δὲ τῆς κατὰταξεως ταύτης εἶναι, καθ' ἃ εἴπομεν ἐν § 47, ἡ ἐν ἡμῖν προϋπάρχουσα καθολικὴ καὶ ἀναγκαία ἐννοία τοῦ ὄντος ἢ παρέχουσα τὸν πρῶτον καὶ γενικώτατον χαρακτήρα οἰουδήποτε ὄντος, καὶ θέτουσα ὡς ἐκ τούτου τὸ πρῶτον τῶν γενῶν. Ὅταν δὲ τὸ γένος τοῦτο διαιρῶμεν εἰς εἶδη, λ.χ. εἰς ὃν ὑλικὸν καὶ πνευματικόν, διαστέλλομεν τὴν καθολικὴν ἐννοιαν μόνην ἀπὸ τῆς καθολικῆς ἐννοίας συνυπαρχούσης μετὰ τινων ἰδιαιτέρων χαρακτήρων, διαφόρων ἀλλήλων, τοῦ πνευματικοῦ, ὡς ἐπὶ τοῦ παραδείγματος, καὶ τοῦ ὑλικοῦ, καὶ ἐντεῦθεν πρώτη κατὰταξις τριῶν ἐννοιῶν, μιᾶς, ἣν ὀνομάζομεν γένος, καὶ ἐτέρων δύο, ἃς ὀνομάζομεν εἶδη, καὶ αἵτινες περιλαμβάνονται μὲν ἀμφότεραι ἐν τῇ πρώτῃ, οὐχὶ δὲ ἐν ἀλλήλαις. Διὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου δυνάμεθα ἐκάτερον τῶν δύο εἰδῶν νὰ ὑποδιαιρέσωμεν εἰς ἕτερα

εἶδη, καὶ ταῦτα πάλιν εἰς ἕτερα ὑποδεέστερα, καὶ οὕτως ἐπ' ἄπειρον. Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ κατατάξει, ὡς ἤδη γινώσκομεν (§ 51) τὰ ἀνώτερα εἶναι ἀπλούστερα, γενικώτερα, καὶ περιλαμβάνουσι τὰ κατώτερα· ταῦτα δὲ εἶναι συνθετώτερα, διότι ἔχουσι καὶ τὰ ἴδια καὶ τὰ στοιχεῖα τῶν πρὸ αὐτῶν εἰδῶν, καὶ περιλαμβάνονται ἐν τοῖς ἀνωτέροις· ὅτι λοιπὸν ἀληθεύει περὶ τῶν ἀνωτέρων ἀληθεύει καὶ περὶ τῶν κατωτέρων, οὐχὶ δὲ τὸ ἀνάπαλιν· ὥστε ἡ λογικὴ αὕτη διαίρεσις ἢ κατάταξις, ὁ λογικὸς οὗτος σύνδεσμος τῶν ἐννοιῶν, καὶ ἐπομένως τῶν προτάσεων, οὐδὲν ἕτερον εἶναι οὐσιωδῶς ἢ σχετικὴ τις περιεκτικότης τῶν ἐννοιῶν, δὲν εἶναι ἀπλῶς σχέσις συνυπάρξεως ἢ διαδοχῆς, περιγραφῆ ἐν τόπῳ ἢ διήγησις ἐν χρόνῳ, ἀλλὰ τῶντι λογικῇ κατάταξις σχηματιζομένη κατὰ τὰς λογικὰς σχέσεις ταυτότητος καὶ ἑτερότητος, ἐνότητος καὶ ποιικιλίας, ὁμοιότητος καὶ διαφορᾶς, σχετικῆς ὑποταγῆς, ἐξαρτήσεως καὶ περιεκτικότητος, κατὰ τὰς ἀμοιβαίας σχέσεις μεταξὺ ἀρχῆς καὶ συνεπείας, αἰτίου καὶ ἀποτελέσματος, σκοποῦ καὶ μέσου. Καὶ ἐπειδὴ τὰς σχέσεις ταύτας προσδιορίζομεν δυνάμει τῆς ἐννοίας καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ὄντος, ἃς ἔχομεν ἐν τῷ λόγῳ, δικαίως ὀνομάζονται σχέσεις λογικαί, καὶ λογικὴ διαίρεσις ἢ προκειμένη κατάταξις. Αὕτη δὲ εἶναι ἡ βᾶσις τῆς θεωρίας τοῦ ὀρισμοῦ καὶ τοῦ συλλογισμοῦ.

§ 163. Κανόνες κυριώτεροι τῆς διαίρεσεως ταύτης εἶναι α'. ὅτι ὁ χαρακτηρ δι' οὗ γίνεται ἡ πρώτη διαστολή, πρέπει νὰ ἦναι φυσικός, ἐκφανῆς, σημαντικός, σταθερός, ὁ κυριώτερος καὶ θεμελιωδέστερος καί, εἰ δυνατόν, ἡ πηγὴ πάντων τῶν ἄλλων· β'. ὅτι ἡ διαίρεσις πρέπει νὰ ἦναι πλήρης, νὰ περιλαμβάνῃ, δηλαδή, ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ὑποκειμένου, ὥστε τὰ μέλη, ὁμοῦ λαμβανόμενα, νὰ ἐξισῶνται πρὸς τὸ ὅλον γ'. διακεκριμένη ἀκριβῶς, ὥστε τὰ μέλη, ἀμοιβαίως ἀποκλειόμενα, νὰ μὴ περιλαμβάνωνται ἐν ἀλλήλοις. δ'. βαθμιαία, νὰ μὴ ὑπερπηδᾷ δηλαδή τὰ διάμεσα εἶδη· ε'. καὶ οὐσιωδέστατον, κατὰ φύσιν καὶ ὄχι κατὰ τέχνην καὶ αὐθαίρετος, οἷα αἱ διαίρεσεις ὄντολογικῶν τινῶν συστημάτων τῆς μέσης καὶ τῆς νέας φιλοσοφίας.

164. Καθὼς δὲ γίνεται διαίρεσις καὶ ὑποδιαίρεσις, οὕτω δυνατόν νὰ γίνῃ καὶ ἐπιδιαίρεσις ὅταν τὰ αὐτὰ ἀντικείμενα, εἴτε συγκεκριμένα εἴτε ἀφηρημένα, θεωρῶνται ὑπὸ διαφόρους ὄψεις, λ.χ. οἱ ἄνθρωποι δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς ἰδιαιτέρας διαίρεσεις κατὰ τόπους, κατὰ χρόνους, κατὰ φυλάς, κατὰ τὰ ὕλικά, νοητικὰ ἢ ἠθικὰ αὐτῶν ἰδιώματα κτλ. ὡσαύτως αἱ ἰδέαι, αἱ πράξεις καὶ οἱ αἰδήποτε ἀντικείμενα τῆς φύσεως ἢ τῆς διανοίας.

§ 165. Ἐκ δὲ τῶν διαίρεσεων καὶ ὑποδιαίρεσεων προκύπτουσιν οἱ λογικοὶ ὅροι, γένος, εἶδος, ἄτομον, ἢ, κατὰ τοὺς ἀρχαίους, γένος,

εἶδος, διαφορά, ἴδιον καὶ συμβεβηκός, οὓς ὠνόμαζον πέντε καθόλου, ἢ πέντε φωνάς, καὶ περὶ ὧν διαλαμβάνει ἡ Εἰσαγωγή τοῦ Πορφυρίου. Ἀλλὰ τὰ τελευταῖα τρία φανερόν ὅτι δὲν εἶναι εἰμὴ χαρακτηρισ-
ρες διαφοροί, δι' ὧν τὰ ἄτομα ὑπάγονται ἢ μὴ εἰς τὰ εἶδη, καὶ ταῦτα εἰς τὰ γένη.

§ 166. Τούτων τεθέντων, νοεῖται σαφέστατα ἡ φύσις τοῦ λογικοῦ ὀρισμοῦ, εἰς ἃν περιοριζόμεθα, παραλείποντες τοὺς ἄλλους, περὶ ὧν ἀσχολοῦνται οἱ λογικογράφοι, καὶ οἵτινες ἢ δὲν εἶναι, ἀκριβῶς εἰπεῖν, ὀρισμοί, ἢ ἀνάγονται εἰς τὸ λογικόν. Ὁ λογικὸς ὀρισμὸς εἶναι πρότασις δηλοῦσα τὴν φύσιν τῶν ὄντων ἢ τῶν στοιχείων αὐτῶν διὰ τῶν γενικῶν καὶ εἰδικῶν αὐτῶν χαρακτήρων. Τῶντι, πᾶσα λογικὴ ἔννοια εἶναι γένος ἢ εἶδος ἢ ἄτομον, καὶ γνωστὸν ὅτι τὰ ὑπάλ-
ληλα εἶδη πρὸς μὲν τὰ πρὸ αὐτῶν εἶναι εἶδη, πρὸς δὲ τὰ ὑπ' αὐτὰ εἶναι γένη, ἄρα πρὸς γινῶσιν οἰουδήποτε εἶδους, ἀνάγκη νὰ προσδιορισθῇ τὸ γένος εἰς ὃ ἀνήκει, καὶ πρὸς γινῶσιν ἄτόμου, πράγματος, ἢ ὄντος ἢ ἀντικειμένου οἰουδήποτε, ἀνάγκη νὰ προσδιορισθῇ ἡ φύσις τοῦ εἶδους εἰς ὃ ὑπάγεται. Ὡστε ἐν ἐκάστῳ ὀρισμῷ δύο ἀπαιτοῦνται στοιχεῖα, τὸ γενικόν καὶ τὸ εἰδικόν, ἢ τὸ εἰδικόν καὶ τὸ ἀτομικόν· τοῦτο δὲ νοοῦσιν, ὅταν λέγωσιν, ὅτι ὁ ὀρισμὸς συνίσταται ἐκ γένους καὶ διαφορᾶς. Τὸ δὲ γένος ἢ τὸ εἶδος πρέπει νὰ ἦναι τὸ προσεχές, καὶ ἡ διαφορά, ἢ ἰδία τοῦ εἶδους ἢ τοῦ ἀτόμου.

§ 167. Ἐκ τούτων οἱ πρὸς μόρφωσιν ὀρθῶν ὀρισμῶν κανόνες· ὅτι ὁ ὀρισμὸς πρέπει νὰ ἀρμόζῃ εἰς μόνον τὸ ὀριζόμενον καὶ εἰς ὅλον τὸ ὀριζόμενον, ὅτι πρέπει νὰ ἀντιστρέφῃ, νὰ ἦναι σαφές, δηλαδή, διὰ προτέρων καὶ γνωριμωτέρων, νὰ ἦναι σύντομος κλ. Φανερόν δὲ ἐκ τούτων ἐπίσης, ὅτι ὑπάρχουσιν ἔννοιαι ἀνεπίδεκτοι ὀρισμοῦ, εἴτε καθό-
λίαν ἀπλαῖ, καὶ ὡς ἐκ τούτου μὴ ἀναγόμεναι εἰς ἄλλας, εἴτε καθό-
λίαν ἀτομικαὶ καὶ πολυσύνθετοι, καὶ ὅτι κυρίως ἐπίδεκτικαὶ ὀρι-
σμοῦ εἶναι αἱ γενικαὶ καὶ εἰδικαί. Φανερόν δ' ἐπίσης ὅτι, καθὼς αἱ κατατάξεις καὶ λογικαὶ διαιρέσεις εἶναι ἐπίδεκτικαὶ τελειοποιή-
σεως δι' ἀκριβεστέρας παρατηρήσεως καὶ ἐντελεστέρας ἐφαρμογῆς τῶν λογικῶν ἀρχῶν, ὡσαύτως μεγάλην τελειοποίησιν ἐπιδέχονται καὶ οἱ ἐξ αὐτῶν καὶ δι' αὐτῶν γινόμενοι ὀρισμοί. Εἶναι δὲ ἐπὶ τέ-
λους ἀναγκαῖον νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι, καθὼς τὸ ὄν εἶναι τρόπον
τινὰ πρότασις ζῶσα ἐν τῇ φύσει, οὕτως ὑπάρχει ἐν τῇ φύσει καὶ ἡ ἀληθῶς λογικὴ τῶν ὄντων κατάταξις, δι' ἧς ἡ καθολικὴ ἔννοια τοῦ ὄντος πραγματοποιεῖται συμπλεκομένη μετὰ τῆς μερικῆς ἐκά-
στου ὄντος ἐννοίας. Ἀλλὰ τὴν λογικὴν ταύτην κατάταξιν δὲν δυνά-
μεθα νὰ μορφώσωμεν ἐκ τῶν προτέρων διὰ τινος λογικῆς ἐξαγω-
γῆς, ὡς διῆσχυρίζονται οἱ ὄντολόγοι, ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ κατασκευά-

σωμεν ἐκ τῶν ὑστέρων, τῇ βοηθείᾳ τῆς παρατηρήσεως καὶ τῶν λογικῶν ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν, δι' ἔμφρονος ἀφαιρέσεως καὶ γενικεύσεως, ὡς παραγγέλλει ἡ ὀρθὴ φιλοσοφικὴ μέθοδος, διότι οὐδεμία ἀνθρωπίνη διαλεκτικὴ ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν θείαν διαλεκτικὴν τῆς φύσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ συλλογισμοῦ.

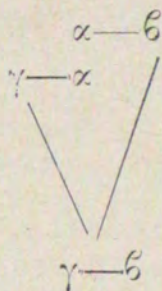
§ 168. Γινώσκοντες ἤδη τί εἶναι ἡ κατάταξις καὶ ὁ ὀρισμὸς, δυνάμεθα εὐκόλως νὰ νοήσωμεν τὴν φύσιν, τὴν ἰσχύν, τοὺς ὅρους καὶ τοὺς νόμους τοῦ συλλογισμοῦ. Ὁ συλλογισμὸς λαμβανόμενος καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν ὑπόστασιν καὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ ἔκφρασιν, εἶναι λόγος ἐν ᾧ, τεθειμένης προτάσεως τινὸς δι' ἑνὸς τῶν ὅρων αὐτῆς λαμβανομένου ὡς ὑποκείμενον ἢ κατηγορούμενον ἄλλης, ἔχομεν τὴν ἀπόδειξιν τρίτης προτάσεως, ἕνεκα τῆς σχετικῆς περιεκτικότητος τῶν ἐννοιῶν, καὶ δυνάμει τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ὑλικὴ παράστασις τοῦ συλλογισμοῦ παρέχει τέσσαρας συζυγίας, ὡς ἐν τῷ ἐπομένῳ διαγράμματι, ἐν ᾧ τὸ ὑποκείμενον καὶ τὸ κατηγορούμενον δηλοῦνται διὰ τῶν ψηφίων, α, β, γ.

A'.	B'.	Γ'.	Δ'.
α—β	α—β	α—β	α—β
γ—α	γ—β	α—γ	β—γ
γ—β	α—γ	γ—β	α—γ

§ 169. Ἐν ἐκάστη συζυγίᾳ τοῦ ἀνωτέρω διαγράμματος παρατηροῦμεν α'. τρεῖς προτάσεις, ὧν ἡ μὲν πρώτη λέγεται μείζων, ἡ δὲ δευτέρα, ἐλάσσων, ἀμφότεραι δὲ προκείμεναι, καὶ ἡ τρίτη συμπέρασμα· β. τρεῖς ὅρους, ὧν ἕκαστος δὲς λαμβάνεται ὡς ὑποκείμενον ἢ ὡς κατηγορούμενον καὶ ὁ μὲν ὅρος τῆς μείζονος ὁ λαμβανόμενος

μενος εἰς τὴν ἐλάσσονα λέγεται μέσος, οἱ δὲ ἄλλοι, ἄκρα· τὸ συμπέρασμα εἶναι ἡ ἔνωσις τῶν δύο ἄκρων· καὶ τὸ μὲν ἐν τῷ συμπεράσματι ὑποκείμενον, καθὸ ὅρος τῆς ἐλάσσονος, λέγεται ἐλάσσων ὅρος, τὸ δὲ κατηγορούμενον μείζων γ', ὅτι ὁ μέσος ὅρος εἶναι πάντοτε ἐν ταῖς δύο προκειμέναις, καὶ ἐν αὐταῖς ἐπίσης οἱ δύο τοῦ συμπεράσματος. δ'. ὅτι, ἵνα γίνῃ συμπέρασμα, πρέπει οἱ ὅροι νὰ διαμένωσι πάντοτε οἱ αὐτοί· ε'. ὅτι αἱ τέσσαρες αὗται συζυγίαι, αἵτινες λέγονται τὰ τέσσαρα σχήματα τοῦ συλλογισμοῦ, δ' ἀφέρουσιν ἀλλήλων καθ' ἣν ἔχει διάφορον θέσιν ἐν ταῖς προκειμέναις ὁ μέσος ὅρος. Τῶνόντι, ἐν τῷ Α'. σχήματι, ὁ μέσος ὅρος εἶναι ὑποκείμενον τῆς μείζονος καὶ κατηγορούμενον τῆς ἐλάσσονος, ἐν τῷ Β'. εἶναι κατηγορούμενον ἀμφοτέρων, ἐν τῷ Γ'. εἶναι ὑποκείμενον ἀμφοτέρων, καὶ ἐν τῷ Δ'. εἶναι κατηγορούμενον τῆς μείζονος καὶ ὑποκείμενον τῆς ἐλάσσονος. Ἐὰν δὲ τῶρα, ἀντὶ τῶν ἀνωτέρω συζυγιῶν τῶν ψηφίων, ὑποθέσωμεν προτάσεις γενικὰς καὶ μερικὰς, εἴτε καταφατικὰς εἴτε ἀποφατικὰς, καὶ συνδυάσωμεν τὰ τέσσαρα ταῦτα εἶδη τῶν προτάσεων πρὸς τὰ ἀνωτέρω σχήματα, ἔχομεν ἐκ τῶν διαφόρων τούτων συνδυασμῶν ἐξήκοντα τέσσαρας τρόπους συλλογισμοῦ, ὑπαγομένους εἰς τὰ διάφορα σχήματα κατὰ διάφορον ἀναλογίαν, ἀλλ' ὡς ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν προτάσεων καὶ τῶν σχημάτων, οὐ πάντας νομίμους καὶ λυσιτελεῖς.

§ 170. Πρὸς πλεοντέραν ἀνάπτυξιν τοῦ ὀρισμοῦ ἃς λάβωμεν ὡς παράδειγμα τὸ πρῶτον σχῆμα. Τὰς ἐν αὐτῷ προτάσεις δυνάμεθα νὰ διαγράψωμεν καὶ οὕτως·

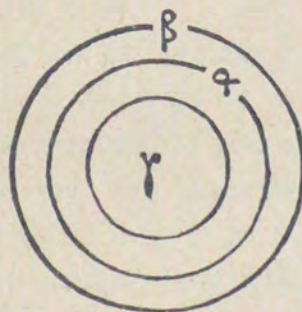

Κατὰ τὰς προτάσεις ταύτας ὁ ὅρος β ἀποδίδεται εἰς τὸν α, καὶ οὗτος εἰς τὸν γ, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀποδίδεται καὶ ὁ β εἰς τὸν γ. Αὕτη δὲ ἡ διὰ τῶν προτάσεων ἢ κρίσεων γινομένη ἀπόδοσις εἶναι ἀναγνώρισις σχέσεως μεταξὺ β καὶ α, α καὶ γ, δι' ἧς ὁ ὅρος β ἀποδίδεται ἐπὶ τέλους εἰς τὸν γ. Ἐὰν δὲ εἰς τὰ ψηφία, β α γ, ἀντικαταστήσωμεν τὰς λέξεις ζῶον, ἄνθρωπος, εὐρωπαῖος ἔχομεν τὸν

ἐξῆς συλλογισμὸν ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ζῶον, ὁ εὐρωπαϊὸς εἶναι ἄνθρωπος, ἄρα ὁ εὐρωπαϊὸς εἶναι ζῶον. Ἐὰν δὲ ἐνθυμηθῶμεν ὅσα εἴπομεν περὶ τῆς κατὰ γένη καὶ εἶδη κατατάξεως, θέλομεν ἰδεῖ ὅτι ἡ λέξις ἀπόδοσις εἶναι φιλοσοφικωτάτη, καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀφαιρέσιν, δι' ἧς ἡ κατάταξις. Τῶντι, διὰ τῆς ἀφαιρέσεως, μορφόνομεν τὰ εἶδη ζῶον, ἄνθρωπος, εὐρωπαϊὸς, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον εἶνε περιεκτικώτερον τοῦ δευτέρου, καὶ τοῦτο, τοῦ τρίτου, καὶ ἡ ἀπόδοσις τοῦ πρώτου εἰς τὸν δεύτερον, καὶ τούτου εἰς τὸν τρίτον, διὰ τῶν προτάσεων καὶ κρίσεων τοῦ συλλογισμοῦ, οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἡ ἀναγνώρισις καὶ ἔκφρασις τῆς μεταξὺ αὐτῶν σχέσεως τῆς περιεκτικότητος. Ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι ὁ ἀποδιδόμενος ὅρος ἢ τὸ κατηγορούμενον πρέπει νὰ ἔχη περισσοτέραν, ἢ τοῦλάχιστον τὴν αὐτὴν ἔκτασιν τοῦ εἰς ὃ ἀποδίδεται ὑποκειμένου. Ταῦτα πάντα λίαν φιλοσοφικῶς καὶ συντόμως ἐξέφρασεν ὁ πατήρ καὶ δημιουργὸς τῆς λογικῆς Ἀριστοτέλης διὰ τῶν ἐπομένων. "Ὅταν οὖν ὅροι τρεῖς οὕτως ἔχωσι πρὸς ἀλλήλους, ὥστε τὸν ἔσχατον ἐν ὅλῳ εἶναι τῷ μέσῳ, καὶ τὸν μέσον ἐν ὅλῳ τῷ πρώτῳ εἶναι ἢ μὴ εἶναι, ἀνάγκη τῶν ἄκρων εἶναι συλλογισμὸν τέλειον (Ἀνκλ. Προτ. Α. δ'). Τὴν θεωρίαν ταύτην ἐξέθηκεν ἐπίσης ὁ Εὐύληρος δ' αὐτῶν δύο τούτων κανόνων. α'. πᾶν ὅ,τι εἶναι ἐν τῷ περιεχομένῳ εἶναι καὶ ἐν τῷ περὶ ἔχοντι. β'. πᾶν ὅ,τι εἶναι ἐκτὸς τοῦ περιέχοντος εἶναι καὶ ἐκτὸς τοῦ περιεχομένου. ὕλικῶς δὲ παρέστησε δ' αὐτοῦ ἐξῆς διαγράμματος,

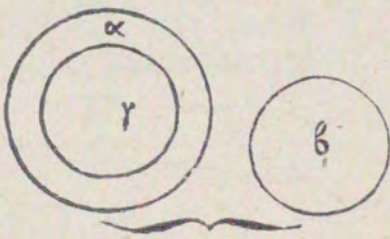
ἐξ οὗ κατανοεῖται σαφέστατα διατὶ οἱ ὅροι τοῦ συμπεράσματος γ — β λέγονται ὁ μὲν ὑποκείμενος γ , ἐλάσσων, ὁ δὲ κατηγορούμενος β , μείζων· καὶ ἐκ τῶν δύο προκειμένων, ἡ μὲν α — β μείζων, καθὼ ἔχουσα κατηγορούμενον τὸν ὅρον β , ἡ δὲ γ — α ἐλάσσων, καθ' ὃ ἔχουσα ὑποκείμενον

τὸν γ , καὶ διατὶ καὶ πῶς ὁ ὅρος α εἶναι πραγματικῶς μέσος μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων. Καὶ οὗτος μὲν εἶναι ὁ πρῶτος νόμιμος τρόπος τοῦ πρώτου σχήματος ἐκ τῶν γενικῶν καταφατικῶν προτάσεων συνιστάμενος, καὶ δ' αὐτοῦτο δηλούμενος διὰ τινος λέξεως, τρία ἔχουσης α (§ 153) οἷον λατινιστὶ *barbara*, καὶ ἑλληνιστὶ Γράμματα. Πρὶν δὲ εἴπωμεν περὶ τῶν τρόπων τοῦ τε πρώτου καὶ τῶν ἄλλων σχημάτων, ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσωμεν τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ ἡμετέρου ὀρισμοῦ τὸ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ταυτότητος ἀναφερόμενον.

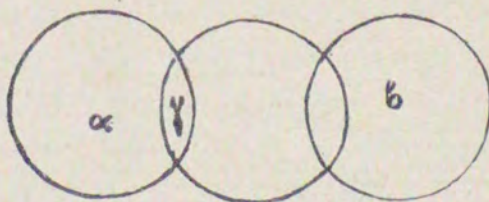
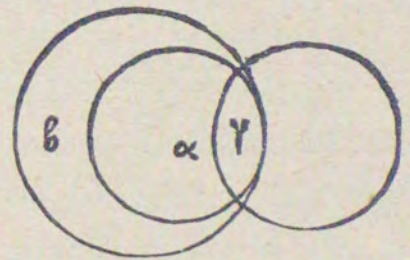
§ 171. Δυνάμει τῆς ἀρχῆς ταύτης, ἣν ἀρχόμενοι ἀπηντήσαμεν, πιστεύομεν (§ 22 καὶ 41) ὅτι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα δὲν δύναται ταυτοχρόνως νὰ ἦναι καὶ νὰ μὴ ἦναι, καὶ ἔκτοτε εἴπομεν ὅτι αὕτη εἶναι ἡ βᾶσις οἰουδήποτε συλλογισμοῦ καὶ ἀποδείξεως, καὶ διὰ τοῦτο καλεῖται ἀρχὴ κατ' ἐξοχὴν λογικὴ, ἢ ἄλλως ἀρχὴ τῆς ταυτότητος ἢ τῆς ἀντιφάσεως, διότι τὸ ἐναντίον εἶναι ἀντιφατικὸν καὶ φύσει ἀπαράδεκτον. Ἐὰν δὲ προσέξωμεν εἰς αὐτὴν τὴν κατασκευὴν τοῦ συλλογισμοῦ, πειθόμεθα εὐκόλως ὅτι ἡ ἀρχὴ αὕτη ἐν οἰωδήποτε συλλογισμῷ ὑπονοεῖται, καὶ διὰ τοῦτο εἴπομεν ἐν § 168 ὅτι, ἵνα γίνῃ συμπέρασμα, πρέπει οἱ ὅροι νὰ διαμείνωσι πάντοτε οἱ αὐτοὶ καὶ τῶντοι, ἐὰν ἀλλοιωθῇ εἴτε ὁ μείζων, εἴτε ὁ μέσος, εἴτε ὁ ἐλάσσων, παύει ἢ μεταξὺ αὐτῶν σχέσις τῆς περιεκτικότητος ἢ συνάπτουσα αὐτοὺς καὶ παράγουσα τὸ συμπέρασμα.

§ 172 Ὁ δὲ δεύτερος τρόπος τοῦ πρώτου σχήματος συνίσταται ἐκ γενικῆς ἀποφατικῆς, γενικῆς καταφατικῆς καὶ γενικῆς ἀποφατικῆς, καὶ δηλοῦται διὰ τοῦ θέασι· παρίσταται δὲ ὑλικῶς διὰ τοῦ ἐξῆς διαγράμματος,

τούτέστιν, οὐδὲν α εἶναι β, πᾶν γ, εἶναι α, ἄρα οὐδὲν γ εἶναι β. Ὁ τρίτος ἔχει μίαν γενικὴν καταφατικὴν, καὶ δύο μερικὰς καταφατικὰς, καὶ δηλοῦται διὰ τοῦ σανίδι· ὑλικῶς δὲ παρίσταται διὰ τοῦ ἐπομένου διαγράμματος,

δηλαδή, πᾶν α εἶναι β, γ τι εἶναι α, ἄρα γ τι εἶναι β. Τελευταῖον ὁ τέταρτος ἔχει γενικὴν ἀποφατικὴν τὴν πρώτην, τὰς δὲ ἑτέρας δύο μερικὰς, τὴν μὲν καταφατικὴν, τὴν δὲ, ἀποφατικὴν, καὶ δηλοῦται διὰ τοῦ τεχνικός, ὑλικῶς δὲ παρίσταται διὰ τοῦ ἐξῆς διαγράμματος,

δηλαδή, οὐδὲν α εἶναι β, γ τι εἶναι α, ἄρα, γ τι δὲν εἶναι β. Καὶ οὔτοι μὲν εἶναι οἱ μόνοι νόμιμοι τρόποι τοῦ πρώτου σχήματος, ἐν ᾧ ὁ μέσος ὅρος εἶναι ὑποκείμενον τῆς μείζονος

καὶ κατηγορούμενον τὰς ἐλάσσονος. Εὐκόλον δὲ κατὰ πάσας τὰς ἀνωτέρω προτάσεις ν' ἀντικατασταθῶσιν εἰς τοὺς ὅρους α, β, γ,

γένη, εἶδη καὶ ἄτομα. Παρατηρητέον προσέτι, ὅτι καθ' ὅλους τοὺς τρόπους τούτους ὁ συλλογισμὸς γίνεται δυνάμει τῆς ἀλλήλων περιεκτικότητος ἢ μὴ τῶν ὄρων, καὶ ὅτι τὸ συμπέρασμα αὐτῶν εἶναι πρότασις ἐν μὲν τῷ α' γενικὴ καταφατικὴ, ἐν δὲ τῷ β'. γενικὴ ἀποφατικὴ, καθὼς ἐν τῷ γ'. μερικὴ καταφατικὴ, καὶ ἐν τῷ δ'. μερικὴ ἀποφατικὴ. Ἐπειδὴ δὲ παρὰ τὰ τέσσαρα ταῦτα εἶδη τῶν προτάσεων ἄλλα δὲν ὑπάρχουσιν, ἔπεται ὅτι πάντες οἱ νόμιμοι τρόποι καὶ τὰ συμπεράσματα τῶν τριῶν ἄλλων σχημάτων πρέπει ν' ἀνάγονται εἰς τοὺς τρόπους καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ πρώτου. Γίνεται δὲ ἡ ἀναγωγή διὰ τῆς ἀντιστροφῆς τῶν ὄρων περὶ ἧς εἵπομεν ἐν § 159. Καὶ ἔχουσι μὲν νομίμους τρόπους, τὸ δεύτερον σχῆμα τέσσαρας, τὸ τρίτον πέντε, καὶ τὸ τέταρτον, ἕξ, οὓς παριστώσιν οἱ λογικογράφοι δι' ἀναλόγων ψηφίων καὶ διαγραμμάτων, καὶ περὶ ὧν κρίνομεν περιττὸν νὰ διαλάβωμεν ἐν ἐκτάσει, καθ' ὅσον ἡ λεπτομερὴς μελέτη τῶν τρόπων τούτων σπανίως χρησιμεύουσα πρὸς διάκρισιν τῆς ἀληθείας τῶν συλλογισμῶν καὶ λογικὴν τοῦ πνεύματος ἀσκησιν, δύναται, ν' ἀποβῇ ἀπλῶς σχολαστικὴ, καὶ ν' ἀποξηράνη τὸν νοῦν. Ἀρκεῖ μόνον νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ ὀρθότης τῶν συλλογισμῶν ἐξαρτᾶται πρὸ πάντων ἐκ τῆς ἀκριβείας τῶν παρατηρήσεων, ἐκ τῆς εἰς αὐτὰς καταλλήλου ἐφαρμογῆς τῶν λογικῶν ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν πρὸς μὀρφωσιν ἀληθῶν καὶ ἐλλόγων κατατάξεων, δικαιρέσεων καὶ ὀρισμῶν, διότι ἐκ τούτων καὶ διὰ τούτων γίνονται καὶ οἱ ὀρθοὶ συλλογισμοί.

§ 173. Ἐκ δὲ τοῦ πίνακος τῶν ἐν ἐκάστῳ σχήματι νομίμων τρόπων, οἵτινες ἀνάγονται καθ' ἃ εἵπομεν, εἰς τοὺς ἐν τῷ πρώτῳ, προκύπτει, ὅτι εἰς πάντα συλλογισμὸν μία τοῦλάχιστον τῶν προκειμένων πρέπει νὰ ἦναι γενικὴ, καὶ ὅτι τὸ συμπέρασμα ἔπεται, ὡς λέγουσιν, εἰς τὸ ἀσθενέστερον μέρος, δηλαδή, ἐὰν μία ἦναι ἀποφατικὴ, εἶναι ἀποφατικόν, καὶ ἐὰν μερικὴ, μερικόν. Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ κανόνος τούτου θαυμασίως ἐξέφερον ὁ Ἀριστοτέλης διὰ τῶν ἐπομένων· ἐτι δὲ ἐν ἅπαντι δεῖ κατηγορητικόν τινα τῶν ὄρων εἶναι καὶ τὸ καθ' ὅλου ὑπάρχειν (Ἀναλ. Πρῶτ. Α'. κθ'.) Εἰς τοῦτον δὲ τὸν κανόνα ἀνάγονται ἐπὶ τέλους καὶ οἱ πολλοὶ ἐκεῖνοι, εἴτε ὀκτῶ εἴτε πλείονες εἴτε ἐλάσσονες, περὶ ὧν διαλαμβάνουσιν οἱ λογικογράφοι. Οὗτος δὲ προκύπτει ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ συλλογισμοῦ, ἐξ ἧς ἐπίσης προκύπτει ὅτι ὁ συλλογισμὸς εἶναι μᾶλλον μέσον ἀποδείξεως ἢ ἀνακαλύψεως τῆς ἀληθείας, καθότι στηρίζεται ἐπὶ τῆς σχετικῆς περιεκτικότητος τῶν ἐννοῶν, καὶ αὕτη προκύπτει ἐκ τῆς κατατάξεως, ἧτις εἶναι προῖὸν τῆς ἐλλόγου παρατηρήσεως καὶ ἀφαιρέσεως

Καὶ μόνον ὅταν ἡ λογικὴ κατάταξις ἀντιστοιχῇ πρὸς τὴν φυσικὴν, ὅτε, δηλαδή, ἀνεκαλύψαμεν τὸ ἀληθές, τότε ὁ ἡμέτερος συλλογισμὸς δύναται νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς ἐξήγησιν τῆς φύσεως, ἐν ἣ ἐπίσης τελεῖται οὕτως εἰπεῖν ἀδιάκοπος συλλογισμὸς διὰ τῆς συνυπάρξεως καὶ ἐνεργείας καὶ παραγωγῆς τῶν ὄντων.

§ 174. Περὶ δὲ τῶν τροπικῶν λεγομένων συλλογισμῶν, παρατηρητέον, ὅτι πάντες οἱ τρόποι τῶν προτάσεων ἀνάγονται εἰς τὴν κατάφασιν ἢ τὴν ἀπόφασιν, αἵτινες ἐνίοτε δὲν εἶναι ἀπλᾶ ἄλλὰ σύνθετοι ἢ συμπεπλεγμένοι, ἢ μετὰ τινος προσδιορισμοῦ, ἢ ἐνδεχόμενα, ἢ πραγματικά, ἢ ἀναγκαῖα, ἢ ἐφ' ὄρω, ἢ ὑποθετικά. Καὶ ἐπεὶ δὴ πᾶν αὐτὰ στοιχεῖα ταῦτα δύναται νὰ εἰσέλθῃσιν εἰς τὰς προτάσεις τῶν συλλογισμῶν, ἔχομεν ἐντεῦθεν τοὺς τροπικοὺς λεγομένους συλλογισμοὺς· διὰ δὲ τῶν τρόπων τούτων οὔτε ἡ φύσις αὐτῶν ἀλλοιοῦται οὔτε νέοι κανόνες εἶναι ἀναγκαῖοι, ἀλλὰ μεγαλειτέρῃ προσοχῇ ἀπαιτεῖται κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἤδη ἐκτεθέντων.

§ 175. Ὡσαύτως οἱ περὶ τῆς εὐρέσεως τοῦ μέσου ὅρου τιθέμενοι κανόνες ἀνάγονται εἰς τὰς ἤδη ἀναπτυχθείσας θεωρίας, διότι ὁ μέσος ὅρος, ὁ περιεχόμενος ἐν τῷ μείζονι καὶ περιέχων τὸν ἐλάσσονα, συνδέεται πρὸς ἀμφοτέρους διὰ τινος σχέσεως περιεκτικότητος· ὥστε, ἔχοντες τὰ δύο ἄκρα, ἵνα εὕρωμεν τὸν μεταξὺ αὐτῶν μέσον, πρέπει νὰ ἴδωμεν εἰς ποῖα εἶδη ἢ γένη ὑπάγονται τὰ ἄκρα ταῦτα, καὶ ἐὰν μεταξὺ τῶν εἰδῶν καὶ γενῶν τούτων ὑπάρχει ἐκείνη ἡ σχέση, δι' ἧς ἔ ἐρὸς τις ὅρος περιλαμβάνεται ἐν τῷ μείζονι καὶ περιλαμβάνει τὸν ἐλάσσονα. Τοῦτο δηλοῖ ὅτι πρέπει νὰ προσδράμωμεν εἰς τὴν κατάταξιν φαινομένων καὶ ἐννοιῶν, ζητοῦντες τὰ ἐπόμενα, τὰ ἡγούμενα, τὰ ὅμοια, τὰ ἐναντία, τὰ αἴτια, τὰ ἀποτελέσματα, πάντα δηλαδή τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν καὶ δι' ὧν γίνονται λογικαὶ κατατάξεις. Ὡστε πρὸς εὐρεσιν τοῦ μέσου ὅρου ἀπαιτεῖται ἀκρῶς παρατήρησις καὶ ἔλλογος ἀφαίρεσις, ἐπειδὴ διὰ τούτων καὶ οὐχὶ ἄλλως γίνεται πᾶσα κατάταξις.

§ 176. Τελευτῶν ἡ θεωρία τοῦ συλλογισμοῦ καταδεικνύει τρόπον τινὰ δι' ἀντανάκλασεως καὶ τὴν θεωρίαν τῶν σοφισμάτων, διότι οὔτοι δὲν εἶναι εἰμὴ συλλογισμοὶ ἐλλειμματώδεις. Τὸ δὲ ἔλλειμμα τοῦ συλλογισμοῦ δύναται νὰ προέλθῃ ἢ ἐκ τοῦ τύπου ἢ ἐκ τῆς ὕλης αὐτοῦ. Καὶ ὡς μὲν πρὸς τὸν τύπον, ἤδη ἠξεύρομεν ποῖος ὁ ὀρθὸς τοῦ συλλογισμοῦ τύπος κατὰ τοὺς ὅρους, τὰς προτάσεις, τὰς συζυγίας τούτων, τὰ σχήματα καὶ τοὺς νομίμους τρόπους ἐκάστου σχήματος. Ὡς δὲ πρὸς τὴν ὕλην, οἱ περὶ εὐρέσεως τοῦ μέσου ὅρου κανόνες βοηθοῦσιν εἰς ἀνακάλυψιν τῶν σοφισμάτων καὶ τῶν πηγῶν αὐτῶν αἵτινες ἐξ ἀνάγ-

κης ἀνάγονται εἰς μίαν καὶ μόνην, εἰς τὸ μὴ ὀρθὸν τῆς κατατάξεως. Εἰς τοῦτο ἀνάγεται τῶντι καὶ τὸ ἐν ἀρχῇ αἰτεῖσθαι, καὶ ἡ ἐλέγχου ἀγνοία, καὶ τὸ ἐξ ἀτελοῦς ἀπαριθμήσεως, καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι αἰτίαι καὶ πηγαὶ σοφισμάτων, περὶ ὧν λίαν λεπτομερῶς διαλαμβάνουσιν οἱ λογικογράφοι.

§ 177. Τούτων τεθέντων, οὐδόλως εἶναι δύσκολον γὰρ νοήσωμεν τί εἶναι τὸ ἐνθύμημα, ὁ σωρείτης, τὸ δίλημμα, τὸ ἐπιχείρημα, ὁ προσυλλογισμὸς, ὁ ἐπισυλλογισμὸς καὶ τὸ παράδειγμα, διότι πάντες οἱ ὅροι οὗτοι σημαίνουσι συλλογισμὸν ἢ συντετμημένον, ἢ παρατεταμένον, ἢ συνδεδεμένον πρὸς ἄλλους, ἐνὶ λόγῳ, λογικοῦς συνδυασμούς, οἵτινες δὲν εἶναι εἰμὴ διάφοροι ποικιλίαι ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τύπου.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΚΑΛΟΛΟΓΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Καλολογίας καὶ τῶν ἔσω-
τερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων.*

§ 178. Καθὼς ἀντικείμενον τῆς Λογικῆς εἶναι ἡ πρὸς τὸ ἀληθὲς σχέσις τῶν νοητικῶν δυνάμεων καὶ πρὸ πάντων τοῦ λόγου, ὡσαύτως τῆς Καλολογίας εἶναι ἡ πρὸς τὸ καλὸν σχέσις τῶν δυνάμεων τούτων καὶ πρὸ πάντων τῆς φαντασίας (§ 3 καὶ 101). Τὸ καλὸν εἶναι στοιχεῖον ἀχώριστον τῆς νοητικῆς ἐνεργείας τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας. Καὶ ὅμως διίσχυρίζονται τινες, ὅτι τὸ ἀντικείμενον τοῦτο εἶναι ἀνεπίδεκτον ἐπιστημονικῆς θεωρίας, διότι εἶναι φύσει ἀόριστον καὶ σχετικόν, καὶ διότι ἡ ἐγείρουσα τὴν ποίησιν τοῦ καλοῦ ἔμπνευσις καὶ ἡ ἐπὶ τῶν ἀντιλαμβανομένων αὐτοῦ ἐντύπωσις ἀποτέλεσμα οὔσαι τῆς ἐλευθερίας ἀφ' ἑνός, καὶ τοῦ αἰσθήματος ἀφ' ἑτέρου, δὲν δύνανται νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς τοὺς γενικοὺς καὶ σταθεροὺς νόμους οἵτινες εἶναι ἴδιοι οἷα δὴποτε ἐπιστήμης. Ἀλλὰ πρὸς ταῦτα ἀπαντῶμεν, ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀντικείμενον δὲν εἶναι τόσον ἀόριστον ὥστε νὰ μὴ παρέχη γενικοὺς τινὰς χαρακτῆρας, τοὺς ὁποίους δύναται νὰ ἐκδηλώσῃ ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία· καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι, ὅτι μία καὶ ἡ αὐτὴ λέξις ἐφαρμόζεται εἰς ἀντικείμενα τοσοῦτον διάφορα ἀλλήλων, ὥστε ἐν πᾶσι πρέπει νὰ ὑπάρχῃ κοινόν τι στοιχεῖον δικαιολογοῦν τὴν ταυτότητα τῆς ἐκφράσεως· οὐδὲ εἶναι τοσοῦτον σχετικόν ὥστε περὶ τινῶν τοῦλάχιστον ἐκ τῶν στοιχείων αὐτοῦ νὰ μὴ συμφωνοῦσιν οἱ ἄνθρωποι πάντοτε καὶ πανταχοῦ, πλην ὀλιγίστων ἐξαιρέσεων, αἵτινες καὶ ἐντεῦθα ἐπιβεβαιοῦσι τὸν κανόνα. Ἐὰν δὲ ἡ ἔμπνευσις καὶ ἡ ἐντύπωσις τοῦ καλοῦ ἀπαιτοῦσιν ἐλευθερίαν, καὶ ὑπάρχοντα εἰς τὸ αἰσθημα, δὲν ἀποκλείουσι διὰ τοῦτο

τὸν λόγον ὅστις καὶ ρυθμίζει τὴν ποίησιν τοῦ καλοῦ, καὶ ἐπικυροῖ ὀριστικῶς τὴν περὶ αὐτοῦ κρίσιν.

§ 179. Ἡ δὲ περὶ καλοῦ πραγματεία ἐξ ἀνάγκης περιλαμβάνει τὴν ἀνάλυσιν αὐτῆς τῆς ἐννοίας τοῦ καλοῦ, τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰς συγγενεῖς ἐννοίας τοῦ ὑψηλοῦ, τοῦ χαρίεντος, τοῦ γελοίου, τὴν θεωρίαν τοῦ τε φυσικοῦ καὶ τοῦ τεχνητοῦ καλοῦ, τὴν θεωρίαν τῆς ποιήσεως τοῦ καλοῦ ἢ τῆς καλλιτεχνίας, τῶν διαφόρων τεχνῶν κατ' εἶδος, καὶ τῆς ἱστορικῆς αὐτῶν ἀναπτύξεως, περὶ ὧν θέλομεν ἀναφέρει ἐνταῦθα μόνον ὅσα ἐπιτρέπει ἡ φύσις τοῦ παρόντος πονήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ καλοῦ.

§ 180. Πρὸς μὲν ὁμοίως ἀκριβοῦς ὀρισμοῦ τοῦ καλοῦ ἀνάγκη γὰρ μεσαχειρισθῶμεν τὴν αὐτὴν μέθοδον τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως, δι' ἧς κατεσκευάσαμεν ἄχρι τοῦδε πᾶσαν φιλοσοφικὴν θεωρίαν. Ἐὰν δὲ παρατηρήσωμεν ποίους χαρακτῆρας ἔχει ἡ ἐν ἡμῖν ἐννοία τοῦ καλοῦ, εὐρίσκομεν ὅτι εἶναι γενικὴ, διότι ἔχει ὑπ' αὐτὴν τὰ διάφορα εἶδη, οἷον τὸ φυσικὸν καὶ τὸ τεχνητὸν καλόν, ὑποδιαιρούμενα ἀμφοτέρω εἰς ἄλλα, τὸ πραγματικὸν καὶ τὸ ἰδανικόν, τὸ ἀπόλυτον καὶ τὸ σχετικόν· ἄρα πρέπει γὰρ περιέχει στοιχεῖον κοινὸν εἰς πάντα ταῦτα συνενούμενον μετὰ τοῦ μερικοῦ δι' οὗ εἰδοποιούνται. Ἀδύνατον δὲ πάντα τὰ καλὰ ταῦτα γὰρ μὴ ἦναι ὄντα ἢ στοιχεῖα ὄντων, εἴτε ἐν τῇ φύσει ὑπάρχοντα εἴτε ἐν τῇ τέχνῃ· ἄρα τὸ καλόν πρέπει γὰρ ἦναι ἰδιαίτερός τις χαρακτῆρ τοῦ ὄντος καὶ τῶν στοιχείων αὐτοῦ. Τὸ δὲ ὄν, εἴτε καθὸ ἐννοία τοῦ λόγου εἴτε καθὸ πραγματικότης θεωρούμενον, εἶναι ὑπόστασις, μορφή καὶ σχέσις ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, ὑποκείμενα εἰς τινὰ τάξιν, ἣν ἐν μὲν τῷ πνεύματι συνιστῶσιν αἱ ἀρχαὶ τοῦ λόγου, ἐν δὲ τῇ φύσει οἱ νόμοι τοῦ κόσμου· ἄρα τότε εἶναι τὸ ὄν καὶ λέγεται καλόν, ὅταν καὶ κατὰ τὰ πέντε στοιχεῖα αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν τάξιν εἰς ἣν ὑπόκεινται, ἔχη ἐκείνον τὸν χαρακτῆρα, καὶ παράγῃ ἐκείνην τὴν ἐντύπωσιν, ὧν ἕνεκεν θεωροῦμεν αὐτὸ καλόν. Ἡ τάξις καθ' ἣ εἴπομεν ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ καὶ τῇ Λογικῇ, εἶναι συνδυασμὸς αἰτίων, μέσων καὶ τελῶν καὶ ταύτην ἔχομεν ὡς λογικὴν

ἐννοίαν ἐν τῷ πνεύματι, καὶ ἀνακαλύπτομεν ἐν τῇ φύσει, ἐπαγόμενοι εἰς αὐτὴν διὰ τῆς ἐννοίας καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου. Ἐκ ταύτης ἀναγνωρίζομεν, ὅτι τὰ ὄντα πάντα ἔχουσιν αἷτιον καὶ σκοπὸν καὶ μέσα πρὸς πραγματοποιήσιν τοῦ σκοποῦ. Ταῦτα δὲ τὰ μέσα εἶναι αἱ ἐκ τῆς ὑποστάσεως ἐξερχόμεναι ιδιότητες καὶ ποιότητες καὶ δυνάμεις τῶν ὄντων, ἡ μορφή, ἡ ὄντοτης αὐτῶν, ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ ἀναπτυσσόμεναι καὶ ἀποτελοῦσαι τὴν ἰδίαν ἐκάστου ὄντοτητα. Ταύτην δὲ ὀνομάζομεν καλὴν, ὅταν κατὰ τὴν ἰδίαν φύσιν ὑπερέχη, ὅταν δηλαδὴ πληρέστερον καὶ ἐντελέστερον ἐκπληροῖ τὸν σκοπὸν τῆς τάξεως· ἄρα τὸ καλὸν εἶναι ὑπεροχὴ ὄντοτητος. Ἐὰν δὲ τὸν ὀρισμὸν τοῦτον ἐφαρμόσωμεν εἰς ὅλα τὰ εἶδη τοῦ καλοῦ, ὧν ἐμνήσθημεν ἀνωτέρω, θέλομεν ἰδεῖ ὅτι πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἀληθεύει ὥστε κατὰ τοὺς κανόνας τοῦ ὀρθοῦ ὀρισμοῦ (§ 163) ἀρμόζει εἰς ὅλον καὶ εἰς μόνον τὸν ὀριζόμενον.

§ 181. Ἐὰν τὸ καλὸν εἶναι ὑπεροχὴ ὄντοτητος, πρέπει νὰ ἔχη πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ ὄντος ἢ μᾶλλον στοιχεῖα ἀντίστοιχα πρὸς αὐτὰ καὶ πρὸς τὴν καθολικὴν τάξιν τῶν ὄντων, ἀλλ' ἐν τινι κατὰ τὴν ἰδίαν ἐκάστου φύσιν βαθμῶ ὑπεροχῆς εἰς ἃν ὑφίσταται αὐτὸ τὸ καλόν. Καὶ πρὸς μὲν τὴν ὑπόστασιν τοῦ ὄντος τὴν περιέχουσαν τὴν ἀρχήν, τὸ αἷτιον, τὸν λόγον τῶν προσόντων καὶ φαινομένων, καὶ ἐν ἧ κεῖται ἐπομένως αὐτὴ ἢ ἀλήθεια τῶν ὄντων, ἀντιστοιχεῖ ἡ ὑπόστασις τοῦ καλοῦ, ἥτις εἶναι τοιαύτη ὅταν ἔχη τοὺς ἰδίους χαρακτῆρας τῆς ἐνότητος, ταυτότητος, καὶ ἐνεργείας, (§ 7—10) ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην, ὅταν ᾖ ἡναι, δηλαδὴ, ὑπέροχος, ὑψηλὴ καὶ ἀνωτάτη ἀλήθεια· καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο εὐρίσκομεν εἰς πάντα τοῦ καλοῦ τὰ εἶδη. Πρὸς δὲ τὴν μορφήν, ἐξωτερικευσιν οὔσαν καὶ δῆλωσιν καὶ φανέρωσιν τῆς ὑποστάσεως ἀντιστοιχεῖ ἐν τῷ καλῷ ἡ ἔκφρασις, ὅταν ᾖ ἡναι μορφή ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην μορφήν, δυνατὴ, πλήρης, ζωηρά, διαφανὴς καὶ ἐντελής, ὅ ἐστιν ὑπέροχος. Πρὸς δὲ τὴν σχέσιν ἀντιστοιχεῖ ὡσαύτως ἡ μετὰξὺ ὑπέροχου ἀληθείας καὶ ὑπέροχου ἐκφράσεως κατάλληλος καὶ ἀδιάρρηκτος σχέσις ὑπερέχουσα καὶ αὕτη κατὰ τὰ ἴδια αὐτῆς στοιχεῖα. Τέλος, πρὸς μὲν τὸν χρόνον ἀντιστοιχεῖ ὁ ρυθμὸς, πρὸς δὲ τὸν τόπον, ἡ συμμερία. Καὶ ὁ μὲν χρόνος, καθ' ἑαυτὸν καὶ ἀπολύτως θεωρούμενος, εἶναι εἰς καὶ ἀδιαίρετος· ὥστε πρὸς τὸ ἄπειρον ἃν πάντα τὰ πρὸς ἡμᾶς διαδοχικὰ εἶναι ταυτόχρονα, σχετικῶς δὲ πρὸς ἡμᾶς καὶ τὰ ἐν αὐτῷ φαινόμενα θεωρούμενος, διαιρεῖται ἐξ ἀνάγκης, καὶ τότε εἶναι ὑπέροχος, ὅταν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ διαιρέσει ἀναβιβάζεται εἰς τὴν ἰδίαν ἐνότητα, καὶ διατηρῇ αὐτὴν διαιρούμενος εἰς μέρη ἰσόχρονα καὶ περιοδικῶς ἐπαναλαμβανόμενα, ὅπερ

εἶναι τὸ πρωταρχικὸν στοιχεῖον τοῦ ἐν τῇ φύσει καὶ ἐν τῇ τέχνῃ ῥυθμοῦ ἀπείρων συνδυασμῶν ἐπιδεικτικόν. Ὡσαύτως καὶ ὁ τόπος, εἰς καὶ ἀδικίρετος, ὅταν θεωρῆται καθ' ἑαυτὸν, ἀπολύτως καὶ ἐν τῷ Θεῷ, πρὸς ὃν πάντα συνυπάρχουσιν ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ σημείῳ, διακίρεται, ὡς πρὸς ἡμᾶς καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἀντικείμενα, εἰς μέρη, καὶ τότε εἶναι ὑπέροχος, ὅταν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ διακίρεσει διατηρεῖ τὴν ἰδίαν ἐνότητα ἐξ ἴσων καὶ ἀντιστοίχων μερῶν συνιστάμενος· καὶ καθὼς ὁ ῥυθμὸς εἶναι ἰσοχρονία ἐν περιόδῳ, παρομοίως ἢ ἐν τοῖς ἴσοις καὶ ἀντιστοίχοις ἰσοτοπία εἶναι τὸ πρωταρχικὸν τῆς συμμετρίας στοιχεῖον. Ὡστε ἐν ἀμφοτέροις ὑπάρχει ἐσωτερικὴ ἐνότης διήκουσα δι' ὅλων τῶν μερῶν καὶ συνάπτουσα αὐτὰ συμφώνως πρὸς τὴν φύσιν τῆς ὑποστάσεως. Περιττὸν δὲ γὰρ προσθέσωμεν ὅτι ὁ ῥυθμὸς καὶ ἡ συμμετρία εἶναι δύο μεγάλοι νόμοι διέποντες πάντα τὰ ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ φαινόμενα τοῦ κόσμου. Τέλος, πρὸς τὴν τάξιν εἰς ἣν ὑπόκεινται, ἣν ἐκφράζουσι καὶ πραγματοποιοῦσι τὰ ὄντα, ἀντιστοιχεῖ ἐν τῷ καλῷ τὸ ἰδανικόν, ὅπερ, ὡς ἤδη ὠρίσαμεν αὐτὸ (§ 71), εἶναι ἡ ὑπέροχῃ ἢ ἡ ἐντέλεια τῆς λογικῆς τάξεως. Καὶ ἐπειδὴ ἡ τάξις αὕτη εἶναι ἀνωτάτη ἀλήθεια, τὸ στοιχεῖον τοῦτο τοῦ καλοῦ τὸ ἰδανικὸν ὀνομαζόμενον, μετ' αὐτῆς τῆς ὑποστάσεως τοῦ καλοῦ ταυτίζεται, καὶ ὁ αὐτοῦ ὠρίσαν τινες τὸ καλὸν ἐκφρασιν τοῦ ἰδανικοῦ διὰ τοῦ πραγματικοῦ. Καὶ τῶντι ἐὰν ἀφ' ἐνὸς θεωρήσωμεν τὸ ἰδανικὸν ἀναγόμενον εἰς αὐτὴν τὴν ὑπόστασιν τοῦ καλοῦ, καὶ τὴν μορφήν, τὴν σχέσιν, τὸν ῥυθμὸν καὶ τὴν συμμετρίαν, βλέπομεν εὐκόλως ὅτι πάντα τὰ πραγματικὰ ταῦτα στοιχεῖα δὲν εἶναι εἰμὴ στοιχεῖα ἐκφράσεως αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τινων συγγενῶν πρὸς τὸ καλὸν ἐννοιῶν

§ 182. Τὸ ὑψηλόν, κατὰ τινάς, εἶναι μὲν ἐννοια σχετιζομένη πρὸς τὸ καλόν, ἀλλ' ἔχουσα στοιχεῖα καὶ μέσα ἐκφράσεως καὶ ἀποτελέσματα ἴδια καὶ μέχρι τινὸς ἀντίθετα πρὸς τὰ τοῦ καλοῦ. Ἀλλ'

ἐάν εἶναι εἶδος καλοῦ, πρέπει νὰ ἔχη τὸν γενικὸν χαρακτῆρα τοῦ καλοῦ μετὰ τινῶν ἰδίων συνηνωμένον, καὶ διὰ τούτων νὰ διακρίνηται τῶν ἄλλων τοῦ αὐτοῦ γένους εἰδῶν. Μεταξὺ δὲ τῶν στοιχείων τοῦ καλοῦ παρατηροῦμεν τινὰ σχετιζόμενα μᾶλλον πρὸς τὸ πεπερασμένον, καὶ τινὰ ἄλλα μᾶλλον σχετιζόμενα πρὸς τὸ ἄπειρον· εἶναι δὲ ταῦτα τὸ ἄπειρον τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου, τὸ ἰδανικὸν καὶ ἡ τῆς ὑποστάσεως τοῦ καλοῦ ἀλήθεια, ἅτινα, ὡς εἴπομεν, μέχρι τινὸς ταυτίζονται, καὶ δύνανται νὰ ὀνομασθῶσι τὸ στοιχεῖον τοῦ ἀπείρου. Ὑψηλὸν δὲ εἶναι, καθ' ἡμᾶς, ἐκεῖνο τὸ εἶδος τοῦ καλοῦ ἐν ᾧ ὑπερτερεῖ τὸ στοιχεῖον τοῦ ἀπείρου. Διὰ τοῦτο παράγει ἡδονήν, ἀλλὰ μᾶλλον σοβαρὰν καὶ ἐμβριθῆ καὶ τινὰ ἐκπληξίν καὶ θαυμασμόν, καὶ ἀποτείνεται μᾶλλον πρὸς τὸν λόγον καὶ τὴν φαντασίαν ἢ πρὸς τὴν αἴσθησιν καὶ τὴν καρδίαν.

§ 183. Τὸ δὲ χαρίεν εἶναι καὶ τοῦτο εἶδος καλοῦ ὑπαγόμενον, ὡς αὐτὴ ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως δηλοῖ, εἰς τὸ ἠθικὸν καλόν· τὸ δὲ ἠθικὸν καλὸν εἶναι κατὰ τὸν ἡμέτερον ὀρισμόν, ὑπέροχος ἠθικότης σύμφωνος καθ' ὅλα πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον. Ἀλλ' αὐτὴ πάλιν ἡ ἐτυμολογία μᾶς ὀδηγεῖ ἵνα κατανοήσωμεν, ὅτι τὸ εἶδος τοῦ ἠθικοῦ καλοῦ πρέπει νὰ παρεχῆ ἰλαρὸν τι αἴσθημα ἀγάπης πρὸς τὸ ἀγαθόν, δηλαδή, ἰλαρὰν τινὰ εὐμένειαν, ἣτις εἶναι τὸ οὐσιῶδες, τὸ πνευματικὸν αὐτοῦ στοιχεῖον. Ἀλλ' ἡ ἰλαρὰ αὕτη εὐμένεια συνεπιφέρει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ ἄβρὸν καὶ λεπτὸν τῆς ὑλικῆς αὐτῆς ἐκφράσεως, ὥστε ἐκ τῶν δύο τούτων στοιχείων συνίσταται ἡ ἔννοια τοῦ χαρίεντος. Καὶ πραγματικῶς, τὸ μὲν νοητικὸν στοιχεῖον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς καλλιτεχνίας δὲν ἔχει χάριν, διότι οὐδὲν ἔχει ἠθικὸν αἴσθημα οὔτε εὐμενὲς οὔτε δυσμενὲς, τὸ δὲ ὑλικὸν ἔχει μόνον, καθ' ὅσον ἐκφράζει τὸ ἠθικὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, καὶ διὰ τινος μεταφορᾶς, καὶ ἐν τῇ φύσει. Ἐὰ αὐτὰ δὲ ἀληθεύουσι καὶ ἐν τῇ καλλιτεχνίᾳ.

§ 184. Τέλος, τὸ γελοῖον ἢ κωμικὸν εἶναι ἀναντιβῆρῆτως στοιχεῖον καλλιτεχνίας, ἄρα καὶ ἀντικείμενον τῆς Καλλολογίας, ἀλλὰ δὲν εἶναι εἶδος καλοῦ. Τὸ κύριον στοιχεῖον τοῦ γελοίου εἶναι ἀτέλειά τις ἢ ἀταξία, ἣτις εἶναι γελοία, ὅταν ὡς ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος ἢ ὡς ἐκ τῆς προαιρέσεως δὲν ἐπιφέρει μέγα κακὸν εἰς τὸν ἔχοντα ἢ πράττοντα αὐτήν· τοῦτο ἀληθεύει ἐν τε τοῖς ὑλικοῖς καὶ νοητικοῖς καὶ ἠθικοῖς. Ἐπειδὴ δὲ δὲν εἶναι εἶδος καλοῦ μεμονωμένον, δὲν δύναται ν' ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ἀλλὰ πρέπει νὰ συγκερασθῆ μετ' ἄλλων στοιχείων φύσει καλῶν πρὸς ἀντίθεσιν καὶ μείζονα τούτων ἐνέργειαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν δυνάμεων δι' ὧν ἀντιλαμβανόμεθα τοῦ καλοῦ.

§ 185. Ἀντιλαμβανόμεθα τοῦ καλοῦ κατὰ πρῶτον διὰ τῆς ἀντιλήψεως, ἣν βοηθεῖ καὶ συμπληροῖ ἡ σύζευξις ἕνεκα τῶν συζευκτικῶν τῶν ἐννοιῶν σχέσεων, αἵτινες ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς συζευκτικὰς σχέσεις τοῦ ὄντος καὶ τῶν στοιχείων αὐτοῦ, πρὸς ὃ ἀντιστοιχεῖ τὸ καλόν. Αὕτη δὲ ἐγείρει τὴν μνήμην καθὸ ὅρος αὐτῆς καὶ χρωματίζεται καὶ ζωογονεῖται ὑπὸ τῆς φαντασίας, ἥτις οὐ μόνον κατὰ τὴν εἰκαστικὴν αὐτῆς ἐνέργειαν ἐνισχύει καὶ οὕτως εἰπεῖν γονιμοποιεῖ τὰς ἐντυπώσεις, καὶ ἀναμνήσεις, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ποίησιν τοῦ καλοῦ παραινεῖται ὑπὸ τῆς θέας τοῦ ἐν τῇ φύσει ἢ ἐν τῇ τέχνῃ καλοῦ. Ὁ δὲ λόγος, καθὸ παρέχων εἰς τὸ καλὸν τὴν ἐννοιαν τοῦ ἰδανικοῦ καὶ τὴν ἀλήθειαν τῆς ὑποστάσεως, συμπληρῶν καὶ ρυθμίζων τὴν ἐνέργειαν τῶν ἄλλων δυνάμεων, ἀποδέχεται καὶ ἀναγνωρίζει τὸ καλὸν ὡς ἀντανάκλασιν, καὶ ζῶσαν ἐνσάρκωσιν τῆς ἰδίας ἐννοίας, καὶ ὡς ἐκ τούτων καὶ πᾶσα ἠθικὴ δύναμις καὶ ἐνέργεια ἐγείρεται μετὰ τῶν ὕλικῶν καὶ νοητικῶν πρὸς ἀντίληψιν καὶ εἰσδοχὴν τοῦ καλοῦ. Ὡστε τὸ καλὸν ἐνεργεῖ ἐφ' ὅλου τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πάντα ἁρμονικῶς συγκινεῖ καὶ θέλγει τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεώς του διὰ γλυκυτάτης καὶ οὐρανίας σχεδὸν ἡδονῆς, ἥτις εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς καλλιτεχνικῆς εὐαισθησίας.

§ 186. Ἀλλὰ μόνη ἡ εὐαισθησία αὕτη δὲν εἶναι ἡ φιλοκαλία ἢ ἡ ὀρθὴ περὶ καλοῦ κρίσις καὶ γεῦσις αὐτοῦ ἣν τινες ὀνομάζουσι καλλισθησίαν. Πρὸς ταύτην ἀπαιτεῖται, παρὰ τὴν ἐπιδεκτικότητά τῆς ἀντιλήψεως, καὶ ἰκανότης τῆς κρίσεως, δηλαδή, ὀρθὴ περὶ καλοῦ ἐννοια, πρὸς ἣν παραβάλλομεν τὰ ἀντικείμενα τῆς φύσεως ἢ τῆς τέχνης, καὶ τὴν ἰκανότητα ταύτην πρέπει νὰ ἔχωμεν οὐ μόνον ἐκ φύσεως ἀλλὰ καὶ ἐκ τέχνης καὶ παιδεύσεως καὶ ἀσκήσεως. Ἐπειδὴ δὲ σχετίζεται πρὸς πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ καλοῦ, δηλαδή, πρὸς νόμους αἰσθητικούς καὶ λογικούς καὶ ἠθικούς, οἵτινες οὐδὲν ἔχουσι αὐθαίρετον καὶ σχετικόν, ἀλλ' εἶναι ἀπόλυτοι, καθολικοὶ καὶ ἀναγκαστοί, τῶν χαρακτηρῶν τούτων μετέχουσι καὶ αἱ περὶ καλοῦ κρίσεις. Ἐάν δὲ διαφέρουσι κατὰ χρόνους καὶ τόπους καὶ ἔθνη καὶ τάξεις καὶ ἄτομα καὶ ἡλικίας, τοῦτο ἀποδοτέον εἰς τὰς ὕλικὰς, νοητικὰς, ἠθι-

κάς, κοινωνικάς καὶ πολιτικάς διαφοράς, δι' ὧν οἱ ἄνθρωποι διακρίνονται ἀλλήλων, ἀλλ' αἰτίνας ἐπὶ τῶν τοιούτων ὡς ἐπὶ παντός ἄλλου ὑπάρχουσι, καὶ δὲν συνεπιφέρουσι τὸν περὶ καλοῦ σκεπτισμόν, ὡς οὐδέ τὸν περὶ ἀληθοῦς καὶ ἀγαθοῦ.

§ 187. Εἰς μόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς φιλοκαλίας ταύτης, παρὰ τὰ ἐκ τῆς φύσεως προσόντα, συντείνει τὰ μέγιστα ἡ γενικὴ ἐκπαίδευσις, ἡ διὰ τῆς ἀληθείας τελειοῦσα τὸ πνεῦμα, καὶ ἡ ἠθικὴ διδασκαλία, ἡ ἐμποιοῦσα τὴν ἀρετὴν, διότι τὸ καλὸν ἔχον ὑπόστασιν τὴν ἀλήθειαν, σχετίζεται δι' αὐτοῦ τούτου πρὸς τὸ ἀγαθόν, ὕπερ εἶναι αὐτὸ τὸ ἀληθὲς κατὰ τὴν πράξιν ἐκείνην, ὡς εἴπομεν ἐν § 107 καὶ τοῦτο ἀποδεικνύει ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐπὶ τῆς νοητικῆς καὶ ἠθικῆς τελειοποιήσεως καὶ πάσης κοινωνικῆς προόδου σωτήριον ἐπιβόρον τῆς καλλιτεχνίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῶν δυνάμεων δι' ὧν ποιοῦμεν τὸ καλόν.

§ 188. Αἱ ἀντιληπτικαὶ τοῦ καλοῦ δυνάμεις δὲν ἀρκοῦσιν εἰς ποίησιν αὐτοῦ, ὅσω καὶ ἂν ἀναβιβασθῶσιν εἰς ὑψηλὸν βαθμόν, καὶ τοι ὑπὸ τῆς ποιητικῆς τοῦ καλοῦ δυνάμεως προϋποτιθέμεναι. Ταύτην δέ, ὅπως δήποτε ὀνομάσωμεν αὐτήν, εἴτε ἔμπνευσιν, εἴτε φαντασίαν, εἴτε οἶστρον, εἴτε ποιητικὴν δύναμιν, δὲν δυνάμεθα νὰ μελετήσωμεν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως, διότι οὔτε πάντες ἔχομεν αὐτήν, οὔτε οἱ ἔχοντες χείρουσι, καθ' ἣν στιγμὴν κυριεύονται ὑπ' αὐτῆς, τὴν καθαρὰν καὶ ἀτάραχον ἐκείνην συνείδησιν, ἣτις εἶναι ἀπαραίτητος πρὸς ἐπιστημονικὴν παρατήρησιν. Ἄρα μόνον ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν χαρακτήρων καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἀποτελεσμάτων δυνάμεθα νὰ λάβωμεν γνῶσιν αὐτῆς. Τὸ αὐτὸ τοῦτο πράττομεν ὁσάκις πρόκειται περὶ παντός πρώτου, κατὰ τε τὴν πραγματικὴν καὶ τὴν λογικὴν τάξιν τῶν ὄντων, δηλαδή, περὶ ὑποστάσεων καὶ περὶ πρώτων καὶ καθολικῶν ἀρχῶν. Ἐκ δὲ τῶν ἐξωτερικῶν φαινομένων παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ ἔμπνευσις εἶναι σπάνια καὶ ἔκτακτος, οὐχὶ πάντοτε οὔτε ἐν πολλοῖς ἀναφαινομένη, ὅτι εἶναι αὐθόρμητος καὶ

ἐλευθέρα, οὔτε ἐκ τῆς θελήσεως ἐξάρτωμένη οὔτε ἀποκτωμένη διὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως· ὥστε ἀγνοοῦμεν πότε καὶ ποῦ καὶ διατί ἐμφανίζεται· ὅτι εἶναι ἀνωτέρα πάσης ἄλλης νοητικῆς δυνάμεως, διότι πάσας προϋποθέτει καὶ μεταχειρίζεται καὶ συνενοῖ καὶ δεσπόζει· ὅτι προβαίνει εἰς τὴν ἰδίαν ἐνέργειαν διὰ τρόπων ὅλως νέων καὶ ἀπροσδοκῆτων, καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν ἐκ τῶν προτέρων οὔτε ποῖον θέλει εἶναι τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, οὔτε τοὺς νόμους τῆς ἐνεργείας τῆς, ἐν ᾧ τὸ ἐναντίον συμβαίνει ὡς πρὸς τὰς ἄλλας δυνάμεις τοῦ πνεύματος· ὅτι ἔρχεται κατὰ τινὰ ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς τρόπον ἕξωθεν καὶ ἄνωθεν κυριεύουσα τὸν ὑπ' αὐτῆς κατεχόμενον ὡς ἔνθεος μανία, καὶ διὰ τοῦτο ἔμπνευσις ἢ ἐπίπνοια ὀνομασθεῖσα, ὑψηλὸν τῆς μεγαλονοίας προτέρημα καὶ ἀπόβροια μυστηριώδης τῆς ἐν Θεῷ αἰτιότητος. Καὶ τρώντι τὸ καλόν, ὡς ἐξ αὐτῶν τῶν στοιχείων του, εἶναι τὸ ἀνώτατον προϊόν τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἐκ Θεοῦ ἔρχεται, καὶ διὰ τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἰδίας φύσεως πρὸς Θεὸν ἀναβιβάζει τὸν ἄνθρωπον, καὶ ἐκ τούτου τὸ μέγιστον ἀξίωμα τῶν ποιητῶν τοῦ καλοῦ οἵτινες εἶναι οἱ κατ' ἐξοχὴν ἄνθρωποι, οἱ εὐδαιμονέστεροι καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο οἱ κακοδαιμονέστεροι ἐνίοτε τῶν ἐπὶ τῆς γῆς. Ἡ δὲ μεγαλόνοια εἶναι ἢ συνένωσις τῶν πνευματικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων κατὰ τὸν ἀνώτατον βαθμὸν τῆς ἐνεργείας αὐτῶν, διὰ νοια τοῦτέστιν ὑπέροχος καὶ καλή· ἐξ οὗ δυνατὸν εἶπειν ὅτι τὸ καλὸν ποιεῖ τὸ καλόν, ὡς ὁ λόγος τὸν λόγον, ἢ ἀλήθεια τὴν ἀλήθειαν καὶ ἡ ἀρετὴ τὴν ἀρετὴν.

§ 189. Ἄλλ' ὁ ποιητὴς τοῦ καλοῦ ἢ ὁ καλλιτέχνης, ὡς ἐξ αὐτῶν τῶν ὑψηλῶν αὐτοῦ προτερημάτων, ἔχει ὑπὲρ πάντα ἄνθρωπον ἀνάγκην ἰδιαιτέρας καὶ ἐπιμελοῦς ἐκπαιδεύσεως, διότι ἄλλως φθείρεται, καὶ χείρων πάσης ἄλλης εἶναι διαφθορὰ τοῦ βελτίστου. Καὶ τοι δὲ ἐμπνεόμενος πρὸς δημιουργήσιν τοῦ καλοῦ, τὰ στοιχεῖα τῆς δημιουργίας ταύτης λαμβάνει καὶ ἐξ ἑαυτοῦ καὶ ἐκ τοῦ ἕξω κόσμου, καὶ ταῦτα διαγινώσκει διὰ τῆς ἰδιαιτέρας κατὰ τὴν τέχνην ἀγωγῆς καὶ διὰ τῆς γενικῆς, ἥτις μὲν τὸ πνεῦμα φωτίζει διὰ τῆς ἀληθοῦς γνώσεως τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κόσμου, τῆς κοινωνίας, τῆς ἱστορίας, τὴν δὲ καρδίαν διαπλάττει πρὸς ἀγάπην καὶ πράξιν τῆς ἀρετῆς· καὶ ἐπειδὴ τὸ καλὸν ἐκφράζει τὸ ἀληθές, καὶ ἄγει πρὸς τὸ ἀγαθόν, διὰ τοῦτο ὁ καλλιτέχνης μόνον διὰ τῆς σοφίας καὶ ἀρετῆς γίνεται σκεῦος ἐκλογῆς πρὸς ὑποδοχὴν τῆς ἐμπνεύσεως. Καὶ τότε ὁ μέγας τοῦ καλοῦ ποιητὴς θεωρεῖται δικαίως ὡς ἱεροφάντης καὶ μυσταγωγὸς τοῦ πολιτισμοῦ, ἀνώτερος παντὸς ἄλλου ἀνθρώπου, διότι οἰκαιοποιεῖται καὶ ἀναπλάττει πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως καὶ τῆς διανοίας, ἐπα-

να λαμβάνει τρόπον τινὰ τὴν θεῖαν δημιουργίαν, καὶ ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἐπενεργεῖ ἐπὶ τῶν ὁμοίων του, διδάσκων αὐτούς καὶ θέλων καὶ ἠθοποιῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ Καλλιτεχνίας.

§ 190. Ἡ Καλλιτεχνία, κατὰ τὴν γενικωτάτην αὐτῆς σημασίαν, εἶναι ἡ δι' οἰουδήποτε μέσου ποίησις τοῦ καλοῦ. Τὸ δὲ τεχνητὸν καλὸν δὲν δύναται νὰ ἔχη εἰμὴ τὰ αὐτὰ τοῦ φυσικοῦ στοιχείου, δηλαδή, ὑπέροχον ἀλήθειαν, ἔκφρασιν καὶ σχέσιν καὶ ῥυθμὸν καὶ συμμετρίαν καὶ ἰδανικόν, ἀναγόμενα, ὡς εἴπομεν, εἰς τὴν διὰ τοῦ πραγματικοῦ ἔκφρασιν τοῦ ἰδανικοῦ. Ἄρα ὁ καλλιτέχνης δὲν μεταγράφει, δὲν μιμεῖται, οὐδὲ ἐκλέγει τὰ ἐν τῇ φύσει ὄντα, ἀλλὰ στοιχεῖα τινὰ λαμβάνει ἐξ αὐτῶν, καὶ ἄλλως πῶς συνενοῖ ἢ διαχωρίζει, συναρμολογεῖ καὶ ἀναπλάττει. Ὁ καλλιτέχνης τελεῖ διὰ τινος ἀφαιρέσεως καὶ συνενώσεως τῶν στοιχείων τούτων εἰς τινὰ προϋπάρχοντα τύπον, λειτουργίαν ἀνάλογον πρὸς τὴν διὰ τῆς κατατάξεως τῶν ἐννοιῶν εἰς γένη καὶ εἶδη καὶ τῆς μορφώσεως τῶν γενικῶν ἀρχῶν ἐπιστημονικὴν ἀφαίρεσιν, ἧς ἀνεπτύξαμεν τοὺς νόμους καὶ ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ καὶ ἐν τῇ Λογικῇ (§ 47, 49, 144) μετὰ τὴν ὅμως τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐν μὲν τῇ ἐπιστημονικῇ ἀφαιρέσει, ἡ συνένωσις γίνεται ἐν τῷ προϋπάρχοντι τύπῳ τῆς ἐννοίας καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ὄντος, καθὼς λογικῶς τύπῳ τοῦ πνεύματος, ἐν δὲ τῇ καλλιτεχνικῇ, γίνεται ἐν τῷ αὐτῷ τούτῳ τύπῳ, ἀλλὰ καθὼς ἐντελεστάτῳ λογικῆς τάξεως τύπῳ, ὃ ἔστιν, ἐν αὐτῷ τῷ ἰδανικῷ, ὅπερ συλλαμβάνει ἢ φαντασίᾳ διὰ τοῦ λόγου καὶ ἐκφράζει διὰ τοῦ πραγματικοῦ ἢ καλλιτεχνία (§ 71) Ἐκ τούτου πολλὰ καὶ διάφορα συνέπειαι, ὧν ὑποδεικνύομεν τὰς κυριωτέρας.

§ 191. Καὶ ἐὰν μὲν ἡ Καλλιτεχνία ἔχει ὡς ὑπόστασιν ὑπέροχον ἀλήθειαν, ἣν ἐκφράζει καὶ ζωογονεῖ διὰ τῆς δημιουργίας τῆς καὶ διὰ τῶν μέσων ὅσα εἶναι ἴδια ἐκάστης τῶν καλῶν λεγομένων τεχνῶν,

ἔπεται ὅτι ἐξ ἀνάγκης ἐκφράζει τὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀνωτάτην ἀλήθειαν, ἣτις εἶναι ἡ θρησκευτική, ὡς τοῦτο παρατηροῦμεν καθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν τῆς καλλιτεχνίας, ὅτι συμπαρακολουθεῖ τὰς διαφόρους φάσεις τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, καὶ ὅτι ἐπομένως ἡ διὰ τῆς μιμήσεως ἐπανάληψις τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων πᾶν ἄλλο οὐσὶ ἢ ποιήσις τοῦ καλοῦ, εἶναι λογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἀντίφασις. Ὅμως ὑπάρχουσι στοιχεῖα τινὰ τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἄξια καὶ ἐπιδεκτικὰ μελέτης καὶ μιμήσεως, καὶ πρὸ πάντων τὸ τῆς πλαστικῆς λεγομένης τελειότητος, ἣτοι τῆς ἐντελείας τύπου τινὸς λίαν διαφανῶς καὶ καταλλήλως ἐκφράζοντος τὴν ἰδέαν συμφώνως πρὸς τοὺς αἰώνιους νόμους τῆς φύσεως καὶ τῆς τέχνης. Στοιχεῖα δὲ τῆς ἐντελείας ταύτης εἶναι ἡ ἀπλότης, ἡ ἀφέλεια, τὸ σύμμετρον καὶ ἑρῶθυμον, ἡ διαύγεια, ἡ χάρις καὶ ἡ γαλήνη, ἅτινα μὲ ἀκήρατον κάλλος καὶ ἀειθαλῆ νεότητα ἐπικλοσμοῦσι τὰ παντοῖα καλλιτεχνήματα τῶν προπατόρων ἡμῶν, καὶ τοῦτο ἐξηγεῖ καὶ δικαιολογεῖ τὴν περὶ τὴν κλασικὴν τέχνην ἀπανταχοῦ τοῦ ἐξηυγενισμένου κόσμου ἄοκνον μελέτην καὶ τὴν σωτήριον ταύτης ἐπιβρόχην ἐπὶ τῆς νοητικῆς καὶ ἠθικῆς μορφώσεως τῶν ἀνθρώπων.

§ 192. Ἐὰν δὲ τὸ ὑπὸ τῆς τέχνης ποιούμενον καλὸν σχετίζεται πρὸς τὸ ἀληθὲς καθὼς ἐκφρασις αὐτοῦ, ἔπεται ὅτι σχετίζεται δι' αὐτοῦ τούτου καὶ πρὸς τὸ ἀγαθόν, διότι τοῦτο οὐδὲν ἕτερον εἶναι, ὡς θέλομεν ἰδεῖ καὶ ἐν τοῖς Ἠθικοῖς, εἰμὴ ἀλήθεια κατὰ τὴν προᾶξιν, ἢ τὸ ἀληθὲς ἐν ἐνεργείᾳ. Καὶ τὸ καλὸν δὲν ἐπιφέρει τὸ ἀγαθόν διὰ τῆς διδασκαλίας, οὔτε πάντοτε διὰ τοῦ παραδείγματος, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἰδαν κοῦ ὅπερ ἐκφράζει, διὰ τῆς ἐντελείας τούτεστι τῆς λογικῆς τάξεως, ἐξ ἧς καὶ δι' ἧς καὶ ἡ ἠθικὴ τάξις ἀπορρέει καὶ πραγματοποιεῖται, καὶ ἐντεῦθεν ἢ ἐπὶ τῆς ἠθικότητος μεγίστη ἐπιβρόχὴ τῆς καλλιτεχνίας, ἣν κάλλιστα ἐγίνωσκον οἱ ἀρχαῖοι, καὶ ἐντεῦθεν ἢ ἐπὶ τῆς ἠθικότητος μεγίστη ἐπιβρόχὴ τῆς καλλιτεχνίας, ἣν κάλλιστα ἐγίνωσκον οἱ ἀρχαῖοι, καὶ ἐντεῦθεν ἐπίσης ἡ ἀνάγκη αὐτῆς καθὼς στοιχείου ἀπαραιτήτου πάσης ὁποσοῦν πλήρους ἀγωγῆς καὶ ἐκπαιδεύσεως.

§ 193. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ τεχνητοῦ καλοῦ προκύπτει ὅτι ἡ καλλιτεχνία, καὶ τοὶ πολλοὺς ἔχουσα κλάδους, οὐσιωδῶς εἶναι μία, καὶ ὅτι νόμος αὐτῆς ἀνώτατος εἶναι ἡ ἐκφρασις. Ἡ δὲ διαφορὰ τῶν μέσων τῆς ἐκφράσεως ταύτης παράγει τὴν διαφορὰν τῶν τεχνῶν κατὰ μέρος. Δύνανται ἄρα νὰ καταταχθῶσιν αἱ τέχναι κατὰ τὸν διάφορον βαθμὸν καὶ τὰ μέσα τῆς ἐκ-

φράσεως. Καὶ ἐπειδὴ τὸ τεχνητὸν καλὸν ἀναπτύσσεται, ὡς τὸ φυσικόν, ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, καὶ ἐκ τούτων παραλαμβάνει τὰ στοιχεῖα τῆς συμμετρίας καὶ τοῦ ῥυθμοῦ, δύναται προσέτι νὰ γίνῃ ἢ κατὰτάξις τῶν τεχνῶν κατὰ τὸ ἐνδεχόμενον ἐν ᾧ ἐνεργοῦσι. Κατὰ ταῦτα δὲ πρῶται παρίστανται αἱ ἐν τόπῳ ἐνεργοῦσαι, οἷαι, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ γλυπτικὴ καὶ ἡ ζωγραφία, κατώτερον βαθμὸν ἐκφράσεως ἔχουσαι τῶν ἐν χρόνῳ, δηλαδή, τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ποιήσεως. Διάφορα δὲ ἐν ἐκάστη τὰ μέσα τῆς ἐκφράσεως συνδυαζόμενα, ἐπὶ μὲν τῶν πρώτων, πρὸς τὴν συμμετρίαν, ἐπὶ τῶν δευτέρων, πρὸς τὸν ῥυθμὸν. Ἐνεκὰ δὲ τῆς συγγενείας ταύτης αἱ τρεῖς πρῶται ἀμοιβαίως βοηθοῦνται, εὐστόχως συνενούμεναι ἐνίοτε εἰς ἐν καὶ τὸ αὐτὸ καλλιτέχνημα, καὶ ὡσαύτως ἐνδοτάτας σχέσεις ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας αἱ ἕτεροι δύο ταυτιζόμεναι ἐνίοτε εἰς ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ποίημα. Ἐκ τούτου ἔπεται ὡσαύτως, ὅτι ἐκάστη τῶν δύο τούτων χωρῶν ἔχει ἴδια μέσα καὶ ἴδιαν περιφέρειαν, ἥτις δὲν παραβιάζεται ἀτιμωρήτως. Καὶ τῶν μὲν τριῶν πρώτων περιφέρεια εἶναι ἡ ὕλικὴ παράστασις καὶ περιγραφὴ, δι' ἧς καὶ ἐννοίας καὶ εἰκόνας καὶ αἰσθήματα ἐκφράζουσι δι' ὕλικῶν σημείων· τῶν δὲ δευτέρων, ἡ δι' ἤχων καὶ φθόγγων ἐντελεστέρα καὶ ζωηροτέρα ἐκφρασις τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ αἰσθήματος καὶ ἡ ἥττον ἐντελής καὶ ζωηρὰ παράστασις τῶν εἰκόνων. Καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐνέργειαν καὶ ἐντύπωσιν, αἱ μὲν πρῶται συγκινοῦσιν ὀλιγώτερον, καθ' ὅσον ὁ θεατῆς τῶν ἔργων αὐτῶν δέχεται παθητικῶς πῶς τὴν ἐντύπωσιν, καὶ δὲν οἰκειοποιεῖται αὐτὰ διὰ τῆς ἐπαναλήψεως, αἱ δὲ ἕτεροι μᾶλλον συγκινοῦσι, θέτουσαι πάσας τὰς ψυχικὰς δυνάμεις ἐν ἐνεργείᾳ διὰ τῆς ἐπαναλήψεως, καὶ ἐντεῦθεν ἡ πληρεστάτη αὐτῶν συνταύτισις διὰ τῆς ὑπ' ἀλλήλων βοηθείας καὶ συμπληρώσεως, καὶ νῆαι τέχναι ὑποδεέστεροι καὶ ὑποτελεῖς τρόπον τινὰ εἰς αὐτάς, αἱ τῶν ὑποκριτῶν, τῶν ἀοιδῶν καὶ τῶν κατωτέρων μουσικῶν. Ἐκ τούτου ἴσως καὶ ἡ εὐκολωτέρα περὶ τῶν ἔργων αὐτῶν κρίσις καὶ ἡ ἀνωτέρα αὐτῶν ἐκφρασις. Ἴνα δὲ ἀκριθέστερον προσδιορίσωμεν τὸν βαθμὸν τῆς ἐκφραστικῆς δυνάμεως ἐκάστης παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ μὲν Ἀρχιτεκτονικὴ ἐκφράζει διὰ σημείων, γραμμῶν καὶ σχημάτων μόνον ἐννοίας, καὶ πλαγίως ὑποκινεῖ τὸ αἶσθημα· ἡ δὲ Γλυπτικὴ καὶ ἡ Ζωγραφία παριστάνουσαι τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον, ζωηροτέραν ἐγείρουσιν ἐν ἡμῖν τὴν συμπάθειαν· καὶ ἡ μὲν Μουσικὴ, καὶ τοι μὴ ἔχουσα τὴν ὕλικὴν παράστασιν καὶ περιγραφὴν, εἶναι ὑπὲρ πάσαν ἄλλην συγκινητικὴ, καθὼ ἴδιον ἀντικείμενον ἔχουσα τὸ αἶσθημα· ἡ δὲ ποιήσις παρέχουσα καὶ περιγραφὰς καὶ εἰκόνας καὶ ἐννοίας καὶ αἰσθήματα, καὶ μεταχειριζομένη τὸ περιεκτικώτατον τῶν αἰσθητῶν

μέσων, τὸν λόγον, ἐν ῥυθμῷ καὶ ἁρμονίᾳ, εἶναι ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἐκφραστικὴν, καὶ ἵσταται ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης βαθμίδος τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας.

§ 194. Ὁ ὀρισμὸς τοῦ τεχνητοῦ καλοῦ ὑποδεικνύει τὴν λύσιν καὶ τῶν περὶ πρωτοτυπίας καὶ τῆς σχετικῆς ὑπεροχῆς τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ τεχνητοῦ καλοῦ ζητημάτων. Ἡ πρωτοτυπία δὲν εἶναι, δὲν δύναται νὰ εἶναι δημιουργία ὅλως νέα, οὐδὲν προσλαμβάνουσα ἕξωθεν, διότι ταιαύτην πρωτοτυπίαν ἔχει μόνος ὁ Θεός. Καὶ ὡς μὲν πρὸς τὴν ὑπόστασιν τοῦ καλοῦ, ἡ πρωτοτυπία δὲν δημιουργεῖ τὸ ἀληθές, ἀλλ' εὐρίσκει αὐτό· ὡς δὲ πρὸς τὴν μορφήν, ὁ ποιῶν τὸ καλὸν εὐρίσκει ὡσαύτως ὑλικά σημεῖα, καὶ ὀφείλει νὰ συμμορφωθῆ πρὸς τοὺς ἀπολύτους καὶ καθολικοὺς νόμους τοῦ ῥυθμοῦ καὶ τῆς συμμετρίας. Προσέτι ἡ ἔκφρασις κατὰ τὸ σύνολον αὐτῆς εἶναι ἀχώριστος τῆς πνευματικῆς τῶν καλλιτεχνημάτων ὑποστάσεως· ὥστε ἡ πρωτοτυπία ὑφίσταται κατὰ μὲν τὴν ὑπόστασιν τοῦ καλοῦ, εἰς τὴν εὕρεσιν νέων ἰδανικῶν στοιχείων ἢ εἰς τοὺς νέους αὐτῶν συνδυασμούς, κατὰ δὲ τὴν μορφήν, εἰς τὸν τυπικὸν χαρακτῆρα δι' οὗ ἡ ἀτομικὴ μεγαλόνοια συνδυαζομένη μετὰ τοῦ ἐπικρατοῦντος πνεύματος, ἐρμηνεύει αὐτὸ καὶ ἐκδηλοῖ καὶ διατυποῖ, ἐπιθέτουσα ἐπ' αὐτοῦ τὴν ἰδίαν σφραγίδα. Ἐκ τούτων ἔπεται, ὅτι ἡ πρωτοτυπία δὲν ἀποκτᾶται, οὐδὲ πρέπει νὰ ζητῆται, ἀλλ' εἶναι αὐτοφυῆς καὶ ἔμφυτος, ὑποθαλαπομένη καὶ γονιμοποιουμένη ὑπὸ τῆς ἐμπνεύσεως· ὅτι δὲν εἶναι ἀπόλυτος, ὅλως ἐλευθέρη καὶ ἀπεριόριστος, ἀλλ' ὑπόκειται εἰς τινὰς νόμους, ὧν ἀδύνατον ν' ἀπαλλαχθῆ, καὶ ὅτι εἶναι ἀνεξάντλητος, ὡς ἡ ἀλήθεια, ἣν εἴτε διὰ τῆς παρκτηρήσεως εἴτε διὰ τῆς ἐμπνεύσεως ἀνακαλύπτει προοδευτικῶς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, καὶ ὡς ἀνεξάντλητος εἶναι ἡ ποικιλία τῆς ἀτομικῆς διανοίας.

§ 195. Ἐκ τούτων βλέπομεν ἐπίσης τίνι τρόπῳ καὶ μέχρι τίνος ὁ ἄνθρωπος νεωτερίζει ἀπέναντι τῆς φύσεως, καὶ δυνάμεθα ἀσφαλέςτερον νὰ δικρινώμεν τὴν σχετικὴν τοῦ τεχνητοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ καλοῦ ὑπεροχήν. Καὶ παρκτηρητέον, ὅτι διὰ τε τὴν ὑλικὴν καὶ πνευματικὴν ἀτέλειαν ἡμῶν, τὴν ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ πεπερασμένην ἡμῶν ὑπαρξιν καὶ τὴν ἀτελεστάτην ἐν τῷ βίῳ τούτῳ ἀνάπτυξιν, τὸ ἐλάχιστον μέρος τοῦ καλοῦ γινώσκομεν, ἄλλως οὐδὲ ἤθελε παρουσιασθῆ ἡ ἀπορία· ὥστε τὸ ζήτημα περιορίζεται μετὰ τοῦ εἰς ἡμᾶς γνωστοῦ καὶ ἐλαχίστου μέρους τοῦ φυσικοῦ καλοῦ καὶ τοῦ τεχνητοῦ. Καὶ κατὰ μὲν τὰ πραγματικὰ αὐτοῦ στοιχεῖα προφανῶς εἶναι τοῦτο κατώτερον τοῦ φυσικοῦ, διότι ταῦτα ζῶσιν ἐν τῇ φύσει τὴν ἰδίαν αὐτῶν ζωὴν. Κατὰ δὲ τὰ ἰδανικά, ἐπειδὴ πνεῦμα εἶναι ὁ ἄν-

θρῶπος, καὶ ὁ λόγος νοεῖ τὸ ἀπόλυτον, τὸ ἄπειρον, τὸ τέλειον, καὶ τούτου ὀρέγεται ἡ καρδία, καὶ τοῦτο προσπαθεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ ἢ φαντασία, καὶ ἐπειδὴ τὸ τέλειον δὲν εἶναι εἰμὴ τὸ ἰδανικόν, εἰς ὃ ἀνάγεται ἡ τοῦ καλοῦ ὑπόστασις, κατὰ τοῦτο δύναται νὰ ἰδανικεύσῃ καὶ ἐκπνευματίσῃ, ἀποδίδων εἰς τὸ πραγματικὸν διαφανεστέραν ἔκφρασιν τοῦ ἰδανικοῦ, οὗ πρῶτον ἐκτύπωμα εἶναι ἡ φύσις, καὶ δεύτερον καὶ σφφέστερον ἡ καλλιτεχνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

Περὶ Ἀρχιτεκτονικῆς.

§ 196. Καθὸ μίαν τῶν καλῶν τεχνῶν, πρέπει νὰ ἔχῃ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ στοιχεῖα κοινὰ πρὸς πάσας τὰς ἄλλας, καὶ τινὰ ἴδια, δι' ὧν διαστέλλεται αὐτῶν καὶ εἰδοποιεῖται. Καὶ κοινὰ μὲν εἶναι τὰ κατὰ τε τὴν ὑπόστασιν καὶ τὴν ἔκφρασιν, τὴν ἀρχὴν καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς καλλιτεχνίας συνιστῶντα τὴν ἐν γένει ποίησιν τοῦ καλοῦ, περὶ ὧν διελάβομεν ἄχρι τοῦδε. Ἴδια δὲ α'. ὅτι ἐνεργεῖ ἐν τῷ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ διαστάσεις, πληροῦσα μέρος αὐτοῦ, καὶ ἐπομένως ὑπόκειται εἰς τὸν νόμον τῆς συμμετρίας, ἐγείρει δὲ τὰ ἔργα αὐτῆς ἐν ὑπαίθρῳ, μεταλαμβάνουσα τοῦ κάλλους τῆς φύσεως καὶ μετ' αὐτοῦ τὸ ἴδιον συναρμόζουσα. β'. ὅτι εἶναι πάσης ἄλλης τέχνης μονιμωτέρα, καὶ ὑπόκειται εἰς τινὰς ἰδιαιτέρους ὅρους στερεότητος, οὓς ἐπιβάλλει αὐτῇ ἡ φύσις τῶν ἔργων αὐτῆς ὡς ἐκ τῆς ὕλης καὶ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἐνεργείας τῶν φυσικῶν στοιχείων. γ'. ὅτι πλησιέστερα οὖσα εἰς τὴν φυσικὴν ἀνάγκην, παράγεται πρώτη, καὶ ἱστορικῶς ἠγεῖται ἴσως πασῶν τῶν ἄλλων. δ', ὅτι ἐκφράζουσα γενικὰς ἐννοίας, ἐθνικὰς, κοινωνικὰς, καὶ πολιτικὰς καὶ πρὸ πάντων θρησκευτικὰς, εἶναι ἥττον τῶν ἄλλων ὑποκειμενικὴ, μὴ ἔχουσα ἐν ἑαυτῇ, τὸν σκοπὸν τῆς, ἀλλὰ ξένον καὶ ἀλλότριον ἀντικείμενον, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ταυτίζεται τόσω στενῶς παρ' αὐτῇ ἡ ὑπόστασις μετὰ τῆς μορφῆς ὥστε αὐτὴ νὰ ἦναι πάντοτε ἡ διαφανῆς

ἔκφρασις ἐκείνης· εἶ. ὅτι εἶναι ἡ ἔδρα, τὸ δοχεῖον καὶ ἡ ἱστορικὴ μήτρα πασῶν τῶν ἐν τόπῳ τεχνῶν, πρὸς ἃς ἐντελῶς συναρμολογεῖται. Ὅτι δὲ παρὰ τοὺς ἰδιαιτέρους τούτους ἔχει πραγματικῶς καὶ τοὺς προμνησθέντας γενικοὺς χαρακτῆρας πάσης καλλιτεχνίας, τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ὑπὸ τῶν διαφόρων εἰδῶν εἰς ἃ διαστέλλεται.

§ 197. Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ, ὑπὸ τὴν καλλολογικὴν ὄψιν θεωρουμένη, διαστέλλεται εἰς πολιτικὴν, εἴτε ἰδιωτικὴν εἴτε δημοσίαν, καὶ εἰς θρησκευτικὴν. Καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον τῆς πολιτικῆς εἶδος ὑπάρχοντα τὰ μέγαρα τῶν μεγιστάνων, οἱ πύργοι, αἱ μεγαλοπρεπεῖς ἐπάλξεις καὶ τὰ ἰδιωτικὰ μνημεῖα· εἰς δὲ τὸ δεύτερον, τὰ θέατρα, τὰ βουλευτήρια, τὰ ἀνάκτορα, τὰ βασιλικὰ μνημεῖα, τὰ μαυσωλεῖα, τὰ τόξα, αἱ ἀγοραί, αἱ πλατεῖαι, οἱ λουτρῶνες· εἰς δὲ τὴν θρησκευτικὴν, οἱ ναοὶ καὶ εἴ τινα ἕτερα ὑπάρχουσι θρησκευτικὰ οἰκοδομήματα. Καὶ ὅτι οἱ ναοὶ ἔχουσι ὑπόστασιν, ἔννοιαν τινὰ ἢ συμβολικῶς ἐκφράζουσι, τοῦτο ἀναντίρρητον, καὶ ἱστορικῶς ἀποδεδειγμένον. Ὡσαύτως, καὶ τὰ πολιτικὰ οἰκοδομήματα δηλοῦσιν ἔννοιαν τινὰ μαρτυροῦσαν τὸν προορισμὸν τοῦ κτιρίου καὶ τὸ πνεῦμα τῆς κοινωνίας. Ἐγχωρεῖ ἄρα καὶ ἐπ' αὐτῆς τὸ στοιχεῖον τῆς ὑποστατικῆς ἀληθείας. Ἐχει ὡσαύτως πρὸς ἔκφρασιν τῆς ὑποστάσεως ταύτης ὕλικὰ σημεῖα παντοειδῆ, ἅτινα ἢ δημιουργεῖ κατὰ τινὰς μαθηματικοὺς νόμους, ἢ λαμβάνει παρὰ τῆς ἀνοργάνου καὶ ἐνοργάνου φύσεως, οὐχὶ ὡς περιττὴν καὶ ἰδιότροπον πολυτέλειαν ἀλλ' ὡς συμπληρωτικὸν τῆς ἐκφράσεως καὶ ἐπομένως ἀναγκαῖον ἐπικόσμημα. Ὡς ἐκ τοῦ ἰδίου δὲ ἀντικειμένου, ὑπόκειται εἰς τὸν νόμον οὐχὶ τοῦ ρυθμοῦ ἀλλὰ τῆς συμμετρίας, ἣτις ταυτίζεται τῷ ρυθμῷ διὰ τῆς ἐν ἀμφοτέροις ἐπαναλήψεως καὶ πολλαπλασιασέως θεμελιώδους τινὸς ἐνότητος, ὡς εἶδομεν ἐν § 181. Ἐκ δὲ τοῦ ἰδανικοῦ, καθ' ὃ ἀνωτάτου καὶ ἐντελεστάτου τύπου πάσης λογικότητος, κατέρχονται πᾶσαι αἱ θρησκευτικαί, κοινωνικαί, πολιτικαὶ καὶ ἐθνικαὶ ἔννοιαι, ἃς ἐκφράζουσι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ οἰκοδομήματα τὰ εἰς τὸ ἰδανικὸν πάλιν ἀναβιβάζοντα τὸ πνεῦμα τῶν θεωμένων διὰ τῆς ζωηρῆς αὐτοῦ ὕλοποιήσεως. Ἐὰν δὲ ταῦτα πάντα ἀληθεύουσιν, ἀδύνατον γὰρ ὑποθέσωμεν τὴν ἐπινόησιν τοιούτων καλλιτεχνημάτων ἄνευ τῆς ἐγχειρούσης ἐμπνεύσεως, καθὼς ἀδύνατον γὰρ μὴ προέλθῃ ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ πνεύματος ἐντυπώσεως αὐτῶν ἡ ἐσωτερικὴ ἐκείνη συγκίνησις καὶ ἀρμονία, ἣτις παράγεται ἐκ τῆς ἐναρμονίου ἐκφράσεως τῆς ιδέας, καὶ διαθέτει πρὸς τὴν ἀρετὴν.

§ 198. Περὶ πάντων δὲ τῶν τε γενικῶν καὶ ἰδιαιτέρων τῆς

Ἀρχιτεκτονικῆς χαρακτηρῶν μαρτυρεῖ ἡ ἱστορικὴ αὐτῆς ἀνάπτυξις κατὰ τε τὴν ἀνατολήν, τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον, τὴν μέσην καὶ νέαν ἱστορίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ Γλυπτικῆς.

§ 199. Ἐν ᾧ ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ ἐκφράζει συμβολικῶς καὶ ἐμμέσως διὰ γεωμετρικῶν σχημάτων, ὑπὸ τῆς φυσικῆς καὶ ζωικῆς φύσεως ἐνίοτε ἐπικουμουμένων, τὸ γενικὸν πνεῦμα ἔθνους τινός, οὐχὶ δὲ ἀτομικὰς ἐννοίας καὶ πάθη, ἡ γλυπτικὴ ἔχει ὡς ὑπόστασιν τὸ ἀτομικὸν πνεῦμα μεθ' ὅλων αὐτοῦ τῶν στοιχείων, καὶ ἐκφράζει αὐτὸ διὰ τῆς ἰδίαις αὐτοῦ μορφῆς, τοῦτέστι, διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ὅπερ ἐνίοτε περιβάλλει μὲ σύμβολα ἐπιπρόσθετα καὶ δευτερεύοντα πρὸς ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν τοῦ ἀτομικοῦ χαρακτῆρος. Σχετίζεται δὲ πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, καθ' ὅσον ἐν τόπῳ ἐπίσης δημιουργεῖ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ διαστάσεις, καὶ ὑπόκειται εἰς τὸν νόμον τῆς συμμετρίας καὶ μετέχει τῆς μονιμότητος αὐτῆς, καὶ ὕλην ἄχρουν ἢ μονόχρουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μεταχειρίζεται ὡσαύτως σχετίζεται πρὸς τὴν ζωγραφίαν, καὶ τοι στενώτερον ἀντικείμενον εἶναι αὐτῇ ἢ ἀνθρωπίνη μορφή, καὶ τινὰς ἔχει πρὸς αὐτὴν κοινούς χαρακτῆρας, ἀλλὰ δὲν ἔχει πάντα τῆς ζωγραφίας τὰ πλεονεκτήματα, ἀπομονοῦσα στοιχεῖα τινὰ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου καὶ λαμβάνουσα αὐτὰ ὡς μέσα ἴδια τῆς ἐνεργείας τῆς.

§ 200. Ἐπειδὴ δὲ ἔχει ἀντικείμενον τὸ σῶμα καθὼ διαφανῆ ἐκφρασιν τοῦ πνεύματος, ἔπεται ὅτι ὀφείλει νὰ ἰδανικεύσῃ αὐτό, ἐκδηλοῦσα ἐν αὐτῷ καὶ δι' αὐτοῦ τὴν πνευματικὴν ζωὴν καὶ πραγματοποιοῦσα τύπον αὐτοῦ τελειότερον, δι' οὗ πλήρης καὶ καθαρὰ καὶ διαυγῆς ἀποβαίνει ἡ ἐκφρασις τοῦ πνεύματος. Πάντα δὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ σώματος, ἕκαστον μέλος, τὸ σύνολον αὐτῶν, ἡ στάσις, ὁ ἱματισμός, τὰ ἐπιπρόσθετα σύμβολα, πάντα ὑπόκεινται εἰς τινὰ νόμον συμμετρίας καὶ συντείνουσι πρὸς ἐκφρασιν τοῦ πνεύματος ἐν

γένει, καὶ ἰδίως τοῦ ἀτομικοῦ χαρακτηῆρος τοῦ ὑποκειμένου. Ἐδρα τῆς ἐκφράσεως τοῦ σώματος εἶναι ἰδίως ἡ κεφαλή, ἧς ἕκαστον μέλος ἰδιαίτεράν ἔχει ἐκφραστικὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ὀφείλει ὁ γλύπτῃς νὰ καθαρῖσῃ ἀπὸ παντὸς στοιχείου ἐμφαίνοντος ὑπὲρ τὸ δέον τὴν σαρκικὴν καὶ ζώωδη αὐτοῦ φύσιν καὶ προορισμὸν· τὰ δὲ λοιπὰ μέλη συντείνουσι καὶ ταῦτα εἰς τὴν πνευματικὴν ἐκφρασιν διὰ τῆς πρὸς τὸ σύνολον σχέσεως αὐτῶν, τῆς στάσεως ἢ κινήσεως ἣν εἰκονίζουσι, καὶ τῆς ὅσον ἔνεστι ἐκπνευματίσεως αὐτῶν. Ὡσαύτως ὁ ἱματισμὸς, ὅταν συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐκφράσεως περικαλύπτῃ, ὅπου καὶ ὅσον δεῖ, τὸ σῶμα, διὰ τῆς προσαρμόσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην μορφήν, διὰ τῶν φυσικῶν αὐτοῦ πτυχῶν τῆς συνεχείας τούτων καὶ τῆς ὑπ' αὐτῶν δηλουμένης κινήσεως, συντείνει καὶ οὗτος εἰς πνευματικὴν ἐκφρασιν, ἣν συμπληροῦσι τὰ προστιθέμενα σύμβολα, οἷον, ζῶα, ἐργαλεῖα, ὅταν καὶ ταῦτα, ὀλίγα καὶ ἀπλᾶ ὡς στοιχεῖα ὅλως ἐπιπρόσθετα καὶ δευτερεύοντα ἀλλ' οὐχὶ ἀσήμαντα καὶ ἀδιάφορα, θεωρῶνται.

§ 201. Ἐπὶ δὲ τῶν συμπλεγμάτων τοὺς αὐτοὺς ὅρους τηροῦσα, καὶ εἰς τὸν ἴδιον καὶ περιορισμένον κύκλον τῆς ἐνεργείας αὐτῆς περιστελλομένη ἡ Γλυπτικὴ, δὲν δύναται νὰ ὠφελῆθῃ ἐκ τῆς ἀπόψεως, ὡς ἡ ζωγραφία. Καὶ τὰ μὲν συμπλέγματα πανταχόθεν ὁρώμενα, δύσκολον νὰ μὴ συγχέωσι τὰς ἐξωτερικὰς αὐτῶν γραμμάς, καὶ νὰ παρέχωσι τὴν ἐναρμόνιον ἐκείνην διαδοχὴν καὶ συμπλοκὴν, ἄνευ τῆς ὁποίας οὔτε ἐνότης ὑπάρχει οὔτε ποικιλία, οὔτε συμμετρία, οὔτε ἐκφρασις. Διὰ δὲ τῶν ἀναγλύφων σαφέστερον ἐκδηλοῦνται αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ἣτις ἐνίοτε ἐπιβάλλει αὐτῇ τὴν θέσιν, τὰς ἀποστάσεις καὶ διαστάσεις, τὴν ἔκτασιν, τὰ ὑποκείμενα καὶ ἰδιαίτεράν ἀνάγκην συναρμολογήσεως αὐτῶν πρὸς τὸν χαρακτηῆρα τοῦ κτιρίου. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἀνάγλυφα παρίστανται ἔχοντα κυρίως δύο διαστάσεις, σχετίζεται καὶ ὡς ἐκ τούτων πρὸς τὴν ζωγραφίαν, μέχρις οὔ δὲν διαφθείρεται ἡ ἰδία καὶ ἀτομικὴ αὐτῆς φύσις. Ἐὰν δὲ εἰς ταῦτα προσθέσωμεν τὰ ὅλως ἰδανικὰ ἢ φανταστικὰ καὶ ἀλληγορικὰ πρόσωπα, καθ' ἃ ἔτι δυσκολώτερος εἶναι ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τοῦ ὑποτιθεμένου πνευματικοῦ αὐτῶν χαρακτηῆρος, ἔχομεν πάντα τὰ εἶδη τῆς τέχνης ταύτης, ἣτις, συνενοῦσα ἐν ἑαυτῇ τὰ κοινὰ πάσης καλῆς τέχνης στοιχεῖα μετὰ τῶν ἰδίων, νομίμως τάσσεται δεύτερος βαθμὸς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ Ζωγραφίας.

§ 202. Τρίτος βαθμὸς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως, καὶ τρίτη καὶ τελευταία τῶν ἐν τόπῳ τεχνῶν, εἶναι ἡ Ζωγραφία, μᾶλλον πρὸς τὴν Γλυπτικὴν ἢ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν σχετιζομένη καὶ ἔχουσα κοινὸν μετ' ἐκείνης τὸ ἀντικείμενον, τὴν διὰ τῆς ὕλης καὶ τοῦ σώματος ἐκφρασιν τοῦ πνεύματος· ἀλλ' ἐκ τῆς ὕλης καθὼ πνευματικωτέρα, λαμβάνει μόλις ὅ,τι ἀρκεῖ πρὸς δῆλωσιν πνευματικῆς ὑποστάσεως, δύο, δηλαδή, διαστάσεις, τὴν χρωματισμένην ἐπιφάνειαν καὶ τὴν ἐπίφασιν μᾶλλον ἢ τὴν πραγματικότητα τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων· ἔχει ὅμως ἐν μικροτέρῳ ὄγκῳ πλείονα στοιχεῖα καὶ εὐρύτερον κύκλον, πληρέστερον διὰ τῶν ἐκτὸς ἐκφράζουσα τὰ ἐντὸς, ἀπείρους μεταχειριζομένη γραμμὰς καὶ σχήματα καὶ χρώματα καὶ ἀναριθμήτους παραλλαγὰς καὶ κράσεις καὶ συμμίξεις τούτων καὶ ἀποχρώσεις, καὶ περιλαμβάνουσα εἰς τὰς παραστάσεις αὐτῆς οὐ μόνον τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ σύμπασαν τὴν φύσιν καὶ τινὰ ἱερὰ καὶ θεῖα πρόσωπα. Ἐξ ὅλων δὲ τῶν ἀνθρωπίνων στοιχείων ἐκφράζει, μᾶλλον ἢ τὰς ἐννοίας, τὰς εἰκόνας, τὰ αἰσθήματα, τὰς πράξεις, ἀλλὰ κατὰ τινὰ ἀκμὴν αὐτῶν καὶ οὐχὶ κατὰ διαδοχὴν, ἐξ οὗ πολλάκι καὶ σημαντικαὶ διαφοραὶ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Ποιήσεως.

§ 203. Σκοπὸς δὲ καὶ τῆς τέχνης ταύτης δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ μίμησις, ὡς φαίνεται κατὰ πρῶτον, ἀλλ' ἡ ποίησις τοῦ καλοῦ, ἢ διὰ τοῦ πραγματικοῦ δῆλωσις τοῦ ἰδανικοῦ, καὶ ὅταν φαίνηται ἀπλῶς μεταγράφουσα τὰ μᾶλλον εἰδεχθῆ καὶ ἀνήθικα, τὰ πρὸς τὸ ἰδανικὸν μᾶλλον ἀντικείμενα, διότι τότε ἀδιαφοροῦσα πρὸς τὸ ὑποκείμενον, μεταφέρει τὸ ἰδανικὸν εἰς αὐτὴν τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου, εἰς τὴν παράστασιν τῆς ὑποθέσεως, εἰσάγουσα τρόπον τινὰ διὰ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ζωγραφήματος, ἥτις πάντα τὰ στοχεῖα τοῦ καλοῦ περιλαμβάνει, τὴν τάξιν εἰς τὴν ἀταξίαν, τὸ καλὸν εἰς τὸ αἰσχρὸν, τὸ ἀγαθὸν εἰς τὸ κακόν. Ἐὰν δὲ οὗτος ὁ σκοπὸς, καὶ τοῦτο τὸ ἔργον τῆς Ζωγραφίας, φανερὸν ὅτι ἐκ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς τῆς ἐμπνεύσεως ἀπορρέει, ἐξ ἧς πᾶσα καλλιτεχνία, καὶ τὴν ἠθοποίησιν ἐπιφέρει διὰ τῆς τάξεως καὶ ἀρμονίας, εἴτε νέους συνδυασμοὺς ἐπινοοῦσα, εἴτε πραγματικὰ ἀντικείμενα καὶ πρόσωπα ἀπεικονίζουσα.

§ 204. Τὰ δὲ μέσα αὐτῆς ἀνάγονται οὐσιωδῶς εἰς δύο, τὴν ἰχνογραφίαν, δηλαδή, τὴν δι' ἀπλῶν γραμμῶν περιγραφὴν καὶ τὸν χρωματισμόν. Καὶ ἡ μὲν ἰχνογραφία περιλαμβάνει τὴν γραμμικὴν ἄποψιν, τὴν σκιαγραφίαν καὶ τὴν γραφικὴν ἀνατομίαν, ὁ δὲ χρωματισμός, τὴν διὰ τῆς ἀποχρώσεως ἀερίαν λεγομένην ἄποψιν, καὶ τοὺς μυρίους τῶν χρωμάτων συνδυασμούς. Μεταξὺ δὲ τῶν δύο τούτων μέσων προφανῶς οὐσιωδέστερον εἶναι τὸ πρῶτον, καθ' ὅσον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ πρῶτον στοιχεῖον τοῦ καλοῦ, αὐτὴν τὴν ὑπόστασιν αὐτοῦ, τὴν ἰδέαν, ἣτις ἐνσαρκούται ἐν τῇ μορφῇ. Καὶ οὐ μόνον ἡ μορφή ἀλλὰ καὶ ἡ κίνησις καὶ ἡ πνευματικὴ ἔκφρασις καὶ τὸ σωματικὸν καὶ ἠθικὸν κάλλος, ὁ ἱματισμός, ἡ ἐν τοῖς συμπλέγμασιν ἄρμονία, ἡ ἀπλότης, ἡ χάρις, πάντα ταῦτα ἐκ τῆς ἰχνογραφίας λαμβάνουσι τὴν πρώτην αὐτῶν ὑπαρξιν, καὶ ὁ χρωματισμός τῶσψ εἶναι τελειότερος ὅσψ μᾶλλον συμπληροῖ αὐτήν, καὶ ἐνῶ ἡ ἰχνογραφία, καὶ μόνη, ἔχει μεγάλην ἀξίαν, ὁ χρωματισμός χωρὶς αὐτῆς εἶναι οὐδέν. Ἄλλως, καὶ αὐτὴ ἡ παράδοσις τῆς τέχνης μαρτυρεῖ τὴν ὑπεροχὴν ταύτην, καὶ τοῦ ἰδανικοῦ ἢ δήλωσις τὴν ἐπιβεβαιοῖ, καθὼ διὰ τῆς ἰχνογραφίας πρὸ πάντων τελουμένη. Ἡ δὲ ἄποψις, ἡ σκιαγραφία καὶ ἡ γραφικὴ ἀνατομία, καθὼ ἐπὶ φυσικῶν νόμων θεμελιούμεναι, συνιστῶσι τὸ ἀπλῶς ἐπιστημονικὸν μέρος τῆς ἰχνογραφίας, ὑποτασσόμεναι ὅμως πάντοτε καὶ συντείνουσαι εἰς τὴν πνευματικὴν ἔκφρασιν τῆς τέχνης. Τελευταῖον, καὶ αὐτὸς ὁ χρωματισμός, κατὰ τε τὴν ἀλήθειαν τῶν χρωμάτων καὶ τὴν σχέσιν αὐτῶν πρὸς τὸ φῶς καὶ τὸν ἀέρα, τὴν μίξιν καὶ ἄρμονίαν αὐτῶν καὶ τὴν ἰδιαιτέραν αὐτῶν ἔκφρασιν, καὶ τοὶ εἰς ἰδιαιτέρους νόμους ὑπαγόμενος, συντείνει εἰς ζωηροτέραν δήλωσιν τῆς πνευματικῆς ὑποστάσεως.

§ 205. Ἐκ δὲ τοῦ κύκλου τῆς ἐνεργείας αὐτῆς προκύπτουσι καὶ τὰ διάφορα εἶδη τῆς Ζωγραφίας παριστώσεως ἢ τὴν φύσιν, ἢ τὸν ἄνθρωπον εἴτε μεμονωμένον, εἴτε ἐν μέσψ οἰκιακῶν καὶ ἱστορικῶν σκηνῶν, ἢ ἔργα καὶ πρόσωπα θεῖα. Ταῦτα δὲ τὰ τέσσαρα εἶδη εἶναι τέσσαρες βαθμοὶ ἰδανικεύσεως, δι' ὧν προβαίνει ἡ τέχνη αὐτὴ ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκφράσεως τοῦ ἰδανικοῦ μέχρι τῆς διαυγεστέρας αὐτοῦ φανερώσεως, ἣτις ἐν τῇ ἱερογραφίᾳ τελειοῦται, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἡμεγίστη δυσκολία τοῦ εἴδους τούτου, διότι προτίθεται νὰ παραστήσῃ διὰ τῶν ἀνθρωπίνων τὰ θεῖα, καὶ διὰ τῆς ὅσψ τὸ δυνατὸν ἐνσαρκώσεως τοῦ ἰδανικοῦ, νὰ καταστήσῃ ὁρατὰ καὶ θελκτικὰ τὰ ἀγιώτερα ἀντικείμενα τῆς ἀνθρωπίνης λατρείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ Μουσικῆς.

§ 206. Πρώτη τῶν ἐν χρόνῳ τεχνῶν εἶναι ἡ Μουσική, ἐν ἣ ἔτι ἀνώτερος βαθμὸς ἐκφράσεως ἀναφαίνεται ἢ κατὰ τὰς προηγουμένας, καθ' ὅσον ἐκεῖναι μὲν τὸ ἐθνικὸν ἢ τὸ ἀτομικὸν πνεῦμα ἐκφράζουσιν, εἴτε ἐμμέσως εἴτε ἀμέσως, ἀλλὰ πάντοτε διὰ τοῦ σωματος καὶ δι' ὑλικῶν τινῶν συμβόλων ἢ σημείων, ἐν ταύτῃ δέ, ἀντὶ τῆς ἀντικειμενικῆς ἐκφράσεως, τὸ πνεῦμα ἐκφράζει ὑποκειμενικῶς ἑαυτὸ δι' ἑαυτοῦ, δι' ἧς παρέχει εἰς τὸ ἴδιον ὄργανον κινήσεως, ἥτις, διὰ τινῶν εἰς τὸν ἀέρα μεταδιδομένων παλμῶν, παράγει τὸν ἦχον· οὗτος δὲ ἐκ τῆς ἐνδοτάτης φύσεως τῶν ὄντων ἐξερχόμενος, εἰσδύη εἰς τοὺς ἐνδοτάτους μυχοὺς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδίας. Ἐκ τούτου διάφοροι συνέπειαι, ὧν σημειοῦμεν ἐνταῦθα τὰς κυριωτέρας.

§ 207. Ὁ ἦχος, καθὸ φαινόμενον τῆς φύσεως, ὑπόκειται εἴτε, μεμονωμένος εἴτε σχετιζόμενος πρὸς ἄλλους ἦχους, εἰς τινὰς φυσικοὺς νόμους οὓς πρέπει νὰ σεβασθῇ ἡ τέχνη. Ὡς δὲ ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ, δὲν δύναται νὰ ἐκφράσῃ εἰμὴ τὸ ἠθικὸν καὶ αἰσθηματικὸν στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, καὶ δι' αὐτοῦ μόνου καὶ πλαγίως τό τε νοητικὸν καὶ τὸ ὑλικόν. Τοῦτο δὲ τὸ αἶσθημα ἐκφράζει ἐπὶ τὸ γενικώτερον καὶ ἀορίστως· ἀλλὰ το ἔλλειμμα τοῦτο ἀναπληροῦσιν ἡ ζωηροτάτη αὐτοῦ ἐντύπωσις, ἡ γλυκύτης τῆς ἐξ αὐτοῦ ἡδονῆς, ἡ ἐφ' ὅλων τῶν ἄλλων στοιχείων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως δραστηρία αὐτοῦ ἐνέργεια, ἡ καθολικότης αὐτοῦ, καὶ ἡ δι' αὐτῆς τῆς ἀοριστίας αὐτοῦ κατάλληλος ἐκφρασις τοῦ ἀπείρου.

§ 208. Καὶ σκοπὸς μὲν τῆς τέχνης ταύτης, ὡς πάσης ἄλλης εἶναι ἡ διὰ τοῦ πραγματικοῦ ἐκφρασις τοῦ ἰδανικοῦ, καθ' ὅσον ἀνάγεται εἰς τὸ αἶσθημα καὶ τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον, ὅπερ ἐκφράζει ζωηρότερον πάσης ἄλλης. Τὰ δὲ μέσα αὐτῆς εἶναι ἀπόρροια καὶ ἀνάπτυξις τῆς φύσεως τοῦ ἦχου, ὅστις, κατὰ τὴν ἰσοχρονίαν τῶν παλμῶν, κατὰ τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ (timbre), κατὰ τὴν διάφορον δύναμιν, τὴν κατὰ τὸ ὄξυ καὶ βαρὺ ποιότητα, τὰς πρὸς τὸν χρόνον σχέσεις ἢ τὴν ποσότητα, κατὰ τε τὴν διαδοχὴν καὶ τὴν συνηχίαν,

τάς φωνάς καὶ τὰ ὄργανα ἐξ ὧν ἐκπέμπεται, ἀπίρους ἐπιδέχεται ποικιλίας καὶ συνδυασμούς. Καὶ ἐκ μὲν τῆς ὀξύτητος καὶ βαρύτητος τῶν ἤχων κατὰ τὴν φυσικὴν αὐτῶν βαθμολογίαν προέρχονται αἱ διαφοροὶ κλίμακες, ἡ διατονικὴ, ἡ χρωματικὴ, ἡ ἑναρμονικὴ καὶ ἡ διακομματικὴ, ἐξ ἀκεραίων ἢ ἐκ διαιρέσεων καὶ ὑποδιαιρέσεων τόνων ἢ ἤχων συνιστάμεναι. Ἐκ δὲ τῆς ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ ἡχίσεως πλειόνων τόνων προέρχονται οἱ νόμοι τῆς συνηχίας κατὰ τινὰ λόγον, ὃν ἔχουσι σχετικῶς πρὸς ἀλλήλους οἱ παλμοὶ τῶν συνηχούντων ἤχων. Ὡσαύτως ἐκ τῆς ἰσοχρονίας τῶν παλμῶν ἐξαρτᾶται ἡ κανονικότης τοῦ ἤχου, καὶ ἐκ τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὸν χρόνον προκύπτει ὁ μουσικὸς ῥυθμὸς, τὸ πεζὸν καὶ ἔμμετρον ἄσμα, καὶ τὸ μουσικὸν μέτρον, τό τε δίχρονον καὶ τὸ τρίχρονον καὶ τὰ ἐκ τούτων, ἀναγόμενα πάντα εἰς τὴν πρὸς ἀλλήλα σχετικὴν τῶν τόνων διάρκειαν. Ἐκ τούτων καὶ αἱ καταλήξεις καὶ οἱ νόμοι τῆς μελωδικῆς διαδοχῆς καὶ τῆς ταύτοχρονου ἁρμονίας, καὶ ἐπὶ τέλος πᾶσα ἡ αἰσθητὴ ἔκφρασις τῆς πνευματικῆς τοῦ μουσικοῦ καλοῦ ὑποστάσεως. Ἄλλ' ἐν τούτοις παρατηρητέον ὅτι, καθὼς ἡ συμμετρία εἶναι ὁ ἀνώτατος νόμος τῶν ἐν τόπῳ τεχνῶν, ὁ ῥυθμὸς εἶναι ὁ ἀνώτατος νόμος τῶν ἐν χρόνῳ, διότι πάντες σχεδὸν οἱ νόμοι τῆς ὑλικῆς ἐκφράσεως τῆς τέχνης ταύτης προέρχονται ἐκ τοῦ ἐν τῇ φύσει τοῦ ἤχου ὑπάρχοντος ῥυθμοῦ καὶ ὑπηρετοῦντος κατὰ τὰς ποικιλίας καὶ συνδυασμούς αὐτοῦ εἰς τὴν ἰδιαιτέραν ἔκφρασιν τῆς τέχνης ταύτης.

§ 209. Τὰ δὲ εἶδη αὐτῆς διαστέλλονται κατὰ τὰ μέσα ὅσα μεταχειρίζεται καὶ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν. Καὶ κατὰ μὲν τὰ μέσα, διαιρεῖται εἰς ὠδικὴν καὶ ὀργανικὴν· τὰ δὲ ὄργανα εἶναι ἡ κρουστά, ἡ ἔγχορδα, ἡ πνευστὰ κτλ, ἀλλ' ἡ ἀνθρωπίνη φωνή, κρᾶσις ἐγχόρδου καὶ πνευστοῦ ὀργάνου, διὰ τὴν ἐλαστικότητα αὐτῆς, τὴν καθαρότητα, τὴν ἔκτασιν, τὴν γλυκύτητα, τὴν ἄμεσον πρὸς τὸ αἰσθημα σχέσιν καὶ δι' ἣν ὡς ἐκ τούτου διεγείρει συμπάθειαν, εἶναι τὸ ἐντελέστατον τῶν ὀργάνων. Κατὰ δὲ τὴν ὑπόθεσιν, ὅσα δήποτε ἦναι τὰ εἶδη αὐτῆς, εὐκόλως ἀνάγονται εἰς δύο, τὸ λυρικὸν καὶ τὸ δραματικόν, ἐξ ὧν τὸ μὲν ἐκφράζει τὸ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, τὴν φύσιν καὶ τὸν Θεὸν αἰσθημα ὑποκειμενικὸν καὶ μεμονωμένον, τὸ δὲ, τὰς σχέσεις καὶ τὴν σύγκρουσιν τῶν αἰσθημάτων πρὸς ἀλλήλα. Ἀμφότερα δὲ τὰ εἶδη ταῦτα οὐχὶ σπανίως συγχωνεύονται εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ μουσοῦργημα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ Ποιήσεως.

§ 210. Ἡ Ποίησις, διὰ τε τὴν ἔκτασιν τῆς ἐνεργείας καὶ τὰ μέσα δι' ὧν ἐνεργεῖ, ὑπερτερεῖ πάσης ἄλλης τέχνης, ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης βαθμίδος τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως ἱσταμένη. Τφόντι, ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν, περιλαμβάνει πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς ἐνεργείας, τὸ αἰσθητικὸν καὶ νοητικὸν καὶ ἠθικόν· ὡς πρὸς τὰ μέσα, ἔχει ὡς μέσον τὸν λόγον, τὸ περιληπτικώτατον τῶν σημείων, διότι πάντα ἐκφράζει, καὶ πάμπολλα ἐνίοτε διὰ μιᾶς μόνης λέξεως, τὸ ποικιλώτατον, ἐμφατικὸν καὶ τὰς ἐλαχίστας παραλλαγὰς καὶ ἀποχρώσεις τῶν ἐνοιῶν καὶ αἰσθημάτων, τὸ προοδευτικώτατον, καθὸ συνοδεῖον οἰανδήποτε πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπότητος, προσέτι δὲ ἴδιον τοῦ πνεύματος δημιουργήμα (§ 96). Ὡς ἐκ τούτων ἀπάντων εἶναι ἢ διὰ τοῦ λόγου ἐντελεστέρα κατ' ἀνθρώπον ἀποκάλυψις αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ· διὰ τοῦτο συγκεφαλαιοῖ ἐν ἑαυτῇ πάσης τὰς προγουμένους τέχνας, παρέχει αὐταῖς ὕλην παράγουσα αὐτάς καὶ ζωογονοῦσα, καὶ εἶναι πρώτη κατ' ἀξίαν εἰμὴ κατὰ χρόνον, καὶ καθολικωτάτη. Ἴσταται δὲ ἐν μέσῳ θρησκείας καὶ φιλοσοφίας, σχετιζομένη πρὸς αὐτάς διὰ τῆς ταυτότητος τῆς ὑποστάσεως, τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ τέλους, διαφέρουσα δὲ τῆς μὲν, κατὰ τὴν πηγὴν, τῆς δὲ, κατὰ τε τὴν μέθοδον καὶ ἔκφρασιν, ἀλλ' ἀμφοτέρων μετέχουσα καὶ εἰς ἀμφοτέρας ὑπηρετοῦσα, καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἰσχυρότατος μοχλὸς προόδου καὶ πολιτισμοῦ, καὶ ἐνταυτῷ τὸ ὕψιστον τούτων προϊόν.

§ 211. Τὸ δὲ μέσον τῆς Ποιήσεως, ὁ λόγος, διαιρεῖται ἐξ ἀνάγκης εἰς δύο στοιχεῖα, τὸ πραγματικὸν καὶ τὸ λεκτικόν, ἐξ ὧν τὸ μὲν πρῶτον αὐτῆς διαιρεῖται εἰς εἰκόνας, ἐννοήματα καὶ αἰσθήματα ἢ πάθη, ἀναγόμενα εἰς τρία στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργείας. Ἀλλὰ ταῦτα λαμβάνει ἢ ποίησις ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ ἰδανικοῦ, ὃ ἐστίν, ἰδανικεύει διὰ τῆς φαντασίας, ἥτις, συνεπῆς πρὸς τὴν ἰδίαν φύσιν, ἀπονέμει αὐτοῖς διὰ τῶν ἰδίων συνδυασμῶν νέαν ζωὴν, καθιστῶσα αὐτὰ καταλληλότερα πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ ἰδανικοῦ. Καὶ τῶντι, ἐπειδὴ τὸ πραγματικὸν εἶναι ἐκτύπωμα καὶ ὁμοίωμα τοῦ ἰδανικοῦ, διὰ τῆς φαντασίας ἢ ζωηροτέραν τὴν ὁμοιότητα ὁρῶμεν καὶ συναισθανόμεθα καὶ ἐκφράζομεν, ἢ διατυποῦμεν ἡμεῖς τὸ πραγ-

§ 214. Καὶ οἱ γενικοὶ μὲν κανόνες πάσης Ποιήσεως προκύπτουσιν ἐξ αὐτῶν τῶν στοιχείων αὐτῆς, διότι ἐὰν ἡ ποίησις εἶναι ἢ διὰ τοῦ λόγου ἀποκάλυψις τοῦ ἰδανικοῦ ἔπεται ὅτι πρέπει νὰ ἔχη ἀλήθειαν ὑποστάσεως καὶ καταλληλότητα μορφῆς· καὶ ἡ μὲν ὑπόστασις εἶναι αὐτὸ τὸ ἰδανικόν ἐξ οὗ πᾶσα ἀλήθεια ἀπορρέει· ἡ δὲ μορφή, ὁ ποιητικὸς λόγος, δύο ἔχων στοιχεῖα, ὡς εἴρηται, τὸ πραγματικὸν καὶ τὸ λεκτικόν. Καὶ ἐὰν τὸ πραγματικὸν συνιστῶσιν αἱ ἔννοιαι, τὰ πάθη καὶ αἱ εἰκόνες, ταῦτα τότε εἶναι κατάλληλα, ὅταν ἀρμόζωσι καὶ πρὸς ἄλληλα, ἀμοιβαίως συγκιρνώμενα εἰς τινὰ ἐνότητα, καὶ πρὸς τὴν ὑπόστασιν, ἐξ ἧς πρέπει νὰ ἐξέρχονται ὡς φυσικαὶ αὐτῆς ἀπορροίαι. Τὸ δὲ λεκτικόν εἶναι κατάλληλον ὅταν ἔχη σαφήνειαν, δι' ἧς δηλοῦται διευγέστερον τὸ ἰδανικόν, καὶ ἀρμονίαν, δηλαδὴ, οὐχὶ ἀπλῶς τὴν μιμητικὴν, ἀλλὰ τὴν εἰς τὰ διάφορα στοιχεῖα τοῦ πραγματικοῦ πρέπουσαν ἔκφρασιν. Τελευταῖον, καὶ αὐτὴ ἡ ρυθμικὴ διατύπωσις, ἡ διὰ τοῦ μέτρου καὶ τοῦ στίχου, πρέπει νὰ ἦναι σύμφωνος πρὸς τὴν ὑπόστασιν κατὰ τε τὴν φύσιν τοῦ μέτρου καὶ τὴν χρῆσιν αὐτοῦ, διότι οὕτω συμπληροῖ τὴν πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ ἰδανικοῦ ἐκφραστικὴν δύναμιν τοῦ λόγου.

§ 215. Οἱ δὲ μερικοὶ κανόνες οἱ ἰδιαιτέρως εἰς ἕκαστον εἶδος ἀρμόζοντες, προκύπτουσιν ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν γενικῶν πάσης ποιήσεως καὶ καλλιτεχνίας ἀρχῶν καὶ νόμων πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν φύσιν τοῦ εἶδους. Τοῦτο ἀληθεύει ἐπὶ τε τῶν ὑποκειμενικῶν καὶ ἀντικειμενικῶν. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν, ὀλίγους ἔχουσιν ἰδίου κανόνας οἵτινες οὐσιωδῶς ἀνάγονται εἰς τοὺς γενικοὺς, καὶ ἐπιβάλλουσι τὴν κατάλληλον καὶ ἀρμονικὴν συνένωσιν καὶ συνταύτισιν τῆς ἐνότητος τῆς ὑποστάσεως μετὰ τὴν ποικιλίαν τῆς μορφῆς. Τὰ δὲ δευτέρω πολλοὺς ἔχουσιν ἰδιαιτέρους, μὴ ἀντιβαίνοντας ὅμως πρὸς τοὺς γενικοὺς, ἀλλὰ δυναμένους νὰ θεωρηθῶσιν ὡς λογὸν καὶ αὐτῶν ἀναπτύξεις. Γίνονται, αἱ ἐθνικαὶ λ.χ. περιπέτειαί, αἱ παρέχουσαι τὴν ὕλην εἰς τὰ ἐπικά λεγόμενα ποιήματα, ἀπαιτοῦσι τὴν πλήρη καὶ ζωηρὰν παράστασιν τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος, τὴν κατὰ τὴν ἰδανικὴν ἀλήθειαν παράστασιν τῶν ἐπικῶν χαρακτήρων, τὴν σχετικὴν καὶ ἀνάλογον ἀνάπτυξιν καὶ τὸν ἐσωτερικὸν σύνδεσμον τῶν ἐπεισοδίων, καὶ τὴν πρὸς τὰ φυσικὰ συναρμολόγησιν τοῦ ὑπερφυσικοῦ στοιχείου, δι' οὗ μᾶλλον ὄρατὸν γίνεται αὐτὸ τὸ ἰδανικόν, εἰς ὃ ἀνάγεται αὐτὴ ἡ ὑπόστασις πάσης καλλιτεχνίας. Ὁ δὲ ποιητικὸς λόγος κατὰ τε τὸ πραγματικὸν καὶ τὸ λεκτικόν καὶ τὴν ρυθμικὴν διάπλασιν, πρέπει νὰ ἀρμόζῃ διὰ τῆς μεγαλοπρεπειᾶς αὐτοῦ εἰς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ποιήματος. Ὡσαύτως τὰ δραματικά, ἐπιδεκτικὰ ὄντα θεατρικῆς παραστάσεως, διότι λαμβάνουσιν ὡς ὑπόθεσιν πρά-

Ξεις ἀνθρωπίνας, τὴν ἐνέργειαν, δηλαδή, τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας σχετιζομένην πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, ἔχουσι καὶ ταῦτα στοιχεῖον ἰδανικὸν ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἐν τοῖς ἐπικοῖς ὑπερφυσικόν, καὶ μετ' αὐτῆς τῆς ἠθικῆς τάξεως ταυτιζόμενον, παράγουσι δὲ ἐξ ἀνάγκης ἠθικοὺς χαρακτῆρας, οἵτινες, ἔχοντες ἰδανικὴν ἀλήθειαν, πρέπει νὰ ἦναι συνεπεῖς πρὸς ἑαυτούς, ἀνγκυαῖοι, ποικίλοι, καὶ δι' αὐτῆς τῆς ποικιλίας συναρμολογούμενοι ἐν τῇ ἐνότητι τῆς δραματικῆς πράξεως· αὕτη δέ, ἀπόρροια οὔσα καὶ φυσικὴ συνέπεια τῶν χαρακτῆρων καὶ τῆς συγκρούσεως· αὐτῶν πρέπει νὰ ἦναι οὐ μόνον ἐνδιαφέρουσα καὶ πιθανή, ἀλλὰ διὰ τῶν περιπετειῶν, τῆς φυσικῆς δέσεως καὶ λύσεως καὶ καταστροφῆς, πρέπει νὰ ἐμφάνη τὸν λογικὸν καὶ ἠθικὸν σύνδεσμον ὅλων τῶν στοιχείων τῆς ἐσωτερικῆς ὑποστάσεως, καὶ νὰ ἐξωτερικεύη αὐτὴν διὰ κατκλήλου μορφῆς. Ἐὰ δὲ μυθιστορικὰ ποιήματα μετέχοντα καὶ τῶν ἐπικῶν καὶ τῶν δραματικῶν, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εὐρύτερα τούτων, καὶ μὴ προωρισμένα εἰς θεατρικὴν παράστασιν, ὑπόκεινται οὐχ' ἥττον εἰς τοὺς αὐτοὺς σχεδὸν νόμους εἰς τὴν ἐνότητα, τὸν σύνδεσμον καὶ τὴν ἐνέργειαν τῶν ἐπεισοδίων, τὸ ἐνδιάφορον, τὴν φυσικότητα καὶ τὴν σχέσιν τῆς πράξεως πρὸς τὰ πρόσωπα, εἰς τὴν ἀλήθειαν, συνέπειαν, ποικιλίαν καὶ ἀνάγκην τούτων, καὶ προσέτι εἰς τὰς ἰδιαιτέρας καὶ οὕτως εἰπεῖν ἀτομικὰς ἀπαιτήσεις τοῦ εἴδους.

§ 216. Καὶ αὕτη μὲν εἶναι ἐν συνόψει ἢ τε γενικὴ καὶ μερικὴ τῆς καλλιτεχνίας θεωρία, ἣν ἐπιθεβαιοῖ ἡ ἱστορικὴ αὐτῆς ἀνάπτυξις, καὶ ἐξ ἧς ἀποδεικνύεται ὅτι ἐκάστη τῶν τεχνῶν δὲν εἶναι εἰμὴ ἰδιαιτέρον μέσον ἐκφράσεως τῆς αὐτῆς πάντοτε ὑποστάσεως δι' ἰδιαιτέρας μορφῆς, καὶ ὅτι ἐπομένως αἱ μερικαὶ αὐτῶν θεωρίαι δὲν εἶναι εἰμὴ συνέπειαι καὶ ἐφαρμογαὶ καὶ πορίσματα τῆς τοῦ καλοῦ γενικῆς θεωρίας, ἐξερχομένης ἐκ τοῦ ὁρισμοῦ αὐτοῦ, ὥστε ἡ Καλλολογία δικαίως καὶ ἐλλόγως ἀποτελεῖ μίαν καὶ μόνην ἐπιστημονικὴν πραγματείαν, καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ὡς ἡ Λογικὴ καὶ ἡ Ψυχολογία, κλάδος τῆς φιλοσοφίας ἀπαραίτητος, συμφυῆς πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ ἀχώριστος αὐτῶν.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΘΕΟΣΟΦΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Θεοσοφίας καὶ τῶν
ἑσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων.*

§ 217. Ἡ δὲ Θεοσοφία, τούτέστιν, ἡ διὰ τῶν νοητικῶν δυνάμεων μελέτη τῆς Θείας φύσεως, εἶναι καὶ αὕτη κλάδος ἀπαραίτητος τῆς Φιλοσοφίας· διότι καὶ μὲν ἔχομεν ἐξ ἀποκαλύψεως καὶ ἐκ πίστεως γνῶσιν τῆς περὶ Θεοῦ ἀληθείας, καθ' ὅσον ἡ γνῶσις αὕτη ἐπιτρέπεται εἰς ἡμᾶς, ἀλλ' οὐχ' ἦττον ἀναγκαία ἡ φιλοσοφικὴ μελέτη τῆς ἀληθείας ταύτης, ἀφ' οὗ οὐ μόνον πρὸς τοὺς πιστοὺς ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἀπίστους ἀποτείνεται ἡ ἐπιστήμη, καὶ τούτους μάλιστα μόνον διὰ τοῦ λόγου δυνάμεθα νὰ φέρωμεν εἰς τὴν πίστιν· καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ πιστοί, ἐνίοτε κλονιζόμενοι καὶ ἀμφιβάλλοντες, ἀνάγκην ἔχουσι τῶν λογικῶν ἐπιχειρημάτων ἵνα ἐπιστρέψωσι καὶ στηριχθῶσιν εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς πίστεως. Προσέτι δὲ οὐδὲν μέρος τῆς Φιλοσοφίας εἶναι πλήρες χωρὶς τῆς Θεοσοφίας, ἐὰν ἡ ἔννοια τοῦ ἀπείρου ὄντος εἶναι ἡ ὑψίστη εἰς ἣν φθάνει ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς Ψυχολογίας, τῆς Λογικῆς καὶ τῆς Καλλολογίας, καὶ ὁ πρὸς ὃν ὅρος τῆς πράξεως, ἣν προτίθεται νὰ ρυθμίσῃ ἡ Ἀγαθολογία. Καὶ τῶντι, ὡς πρὸς τὴν πράξιν, βλέπομεν καὶ τὸ ἄτομον καὶ τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν ἀνθρωπότητα νὰ τείνωσι πάντοτε διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν εἰς τινὰ ὅρον κείμενον ἐπέκεινα καὶ ὑπεράνω τοῦ κόσμου τούτου, καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ ὁρῶμεν ἐγκεχαραγμένην ἐν οἰωδῆποτε ἀνθρώπῳ ἀπανταχοῦ τῆς γῆς καὶ τῆς ἱστορίας, καὶ τὴν θρησκείαν διακρίνομεν ὡς τὸ κυριώτατον τῶν κοινω-

νικῶν στοιχείων, ἐξ οὗ καὶ δι' οὗ καὶ ἦθη καὶ ἔθιμα καὶ θεσμοὶ καὶ νόμοι καὶ πολιτεύματα. Περὶ δὲ τῆς νοήσεως, εὕρομεν ἐν μὲν τῇ Ψυχολογίᾳ, τὰς ἐννοίας τῆς ὑποστάσεως, τοῦ ἀπειρου τόπου καὶ χρόνου, τῆς λογικῆς τάξεως, αἰτινας προϋποθέτουςαι καὶ ἀγγέλλουσί τι ἀνώτερον τοῦ κόσμου καὶ αἴυλον καὶ ἀπειρον καὶ λογικόν. Ἐν δὲ τῇ Λογικῇ, ἀντικείμενον ἐχούση τὸ ἀληθές, καὶ εἰς τὴν λογικὴν τάξιν, δι' ἧς ἡ ἐπαγωγὴ ἢ ἡ εὕρεσις τοῦ ἀληθοῦς, καὶ ἐξ ἧς ὁ συλλογισμὸς ἢ ἡ ἀπόδειξις, καὶ εἰς αὐτοὺς προσέτι τοὺς χαρακτῆρας τοῦ ἀληθοῦς, ὅπερ ἀνεγνωρίσαμεν καθολικόν, ἀπειρον, αἰδίον, ἀναλλοίωτον, εὐρίσκομέν τι προϋποτιθέμενον καὶ ἀγγελλόμενον ἀπειρον καὶ ἀναλλοίωτον καὶ λογικόν. Τελευταῖον, καὶ ἐν τῇ Καλλολογίᾳ εἶδομεν ὅτι τὸ μὲν καλὸν ἔχει ὡς κυριώτατον στοιχεῖον τὸ ἰδανικόν, ὅπερ τῇ ὑποστάσει αὐτοῦ ταυτίζεται καὶ εἶναι τῆς λογικῆς τάξεως ἢ ἐντέλεια· ἢ δὲ ποίησις τοῦ καλοῦ τελεῖται διὰ τῆς ἀνωθεν κατερχομένης ἐμπνεύσεως, ὥστε καὶ ἐνταῦθα διορᾶται θεία τις φύσις καὶ δύνამις· ἄρα οὔτε ἡ θεωρία τῆς νοήσεως δύναται νὰ συμπληρωθῇ, οὔτε ἡ τῆς πράξεως νὰ προετοιμασθῇ ἄνευ τῆς Θεοδοσίας.

§ 218. Μέρη δὲ τῆς ἐπιστήμης ταύτης εἶναι ἐξ ἀνάγκης τρία, τὸ μὲν ἐνασχολούμενον εἰς τὸ περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ ζήτημα, τὸ δὲ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν προσόντων αὐτοῦ πραγματευόμενον, καὶ τὸ τελευταῖον, ἐν ᾧ ἐξετάζονται αἱ πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον σχέσεις αὐτοῦ καὶ τὰ περὶ προνοίας ζητήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ ἐννοίας καὶ ὑπάρξεως Θεοῦ.

§ 219. Πολλὰ παρὰ τοῖς φιλοσόφοις, αἱ τοῦ Θεοῦ ἀποδείξεις, ἅς ἠντλησαν ἐξ ἐκάστης πηγῆς τῶν ἡμετέρων γνώσεων, καὶ ἐξ ἐκάστου στοιχείου τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως καὶ ἐνεργείας, ὡς ἐπίσης ἐκ τῆς τάξεως τοῦ κόσμου, διότι ἐκ τῆς τάξεως τῶν τελικῶν αἰτίων καὶ ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς κινήσεως τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου, καὶ ἐκ

τοῦ ἐνδεχομένου αὐτοῦ ἐξήγαγον τοιαύτην ἀπόδειξιν καὶ ἐκ τῶν λογικῶν καὶ ἠθικῶν τοῦ ἀνθρώπου ἀρχῶν καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας. Καὶ ζητητέον ἐὰν πᾶσαι αἱ ἀποδείξεις αὗται ἦναι νόμιμοι, ἀναγκαῖαι, ἐπικραεῖς, ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων, ἢ ἐὰν τυχὸν εἰς μίαν μόνην ἀνάγονται. Μεταξὺ δὲ τούτων μία ὑπάρχει ἥτις, εἰ ἀληθής, ἀρκεῖ μόνη, καὶ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐν ἡμῖν ἐμφύτου ἐννοίας τοῦ Θεοῦ. Τὴν ὄντολογικὴν λεγομένην ταύτην ἀπόδειξιν ὀφείλομεν ἐπομένως γὰρ ἐξετάσωμεν πρὸ πάσης ἄλλης.

§ 220. Καθ' ἡμᾶς, μόνη ἐμφυτος εἶναι ἡ ἐννοια τοῦ ὄντος μετὰ τῶν στοιχείων καὶ ἀρχῶν αὐτοῦ, ἢ πᾶς ἄνθρωπος ἔχει ἐξ ἀνάγκης ἐν ἑαυτῷ, ἐν τῷ λόγῳ καὶ διὰ τοῦ λόγου, καθὸ ὄν λογικόν. Ἐὰν δὲ ἐκ τῆς νοήσεως τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀτελοῦς τοῦ ἡμετέρου ὄντος ἐξήγαγον τινὲς τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι ἔχομεν ἐμφυτον τὴν ἐννοιαν τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ τελείου, ἢ ἐξαγωγή δὲν εἶναι ὀρθή, διότι τὸ ἐξαγόμενον δὲν περιέχεται εἰς τὸ ἐξ οὗ ἐξάγεται. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἐλέγετο ὅτι, ἀνεξαρτήτως πάσης ἐξαγωγῆς, ἔχομεν ἐμφυτον ἐν ἡμῖν τὴν ἐννοιαν τοῦ ἀπείρου, πάλιν ἡ ἐννοια αὕτη δὲν ἠθέλην εἶσθαι εἰμὴ ἰδανικὸς τύπος τελειότητος ἐστερημένος πάσης πραγματικότητος. Εἰ δὲ διέσχυρίζοντο, ὅτι ἡ ἐννοια τοῦ ἀπείρου περιέχει ὡς ἐκ τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς καὶ τὸ προσὸν τῆς ὑπάρξεως, ἀπαντῶμεν, ὅτι ἡ ὑπαρξίς δὲν εἶναι προσὸν προστιθέμενον εἰς τὰ ἄλλα τοῦ ἀπείρου προσόντα, ἀλλὰ πάντων τῶν προσόντων αὐτοῦ ἢ πραγματικότης. Ἐὰν τελευταῖον ὑπεστηρίξτε, ὅτι ἐνυπάρχει ἐν ἡμῖν ἐννοια τοῦ ἀπείρου καθὸ πραγματικῶς ὑπάρχοντος, τοῦτο ἠθέλην εἶσθαι ἀπλῆ κατάφασις ἄνευ ἀποδείξεως, βεβαίωσις ἐσωτερικοῦ ψυχολογικοῦ γεγονότος, πρὸς ὃ ἀγνοοῦμεν ἐὰν ἀντιστοιχῇ πραγματικόν τι ἀντικειμενικῶς. Ἄρα ἡ ἀπόδειξις αὕτη ἐπιφέρεται, ἢ ἀνάγεται εἰς τινὰ ἄλλην, ἢ εἶναι ἀπαράδεκτος.

§ 221. Ἐκ δὲ τῶν ἐκ τοῦ κόσμου ἢ μὲν ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς κινήσεως ἐξαγομένη ἀνάγεται εἰς τὴν διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος λογικὴν ἀπόδειξιν, καὶ εἶναι ἀτελής, διότι οὔτε τὸ ὄντως πρῶτον καὶ ποιητικὸν τοῦ αἰτίου δι' αὐτῆς ἀποδεικνύεται, οὔτε ἡ φύσις καὶ τὰ προσόντα αὐτοῦ προσδιορίζονται, οὔτε αἱ λογικαὶ καὶ ἠθικαὶ αὐτοῦ σχέσεις πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον· ἢ δὲ ἐκ τῆς τάξεως τοῦ κόσμου, ἐπίσης εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος ἀναγομένη συμβιβάζεται πρὸς τὴν ἀϊδιότητα τῆς ὕλης, μὴ ἀποκαλύπτουσα πρῶτον καὶ ποιητικὸν αἶτιον. Τελευταῖον ἢ ἐκ τοῦ ἐνδεχομένου τοῦ κόσμου προϋποθέτει τὴν ἐννοιαν τοῦ ἀναγκαίου, δηλαδή, τοῦ μὴ ἔχοντος ἐκτὸς ἑαυτοῦ τὸ αἶτιον τοῦ εἶναι· καὶ εἰ ἔχομεν

τὴν ἔννοιαν ταύτην, ἔχομεν τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ, καὶ τότε ἀποβαίνει περιττή, καὶ ἀνάγεται εἰς τὴν ὄντολογικὴν. Ὡσαύτως, αἱ ἐκ τῆς ἱστορίας, ἢ ἐκ τῶν νοητικῶν καὶ ἠθικῶν τοῦ ἀνθρώπου ἀρχῶν, ἀνάγονται εἰς τὴν λογικὴν. Ὡστε, ἐν κεφαλαίῳ, πᾶσαι αἱ ἀποδείξεις αὗται ἢ εἶναι ἀνεπαρκεῖς, ἢ ἀνάγονται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος.

§ 222. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν εἶναι μεμονωμένη ἐν τῷ λόγῳ ἀλλ' ἀδιασπᾶστως συνάπτεται μετὰ τῶν ἐτέρων δύο, τῆς ταυτότητος καὶ τῆς τελεότητος, ὀφείλομεν νὰ ζητήσωμεν ἐὰν τι περὶ Θεοῦ καὶ αὗται διδάσκωσι. Καὶ ἡ μὲν τῆς ταυτότητος διδάσκει τὸ κατὰ τὴν φύσιν καὶ ὑπαρξίν τῶν ὄντων ἀσυμβίβαστον τῶν ἐναντίων καὶ τὰ ἐκ τούτου ἐπόμενα, ὑποθέτει γνωστὴν, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, τὴν φύσιν τῶν ὄντων, καὶ παράγουσα τὸν συλλογισμόν, οὐδὲν περὶ τοῦ πρώτου αἰτίου τῶν ὄντων ἀγγέλλει, ἐὰν χωρισθῇ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος. Ἡ δὲ τῆς τελεότητος ἀποκαλύπτει συνδυασμὸν μέσων καὶ τελῶν, καὶ ἀποδεικνύει τὸ σκόπιμον τοῦ κόσμου, ἀλλὰ δὲν ἀποδεικνύει ἐὰν τὸ σκόπιμον τοῦτο εἶναι συνέπεια τῆς φυσικῆς συστάσεως τοῦ κόσμου ἢ ἔννοια τοῦ ποιήσαντος αὐτόν, καὶ ἐὰν ὑπάρχη ὁ ποιήσας, διὰ τοῦτο καὶ πρὸς τὰ δόγματα τῶν πανθεϊστῶν συμβιβάζεται. Ἐὰν δὲ ἐκ τοῦ σκοπίμου τῆς φύσεως ἀναβῶμεν εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ποιητοῦ αὐτῆς, ἐφαρμόζομεν τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος. Ἄρα μία μόνη, ἢ διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος ἀπόδειξις ἀπομένει, δι' ἧς συμπληροῦνται, καὶ εἰς ἣν ἀνάγονται αἱ ἄλλαι πᾶσαι.

§ 223. Ἐφαρμόζεται δὲ ἡ ἀρχὴ αὕτη πολλαχῶς καὶ εἰς πάντα τὰ φαινόμενα καὶ γεγονότα καὶ ὄντα. Κατ' εἶδος μὲν, εἰς τὴν σειράν τῶν ὄντων, ἢν ἕνεκα τοῦ ἀπείρου τῶν ἐνδεχομένων αὐτῶν, δηλαδή, τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν παρατεινομένην ἐπ' ἄπειρον, καὶ ἧς δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν αἴτιον ἄπειρον. Ἀλλὰ τοῦτο ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸ δυνατὸν τοῦ ἀπείρου, οὐχὶ εἰς τὸ ἀναγκαῖον, οὐδὲ ἀποκαλύπτει εἰς ἡμᾶς τὸ ἐνιαῖον αὐτοῦ παρεκτός ἐὰν μεταχειρισθῶμεν τὴν κατ' εὐθυωρίαν ἐφαρμογὴν αὐτῆς, διότι τότε ἀπὸ αἰτίου εἰς αἴτιον ἀναβρίνομεν ἐξ ἀνάγκης εἰς τι αἴτιον πρῶτον, εἰς ὃ πρέπει νὰ ἐπαναπαυθῶμεν, διότι ὡς ἄριστα εἶπεν ὁ Ἀριστοτέλης, εἶπερ μηδὲν ἐστι τὸ πρῶτον, ὅλως αἴτιον οὐδὲν ἐστι. (Μεταφ. Α. τὸ ἔλαττον, β'). Πρῶτον δὲ αἴτιον λέγεται τὸ οὐδὲν ἔχον πρὸ αὐτοῦ, καὶ ὄν αὐτὸ ἑαυτοῦ αἴτιον καὶ λόγος τοῦ εἶναι. Ἄρα αὐθύπαρκτον, αὐθυπόστατον, αὐτοτελές, ἄπειρον.

§ 224. Ἐὰν δέ, παρὰ τὰ φαινόμενα καὶ τὰ ὄντα, ἐφαρμόσωμεν

τὴν ἀρχὴν ταύτην καὶ εἰς τὰ ἄπειρα αὐτῶν ἐνδεχόμενα, τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον, εἰς τὸ αὐτὸ φθάνομεν συμπέρασμα, διότι τὰ ἄπειρα ταῦτα πρέπει νὰ ἔχωσιν αἴτιον ἄπειρον. Καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶναι οὔτε ὑπόστασις, οὔτε μορφή, οὔτε σχέσις τῶν ὄντων, ἀλλ' ἐνδεχόμενα αὐτῶν, καὶ δὲν εἶναι αὐθύπαρκα, διότι ἔχουσιν αἴτιον καὶ ταῦτα, καὶ αἴτιον ἄπειρον, καὶ ἐπειδὴ πολλὰ ἄπειρα εἶναι ἀντίφασις, ἔπεται ὅτι ἄλλα δὲν δύναται νὰ ἦναι εἰμὴ προσόντα τοῦ Θεοῦ, ὅστις, πανταχοῦ καὶ πάντοτε ὑπάρχων, συνιστᾷ αὐτὸ τὸ ἄπειρον τόπου καὶ τοῦ χρόνου, ὅπερ ὁρῶμεν κατ' ἀρχάς ὡς προσὸν αὐτῶν, καὶ δὲν ἀναγνωρίζομεν ὡς προσὸν τοῦ Θεοῦ εἰμὴ διὰ τοῦ λόγου. Ὡστε, ἐν κεφαλαίῳ, τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀπείρου ἢ τοῦ Θεοῦ ἔχομεν διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος ἐφαρμοζομένης εἰς τὰ φαινόμενα καὶ τὰ ὄντα καὶ τὰς ἐννοίας τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου. Ἐὰν δὲ τὴν ἀρχὴν ταύτην ἀποσπάσωμεν ἀπὸ τῶν ἐκ τῶν προτέρων ἄλλων στοιχείων, καὶ ἐφαρμόσωμεν εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄντος καὶ τὴν λογικὴν τάξιν, ἐὰν, δηλαδή, ἐφαρμόσωμεν τὸν λόγον εἰς τὸν λόγον, ἔτι φαινοτέρα ἀποκαλύπτεται ἡ ἔννοια τοῦ ἀπείρου, καὶ ὁ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ λόγος, ὑπὲρ πᾶν ἄλλο φαινόμενον τῆς φύσεως ἀγγέλλει καὶ βεβαιοῖ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ θείων προσόντων.

§ 225. Ὄταν πρόκηται νὰ γνωρίσωμεν τὰ προσόντα τῶν ὄντων ἐν γένει, μεταχειριζόμεθα τὴν παρατήρησιν, τὴν ἐξωτερικὴν ἢ τὴν ἐσωτερικὴν ἀλλ' ἐνταῦθα, ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι ἀνεφάρμοστος, διότι ὁ Θεὸς δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀντικείμενον οὔτε ἐξωτερικῆς οὔτε ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ προσδράμωμεν εἰς τὸν συλλογισμόν, ἵνα ἐξαγάγωμεν τὰ προσόντα ἐξ αὐτῆς τῆς ἐννοίας τοῦ ὄντος.

§ 226. Ἐπειδὴ πᾶσαι αἱ ἐννοιαὶ ἡμῶν ἀνάγονται εἰς ὄντα

ἢ στοιχεῖα ὄντων, καὶ τὸ ἄπειρον τοῦτο αἴτιον τῶν ὄντων δὲν δύναται νὰ ἦναι στοιχεῖον ὄντος, διότι ἀντιφάσκει, ἔπεται ὅτι εἶναι ὄν, καὶ ὄν ἄπειρον, ἦτοι ὄντως ὄν, ἦ, κατὰ τὸν θεῖον λόγον, ὁ ὌΝ· ἄρα πρέπει νὰ ἔχη τὰ στοιχεῖα τοῦ ὄντος, ἀλλ' ἄπειρα κατὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ. Καὶ ἐπειδὴ οἷονδ' ἕποτε ὄν εἶναι ὑπόστασις, μορφή καὶ σχέσις, ὅ ἐστιν, ἐν καὶ τριαδικόν, καὶ ἐν τῷ αἰτίῳ πρέπει νὰ ἦναι ὅ,τι ἐν αἰτιατῷ, ἔπεται ὅτι καὶ τὸ ἄπειρον ὄν εἶναι ἐν καὶ τριαδικόν, ἀπείρους ἔχον τοὺς χαρακτηῖρας τούτους, ἢ τρισυπόστατον, καὶ οὕτως ἡ φιλοσοφικὴ ἐννοια συνάδει πρὸς τὸ περὶ Θείας Τριάδος χριστιανικὸν δόγμα, καθ' ὅσον ἡ σκια τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου δύναται νὰ ἀπεικονίσῃ τὸ φῶς τῆς Θεότητος. Τὰ δὲ ἕτερα δύο στοιχεῖα τῆς ἐννοίας τοῦ ὄντος, ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος, ἐξελείφονται ἐν τῷ ἀπείρῳ τῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ, ὅστις ὡς ἐκ τούτου, εἶναι πανταχοῦ παρὼν καὶ τὰ πάντα πληρῶν, καὶ πάντοτε ὑπάρχων, ὅ ἐστιν, ἀπέραντος καὶ ἀίδιου· καὶ οὕτως, ἐν ᾧ ὁ ἄπειρος τόπος καὶ χρόνος περιέχουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὰ ὄντα, ταυτίζονται ἐν τῷ ἀπείρῳ τοῦ Θεοῦ τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ φύσει. Καθὸ πρῶτος, δὲν ἤρχισε, καθὸ ἔχων ἐν ἑαυτῷ τὸ αἴτιον τοῦ εἶναι, οὐδέποτε θέλει τελειώσει. Καὶ ἐπειδὴ ἡ διαδοχὴ, τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον, τὸ παρὸν, τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον ὑποθέτουσι τὴν ἐν χρόνῳ σχετικὴν ὑπαρξίν, καὶ ὁ Θεός, καθὸ ἀίδιου, εἶναι ἄχρονος, ἔπεται ὅτι ἄπας ὁ χρόνος εἶναι πρὸς αὐτὸν διηνεκές παρὸν, καὶ τὰ πρὸς ἡμᾶς διαδοχικὰ εἶναι πρὸς αὐτὸν ταυτόχρονα. Ὡσαύτως ἡ σχετικὴ ἐν τόπῳ ὑπαρξίς παράγει πρὸς ἡμᾶς τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν, τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω, τὸ πόρρω καὶ τὸ ἐγγύς, διότι τὰ ἐν τόπῳ εἶναι πανταχόθεν πεπερασμένα· ἀλλὰ τὸ ἄπειρον ὄν δὲν ἔχει πέρατα, πληροῖ ὅλον τὸν τόπον, καὶ καθὼς σύμπας ὁ χρόνος εἶναι πρὸς αὐτὸν στιγμὴ μία, παρομοίως ἄπας ὁ τόπος εἶναι πρὸς αὐτὸν ἐν μόνον σημείον, ἐν ᾧ συνυπάρχουσι πάντα τὰ πρὸς ἡμᾶς συναφῆ ἢ κειχωρισμένα.

§ 227. Συνέπειαι τῶν προσόντων τούτων εἶναι τὸ ἄϋλον καὶ ἀναλλοίωτον τῆς θείας φύσεως. Ἄϋλον, διότι ἡ ὕλη εἶναι ἕκτασις, ἔχει σχέσεις καὶ διαστάσεις ἐν τόπῳ, ἀλλ' ἐν Θεῷ οὔτε σχέσεις καὶ διαστάσεις, διότι τὸ ἄπειρον τοῦ τόπου εἶναι πρὸς αὐτὸν σημείον ἐν· ἄρα ὁ Θεός δὲν δύναται νὰ ἦναι ὕλη. Ἀναλλοίωτον, διότι ἡ ἀλλοίωσις εἶναι μεταβολὴ ἐν σώματι ἢ ἐν πνεύματι, καὶ αὕτη ὑποθέτει διαδοχὴν, ἀφαίρεσιν ἢ προσθήκην ἐν χρόνῳ, ἀλλ' ἐν Θεῷ οὐδεμία διαδοχὴ, διότι ὁ χρόνος παρ' αὐτῷ στιγμὴ μία, οὐδεμία ἀφαίρεσις ἢ προσθήκη, διότι εἶναι ἄπειρος, τέλειος, οὐδὲν ἔξω αὐτοῦ, οὐδενός

ἐπομένως δύναται νὰ ὑποστῆ τὴν ἐνέργειαν, ἄρα ἀναλλοίωτος. Ὡστε, ἐν κεφαλαίῳ, ὁ Θεὸς εἶναι εἰς καὶ τριαδικός, ἀίδιος, ἀπέραντος, ἄυλος, ἀναλλοίωτος. Ἀπ' ἐναντίας, τὰ ἄλλα ὄντα καὶ μὲν ἔχουσι τὸν τριαδικὸν τύπον, ἀλλ' εἶναι πεπερασμένα ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, καὶ τινὰ εἶναι ἄυλα, ἀλλὰ μεταβάλλονται. Ὡστε, ἕνεκα τῶν πρὸς ἀλλήλα ἐναντίον τούτων προσόντων, ἢ συνταύτισις τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου εἶναι ἀντίφασις καὶ παρὰλογισμός· ἢ δὲ πολλαπλασίαισις τοῦ πεπερασμένου οὐ μόνον δὲν ἐξισοῦται πρὸς τὸ ἀπείρον, ἀλλ' εἶναι προφανῆς ἀπομάκρυνσις ἀπ' αὐτοῦ. Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ μεταφυσικὰ λεγόμενα προσόντα τῆς θείας φύσεως.

§ 228. Τὰ δὲ λογικὰ καὶ ἠθικὰ εἶναι τὰ ἐπόμενα, ἅτινα διὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου ἐξάγονται ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ. Ἐὰν ὁ Θεὸς εἶναι πρῶτον καὶ ἀπείρον αἷτιον, καὶ ἐν τῷ αἰτίῳ πρέπει νὰ ὑπάρχη ὅτι ἐν τῷ αἰτιατῷ, ἔπεται ὅτι ἐν τῷ Θεῷ ὑπάρχουσιν, ὡς ἐν τοῖς οὐσι, δυνάμεις, ἀλλὰ κατὰ τὴν φύσιν τοῦ ἀπείρου. Αἱ δυνάμεις τῶν ὄντων ἀνάγονται εἰς τὴν ὑλικὴν ἐνέργειαν, τὴν νοητικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν. Καὶ ἡ μὲν ὑλικὴ δύναμις ἢ ἐνέργεια ἐν Θεῷ, καθὼ αἰτίῳ πρῶτῳ καὶ ἀπείρῳ πρέπει νὰ ἦναι δύναμις ἀπείρου ἢ ποιητικῆ παντὸς τοῦ ὄντος καὶ δυνατοῦ, ἢ παντοδυναμία. Ἡ δὲ νοητικὴ δύναμις ἐν τῷ πρῶτῳ αἰτίῳ πρέπει νὰ ἦναι νόησις ἑαυτοῦ καὶ τοῦ αἰτιατοῦ, ἐννοία τοῦ παντὸς καὶ πάντων τῶν ὄντων, τῶν σχέσεων καὶ τῆς τάξεως αὐτῶν, λόγος τοῦ κόσμου, λόγος ἀπείρου, πρὸς ὃν διὰ τῆς ἐννοίας καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ὄντος ἀντιστοιχεῖ ὁ ἀνθρώπινος, καθ' ὅσον τὸ πεπερασμένον δύναται ν' ἀντιστοιχῆ πρὸς τὸ ἀπείρον. Ἀλλ' εἰ, καθὼ αἷτιον πρῶτον, εἶναι καὶ ἀπείρος, ἔχει ἐννοίαν οὐ μόνον ἑαυτοῦ καὶ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ παντὸς τοῦ δυνατοῦ· ἄρα ἡ νοητικὴ αὐτοῦ δύναμις εἶναι πανσοφία. Ἡ δὲ ἠθικὴ ἐνέργεια, ἐν μὲν τῷ ἀνθρώπῳ, ὡς θέλομεν ἰδεῖ ἐν τῇ Ἠθικῇ, διχοφύρουσ ἔχει βαθμούς, διότι εἶναι ἐνστιγμα ταυτιζόμενον τῷ τυφλῷ τῆς φύσεως μηχανισμῷ, εἶναι, κατὰ δεύτερον βαθμὸν, αἴσθημα, ἀγάπη ἢ μῖσος, ἐξ ὧν τὰ πάθη, καὶ κατ' ἀνώτερον βαθμὸν εἶναι λόγος, ἐξ οὗ προκύπτει καὶ ὁ ἐκ τοῦ συμφέροντος ἐγωϊσμός καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος, λόγος ἐνεργούμενος διὰ τῆς ἐλευθέρως βουλήσ ἢ ἠθικῆς λεγομένης ἐλευθερίας, καὶ οὗτος εἶναι ὁ ἀνώτατος βαθμὸς, ἢ ἐντελής συμφωνία τῆς ἐλευθερίας πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, καὶ ἡ πλήρης αὐτοῦ πραγματοποιήσις. Ἐν δὲ τῷ πρῶτῳ καὶ ἀπείρῳ αἰτίῳ, καθὼ πηγῇ οὐ μόνον τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἠθικότητος ἀλλὰ καὶ πάσης δυνατῆς ἠθικότητος καὶ παντὸς δυνατοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ἠθικὴ δύναμις εἶναι ἀπείρος, ἢ παναγαθία. Τῶντι, ἢ ἐν Θεῷ ἠθικότης πρέπει νὰ προκύπτῃ ἐκ τῆς συνενώσεως τῶν δύο πρῶτων προσόντων.

τῆς παντοδυναμίας καὶ τῆς πανσοφίας, ὡς προκύπτει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐκ τῆς συνενώσεως τῆς ἐλευθέρως αὐτοῦ ἐνεργείας ἀφ' ἑνός, καὶ τοῦ λόγου ἢ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀφ' ἑτέρου, καὶ ἐπομένως, εἰάν παντοδυναμία καὶ πανσοφία ὑπάρχουσιν ἐν Θεῷ, δηλαδή, ἀπείρως ἐλευθέρως ἐνεργεῖα καὶ δύναμις καὶ ἀπείρου ἀγαθοῦ ἔννοια, πρέπει νὰ προκύπη ἐκ τῆς συνενώσεως τούτων ἡ παναγαθία. Καὶ εἰάν ἡ ἀρμονία τούτων παράγει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὴν εὐδαιμονίαν, ἐν τῷ Θεῷ παράγει ἐξ ἀνάγκης τὴν ἀπείρον μακαριότητα.

§ 229. Ἐὰν δὲ τώρα τολμήσωμεν διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου νὰ ἐρευνήσωμεν ἔτι βαθύτερον τὰ ἀνεξιχνίαστα μυστήρια τῆς θείας φύσεως, ὡς πρὸς τὰς πρὸς ἀλλήλας σχέσεις τῶν τριῶν τούτων προσόντων, εὐρίσκομεν ὅτι ἡ μὲν παντοδυναμία ἀντιστοιχεῖ τρόπον τινὰ πρὸς τὴν ὑπόστασιν, καὶ εἶναι ἡ πηγή τῶν ἄλλων δύο, ἡ δὲ πανσοφία εἶναι ὁ λογικὸς τύπος τῆς παντοδυναμίας, καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν μορφήν, καὶ ἐπομένως ἡ παναγαθία ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν σχέσιν μεταξὺ ὑποστάσεως καὶ μορφῆς, καὶ ἐκ μόνης τῆς πρώτης ἐκπορεύεται ὥστε τὰ λογικὰ καὶ ἠθικὰ ταῦτα προσόντα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ μεταφυσικά. Οἱ δὲ ἐγκρατεῖς οὐ μόνον τὴν θύραθεν ἀλλὰ καὶ τῆς θείας ἐπιστήμης δύνανται νὰ κρίνωσι πόσον αἱ φιλοσοφικαὶ αὗται θεωρίαι συντείνουσιν εἰς ἐμπέδωσιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.

§ 230. Ἄς ἀναπ τύξωμεν ἐπὶ μικρόντ' ἀνεξάντλητα ταῦτα προσόντα τῆς θείας φύσεως. Καὶ ἡ μὲν παντοδυναμία περιέχει οὐ μόνον τὴν ποιητικὴν δύναμιν, ἀλλὰ καὶ τὴν συντηρητικὴν καὶ τὴν μηδενιστικὴν καὶ τὴν τροπολογικὴν, καὶ ἐντεῦθεν τὸ ἐνδεχόμενον τοῦ κόσμου καὶ ἡ ἔννοια τῶν θαυμάτων, διότι τὸ θαῦμα καταχρηστικῶς λέγεται ἐξαιρέσεις τῶν νόμων τοῦ κόσμου, καὶ ὡς ἐκ τούτου θεωρεῖται ἀπίστευτον, ἔνεκα τοῦ ἀναλλοιώτου καὶ ἀναγκαίου τῶν νόμων τούτων. Ἀπίστευτον, ὡς καὶ ἄλλοτε εἶπομεν, εἶναι μόνον τὸ ἀδύνατον, καὶ ἀδύνατον τὸ ἀντιφατικόν. Μεταξὺ δὲ τῆς παντοδυναμίας καὶ τοῦ λεγομένου θαύματος οὐ μόνον οὐδεμία ὑπάρχει ἀντίφασις, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας τοῦτο περιέχεται ἐν ἐκείνῃ· καὶ κατὰ τοσοῦτον θεωροῦμεν τοὺς νόμους τῆς φύσεως ἀναγκαίους καὶ ἀναλλοιώτους, καθ' ὅσον ἀποδίδομεν αὐτοὺς εἰς τὸν θεῖον λόγον, ὅστις εἶναι ἄτρεπτος καὶ ἀναλλοίωτος καὶ ἀναγκαῖος· ἀλλ' ὁ ἀνθρώπινος, μὴ δυνάμενος νὰ ἐξισωθῇ πρὸς τὸν θεῖον, ὀφείλει νὰ μὴ θεωρῇ ὡς ἀπίστευτα τὰ θαύματα, διότι ἀντὶ ἐξαιρέσεων δύνανται νὰ ἦναι διατάξεις αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ νόμου πρὸς τὰς ἡμῶν γνωστὰς μυστηριωδῶς πῶς συναρμολογοῦμεναι. Ἡ δὲ πανσοφία περιέχει καὶ αὕτη παρὰ τὰ ἀχώριστα τοῦ ἀπείρου καὶ ἀνεξερευνήτα μυστήρια, ἀναρίθμητα

νοητικὰ προσόντα, τὸ ὕψος καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ σκοποῦ τῶν θείων ἔργων, τὴν καταλληλότητα καὶ ἀπλότητα καὶ ἀρμονίαν τῶν πρὸς πραγματοποιήσιν αὐτῶν μέσων, τὸ ἀμίμητον αὐτῶν κάλλος καὶ τὴν ἀνεξάντλητον αὐτῶν ὠφέλειαν καὶ γονιμότητα. Τέλος, καὶ ἡ παναγαθία περιέχει ἀπείρους ἠθικὰς τελειότητας, τὴν δικαιοσύνην, αὐστηρὰν συνέπειαν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τὸ ἔλεος, τὴν συγκατάβασιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν, τὴν ἀγάπην, τὴν ἐκ ταύτης πρὸς τὸν ἀνθρωπον μεγαλοδωρίαν, τὴν ἐπιθυμίαν τῆς εὐδαιμονίας αὐτοῦ, τὴν διὰ τῆς χάριτος βοήθειαν καὶ ἀντίληψιν. Ὡστε, πᾶν ἀληθές, πᾶν καλὸν καὶ ἀγαθὸν ἐκ Θεοῦ ἀπορρέει, καὶ ἐν αὐτῷ εἶναι αὐτὸ τὸ ἀληθές καὶ καλὸν καὶ ἀγαθόν.

§ 231. Τελευταῖον, ὅπως ἐκ παραθέσεως νοήσωμεν ἥττον ἀτελῶς τὸ ὕψος τῶν θείων προσόντων, ἃς παρατηρήσωμεν τί εἶναι ταῦτα, καὶ πόσον εἶναι διάφορα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ἡ ἡμετέρα ἐνέργεια καὶ δυνάμεις εἶναι ἢ τυφλὴ ἢ ἔλλογος, ἀλλὰ πάντοτε περιορισμένη, ἀνίκανος, διαδοχικὴ· ἢ δὲ ἐν Θεῷ, ἀπεριόριστος, ἰκανωτάτη, μία καὶ ἀδιαιρέτος. Ἡ ἐν ἡμῖν νόησις εἶναι ὡσαύτως διαδοχικὴ, διὰ τῆς συνειδήσεως, τῆς ἀντιλήψεως, τῆς προσοχῆς, τῆς μνήμης, τῆς ἀφαιρέσεως, τῆς γενικεύσεως, διὰ γενικῶν ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν, διὰ τῆς ζητήσεως καὶ εὐρέσεως τοῦ ἀληθοῦς, διὰ τῆς ἀποδείξεως αὐτοῦ καὶ προσέτι περιορισμένη, ἐπιπόλαιος, ἀβέβαιος, καὶ ἀτελεστάτη· ἢ δὲ ἐν Θεῷ, οὐδαμῶς διαδοχικὴ, ἀλλὰ μία καὶ ἐνιαία, καὶ οὐδεμιᾶς χρήζουσα τῶν καθ' ἡμᾶς νοητικῶν ἐργασιῶν. Τέλος ἡ ἡμετέρα ἠθικότης εἶναι πάλῃ ἀδιάκοπος μεταξὺ θελήσεως καὶ ἠθικοῦ νόμου, ἐν' ἣ παρεμβάλλονται ἀμάθεια, πλᾶναι, προλήψεις, δεισιδαιμονίαι, πάθη, καὶ ἐντεῦθεν ἡ ἀτέλεια τῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ εὐδαιμονίας· ἢ δὲ ἐν Θεῷ εἶναι αὐτὸ τὸ ἀγαθὸν νοούμενον καὶ ἐνεργούμενον, ἐν μιᾷ πράξει καὶ θελήσει ταυτιζομένη αὐτῇ τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ, καὶ ἐντεῦθεν τὸ τέλειον τῆς θείας μακαριότητος. Ἐὰν δὲ τώρα ἐξετάσωμεν τὴν θεϊαν φύσιν καὶ τὰ ἄπειρα αὐτῆς προσόντα σχετικῶς πρὸς τὸν ἀνθρωπον καὶ τὸν κόσμον, δύο ἀναφύονται ζητήματα, τὸ μὲν ἀναφερόμενον εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου, τὸ δέ, εἰς τὴν ἐπ' αὐτοῦ θεϊαν πρόνοιαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ δημιουργίας.

§ 232. Λογική συνέπεια τῆς φύσεως καὶ τῶν προσόντων τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸ δόγμα τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας τοῦ κόσμου. Καὶ τῶντι, ἐὰν ὁ Θεὸς εἶναι αἷτιον πρῶτον, ὃ ἐστὶ, ποιητικὸν καὶ ἄπειρον, καὶ ἐὰν τὸ πεπερασμένον δὲν δύναται νὰ συνταύτισθῇ μετὰ τοῦ ἀπείρου ἄνευ ἀντιφάσεως, ἔπεται ὅτι ὁ Θεὸς ἐποίησε τὸν κόσμον ἐκ τοῦ μηδενὸς διὰ τῆς ἐν αὐτῷ παντοδυναμίας ἐνεργούσης μετὰ τῶν ἄλλων αὐτοῦ προσόντων. Καὶ ὅμως τὸ δόγμα τοῦτο δὲν ἀπεδέχθη πάντοτε ἡ Φιλοσοφία. Καὶ ἐν μὲν τῇ ἀρχαίᾳ τὸ τῆς δημιουργίας ζήτημα δύο ἔλαβε λύσεις· κατὰ μὲν τὴν πρώτην, ἡ ὕλη εἶναι συν-αἶδιος τῷ Θεῷ, καὶ ὑπ' αὐτοῦ μόνον διακοσμεῖται· κατὰ δὲ τὴν δευτέραν, ὁ κόσμος καὶ ὁ Θεὸς εἶναι ἐν μόνον ὃν ἄπειρον, ἀναπτυσσό-μενον διὰ τῶν πεπερασμένων. Τὸ δόγμα τοῦτο εἶναι ἡ βᾶσις τοῦ πανθεϊσμοῦ. Ἐν δὲ τῇ νέᾳ, ἡ πρώτη λύσις δὲν ἀνεφάνη, καὶ μόνον ἔμεινεν ὁ πανθεϊσμός ἀντιτασσόμενος πρὸς τὸ δόγμα τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας, ὅπερ πρεσβεύει ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ ὑγιὴς φιλοσοφία. Ὅθεν ἀνάγκη νὰ ἐκθέσωμεν καὶ ἀνασκευάσωμεν διὰ βραχέων τὰ κατὰ τῆς δημιουργίας ἐπιχειρήματα τῶν πανθεϊστῶν.

§ 233. Παράλογος εἶναι κατ' αὐτοὺς ἡ δημιουργία, διότι οὐδὲν ἐκ τοῦ μηδενὸς· καὶ ἐὰν ἡ δημιουργία εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐλευ-θέρας τοῦ Θεοῦ ἐνεργείας, οὐδὲν ἔχει ἄρα ἀπόλυτον καὶ ἀνγκαῖον κατὰ τὴν ἰδίαν σύστασιν καὶ τοὺς νόμους αὐτῆς. Προσέτι ἀντιβαίνει πρὸς τὴν φύσιν τοῦ ἀπείρου τὸ νὰ ὑπάρχη τι ἐκτὸς αὐτοῦ καὶ μὴ ταυτιζόμενον μετ' αὐτοῦ. Ἐὰν δὲ πᾶς χρόνος εἶναι πρὸς τὸν Θεὸν στιγμὴ μία, καὶ διηνεκὲς παρόν, πῶς ἐδημιούργησεν ἐν χρόνῳ; ἄρα ἐπῆλθε στιγμὴ καθ' ἣν ἐδημιούργησεν, ἄρα ὑπάρχει καὶ πρὸς αὐτὸν παρελθὸν καὶ μέλλον. Ἐὰν τελευταῖον εἶναι ἄπειρος καὶ πάνσοφος καὶ παντοδύναμος, πῶς ἠδυνήθη νὰ ἐκλέξῃ με-ταξὺ τῶν ἀπείρων δυνατῶν σχεδίων ἐν μόνον καθ' ὃ ἔπλασε τὸν κόσμον;

§ 234. Ὡς πρὸς τὴν πρώτην ἐνστάσιν, οὐδεὶς τερφελεῖ

ὑπάρχει ἐν τῷ δόγματι τῆς δημιουργίας. Τὸ οὐδὲν ἐκ τοῦ μηδενὸς σημαίνει μόνον ὅτι οὐδὲν δύναται γὰ ὑπάρχει ἄνευ αἰτίου, καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ αἰτίου ἔχομεν ἐν τῇ ἡμετέρα συνειδήσει τῆς ἡμετέρας ἐνεργείας καὶ ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ λόγου ἀποκαλυπτομένη ἀρχῇ τῆς αἰτιότητος. Αὕτη δὲ ἡ ἔννοια περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὸ φύσει ποιητικόν, ὥστε ἀπ' ἐναντίας αὐτὸ τὸ οὐδὲν ἐκ τοῦ μηδενὸς ἐπιβάλλει ἡμῖν τὴν πίστιν εἰς τι πρῶτον αἴτιον ποιητικόν, ὃ ἐστίν, οὐσιωδῶς δημιουργόν, διάφορον καὶ κεχωρισμένον τοῦ αἰτιατοῦ, ἄλλως οὔτε αἴτιον ὑπάρχει, οὔτε αἰτιατόν. Καὶ ἡ ἔννοια τοῦ αἰτίου, καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος ἀπαιτοῦσι δύο ὅρους οὐσιωδῶς διακεκριμένους ἀλλήλων καὶ διαφόρους, συνδεομένους δὲ δι' αὐτῆς τῆς σχέσεως τῆς δημιουργίας· καὶ ἐπειδὴ ὁ πρῶτος ὅρος ἢ τὸ αἴτιον, ἐὰν εἶναι πρῶτον, πρέπει γὰ ἦναι καὶ ἄπειρον, ἔπεται ὅτι τὸ αἰτιατόν πρέπει γὰ ἦναι καὶ πεπερασμένον, καὶ δὲν δύναται γὰ συνταύτισθῆ μετὰ τοῦ ἀπείρου.

§ 235. Οὕτω λύεται καὶ ἡ δευτέρα ἐνστάσις. Ἐὰν τὸ πεπερασμένον δὲν ταυτίζεται μετὰ τοῦ ἀπείρου, καὶ ἐὰν μόνον τὸ ἄπειρον εἶναι φύσει ἀπόλυτον καὶ ἀναγκαῖον, ἔπεται ὅτι ὁ κόσμος, καθὼς πεπερασμένος, εἶναι σχετικὸς καὶ ἐνδεχόμενος· καὶ εἰ τοῦτο, καὶ οἱ νόμοι αὐτοῦ μετέχουσι τοῦ ἐνδεχομένου τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, καὶ ἀντὶ καθολικῶν καὶ ἀναγκαῖων, εἶναι, ἔνεκεν τοῦ ἐνδεχομένου τούτου, μόνον γενικοὶ καὶ σταθεροί. Ἐπομένως, ὀφείλομεν γὰ διαστειλῶμεν τοὺς νόμους τοῦ κόσμου ἀπὸ τῶν νόμων τοῦ λόγου. Οὗτοι εἶναι φύσει ἀπόλυτοι, καθολικοὶ καὶ ἀναγκαῖοι, ἄλλως, δὲν ἤθελον ἀξιωθῆ τῆς ἡμετέρας πίστεως, οὐδὲ ἤθελομεν δι' αὐτῶν ἀναστῆ εἰς τὸ ὄντως ὄν καὶ τὸ ἄπειρον· ἀλλ' ἡ πραγματοποίησις αὐτῶν ἐν τῷ κόσμῳ, δι' ἧς οὐδέποτε ἐντελῶς πραγματοποιοῦνται, εἶναι φύσει ἐνδεχομένη, ὡς ὁ κόσμος, καὶ ἀδύνατον γὰ συλλάβωμεν αὐτοὺς ἄλλως πῶς ἢ ὡς σχετικὸς καὶ ἐνδεχόμενος ἢ καὶ γενικὸς καὶ σταθερὸς, ἀφ' οὗ σχετικὴ καὶ ἐνδεχομένη εἶναι καὶ αὐτὴ ἡ ὑπαρξίς τοῦ κόσμου. Ἡ δὲ σχέσις μεταξὺ τοῦ ἀπείρου, ἀπολύτου καὶ ἀναγκαῖου ἀφ' ἑνός, καὶ τοῦ πεπερασμένου, σχετικοῦ καὶ ἐνδεχομένου ἀφ' ἑτέρου, συνεπιφέρει μάλιστα τὴν ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίαν, διότι μέσος ὅρος δὲν ὑπάρχει, καὶ τὸ δεύτερον δὲν δύναται γὰ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ πρώτου εἰμὴ διὰ δημιουργίας.

§ 236. Ἡ τρίτη ἐνστάσις εἶναι ἐπίσης παρηνόησις τοῦ ἀπείρου. Ἐὰν ὁ Θεὸς εἶναι ἄπειρος, ἔπεται βεβαίως ὅτι οὐδὲν ἐκτὸς αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν ἔπεται ὅτι πάντα μετ' αὐτοῦ συνταυτίζονται, διότι τότε ἀρνούμεθα εἰς τὸ ἄπειρον τὴν δύναμιν τοῦ ποιεῖν τι διά-

φορον ἑαυτοῦ, ὃ ἐστὶ, καταστρέφομεν αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀπείρου. Ὡσαύτως ἡ τετάρτη καὶ πέμπτη ἔνστασις ἀνάγονται τὴν αὐτὴν παρανόησιν. Ἡ στιγμὴ τῆς δημιουργίας, τὰ πρὸ αὐτῆς καὶ τὰ μετ' αὐτὴν εἶναι ἔννοιαι σχετικαὶ πρὸς ἡμᾶς, ἅς μεταφέρομεν καὶ ἀποδίδομεν εἰς τὸν Θεόν, παρ' ᾧ δὲν δύνανται νὰ ὑπάρχωσιν. Ἄλλως, εἰάν δὲν δυνάμεθα νὰ συμβιβάσωμεν τὸ διηνεκές παρὸν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν ἐν χρόνῳ δημιουργίαν, καὶ αὐτὴ ἢ ἐν τῷ ἀπείρῳ χρόνῳ ἡμετέρα ὑπαρξίς εἶναι ἀκατάληπτος, διότι καὶ αὕτη, ὡς ἢ ἐν τῷ ἀπείρῳ τόπῳ, εἶναι σχέσις μεταξὺ πεπερασμένου καὶ ἀπείρου, διότι ὁ χρόνος, ἀπολύτως θεωρούμενος, εἶναι εἰς καὶ ἀδιαίρετος, καὶ οὐχ' ἦττον πλείονα καὶ διαδοχικὰ ἐν αὐτῷ συμβαίνουσι. Τέλος ἡ ἐκλογή μεταξὺ ἀπείρων δυνατῶν εἶναι καὶ αὕτη σχετικὸς πρὸς ἡμᾶς τρόπος τοῦ νοεῖν καὶ ἐκφράζεσθαι. Ὁ παντοδύναμος καὶ πάνσοφος καὶ πανάγαθος εἶναι καὶ πανελεύθερος, καὶ φύσει ποιεῖ τὸ βέλτιον· ὁ ἄνθρωπος, ἀπ' ἐναντίας, καθὼ ἐν πᾶσι πεπερασμένος, διστάζει, ἀμφιβάλλει, ἀδυνατεῖ καὶ μένει ἐνίοτε ἀμφιρρέπης μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, ἦττον καὶ μᾶλλον ἀγαθοῦ ἢ κακοῦ. Ἄλλως πᾶσαι αἱ κατὰ τοῦ δόγματος τῆς δημιουργίας ἀντιτασσόμεναι ὑπὸ τῶν πανθειστικῶν ἐνστάσεις εὐκόλως ἀντιστρέφονται κατ' αὐτῶν, διότι ἐξ ἴσου μυστηριώδης εἶναι ἢ ὑπὸ τοῦ ἀπείρου δημιουργία τοῦ πεπερασμένου καὶ ἢ ἐξ ἐκείνου ἀναγκαία τούτου ἀπόρροια, μὲ τυχὴν προσέτι τὴν διαφορὰν, ὅτι διὰ τοῦ δόγματος τῆς ἀπορροίας τὸ ἄπειρον δὲν εἶναι πλέον ὢν λογικὸν καὶ ἠθικόν, ἀλλ' ἀπλήρῃ εἰμαρμένη καὶ κατώτερον αὐτοῦ τοῦ πεπερασμένου. Ἄλλ' ἵνα ἐπὶ τέλους ἐμπεδώσωμεν ἔτι μᾶλλον τὸ ἡμέτερον δόγμα, ἀπομένει νὰ παραβάλωμεν πρὸς αὐτὸ τὸ δόγμα τῶν πανθειστικῶν, ἵνα ἴδωμεν κατὰ τί διαφέρουσιν ἀλλήλων, καὶ ποῖον ἐκ τῶν δύο ἀρμόζει μᾶλλον εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀπείρου, ἱκανοποιεῖ πληρέστερον τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ λόγου, καὶ κάλλιον ἐξηγεῖ τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως καὶ τῆς συνειδήσεως.

§ 237. Τὸ ἄπειρον εἶναι, καθ' ἡμᾶς, αἷτιον πρῶτον, ὄν ἀίδιον, ἀπέραντον, ἄϋλον, ἀναλλοίωτον, ἄπειρον ἔχον δύναμιν καὶ σοφίαν καὶ ἀγαθότητα. Ὡς ἐκ τούτων, ἡ δημιουργία εἶναι πανελευθέρα, πάνσοφος καὶ πανάγαθος πράξις τῆς παντοδυναμίας αὐτοῦ, καὶ ἐξ ἀνάγκης γίνεται ἐκ τοῦ μηδενός, διότι πρὸ τοῦ κόσμου καὶ μετ' αὐτὸν ὑπάρχει μόνος ὁ Θεός. Κατ' αὐτοὺς μία μόνη ὑπάρχει ἄπειρος ὑπόστασις, ἄπειρα ἔχουσα προσόντα, ἀπείρως τροπολογούμενα, καὶ ἐκ τῶν ἀπείρων τούτων προσόντων καὶ τροπολογιῶν ἐξέρχεται κατ' ἀνάγκην ὁ κόσμος, καὶ ἡ ἀνάγκη βασιλεύει ἐν πᾶσι καὶ κατὰ τὰ πάντα, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους. Ὡστε ἡμεῖς μὲν ἀναγνωρίζομεν ἐν

τῷ Θεῷ ἐλευθερίαν, λογικότητα, ἠθικότητα, καὶ ταύτας ἀπείρους, πλείονα καὶ ἀνκρίθημετα προσόντα, φύσιν μᾶλλον ἀξιοπρεπεπῆ καὶ ἀρμόζουσαν εἰς αὐτόν, ἐκεῖνοι δέ, ἀναγκάζον τινὰ μηχανισμόν καὶ ἀναγκασίαν ἀνάπτυξιν, καὶ ὀλιγώτερα προσόντα ἢ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἐν ᾧ ὑπάρχει τοῦλάχιστον ἠθικότης καὶ ἐλευθερία. Ὁ δὲ λόγος ἀπαιτεῖ αἴτιον παντός, ἄρα καὶ τῆς ἠθικότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας, καὶ ἐν τῷ αἰτίῳ ἀπαιτεῖ πλείονα ἢ ἐν τῷ αἰτιατῷ· ὥστε ἢ πρέπει ν' ἀφαιρέσωμεν ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἐλευθερίαν καὶ ταύτην μαρτυρεῖ ἢ συνειδήσις, ἢ κοινωνία, ἢ ἱστορία, ἢ νὰ παραδεχθῶμεν αὐτὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, καὶ οὐχὶ ἐν τῷ Θεῷ, ὅπερ παράλογον. Ὁ λόγος ἀναγνωρίζει τὰ διάφορα καὶ τὰ ἐναντία καὶ τὰ ἀντιφατικά, οὐ μόνον ἐν τοῖς ὑλικοῖς ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς νοητικοῖς καὶ ἠθικοῖς, τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ ψεῦδος, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν, τὸ καλὸν καὶ τὸ αἰσχροῦν, ἄλλως οὔτε νόησις, οὔτε μέθοδος, οὔτε συλλογισμός, οὔτε ἔλλογος καὶ ἠθικὴ πράξις, ὃ δὲ πικθείσμιος ἀποδέχεται καθολικὴν καὶ ἀπόλυτον ταυτότητα. Ὁ λόγος διακρίνει τὸ αἴτιον ἀπὸ τοῦ αἰτιατοῦ, καὶ τὴν μεταξὺ αὐτῶν σχέσιν, καὶ εἰς τὸ αἴτιον, πρῶτον καὶ ἄπειρον, εὐρίσκει προσόντα ἐναντία πρὸς τὰ ἐν τῷ αἰτιατῷ, κατὰ δὲ τοὺς πικθείσμιος, οὔτε αἴτιον, οὔτε αἰτιατόν, οὔτε σχέσις, οὔτε ἐν αὐτοῖς διάφορόν τι καὶ ἐναντίον, ἀλλὰ τὸ ἐν καὶ τὸ πᾶν ἐν πᾶσι, καὶ ἀπόλυτος ταυτότης. Τέλος, ἢ μὲν φύσις δὲν παρέχει ἡμῖν ἀνάπτυξιν ἐνός μόνου ὄντος, ἀλλὰ συνύπαρξιν πολλῶν, καὶ μυρία μεταξὺ αὐτῶν συγκρούσεις, καὶ ἐκ τούτων ἐνότητα καὶ ἀρμονίαν· ἢ δὲ συνειδήσις, ἢ εἰκονίζει πιστῶς ἢ διάλεκτος, μαρτυρεῖ τὸ ἐν καὶ τὰ πλείονα, τὸ ἐγὼ καὶ τὸ οὐκ ἐγὼ, ταυτότητα καὶ ἐτερότητα, ἀτομικὴν ὑπαρξιν, νόησιν καὶ ἐνέργειαν, καὶ πάντα ταῦτα ἐξελείφονται εἰς τὴν πικθείσμιος ταυτότητα. Ἐὰν δὲ ἐπὶ τέλος εἴπωσιν οἱ πικθείσμιος, ὅτι ἐκ τοῦ μηδενός δημιουργία εἶναι ἀκατάληπτος, ἀπαντῶμεν ὅτι τὸ ἀκατάληπτον εἶναι φύσει εἰς τὰ ἀντικείμενα τοῦ λόγου (§ 129), καὶ ὅτι οὐχ' ἦττον ἀκατάληπτος εἶναι ἢ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἀναγκασία ἀπόρροια τοῦ κόσμου, καὶ μάλιστα ἢ δημιουργία κάλλιον ἐξηγεῖται καὶ δικαιολογεῖται διὰ τῆς θείας σοφίας καὶ ἀγαθότητος, ἐν ᾧ ἢ ἀπόρροια μένει ἀνεξήγητος, καὶ ταυτίζουσα τὰ ἐναντία, εἶναι παράλογος καὶ ἀντιφατικὴ.

§ 238. Ἐὰν λοιπὸν ἢ δημιουργία εἶναι ἢ ἐκ τοῦ μηδενός ποιήσις τοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ παντοδυνάμου, πανσόφου καὶ παναγάθου Ποιητοῦ, ἔπεται· ὅτι εἶναι δῶρον τῆς θείας ἀγαθότητος· ἀλλ' ἐντεῦθεν ἀναφύονται ζητήματα περὶ αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ τῆς δημιουργίας, περὶ τοῦ ἐν αὐτῇ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, περὶ τῆς συμβι-

βάσεως, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν κακιῶν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν προόρασιν καὶ δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ, ζητήματα ἀναγόμενα πάντα εἰς τὴν περὶ προνοίας θεωρίαν, τὰ ὁποῖα θέλομεν πραγματευθῆ ἔν τοις ἐφεξῆς κεφαλαίοις. Καὶ δυνάμεθα μέχρι τινὸς νὰ λύσωμεν αὐτὰ διὰ τῶν πορισμάτων, ἅτινα θέλομεν ἐξαγάγει ἐκ τῆς ὑπάρξεως καὶ φύσεως καὶ τῶν προσόντων τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ, ὀφείλομεν δὲ νὰ μελετήσωμεν αὐτὰ, διότι ἐκ τούτων πρὸ πάντων ἢ ἀπιστία, καὶ διὰ τῆς λύσεως τῶν ζητημάτων τούτων, ἀσφαλῶς μεταβαίνομεν εἰς τὰς ἠθικὰς διδασκαλίας· ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔχωμεν πάντοτε ὑπ' ὄψιν τὰ ὅρια τῆς ἡμετέρας διανοίας, τὴν ἀτέλειαν τῆς ἡμετέρας γνώσεως τοῦ κόσμου, καὶ τὸ ἀκατάληπτον τοῦ ἀπείρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς δημιουργίας.

§ 239. Κατὰ τινὰ τῶν θεοσόφων, ἄλλον σκοπὸν δὲν προσέθετο ὁ Θεὸς ἐν τῇ δημιουργίᾳ εἰμὴ ἑαυτὸν καὶ τὴν δόξαν του· ἀλλ' εἰ ὁ Θεὸς ἀπειρος καὶ ἀνενδεής, οὐδεμίαν ἀνάγκην εἶχε τῆς δημιουργίας πρὸς δόξαν αὐτοῦ· ἄρα προσέθετο οὐχὶ ἑαυτόν, ἀλλὰ τὸ πλάσμα, καὶ καθὸ πανάγαθος, τὸ ἀγαθὸν τοῦ πλάσματος. Καὶ τοι ἀπλούστατος, ὁ συλλογισμὸς οὗτος ἔχει οὐχ' ἦττον ἀνάγκην ἀναπτύξεως.

§ 240. Ἐὰν ὁ σκοπὸς τῆς δημιουργίας εἶναι τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ ἀγαθὸν εἶναι τὸ πλήρωμα τῆς ὑπάρξεως, ἢ ἐκπλήρωσις τοῦ προορισμοῦ τῶν ὄντων, ὁ κόσμος πρέπει νὰ ᾖ συνδυασμὸς μέσων καὶ τελῶν, ὅ ἐστι, τάξεις, καὶ ἡ πρόνοια εἶναι ἡ νόησις καὶ ἡ ἐκπλήρωσις τῆς παγκοσμίου τάξεως· ταύτην δὲ ὀφείλει νὰ μελετήσῃ ἡ Θεοσοφία, ἵνα ἴδῃ ἐὰν ἐκπληροῦται· ἀλλ' ἐνταῦθα δύο προσκόμματα, ἀφ' ἑνός, τὰ ἀπείρως μεγάλα, καὶ ἀφ' ἑτέρου, τὰ ἀπείρως μικρά, ἐν μέσῳ δὲ τούτων ἴσταται ὁ ἄνθρωπος, ὅστις ἐπομένως δὲν δύναται νὰ μελετήσῃ εἰμὴ τὰξιν τινὰ μεσοτήτων, καὶ περὶ τῶν ἐπέκεινα τῆς τάξεως ταύτης μόνον δύναται νὰ μορφώσῃ εἰκασίας, αἰ-

τινες εἰ ἔλλογοι, ἐνίοτε ἰσοδυναμοῦσι πρὸς τὴν βεβαιότητα. Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τάξει τῶν μεσοτήτων παρατηροῦμεν μεγίστην ποικιλίαν καὶ ἄκραν ἐνότητα, ἰδέαν τινὰ πραγματοποιουμένην, καὶ σχέδιον βαθμηδὸν ἐκτελούμενον, καὶ προσδευτικῶς ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἀνακαλυπτόμενον, ἐξ οὗ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ κάλλος τοῦ κόσμου.

§ 241. Ἴνα δὲ γνωρίσωμεν ποῖον καθ' αὐτὸ εἶναι τὸ σχέδιον τοῦτο, ὀφείλομεν νὰ προσδράμωμεν πάλιν εἰς τὴν παρατήρησιν. Καὶ ἐν τῇ φύσει παρατηροῦμεν ὕλην παρέχουσαν ἔκτασιν καὶ σύμφυσιν μορίων διὰ τῆς πρὸς ἄλληλα ἑλξεως αὐτῶν, ἣτις εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ τῆς ὕλικῆς συστάσεως. Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα εὐρίσκομεν κίνησιν, εἰς ἣν ἀνάγονται πάντα τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως, καὶ ποικίλους συνδυασμοὺς ἀγκλύσεως, συνθέσεως, ἀποσυνθέσεως, ἐξ ὧν οἱ φυσικοὶ, μηχανικοὶ καὶ χημικοὶ νόμοι. Καὶ ἐν μὲν τῇ μέχρι τοῦδε ἀνοργάνῳ φύσει ὀρῶμεν ἐνότητα, ποικιλίαν, σχέδιον προσδευτικῆς μορφώσεως, ἀλλ' ὁ σκοπὸς τοῦ σχεδίου τούτου εἶναι εἰσέτι σκοτεινός. Σαφέστερος ἀναδεικνύεται κατὰ τὴν ἐνοργάνον, ἣτις παρέχει μορφήν, τύπον ἐνιαῖον καὶ τελειότερον, μέλη διάφορα, διαφόρους ἔχοντα λειτουργίας, συγκεντρουμένας πρὸς ἓνα σκοπὸν, τὴν συντήρησιν, τὴν ἀνάπτυξιν καὶ πολλαπλασίασιν τοῦ ἐνοργάνου ὄντος διὰ τῆς τροφῆς, αὐξήσεως καὶ νέας αὐτοῦ παραγωγῆς, ὧν τὸ σύνολον συνιστᾷ τὴν φυτικὴν ζωὴν. Ἐτι διαφανέστερος ἐκδηλοῦται ὁ σκοπὸς τῆς δημιουργίας κατὰ τινὰ τῶν ἐνοργάνων, ἐν οἷς αἴσθησις ἐγείρεται καὶ αὐτοκίνησις καὶ ἐνστιγμα, καὶ τινεὶ ἀμυδρὰ λάμψεις νοημοσύνης, ἐξ ὧν ἡ τῶν ζώων ἢ ζωϊκὴ λεγομένη ζωὴ. Τελευταῖον, σκοπὸς ἔτι σαφέστερος καὶ ὑψηλότερος ἀποκαλύπτεται ἐν τισὶ τῶν ζώων δι' ἀνωτέρου βαθμοῦ διανοίας διὰ τοῦ λόγου, τῆς αὐτενεργείας καὶ ἐλευθερίας καὶ διὰ τῆς ἐκ τούτων προόδου καὶ βαθμιαίας τελειοποιήσεως. Ἡ ἀνωτάτη αὕτη βαθμὶς τῆς δημιουργίας εἶναι ἡ ἕδρα τῆς ἀνθρωπότητας. Τούτου ἕνεκεν ὁ ἄνθρωπος ἀνακεφαλαιοῖ ἐν ἑαυτῷ πάντα τὰ προηγούμενα, τοὺς φυσικοὺς, μηχανικοὺς καὶ χημικοὺς νόμους, τὴν φυτικὴν καὶ ζωϊκὴν ζωὴν, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ἔχει καὶ νόμους ἰδίους, λογικοὺς, ἠθικοὺς, κοινωνικοὺς, πολιτικοὺς, καὶ ἱστορικοὺς καὶ οὐ μόνον ἔχει νόμους ἰδίους, ἀλλὰ δι' αὐτῶν ἀνακαλύπτει πάντας τοὺς ἄλλους νόμους τῆς φύσεως, καὶ κυριεύει τὰ ἄλλα στοιχεῖα, καὶ μεταχειρίζεται καὶ διευθύνει αὐτὰ ὡς μέσα τῆς ἰδίας ἀναπτύξεως καὶ τελειοποιήσεως. Ἐντεῦθεν νέα σειρά φαινομένων διὰ τῆς οἰκογενείας, τῆς κοινωνίας, τῆς ἀνθρωπότητος, ὧν ὀρῶμεν τὴν τὴν ἀρχὴν ἀλλ' οὐχὶ τὸ τέλος. Ἄρα καὶ ἡ σειρά αὕτη πρέπει νὰ

ἔχη σκοπὸν καὶ προορισμόν, καὶ ἐπειδὴ ὁ προορισμὸς οὗτος εἶναι ὁ ἀνώτατος τῶν σκοπῶν τῆς φύσεως, περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῷ τοὺς προηγουμένους, οἵτινες πρὸς αὐτὸν εἶναι μέσα· ὥστε, ἐὰν σκοπὸς τῆς δημιουργίας εἶναι τὸ ἀγαθὸν αὐτῆς, τοῦτο δὲν πρέπει γὰρ ἦναι τὸ ἀγαθὸν τῆς ἀπλῶς ἀνοργάνου καὶ ἐνοργάνου φύσεως ἢ τῆς φυτικῆς καὶ ζωικῆς, ἀλλ' αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, οὗ ὁ προορισμὸς περιλαμβάνει τοὺς ὑποδεεστέρους προορισμοὺς τῶν ἄλλων πλασμάτων, ἅτινα προσφέρουσιν, οὕτως εἰπεῖν, εἰς αὐτὸν τὸ θέατρον, τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ σύμβολα τοῦ μεγαλείου του. Τοῦ δὲ ἀνθρώπου ὁ προορισμὸς δὲν εἶναι ὁ τοῦ ἀτόμου, τῆς οἰκογενείας καὶ κοινωνίας, ἀλλ' ὁ τῆς ἀνθρωπότητος, διότι μεγίστη ἐνότις συνενοῖ πάντα τὰ ἄτομα καὶ τὰς κοινωνίας εἰς ἓνα μόνον προορισμόν. Ἄρα σκοπὸς τῆς δημιουργίας εἶναι τὸ ἀγαθὸν τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ τῶντι, οἱ σκοποὶ τῆς ἀνοργάνου καὶ ἐνοργάνου φύσεως δὲν τελευτῶσι, δὲν συμπληροῦνται εἰμὴ διὰ τοῦ προορισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος διότι περιλαμβάνονται ἐν αὐτῷ. Ἐὰν δὲ παράδοξον φαίνεται ὅτι εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ ἐλαχίστου μέρους τῆς κτίσεως ὑπηρετεῖ τὸ πλεῖστον, ἄς σκεφθῶμεν ὅτι τὸ σημεῖον τοῦτο ἐν μέσῳ τοῦ παντός τὸ ὀνομαζόμενον ἄνθρωπος νοεῖ καὶ ἑαυτὸ καὶ τὰ ἄλλα πάντα, ἐνεργεῖ ἐπ' αὐτῶν, καὶ βαθμηδὸν τὰ κυριεύει, καὶ ἀγνοοῦμεν μέχρι τίνος θέλει προβῆ ἢ ἐπὶ τῆς φύσεως κριαρχία του, μόνον δὲ ἐν μέσῳ τῶν ἄλλων νοεῖ καὶ γνωρίζει τὸν ποιητὴν τῶν ἀπάντων. Ἐὰν δὲ τις ἐπὶ τέλους ἐρωτήσῃ, δικτὶ ὁ Θεὸς προέθετο ὡς σκοπὸν τῆς δημιουργίας του τὸ ἀγαθὸν τῆς ἀνθρωπότητος, καταλληλοτέραν καὶ φιλοσοφικωτέραν ἀπάντησιν δὲν ἔχομεν ἢς ἔδωκεν ὁ δαιμόνιος Πλάτων, καὶ τοι μὴ ἐλλαμφθῆς ὑπὸ τῶν ἀπαυγασμάτων τῆς Θείας ἀποκαλύψεως· ἀγαθὸς ἦν... πάντα ὅτι μάλιστα ἠβουλήθη γενέσθαι παραπλήσια αὐτῷ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Σ'.

Περὶ ἀγαθοῦ.

§ 242. Νῦν δέ, ἐὰν ἐπρόκειτο πραγματικῶς καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων γὰρ ἀποδείξωμεν τὸν σκοπὸν τῆς δημιουργίας ὡς ἐκ τῆς ἁρμο-

νίας τῶν ὑλικῶν ὄντων, οὐδεμίαν ἠθέλομεν ἀπαντήσῃ δυσκολίαν. Ἄλλ' ἐν τούτοις ὑπάρχει καὶ ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἐὰν σκοπὸς τῆς δημιουργίας εἶναι τὸ ἀγαθὸν τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ ἄνθρωπος ἄρα εἶναι τὸ προσφιλέστατον ἀντικείμενον τῆς θείας προνοίας, καὶ πάντα ἐν αὐτῷ ἀγαθὰ καὶ καλὰ· ἀλλ' ἐνταῦθα μάλιστα δυσκολώτερα ἀναφύονται ζητήματα, πρὸς λύσιν τῶν ὁποίων ἀνάγκη γὰρ πραγματευθῶμεν κατὰ μέρος, καὶ πρῶτον περὶ τοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀγαθοῦ, εἶτα δὲ περὶ τοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κακοῦ, ἵνα ἴδωμεν ποῖον ἐκ τῶν δύο ἐπὶ τέλος ὑπερτερεῖ.

§ 243. Τοῦ ἀγαθοῦ ἡ ἀπόδειξις εὐκόλος. Καὶ πρῶτον αὐτῇ ἡ ὑπαρξίς καὶ μόνη εἶναι ἀγαθὸν διότι προτιμότερα τῆς μὴ ὑπαρξέως. Ἡ δὲ ὑπαρξίς περιλαμβάνει καὶ τὴν σωματικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν τοῦ ἀνθρώπου ζωὴν. Καὶ τὸ σῶμα, εἴτε ὑπὸ τὴν ἐποψίν τῆς ἀνατομίας καὶ φυσιολογίας, εἴτε καλλολογικῶς θεωρηθῆ, παρίσταται ὡς θαῦμα προνοίας. Ἐπὶ τῷ σῶματι, πρόνοια εἶναι ἢ πρὸς τινα σκοπὸν προδιάταξις ἑνὸς ἢ πλειόνων, καὶ προδιάταξις ὑπάρχει σοφωτάτη καὶ καλλίστη ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι κατὰ τε τὸ σύνολον καὶ τὰ μέλη αὐτοῦ θεωρουμένῳ. Καὶ τὸ μὲν σύνολον εἶναι ἀρμονικώτατον, ἕκαστον δὲ μέλος τοῦ ὀργανισμοῦ αὐτοῦ εἶναι πρὸς τὸν ἴδιον σκοπὸν καταλληλότατον, καὶ πάντα ὁμοῦ συννεύουσι καὶ συνάδουσι πληρέστατα πρὸς τὸν κοινὸν σκοπόν. Οὗτος δὲ εἶναι ἡ συντήρησις καὶ ἀνάπτυξις τῆς ζωῆς, καὶ ἡ ἐκ νέου παραγωγή πρὸς συντήρησιν καὶ διάδοσιν τοῦ γένους. Τὸ σύστημα τῶν ὀστέων οἱ μύωνες, τὰ νεῦρα, τὸ δέρμα, αἱ ἰδιαιτέρας σκευασίαι πρὸς τροφήν, πέψιν, ἀναπνοήν, κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος, κίνησιν, αἴσθησιν, ὁ ἰδιαιτέρος ὀργανισμὸς ἑκάστου αἰσθητηρίου, πάντα ταῦτα εἶναι θαυμαστά ἔργα τῆς θείας προνοίας, παρέχοντα ὕλην ἀνεξάντλητον εἰς τὴν μελέτην καὶ τὸν θαυμασμόν τῶν ἀνθρώπων. Ἐὰν δὲ καὶ ἐξωτερικῶς θεωρηθῆ τὸ σῶμα, κατὰ τὸ ἀνάστημα, τὰς διαστάσεις, τὰς ἀναλογίας, τὴν συμμετρίαν, τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου, τὴν στάσιν, τὴν κίνησιν, παρίσταται ὡς κάλλιστον ἀντικείμενον, καὶ δι' αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος ὑψοῦται ὡς βασιλεὺς τῆς κτίσεως. Ἀλλὰ τὸ μοναδικὸν τοῦτο ἀριστούργημα ἐμφαίνει ὅτι ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δὲν ἔχει μόνον ζωϊκὸν σκοπόν, ὡς ἐν τοῖς ἄλλοις ζώοις, ἀλλ' εἶναι προσέτι ὄργανον ὑψηλοτέρας καὶ εὐγενεστέρας ἀρχῆς. Τὸ κυριώτερον αὐτοῦ μέρος εἶναι τὸ πρόσωπον, ὅπερ ὑπερτερεῖ καὶ εἰς τὰ ἄλλα ζῶα ὅσῳ μᾶλλον πλησιάζουσιν εἰς τὸν ἀνθρώπον, καὶ τὸ πρόσωπον δὲν ἀγγέλλει μόνον ζωϊκὰ καὶ σαρκικὰ ἐνστίγματα καὶ ὀρέξεις, ἀλλὰ καὶ διάνοιαν καὶ πάθος, τὰ δύο στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς τοῦ ἀν-

θρωπου ζωῆς καὶ ἐνεργείας. Ἐνταῦθα δὲ πάλιν ἡ τοῦ Θεοῦ πρόνοια ἀριθῆλως καταδεικνύεται.

§ 244. Ἡ διάνοια ἀπαιτεῖ γνῶσιν τῶν ἐντός, τῶν ἐκτός καὶ τοῦ κίτιου ἀμφοτέρων· καὶ πρὸς τὰς τρεῖς ταύτας γνώσεις ἐντελῶς ἀντιστοιχοῦσι τὰ ἐν ἡμῖν νοητικὰ ὄργανα· πρὸς γνῶσιν τῶν ἐκτός, ἡ αἰσθήσεις, κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν ἐνέργειαν καὶ τοὺς νόμους ἐκάστης αἰσθήσεως· προσηρμοσμένης εἰς τὰ ἴδια ἀντικείμενα πρὸς γνῶσιν τῶν ἐντός, ἡ συνειδήσεις, καὶ αὕτη διηνεκῆς καὶ ἐναργεστάτη, ἀμφοτέρας δὲ ὑποκινεῖ καὶ δραστηριωτέρας καθιστᾷ διὰ τῆς προσοχῆς ἢ προσωπικῆς ἀρχῆς. Τηρεῖ δὲ αὐτὰς παρούσας οὕτως εἰπεῖν πάντοτε εἰς τὸ πνεῦμα, ἀγανεοῦσα ὡς ἐκ θαύματος τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν καὶ ἀποθησαυρίζουσα, ἢ μνήμη, συντομευθέντα διὰ τῆς ἀφαιρέσεως, καταταχθέντα καὶ συνδεθέντα διὰ τῆς συζεύξεως, καὶ τέλος ζωογονεῖ τὰ προϊόντα αὐτῶν καὶ τελειοποιεῖ διὰ τοῦ ἰδανικοῦ ἢ φαντασίαι, συλλαμβάνουσα τὸν τύπον τοῦτον τῆς τελειότητος διὰ τοῦ λόγου. Ἀλλὰ πρὸς ταῦτα ἐνεργεῖ πρὸς εὔρεσιν καὶ ἀπόδειξιν τοῦ ἀληθοῦς ὁ λόγος, πρὸς ἀνακάλυψιν τῶν νόμων τῆς φύσεως, καὶ γνῶσιν τοῦ ποιητοῦ αὐτῆς. Πᾶσαν δὲ τὴν νοητικὴν ἐνέργειαν ἀφ' ἐνός μὲν ὑποκινεῖ ἢ προσωπικῆς ἀρχῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ρυθμίζει ὁ λόγος, θαυμαστός καὶ οὗτος μηχανισμὸς καὶ πολὺ ἐντελέστερος τοῦ σωματικοῦ.

§ 245. Ὁ λόγος ρυθμίζει καὶ τὴν ἠθικὴν πράξιν. Τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον διάμεσον μετὰ αἰσθήσεως καὶ νοήσεως, μετέχει ἀμφοτέρων, καθ' ὅσον ἀμφοτέρα παράγουσιν οὐ μόνον γνῶσιν ἀλλὰ καὶ αἰσθημα, ἡδονὴν ἢ λύπην, ἐπιθυμίαν ἢ ἀποστροφὴν, ἀγάπην ἢ μῖσος, καὶ τὰ ἐκ τούτων ποικιλόμορφα αἰσθήματα καὶ διαθέσεις, ἅτινα ὀνομάζομεν πάθη ταῦτα δὲ εἶναι ἐλατήρια ἰσχυρότατα πρὸς συντήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἀγάπη συνάπτει διὰ γλυκυτάτων δεσμῶν τοὺς ἀνθρώπους πρὸς ἀλλήλους, ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν τῇ ἀνθρωπότητι καὶ ἀφ' οὗ διέληθ' ἡ σφαῖρα τοῦ ἔρωτος, τῆς στοργῆς, τῆς συμπαιθείας, τῆς φιλίας, ἐναγκαλίζεται ἅπαν τὸ γένος διὰ τῆς καθολικῆς ἀδελφότητος. Ἀλλὰ τὸ αἰσθημα, καθὸ ζωηρότατον τῶν ἀνθρωπίνων στοιχείων, ὑπέταξεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν λόγον, ὅστις ἀποκαλύπτει τὸν ἠθικὸν νόμον, ὃν ἐκπληροῖ ὁ ἀνθρώπος διὰ τῆς ἐλευθέρας ἐνεργείας τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς, ἥτις διὰ θαυμαστῆς ἀναλογίας καὶ τὴν νόησιν ὑποκινεῖ ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ λόγου. Καὶ ἐντεῦθεν τελειότερα ἠθικότης καὶ νέα ἀγάπη, καθαρωτέρα καὶ εὐγενεστέρα τῆς πρώτης, οὐ μόνον πρὸς τὸ ἀληθές καὶ καλόν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ἀχώριστον τούτων ἀγαθόν, πρὸς αὐτὸ τὸ ἀληθές καὶ ἀγαθόν καὶ καλόν ἐν τῷ ἀπείρῳ συνενούμενα

καὶ ταυτιζόμενα, ἧτις παράγει τοὺς ἥρωας, τοὺς μάρτυρας, τοὺς ἁγίους, τὰ ὑψηλότερα προϊόντα τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας. Ὁ δὲ νόμος, ὃν ἐπιβάλλει ὁ λόγος, ἐκ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐξαγόμενος, συναρμολογεῖ πρὸς ἄλληλα τὰ καθήκοντα καὶ τὰς ἀρετάς, καὶ τοιοῦτοτρόπως τὸ ἄτομον, τὴν οἰκογένειαν, τὴν κοινωνίαν, τὸ γένος συνενοῖ πρὸς πραγματοποίησιν ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ. Αὕτη δὲ ἡ ὑψηλὴ ἐνότης τοῦ ἠθικοῦ κόσμου ἐξερχομένη ἐκ τῆς ἐνότητος τοῦ νοητικοῦ, πρὸς ἣν συνάδει καὶ ὑπηρετεῖ ἡ τοῦ ὕλικου, εἶναι ἀκαταμάχητος ἀποδειξίς ὅτι θεία πρόνοια διέπει τὰ πάντα, καὶ ὅτι σκοπὸς τῆς δημιουργίας εἶναι αὐτὸ τὸ ἀγαθὸν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἄλλ' ἀνκνίβρητον, ὅτι παρὰ τὸ ἀγαθὸν ὑπάρχει καὶ τὸ κακόν, καὶ τοῦτο ὀφείλομεν ἤδη νὰ δικαιολογήσωμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ κακοῦ.

§ 246. Τὸ κακὸν ὑπάρχει ὑπὸ πολλὰς μορφὰς καὶ κατὰ διαφόρους βαθμοὺς ἐν τε τῇ φύσει καὶ τῇ ἀνθρωπότητι. Καὶ ἐν μὲν τῇ φύσει παρατηροῦμεν παντοίας ἀνατροπὰς καὶ ἀναστατώσεις. Πολλὰς ὑπέμεινεν ἐπαναστάσεις ἡ ὑδρόγειος σφαῖρα, πρὶν ἢ λάβῃ τὴν ἐνεστῶσαν αὐτῆς μορφήν, ὀλόκληρα γένη ζώων ἐξέλιπον, καὶ νέα ἀνεφάνησαν, καὶ μεταξὺ τούτων πόλεμος ὑπάρχει ἀδιάκοπος. Ἐπὶ δὲ τῆς ἐπιφανείας αὐτῆς καὶ ἐν αὐτῇ καὶ ἐν τῇ περιεχούσῃ αὐτὴν ἀτμοσφαιρᾷ καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρων σφαιρῶν τῆς δημιουργίας μυρία προκύπτουσιν ἀταξίαι διαταράττουσαι τὴν καλλίστην τῆς φύσεως διακόσμησιν. Ἐν δὲ τῷ ἀνθρώπῳ ἡ σωματικὴ ἐντέλεια εἶναι σπανιωτάτη. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ κατὰ τὴν σύστασιν καὶ κατὰ τὰς λειτουργίας, τὴν κρᾶσιν, τὰς ὀρέξεις καὶ τὴν ἐξωτερικὴν καλλονὴν αὐτοῦ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα πολὺ κατώτερον παρίσταται τοῦ τύπου ἐκείνου τῆς τελειότητος, ὃν ἐπινοεῖ καὶ εἰκονίζει ἡ καλλιτεχνία· πρὸς δέ, τὸ βραχὺ τοῦ βίου, αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιβροαί, τὰ νοσήματα, ἡ ἀδιάκοπος προσδοκία καὶ προπαρασκευὴ τοῦ θανάτου μυριοτρόπως βασανίζουσι καὶ ἔτι ἀτελέστερον καθιστῶσιν αὐτό. Τὸ

δὲ πνεῦμα περιωρισμένον, ἀδύνατον, συγκεχυμένον, ἀντιφατικόν, φαίνεται μόνον κατ' ἐξαίρεσιν ἔχον τὴν πρὸς ὀρθὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ ἀπαραίτητον εὐθύτητα καὶ δύναμιν καὶ ἀρμονίαν. Οὐχ' ἦττον δὲ δρατὸν εἶναι τὸ κακὸν κατὰ τὰς ἠθικὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων· ἢ ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνισότης, ἢ ἀμάθεια, ἢ πλάνη, αἱ κακαὶ τῆς καρδίας διαθέσεις ἀντιτάσσουσι μυρία προσκόμματα εἰς τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν· καὶ ὅταν ὡς σπάνιον φυτὸν ἀναφύηται ἐν τῇ κοινωνίᾳ, πανταχόθεν πολεμουμένη, οὐδέποτε σχεδὸν βραβεύεται διὰ τῆς ὀφειλομένης αὐτῇ εὐδαιμονίας.

§ 247. Πρὸς λύσιν τῶν δυσκολιῶν τούτων καὶ συμβιβασμὸν τῶν ἐναντίων φαينوμένων διάφορα ἐπενοήθησαν συστήματα, ἅτινα ἢ ἀρνοῦνται τὸ κακόν, ἢ θεωροῦσιν αὐτὸ ἐν διηγεσῆ πάλῃ πρὸς τὸ ἀγαθόν, ἢ τέλος τὸ ἐξηγοῦσιν ὡς ὄρον καὶ μέσον τοῦ ἀγαθοῦ. Πρὶν δὲ ἐκφέρωμεν τὴν ἡμετέραν γνώμην, ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ κακοῦ καὶ τὰ διάφορα αὐτοῦ εἶδη καὶ ν' ἀναγάγωμεν αὐτὰ εἰς τὸν ὅσῳ τὸ δυνατόν μικρότερον ἀριθμὸν.

§ 248. Τὸ κακὸν ἀντίκειται τῷ ἀγαθῷ· καὶ ἐὰν τοῦτο εἶναι ἢ ἐκπλήρωσις τοῦ προορισμοῦ τῶν ὄντων, τὸ κακὸν εἶναι ἢ μὴ ἐκπλήρωσις ἢ ἢ ἀτελής ἐκπλήρωσις αὐτοῦ. Ἐκ τούτου σημαντικὴ πηγάζει συνέπειαι, ὅτι ἢ ἔννοια τοῦ κακοῦ προϋποθέτει τὴν πλήρη γνῶσιν τοῦ προορισμοῦ τῶν ὄντων· καὶ ἐπειδὴ πάντα τὰ ὄντα σχετίζονται πρὸς ἄλληλα κατὰ τὴν φύσιν, τὴν ἐνέργειαν, τὸν σκοπὸν καὶ προορισμὸν αὐτῶν, ἢ ἔννοια τοῦ κακοῦ προϋποθέτει τὴν βεβαίαν γνῶσιν τοῦ προορισμοῦ τῆς ὅλης δημιουργίας. Ἐκ τούτου ἐπίσης προκύπτει, ὅτι πάντα τὰ εἶδη τοῦ κακοῦ, τὸ μεταφυσικὸν λεγόμενον καὶ τὸ φυσικὸν καὶ τὸ ἠθικόν, ἀνάγονται εἰς ἓν, διότι κοινὸς αὐτῶν χαρακτήρ εἶναι ἢ μὴ ἐκπλήρωσις ἢ ἢ ἀτελής ἐκπλήρωσις τοῦ προορισμοῦ τῶν ὄντων· αὐταὶ δὲ προέρχονται ἐκ τινος ἀτελείας ὑλικῆς ἢ πνευματικῆς, ἢ δὲ ἀτέλεια, εἶναι πέρας· ὥστε τὸ κακὸν εἶναι οὐσιωδῶς ἓν, καὶ ἀνάγεται εἰς τὴν ἀτέλειαν τῆς πεπερασμένης φύσεως τῶν ὄντων. Οὕτω δὲ δικαιολογεῖται ἢ ὑπαρξίς, καὶ ἐξηγοῦνται τὰ στοιχεῖα τοῦ κακοῦ. Ὁ Θεὸς δημιουργῶν, δὲν ἠδύνατο νὰ δημιουργήσῃ εἰμὴ πεπερασμένα ὄντα· καὶ ἐν ᾧ εἶναι φύσει ἄπειρος, ὁ ἔστιν, ἀίδιος, ἀπέραντος, ἄυλος, ἀναλλοίωτος, παντοδύναμος, πάνσοφος, πανάγαθος, τὰ πλάσματα αὐτοῦ ἔπρεπε νὰ ἦναι περιωρισμένα ἐν τύπῳ καὶ χρόνῳ, μετέχοντα ἐν μέρει τῆς ὕλης, ὑποκείμενα εἰς τὴν διαδοχὴν, τὴν διαφορὰν, τὴν ἀδυναμίαν, τὴν ἀτελεῖαν γνῶσιν καὶ ἠθικότητα, καὶ ταῦτα καὶ οὐχὶ ἕτερα εἶναι τὰ στοιχεῖα καὶ αἱ πηγαὶ τοῦ κακοῦ. Ὡστε ἢ ὑπαρξίς τοῦ κακοῦ δικαιολογεῖται καὶ δὲν καταστρέφει τὴν θεῖαν πρόνοιαν καὶ ἀγαθότητα, διότι τὸ κακὸν εἶναι

ὄρος ἀπαραίτητος τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ τὸ ἀγαθὸν ὑπάρχει. Ἄλλο ζήτημα λοιπὸν δὲν ἀπομένει εἰμὴ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν, τὸν σκοπὸν, τὴν διανομήν τοῦ κακοῦ σχετικῶς πρὸς τὸ ἀγαθόν.

§ 249. Ἄλλὰ πρὶν ἢ ἔλθωμεν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ζητήματος τούτου ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμεν ἄ. ὅτι πολλάκις νομίζομεν κακὰ ὅσα πραγματικῶς δὲν εἶναι τοιαῦτα, καὶ τοῦτο ἔνεκεν αὐτῆς τῆς ἐννοίας τοῦ κακοῦ, τῆς φαντασίας, τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς μας, τῶν κοινωνικῶν προλήψεων, τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ τῶν παραλόγων ἠθῶν καὶ ἐθίμων · β'. ὅτι καὶ πάντα ἂν εἴχομεν τὰ ἀγαθὰ ὧν εἴμεθα ἐπίδεικτικοί, πάλιν δὲν ἤθελον κορέσει ἣν ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἀκόρεστον ἐπιθυμίαν ἀπείρου ἀγαθοῦ · γ'. ὅτι οὐδὲν δικαίωμα ἔχομεν ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀπαίτησιν τοῦ ἄκρου καὶ ἀπείρου ἀγαθοῦ, διότι ὁ Θεός, καθὼ Ποιητὴς καὶ κύριος ἡμῶν, ἠδύνατο νὰ χορηγήσῃ τὸ εἶναι καὶ τὸ ἀγαθὸν κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἰδίας θελήσεως · δ'. ὅτι πολλὰ τῶν κακῶν προέρχονται ἐξ ἡμῶν, οἵτινες πολλαχῶς καὶ πολυτρόπως γινόμεθα αἴτιοι τοῦ ἡμετέρου κακοῦ διὰ τῆς ἀκρασίας περὶ τὸ σῶμα, τῆς ἀπροσεξίας περὶ τὴν νόησιν, τῆς ἀδυναμίας περὶ τὴν θέλησιν, καὶ ἐντεῦθεν αἱ κακαὶ ἔξεις, αἴτινες, μεταβαλλόμεναι εἰς φύσιν, διαφθείρουσιν ὕλικῶς, νοητικῶς καὶ ἠθικῶς, καὶ τὴν διαφθορὰν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν μεταδίδουσι.

§ 250. Πάντων δὲ τούτων ἀφαιρεθέντων, ὀλίγα κακὰ ὑπολείπονται, καὶ ταῦτα εὐκόλως δικαιολογοῦνται. Καὶ τὰ μὲν ἐκ τῆς φύσεως καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ὕλικῶν ἀταξιῶν, φανερὸν ὅτι μόνον κατ' ἐπιφάνειαν εἶναι ἀταξίαι, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν εἶναι ἀποτελέσματα τῆς καθολικῆς τάξεως τοῦ κόσμου, ἐν ᾗ πάντα συνδέονται τοιουτοτρόπως, ὥστε, ἐὰν ἐν μόνον στοιχεῖον ἀφαιρεθῇ, πάντα ἀνατρέπονται. Ἐκ ταύτης δὲ τόσα προκύπτουσιν ἀγαθὰ πρὸς συντήρησιν καὶ τέρψιν καὶ διδασκαλίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε ἀμείβουσιν ἀφθόνως τὰ σπάνια καὶ οὐχὶ διαρκῆ καὶ ἀπαραίτητα κακὰ, ἅτινα πρὸς τοῖς ἄλλοις καθ' ἐκάστην περιορίζουσιν ἢ μετριάζουσιν αἱ πρόοδοι τῆς ἐπιστήμης. Τὰ δὲ ἐκ τῆς συστάσεως τοῦ ἀτόμου, τῆς ἀνισότητος τῶν ὕλικῶν, νοητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων προερχόμενα, ἐὰν ἀφαιρεθῶσι τὰ εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς ἢ τοὺς προγόνους ἀποδοτέα, ὅσα ὑπολείπονται εἶναι ἀποτελέσματα τῆς ἐν τοῖς πεπερασμένοις ἀνεξελείπτου διαφορᾶς καὶ ποικιλίας, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν αὐτοῖς μίαν ἀτέλειαν ἀναπληροῖ ἢ δύναται ν' ἀναπληρώσῃ ἄλλη τελειότης, καὶ σπανίως εἶναι τοιαῦτα καὶ τσαῦτα, ὥστε ὁ ὑπομένων αὐτὰ νὰ μὴ δύναται δι' ἐλλόγου καὶ ἐπιμόνου θελήσεως ν' ἀπεργασθῇ καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν ἀνεκτὴν, ἐὰν οὐχὶ εὐτυχῆ, τὴν ὕλικὴν ζωὴν, καὶ ν' ἀπολαύσῃ τὴν ἐκ τῆς ἠθικότητος ἐσωτερικὴν καὶ ἀναφαίρετον εὐδαιμονίαν.

Τέλος, πᾶσαι αἱ κοινωνικαὶ ἀνισότητες εἶναι ἀφευκτος συνέπεια τῆς μεταξὺ τῶν ἀτόμων ὕλικῆς, νοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἀνισότητος· καὶ ὅσαι ἐξ αὐτῶν δὲν δύνανται γὰρ ἐξαλειφθῶσι διὰ τῆς προόδου τῶν φώτων, τῆς ἠθικῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς τελειοποιήσεως τῶν θεσμῶν καὶ τῶν νόμων, εἶναι στοιχεῖα ἀπαραίτητα πρὸς ἁρμονίαν τοῦ ὅλου, ὡς ἀποδεικνύεται εὐκόλως πρὸς τὰ παράλογα τῶν κοινωνιστῶν ἐπιχειρήματα· διότι οἷοσδ' ἦποτε νέος κοινωνικὸς ὀργανισμὸς ἤθελεν ἀντικατασταθῆ, οὔτε τὰ ὑπάρχοντα δεινὰ ἤθελε θεραπεύσει, οὔτε, ἐὰν ἐθεράπευεν αὐτὰ πρὸς στιγμὴν, ἤθελε προλάβει τὴν ἀνανέωσιν τῶν αὐτῶν καὶ βαρυτέρων ἔτι ἀτοπημάτων.

§ 251. Ἐκτὸς δὲ τούτων, τὸ ὑπολειπόμενον κακὸν χρησιμεύει πρὸς τιμωρίαν, διδασκαλίαν καὶ δοκιμασίαν. Ὁ ἄνθρωπος, ἔνεκεν τῆς ἀτελείας του, ῥέπει πρὸς τὴν κατάχρησιν τῶν δώρων τοῦ Θεοῦ, τὴν παράβασιν τῆς λογικῆς καὶ ἠθικῆς τάξεως, ἐξ ἧς ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ. Ἡ παράβασις ἐπιφέρει ἐξ ἀνάγκης τὸ κακόν, ὅπερ εἶναι ἀναγκαῖον καὶ ἀφευκτον αὐτῆς ἀποτελεσμα· τοῦτο δὲ οὐ μόνον εἶναι ἡ φυσικὴ τῆς παραβάσεως τιμωρία, ἣν ἀπαιτεῖ ἡ δικαιοσύνη, ἀλλὰ χρησιμεύει καὶ ὡς διδασκαλία πρὸς τε τὸν τιμωρούμενον καὶ τοὺς ἄλλους. Ὅταν δὲ τὸ κακὸν δὲν ἐξηγηῆται οὔτε διὰ πάντων τῶν προηγουμένων, οὔτε καθὼς τιμωρία καὶ διδασκαλία, χρησιμεύει ὡς δοκιμασία, ἣτις εἶναι ἡ διὰ τοῦ κακοῦ τελειοποίησις τῆς ἀρετῆς, διότι ἡ ἀρετὴ, ὅσω πλείονα καὶ μείζονα ἀπαντᾷ προσκόμματα, τοσούτω μᾶλλον ἀξιόμισθος γίνεται, καὶ ἐκάστη ἀρετὴ ὑποθέτει κακὸν τι, πρὸς ὃ ἀντιτάσσεται, ποτὲ μὲν διὰ τῆς καρτερίας, τῆς γεννησιότητος καὶ τῆς ἀνδρίας, ποτὲ δὲ διὰ τῆς ὑπομονῆς, τῆς πραότητος καὶ τῆς ταπεινοφροσύνης. Ὅστε πᾶν κακὸν εἶναι ἀφορμὴ καὶ κέντρον ἰδιαιτέρας ἀρετῆς, καὶ μόνον διὰ τοῦ κακοῦ ἡ ἀρετὴ καθαρίζεται, κρταιοῦται καὶ τελειοποιεῖται. Καὶ τοῦτο εἶναι στοιχεῖον οὐσιωδέστατον τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἠθικῆς διοικήσεως τῆς Θείας Προνοίας.

§ 252. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ὅλης θεωρίας τῆς Προνοίας τάς τῆς, δύο οὐσιώδη ζητήματα ὑπολείπονται· α'. διατί ὁ Θεὸς γινώσκων τὰς μελλούσας καταχρήσεις τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἠμπόδισεν, ἀλλ' ἠθέλησεν αὐτάς, καὶ πῶς δύνανται αὐταὶ ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἦσαν παρὰ Θεοῦ προδικταταγμένα; ἐν ἄλλοις λόγοις, πῶς συμβιβάζεται ἡ πρόγνωσις καὶ ἡ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὰς καταχρήσεις αὐτῆς; β'. πῶς συμβιβάζεται ἡ θεία δικαιοσύνη πρὸς τὰς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἀδικίας, διότι μετὰ τὴν τιμωρίαν, τὴν διδασκαλίαν, τὴν δοκιμα-

σίαν πρὸς τί ἐπὶ τέλος ἢ ἀρετή, ἐὰν κατεδικάσθη εἰς παντοτεινήν βάσσαν καὶ κακουχίαν ;

§ 253. Περὶ τοῦ πρώτου παρατηρητέου, ὅτι ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία, ὡς θέλομεν ἀποδείξει ἐν τῇ Ἠθικῇ, οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ τὸ οὐσιωδὲς καὶ ἀνεξέλειπτον προσὸν τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς, ἧς ἄνευ οὔτε νόησις οὔτε πράξις, καὶ τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ συνείδησις, ἀλλὰ καὶ οἱ λόγοι καὶ αἱ πράξεις καὶ οἱ θεσμοὶ καὶ νόμοι τῆς ἀνθρωπότητος· εἶναι ἄρα γεγονός, περὶ οὗ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀμφιβάλωμεν. Οὐδεμίᾳ δὲ ὑπάρχει ἐναντιότης μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Θείας προγνώσεως, διότι αὕτη οὐδὲν ἔχει καταναγκαστικόν, εἶναι ἀπλῆ ὄρασις τοῦ μέλλοντος, οἷα ἢ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὄρασις τοῦ παρελθόντος· καὶ ταῦτα ἀνθρωπίνως ἐκφραζόμενα, ἀλλὰ πρὸς τὸν Θεόν, ἄκυρος ἢ λέξις, διότι ἐν αὐτῷ, ὡς ἀπεδείξαμεν (§ 226), πάντα ταυτόχρονα· ἄρα ἡ θεία πρόγνωσις εἶναι γνῶσις ἄπειρος συνυπάρχουσα ἐν αὐτῷ μετὰ τῶν ἄλλων ἀπείρων προσόντων, καὶ συμβιβάζεται πρὸς τὰ ἐν χρόνῳ διαδοχικὰ γεγονότα, εἴτε ἐλεύθερα εἴτε μὴ. Ἡ δὲ θεία ἀγαθότης προτιθεμένη ἐν τῇ δημιουργίᾳ τὸ ἀγαθὸν τῆς δημιουργίας, προσέθετο τὸ ἀγαθὸν τοῦ περασμένου, ἄρα οὐχὶ ἀμιγῆς κακοῦ· ὥστε τὸ ζήτημα ἀνάγεται εἰς τοῦτο· προτιμωτέρα ἢ ἐλευθερία μετὰ πασῶν τῶν καταχρήσεων αὐτῆς, ἢ ἡ ἔλλειψις πάσης ἐλευθερίας· καὶ οὕτως ἀναγόμενον, δὲν εἶναι πλέον ζήτημα, διότι εἰ μὴ ὑπῆρχεν ἐλευθερία, οὔτε ἄνθρωπος, οὔτε νόησις, οὔτε πράξις, οὔτε ἀξίωμα καὶ μεγαλεῖον τοῦ ἀνθρώπου ἠθέλεν ὑπάρχει. Τῶντι· ἡ μὲν αἴσθησις, ἄνευ τῆς ἀντιλήψεως, τῆς ἐλευθέρας, τοὔτέστιν, ἐνεργείας τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς, δὲν ἠθέλεν εἶσθαι εἰ μὴ ἀναγκαῖος μηχανισμὸς ἄγονος πάσης ἐννοίας· ἢ δὲ νόησις εἴτε ἐκ τῶν ἔξωθεν προσγινομένων, εἴτε τῶν ἔσωθεν ἀποκαλυπτομένων παρὰ τοῦ λόγου, ἀδύνατος ἄνευ προσωπικῆς ἀρχῆς, ἥτις παράγει καὶ τὴν πράξιν. Ἄλλ' ἡ προσωπικὴ ἀρχὴ δὲν εἶναι τοιαύτη εἰ μὴ δι' ἧς ἔχει φύσει ἐλευθερίας· Ὡστε οὐσιωδῶς ἢ ἀτομικότης τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ἐγώ, ἀνάγονται εἰς τὴν ἐλευθερίαν, δι' ἧς καὶ ἐξ ἧς πάντα τὰ θαύματα τῆς ἐπιστήμης, τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς ἠθικῆς ἀναπτύξεως· διὸ ἡ ἐλευθερία οὐ μόνον εἶναι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἀγαθόν, ἀλλὰ τὸ μέγιστον τῶν ἀγαθῶν, διότι χωρὶς αὐτῆς οὐδὲν ἕτερον ὑπάρχει ἢ κατορθοῦται. Αἱ δὲ καταχρήσεις αὐτῆς εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πεπερασμένης φύσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλ' αὗται, ἂν καὶ καθ' ἑαυτὰς θεωρούμεναι, εἶναι ἀναντιρρήτως καὶ ἀπολύτως κακά, προφανῆς ὅμως ὅτι δὲν ὑπερέχουσι τῶν ἐκ τῆς ἐλευθερίας ἀγαθῶν, καὶ προσέτι εἶναι καὶ αὗται ἀφορμαὶ ἄλλων ἀγαθῶν, καὶ ἀγνοοῦμεν μέχρι τίνος θέλουσιν ἐκλεί-

ψει, ἢ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν ἐξαλειφθῆ, προΐούσης τῆς ἀνθρωπίνης τελειοποιήσεως, ἢν ἡ ἱστορικὴ πρόοδος ἐναργῶς ἤδη ἀγγέλλει, καὶ ἔτι πληρεστέραν ἐγγυᾶται ἐν τῷ μέλλοντι. Ἀλλὰ πῶς καὶ διατί ἡ ἀρετὴ ἐν τοσοῦτῳ καὶ βασανίζεται τιμωρεῖται ;

§ 254. Πρὸς λύσιν τοῦ δευτέρου τούτου ζητήματος, συμφέρει νὰ διαιρεθῆ, καὶ ἐξετασθῆ, πρῶτον, σχετικῶς πρὸς τὴν ἀρετὴν, καὶ δεύτερον, πρὸς τὴν κακίαν. Καὶ οἱ μὲν ἐντελῶς ἐνάρετοι εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ὀλίγιστοι. Τὸ οὐδεὶς δίκαιος, οὐδεὶς ἀναμάρτητος, εἶναι οὐ μόνον θρησκευτικὴ ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια, καὶ σπανιώτατοι ἀναφαίνονται ὅσοι φθάνουσιν εἰς ἐκεῖνον τὸν βαθμὸν τῆς ἀρετῆς, ὃν ἐπιτρέπει ἡ ἀνθρωπίνη ἀδυναμία καταβάλλοντες πάσας τὰς ἀναγκαίας πρὸς τοῦτο προσπαθείας. Οὐδὲν ἄρα δικαίωμα ἔχει ὁ κοινὸς ἀνθρώπος πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν. Ἀλλὰ προσέτι καὶ αὐτοὶ οἱ φαινόμενοι ἐνάρετοι δὲν εἶναι πάντοτε τοιοῦτοι· ἐνίοτε ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀπλῆ ἐπίφασις ἢ ἐγωϊστικὸς ὑπολογισμὸς· τὰς φαινομένας ἀρετὰς οὐδετερεῖ ἐνίοτε ὑποκεκρυμμένη κακία. Τελευταῖον, πρὸς τὴν ἀρετὴν ἀντιστοιχεῖ πάντοτε βαθμὸς τις κοινωνικῆς εὐημερίας, ἣτις αὐξάνει καθ' ὅσον ἀναπτύσσεται καὶ τελειοποιεῖται ἡ ἀνθρωπίνη ἠθικότης· διότι ἄνευ δικαιοσύνης τινὸς καὶ ἠθικότητος οὐδεμία κοινωνία ἤθελε διατηρηθῆ οὔτε στιγμήν. Φυσικὴ δὲ τούτου συνέπεια καὶ πραγματικὴ ἐνταυτῷ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι ὅσω μᾶλλον συμμορφοῦται τὸ ἄτομον πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς δικαιοσύνης καὶ πάσης ἐν γένει ἠθικότητος, τόσο μᾶλλον μεταλαμβάνει τῶν κοινωνικῶν ἀγαθῶν· ἡ δὲ κοινωνικὴ τελειοποίησις, πρὸς ἣν σπεύδει ἀνευδρότως ἡ πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητος, ὑφίσταται εἰς τὴν ἐντελῆ ἀντιστοιχίαν τῆς ἀρετῆς πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν. Ἀλλὰ καὶ τὰς ἀμοιβὰς ταύτας ἐὰν δὲν εἶχεν ἡ ἀρετὴ, ἡ ἀληθῆς ἀρετὴ εἶναι αὐτὴ πρὸς ἑαυτὴν ἀμοιβή, καὶ τόσο εἶναι ἐπαρκῆς εἰς ἰδίαν εὐδαιμονίαν, ὥστε ἡδυνάμεθα αὐτὴν τὴν εὐδαιμονίαν νὰ δρίσωμεν συνειδήσειν τῆς ἀρετῆς. Ὡσαύτως ἡ κακία δὲν εἶναι πάντοτε οἷα φαίνεται· ἄγνωστος ἀρετῇ ὑποκρύπτεται ἐνίοτε ὑπὸ τὴν ἐπίφασιν τῆς κακίας. Καὶ πρὸς τὴν κακίαν ἐπίσης ἀντιστοιχεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ στέρησις τῶν κοινωνικῶν ἀγαθῶν, καθὼς πρὸς τὴν ἀρετὴν ἡ ἀπολαυὴ αὐτῶν. Καὶ ὅταν ἡ κακία δὲν τιμωρῆται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ἔχει ἀχώριστον καὶ ἀκοίμητον τιμωρὸν τὸν ἔλεγχον καὶ τὸν δηγμὸν τῆς συνειδήσεως. Τὴν δὲ ἐξωτερικὴν τιμωρίαν ἀνυβάλλει ἐνίοτε ὁ Θεός, ἵνα ἀφήσῃ καιρὸν εἰς μετάνοιαν, ἢ ὅπως ἐπισημοτέραν καταδείξῃ τὴν τιμωρίαν, ἢ τέλος ἀνέχεται τὴν κακίαν πρὸς δοκιμασίαν τῆς ἀρετῆς. Ἀλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχωσι τὰ περὶ τούτων ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ, ἡ ἠθικὴ τάξις, καθὸ ἀπόλυτον πρόσταγμα τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, κατ' ἀναγκασίαν καὶ ἀφευκτον

συνέπειαν ἐκπληροῦται ἢ ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ ἢ ἐν ἄλλῃ, ἢν προαισθάνεται ἡ ἀνθρωπότης καὶ προαναγγέλλει ἀπανταχοῦ τῆς ἰστορίας τῆς διὰ τῶν θρησκευμάτων καὶ ἠθῶν καὶ ἐθίμων καὶ νόμων καὶ διὰ τοῦ δημοφώνου κηρύγματος τῶν μεγάλων αὐτῆς φιλοσόφων. Ἀλλὰ περὶ τούτου ἐκτενέστερον ἐν τῇ Ἠθικῇ, ἐν ἣ καὶ περὶ τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, ὅ ἐστι, περὶ εὐσεβείας, λατρείας καὶ προσευχῆς, διότι ταῦτα οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ τὰ πρὸς τὸν Θεὸν καθήκοντα.

ΒΙΒΛΙΟΝ Β΄.

ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΑΞΕΩΣ ἢ ΑΓΑΘΟΛΟΓΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

---

*Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Ἀγαθολογίας καὶ τῶν ἐσω-
τερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων.*

§ 255. Καθὼς ἡ Λογικὴ ἔχει ἀντικείμενον τὸ ἀληθές, καὶ ἡ Καλλολογία, τὸ καλόν, οὕτως ἡ Ἀγαθολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀγαθοῦ. Καὶ ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι ὁ πρὸς ἃν ὅρος τῆς πράξεως, ἔπεται ὅτι ἡ Ἀγαθολογία ἀποτελεῖ τὸ δεύτερον τμήμα τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν, ὡς αἰ προηγούμεναι ἀποτελοῦσι τὸ πρῶτον τὸ ἀφορῶν τὴν νόησιν. Ὑποδιαιρεῖται δὲ αὕτη εἰς τρία Μέρη, διότι ἡ πράξις δυνατὸν γὰρ θεωρηθῆ ἀτομικῶς, καὶ τότε ἔχομεν τὴν κυρίως λεγομένην Ἠθικὴν, ἢ κοινωνικῶς, ἐξ οὗ ἡ Φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ἢ ἱστορικῶς, καὶ ἐκ τούτου ἡ Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ὡς εἴπομεν ἐν § 3.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΗΘΙΚΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Ἠθικῆς καὶ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων.

§ 256. Ἐὰν ἡ φιλοσοφία περιωρίζετο εἰς τὴν θεωρίαν τῆς νοήσεως, ἤθελεν εἶσθαι λίαν ἀτελής, διότι ὁ ἄνθρωπος προωρίσθη εἰς τὴν ἐνέργειαν· ἅμα γίνῃ κύριος ἑαυτοῦ, ἐνεργεῖ πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως ἐφ' ἑαυτοῦ, ἐπὶ τοῦ κόσμου, ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Παρατηρητέον δέ, ὅτι ἡ ἐνέργεια ἀντιστοιχεῖ σχεδὸν πάντοτε πρὸς τινα ἰδέαν. Ἐκ τούτου δύο συνέπειαι· ὅτι ἡ θεωρία τῆς νοήσεως πρέπει νὰ προηγήται τῆς θεωρίας τῆς πράξεως, καὶ ὅτι ἡ πράξις εἶναι ἐπιδεικτικὴ ἐπιστημονικῆς θεωρίας, καὶ οὕτως ἡ ὑπαρξις καὶ ἡ θέσις τῆς Ἠθικῆς ἐν μέσῳ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπισημῶν δικαιολογεῖται.

§ 257. Ἐὰν τις εἴπῃ, ὅτι οὐδεὶς γίνεται ἐνάρετος δι' ἐπιστήμης, ὅτι ἡ ποικιλία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων δὲν ἐπιτρέπει ὁμοιομόρφους καὶ σταθεροὺς κανόνας, καὶ ὅτι ἀρκεῖ εἰς ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν ἀνθρώπων ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία, ἀπαντῶμεν, ὅτι νὰ μὲν διαφέρει πάσης ἄλλης ἐπιστήμης ἡ Ἠθικὴ, διότι τοὺς κανόνας αὐτῆς ἐφαρμόζει ὁ ἄνθρωπος εἰς ἑαυτόν, καὶ ὡς ἐκ τούτου μυρία ἀπαντᾷ προσκόμματα κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου, θαυμάσια εἶναι τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀγωγῆς, τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς ἐξέως· καὶ ἀπεριόριστος μὲν εἶναι ἡ ποικιλία τῶν τε ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν περιστάσεων, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ἐνεργοῦμεν, ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὰ πρῶτα καὶ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς φύσεώς του εἶναι ἀπανταχοῦ καὶ πάντοτε ὁ αὐτός, καὶ τὸν αὐτὸν ἐπομένως ἔχομεν πάντες προορισμόν, τὸν αὐτὸν νόμον, ὅστις, καθὸ πόρισμα τοῦ λόγου, εἶναι καθολικός, καὶ ἀναγκαῖος καὶ ἀμετάτρεπτος, καὶ

δύναται ὡς ἐκ τούτου νὰ γίνῃ ἀντικείμενον ἐπιστήμης. Ἐὰν δὲ ἐνίοτε ἀναφύονται συγκρούσεις καθηκόντων, αὗται εἶναι σπανιώταται, καὶ πρὸς λύσιν τῶν ἐκ τούτων ἀποριῶν, ἔχομεν ἀρκετὰ βοηθήματα ἐν αὐτῇ τῇ ἐπιστήμῃ. Ὡς δὲ πρὸς τὴν τελευταίαν ἐνστάσιν, παρατηροῦμεν, ὅτι πᾶσα ἐπιστήμη εἶναι καθολικὴ καὶ ἀνεξάρτητος τοῦ θρησκευματος, καὶ ὅτι ἰδίως ἡ Ἠθικὴ συχνάκις ἐχρησίμευσε πρὸς διάγνωσιν τοῦ μόνου ἀληθοῦς θρησκευματος, καὶ δι' αὐτῆς οὐχὶ σπανίως ἐπιστρέφομεν εἰς τὴν πίστιν. Προσέτι δὲ Ἠθικὴ εἶναι ἡ βᾶσις τοῦ δικαίου· καὶ ἐὰν δυνατὸν ν' ἀμφισβητήσῃ τις περὶ τῆς ἀνάγκης καὶ νομιμότητος τῆς Ἠθικῆς, οὐδεὶς βεβαίως τολμᾷ νὰ κηρύξῃ ἄσκοπον καὶ περιττὴν τὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν τῶν κοινωνικῶν νόμων, καὶ οὐδεὶς ἤδη ἀρνεῖται τὰς ἐπὶ πολὺ παραγνωρισθείσας σχέσεις τῶν δύο τούτων μερῶν τῆς Ἀγαθολογίας πρὸς τὸ τρίτον, τὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν τῆς ἱστορίας.

§ 258. Ἴδιον δὲ τῆς Ἠθικῆς ἀντικείμενον εἶναι ἡ θεωρία τῶν ἀτομικῶν καθηκόντων. Καὶ ἐπειδὴ καθῆκον εἶναι πᾶσα πράξις ὑποχρεωτική, τρία ἔχει μέρη ἡ Ἠθικὴ θεωρία· τὸ μὲν περὶ τῶν ἐλατηρίων τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων πραγματευόμενον, τὸ δὲ, περὶ τοῦ ὑποχρεωτικοῦ αὐτῶν σκοποῦ ἢ τοῦ νόμου αὐτῶν, καὶ τὸ τρίτον, περὶ τῶν ἰδιαιτέρων διατάξεων τοῦ νόμου τούτου, ἢ περὶ τῶν καθ' ἕκαστα καθηκόντων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῶν ἐλατηρίων τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων.

§ 259. Ἡ πράξις εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας τῶν ἀνθρωπίνων δυνάμεων. Καὶ ἤδη ἠξέουρομεν πόσαι καὶ ποῖαι εἶναι αἱ ἐσωτερικαὶ ἐκεῖναι δυνάμεις, ἃς νοητικὰς ὀνομάζομεν, καὶ εἶδομεν ὅτι ὑποκινοῦνται ὑπὸ τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς. Αὕτη δὲ κινεῖ καὶ τὸ σῶμα, παράγουσα καὶ ἐκείνην τὴν ἐξωτερικὴν ἐνέργειαν, εἰς ἣν κυρίως ἀποβλέπει ἡ Ἠθικὴ. Ἄλλ' ἵνα ἀκριθέστερον καὶ πληρέστερον γνωρίσωμεν πάντα τὰ ἐλατήρια τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας, ἀνάγκη νὰ προσδράμωμεν εἰς τε τὴν ἐσωτερικὴν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν παρα-

τήρησιν. Αὕτη δὲ ἐνδεικνύει ὡς πρῶτον ἐλατήριον φυσικὴν τινὰ ὁρμὴν ἢ κλίσιν πρὸς τινὰς πράξεις, ἣν ὀνομάζουσιν ἐνστιγμα. Πρὸς νόησιν τούτου ἀπαιτεῖται μικρὰ τις ἀνάπτυξις.

§ 260. Τὰ ὄντα, καθ' ἃ καὶ ἄλλοτε εἶπομεν, διαστέλλονται εἰς ἀνόργανα καὶ ἐνόργανα. Καὶ τὰ μὲν ἀνόργανα συνιστᾷ ἰδιαίτερα τις σύμφυσις ὑλικῶν μορίων, καὶ διέπουσιν οἱ νόμοι τῆς ἑλξέως καὶ τῆς βαρύτητος, οἱ φυσικοὶ καὶ χημικοὶ καὶ μηχανικοὶ λεγόμενοι νόμοι παράγοντες διάφορόν τινὰ κίνησιν, εἰς ἣν ἀνάγονται τὰ διάφορα τῶν ὄντων τούτων φαινόμενα. Ἐν δὲ τοῖς ἐνοργάνοις παρὰ τὴν κίνησιν ταύτην, καὶ ἕτερα ὑπάρχει ἔσωθεν ἐνεργοῦσα, καὶ συνένωσις καὶ συγκέντρωσις διαφόρων ὀργάνων πρὸς τινὰ σκοπὸν, ἐντισι δὲ ἐξ αὐτῶν αἰσθησις καὶ αὐτοκίνησις. Πρὸς ἐκπλήρωσιν δὲ τοῦ κοινοῦ σκοποῦ τῶν ὀργάνων τούτων ἢ τοῦ ὀργανισμοῦ, τὰ ὄργανα κινουῦνται ἐνίοτε ἄνευ διασκέψεως, ὑπολογισμοῦ, ἐλευθέρως βουλῆς, καὶ σχεδὸν ἀκουσίως, καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς κινήσεως ταύτης ὀνομάζομεν ἐνστιγμα. Ταῦτα δὲ ἐν πᾶσι τοῖς ζώοις παρατηροῦμεν καὶ πολὺ μᾶλλον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὅστις ἔχει ὀργανισμὸν πολυπλοκώτερον καὶ ὑπηρετοῦντα εἰς τινὰ ὑψηλότερον προορισμὸν. Αἱ δὲ ἐνστιγματικαὶ πράξεις ἀφορῶσιν εἰς τὴν συντήρησιν, ἀνάπτυξιν καὶ ἐκ νέου παραγωγὴν τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἀλλὰ παρὰ τὸ σωματικὸν ἐνστιγμα, ἔχομεν καὶ νοητικὸν καὶ ἠθικόν.

§ 261. Ὅτι εἶναι τὰ ὄργανα ἐν τῷ σώματι, εἶναι αἱ δυνάμεις ἐν τῇ ψυχῇ. Καὶ αὗται τείνουσιν ἐπίσης εἰς τινὰ ἐνέργειαν ἀφ' ἑαυτῶν, καὶ ἤδη γινώσκομεν ποῖος ἐκ τῆς ψυχολογίας ὁ ἀκούσιος καὶ ἐνστιγματικός, καὶ ποῖος ὁ ἔλλογος καὶ ἐκούσιος τρόπος τῆς ἐνεργείας ταύτης. Ἐχουσι προσέτι κλίσεις ἐμφύτους πρὸς τινὰ ἔργα καὶ τέχνας καὶ ἐπιστήμας καὶ ἐπιτηδεύματα, συνιστώσας ὡς ἐκ τούτου ἰδιαίτερον νοητικὸν ἐνστιγμα ἀνάλογον πρὸς τὸ σωματικόν. Ὡσαύτως, ὑπάρχουσιν ἐν ἡμῖν ἠθικὰ αἰσθήματα ἔμφυτα, οἷα ἡ πατρικὴ καὶ μητρικὴ στοργή, ἡ συμπάθεια καὶ ἀντιπάθεια κλ. καὶ ἐπειδὴ γίνονται ἐλατήρια πράξεων σχεδὸν ἀκουσίων καὶ μὴ ἐξαρτωμένων ἐκ τινος σκέψεως ἢ ὑπολογισμοῦ, ἀποτελοῦσι καὶ ταῦτα ἰδιαίτερον ἠθικὸν ἐνστιγμα. Παρὰ ταῦτα δὲ ὑπάρχει καὶ ἕτερον ἐλατήριον τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ὅπερ ὀνομάζομεν πάθος.

§ 262. Ἴνα νοήσωμεν τί εἶναι τὸ πάθος, ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι, ὑποκινουῦντος τοῦ ἐνστιγματος τὰ σωματικὰ ὄργανα ἢ τὰς ψυχικὰς δυνάμεις πρὸς τινὰς πράξεις ἢ ἐνεργείας, θεραπεύεται φυσικὴ τις ἀνάγκη, καὶ τις σκοπὸς τῆς ἡμετέρας φύσεως ἐκπληροῦται. Ἡ δὲ συναίσθησις τῆς ἐλλείψεως τῶν πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τούτου ἀναγκαίων λέγεται χρεία. Καὶ καθὼς ἡ συναίσθησις

αὕτη εἶναι λυπηρὰ καὶ δυσκόλως ὑποφέρεται, παρομοίως ἢ κατὰ-
 παυσις αὐτῆς, ἕνεκα τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ ἀνωτέρου σκοποῦ, εἶναι
 ἡδεῖα. Ἡδέα καὶ εὐάρεστα εἶναι ἐπομένως ὅσα συντείνουσιν
 εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν ταύτην, λυπηρὰ δὲ καὶ δυσάρεστα ὅσα ἐμπο-
 δίζουσιν ἢ ἀντιτάσσονται πρὸς αὐτήν. Ἡ δὲ κίνησις τῆς ψυχῆς πρὸς
 ζήτησιν τῶν ἀναγκαίων καὶ εὐάρεστων τούτων πραγμάτων, καὶ τοι-
 μὴ πάντοτε ἐξωτερικῶς δηλουμένη, λέγεται ἐπιθυμία, καὶ ἢ πρὸς
 ἀπομάκρυνσιν καὶ καταστροφὴν τῶν λυπηρῶν καὶ δυσάρεστων, ἀπο-
 στροφή. Ὡστε ἡ χρεία, ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ λύπη, ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ ἀπο-
 στροφή, πάντα ταῦτα εἶναι ἀλληλένδετα καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς
 ἀπορρέοντα, ἐκ τοῦ ἡμετέρου, τούτέστιν, ὀργανισμοῦ καὶ τῶν πρὸς
 ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ἀναγκαίων. Ἐν δὲ τώρα ὑποθέσωμεν
 τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν ἀποστροφήν ἐντεταμέναις κατὰ τὸν βαθμὸν,
 παρατεινομέναις κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῶν ἐμμονωτέρας γινομέναις
 διὰ τῆς ἕξεως, καὶ ἐξαπτομέναις διὰ τῆς φαντασίας, ἔχομεν πάντα
 τὰ στοιχεῖα τοῦ πάθους, ὅπερ ἐπὶ μὲν ἐπιθυμίας παράγει τὴν ἀγά-
 πην, ἐπὶ δὲ ἀποστροφῆς, τὸ μῖσος, τὰς δύο ταύτας πηγὰς ὅλων τῶν
 ἄλλων παθῶν, ἅτινα διαφέρουσιν ἀλλήλων κατὰ τὰ διάφορα αὐτῶν
 ἀντικείμενα. Καὶ ὅσα μὲν πηγάζουσιν ἐκ τῆς ἀγάπης λέγονται εὐ-
 μενῆ, ὅσα δὲ ἐκ τοῦ μίσους δυσμενῆ· ὥστε τὸ πάθος εἶναι οὐσιω-
 δῶς ὑπεροχὴ ἐπιθυμίας ἢ ἀποστροφῆς. Διαφέρει δὲ τοῦ ἐνστίγματος,
 καθ' ὅσον δὲν εἶναι μόνον ἀποτέλεσμα τοῦ ὀργανισμοῦ, ἀλλ' ἀφίνει
 περισσοτέραν χώραν εἰς τὴν θέλησιν καὶ τὴν κρίσιν. Αὗται δὲ ἐξά-
 γουσιν ἐκ τῶν αὐτῶν πηγῶν καὶ τρίτον ἐλαττήριον τῶν ἀνθρωπίνων
 πράξεων, τὸν ἐγωϊσμόν.

§ 263. Ἐὰν μετὰ τῆς συναισθήσεως τῶν ἡμετέρων ἀναγκῶν
 ἐνωθῆ ἢ γνῶσις τῶν δυναμένων νὰ θεραπεύσωσιν αὐτάς, καὶ ἐπιθυ-
 μία τούτων οὐχὶ ὑπερέχουσα καὶ μεταβληθεῖσα εἰς πάθος, φυσικὸν
 εἶναι νὰ προσπαθήσωμεν ν' ἀπολάβωμεν τὰ ἀντικείμενα ταῦτα.
 Ὅταν δὲ ἡ προσπάθεια αὕτη διευθύνηται ὑπὸ τῆς κρίσεως καὶ τοῦ
 λόγου, καὶ περιορίζεται εἰς μόνην τὴν ἀτομικὴν ἡμῶν ὠφέλειαν,
 παράγεται τρίτον ἐλαττήριον ἐνεργείας, ὅπερ ὀνομάζουσιν ἐγωϊσμόν.
 Τὸ ἐλαττήριον τοῦτο εἶναι κοινότατον, καὶ ὑπερισχύει ἐνίοτε παντὸς
 ἄλλου. Ἀνάγεται εἰς τινὰ διηνεκῆ ὑπολογισμόν, καθ' ὃν, ἀφ' οὗ θέ-
 σωμεν ὡς μόνον σκοπὸν τῆς ἐνεργείας, τὴν ἀτομικὴν ἡμῶν ὠφέλειαν,
 ὑπολογιζόμεθα τὰ μέσα δι' ὧν ὁ σκοπὸς οὗτος δύναται νὰ ἐκπλη-
 ρωθῆ. Διαφέρει δὲ τοῦ πάθους, καθ' ὅσον ἦναι καθαρὸν καὶ ἀμιγές,
 οὐδεμία ἐν αὐτῷ σφοδρὰ ἐπιθυμία ἢ ἀποστροφή, οὐδεμία ἐκ τῆς
 φαντασίας ἐξαψις, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας χαρακτηρίζεται ὑπὸ παντελοῦς
 ψυχρότητος καὶ συνεχοῦς ἐξασκήσεως τοῦ λόγου.

§ 264. Ἄλλ' ἐκ τοῦ λόγου ὑψηλότερον καὶ εὐγενέστερον ἐλακτήριον προκύπτει, ἢ ἠθικότης. Ἡ ἐξάσκησης τοῦ λόγου φέρει τὴν συνείδησιν τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ, αἵτινες συνιστῶσι καθολικὴν καὶ ἀναγκαστικὴν τάξιν, ἣτις, ὅταν ἐφαρμόζηται εἰς τὴν πράξιν, λέγεται ἠθικὸς νόμος. Οὗτος δὲ θέτων ὡς σκοπὸν τῶν ἡμετέρων πράξεων τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ προορισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος, ὑποχρεωτικὸς εἶναι καὶ ἀναγνωρίζεται. Ἐκ τούτου ἡ ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος, ἢ ἠθικὴ ὑποχρέωσις, ἣτις δὲν ὑπάρχει οὔτε ἐν τῷ ἐνστιγμᾷ, οὔτε ἐν τῷ πάθει, οὔτε ἐν τῷ ἐγωϊσμῷ, ἢ ἠθικὴ θέλησις, ἢ ἀρετὴ, ἢ ἠθικὴ συνείδησις. Διὰ τοῦ νέου τούτου στοιχείου εἰσάγεται νέον φῶς εἰς τὴν διάνοιαν καὶ τὴν καρδίαν, καὶ τὰ προηγούμενα ἐλακτήρια, τὸ ἐνστιγμα, τὸ πάθος, ὁ ἐγωϊσμός φαίνονται ἐν τῷ οἰκίῳ ἐκάστου τόπῳ καὶ βαθμῷ καὶ ἀξίᾳ, συναρμολογούμενα καὶ ρυθμιζόμενα συμφώνως πρὸς τὸ καθήκον. Ἐντεῦθεν ἡ ἠθικὴ τάξις, ἢ ἡ ἐκπλήρωσις εἶναι ἢ ἠθικὴ ὠραιότης ἢ τὸ ἠθικὸν κάλλος, ὅπερ, ὡς πᾶν ἕτερον εἶδος τοῦ καλοῦ, εἶναι καὶ ἐνταῦθα ὑπεροχὴ ὄντοτητος, ὑπέροχος δηλαδὴ ἠθικότης, ὅ ἐστι, σύμφωνος καθ' ὅλα πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον. Καὶ δυνατὸν μὲν καὶ ἐκ τῆς ἠθικῆς ταύτης ἐπιθυμίας νὰ προκύψῃ πάθος, εἰάν συναφθῇ μετὰ τῶν ἐτέρων τοῦ πάθους στοιχείων, καὶ μάλιστα μετὰ τῆς φαντασίας, ἣτις ἐν τῷ ἀπείρῳ ἀγαθῷ διορᾷ φάσιν τινὰ τοῦ ἰδανικοῦ, καὶ ἐν ἐαυτῷ ἐνασμενίζει, ἀλλὰ τὸ πάθος τοῦτο εἶναι σωτήριο, εὐγενέστερον παντὸς ἄλλου, καὶ ὄντως αἴσθημα θεῖον. Καὶ περὶ τούτων μὲν ἐκτενέστερον ἐν τοῖς ἐπομένοις.

§ 265. Ἴνα δὲ συμπληρώσωμεν ὁπωσοῦν τὴν γενικὴν ταύτην θεωρίαν τῶν ἐλατηρίων τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, παρατηροῦμεν, ὅτι παρὰ ταῦτα ἄλλα δὲν δύνανται νὰ ὑπάρχωσιν, διότι αἱ σωματικαὶ καὶ ψυχικαὶ δυνάμεις, ὅταν μὲν κινῶνται ἀφ' ἐαυτῶν, παράγουσι τὸ ἐνστιγμα καὶ τὸ πάθος, ὅταν δὲ ὑπὸ τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς, καὶ διευθύνωνται ὑπὸ τῆς κρίσεως, ἢ προτίθενται ὡς σκοπὸν αὐτὸ τὸ ἄτομον, καὶ τότε ἐγωϊστικῶς ἐνεργοῦσιν, ἢ ὑποχρεωτικὸν τινὰ σκοπὸν, ἀνεξαρτήτως τῆς ἀτομικῆς ὠφελείας, καὶ τότε ἐνεργοῦσιν ἠθικῶς. ἕτερα στοιχεῖα ἐνεργείας δὲν δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν. πολλαχῶς δὲ σχετίζονται τὰ ἐλατήρια ταῦτα πρὸς ἄλληλα· καὶ εἰάν ἡ ἀνάγκη τῆς θεωρίας ἀπαιτεῖ νὰ διαστείλωμεν αὐτὰ ἀκριβῶς, ἐν πράγματι ὅμως οὔτε ἄλληλα διαδέχονται, οὔτε διακρίνονται, οὔτε συνυπάρχουσι κατὰ τὸν αὐτὸν πάντοτε τρόπον. Καὶ ὡς πρὸς τὸν χρόνον, τὸ μὲν ἐνστιγμα ἀναπτύσσεται πρῶτον ἀπὸ τῆς βρεφικῆς ἡλικίας, καθ' ἣν μᾶλλον ἐπικρατεῖ, ἀλλ' εἰς τοὺς ἀδυνατούς χαρακτηῖρας ἐξακολουθεῖ ἐνίοτε μέχρι τέλους. Τὸ δὲ πάθος

εξάπτεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὴν νεότητα, καὶ μετ' αὐτῆς σβέννυται, ἀλλὰ τινα, καὶ ἰδίως τὰ ἐγωιστικά, παρατείνονται, καὶ μάλιστα ἐνισχύονται εἰς τὸ γῆρας· ἐν τισὶ δὲ τῶν ψυχρῶν λεγομένων χαρακτήρων ἐλλείπει σχεδὸν ὀλοκλήρως. Ὁ δὲ ἐγωϊσμός, ἴδιος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τῆς ὀρίμου ἡλικίας, ἐνισχύεται καὶ οὗτος διὰ τοῦ γήρατος. Τέλος, ἡ ἠθικότης ἄρχεται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἅμα τῇ συνειδήσει τοῦ λόγου, ἀλλ' ἀναπτύσσεται κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν διὰ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας, καὶ κραταιοῦται διὰ τῆς φιλοσοφικῆς μελέτης, ἐξ ἧς καὶ μόνης ἐνίοτε προέρχεται. Καθὼς δὲ τὸ ἐν δίδεχεται τὸ ἄλλο, ὡσαύτως μεταβάλλονται εἰς ἄλληλα. Καὶ τὸ μὲν ἐνστιγμα ἄλλοτε μεταβάλλεται εἰς ἐγωϊσμόν, καὶ ἄλλοτε εἰς πάθος, τοῦτο δὲ ἐνίοτε μεταβάλλεται εἰς ἕτερον πάθος, καὶ καταβάλλεται εὐκόλως, ἡ δὲ ἠθικότης διαφθείρεται μᾶλλον διὰ τοῦ πάθους. Συμβιβάζονται δὲ πρὸς ἄλληλα, καὶ μάλιστα τὰ δύο πρῶτα, τὸ ἐνστιγμα καὶ τὸ πάθος· ὁ δὲ ἐγωϊσμός συμβιβάζεται μόνον πρὸς τὸ ἐνστιγμα καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ πάθος, καὶ ἡ ἠθικότης συμβιβάζεται πρὸς τὸ ἐνστιγμα καὶ πρὸς τὸ πάθος καὶ οὐχὶ πρὸς τὸν ἐγωϊσμόν· ὥστε οὗτος συμβιβάζεται μόνον πρὸς τὸ ἐνστιγμα, διὸ ὁ ἐγωϊστής δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ζῶον ἔχον ὑπὲρ τὸ κτῆνος βαθμὸν τινα λογικότητος. Ἐκ δὲ τῆς ὑπεροχῆς ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἐλατηρίων τούτων πηγάζει ἡ ποικιλία τῶν ἀνθρωπίνων χαρακτήρων, οἵτινες ἐπομένως εἶναι ἢ ἐνστιγματικοί, ἢ ἐμπαθεῖς, ἢ ἰδιοτελεῖς, ἢ ἠθικοί, ἐν οὐδενὶ δὲ ἐνεργεῖ ἀποκλειστικῶς ἐν μόνον ἐξ αὐτῶν. Τὸ κοινότερον, κατὰ μέσον ὄρον, εἶναι ὁ ἐγωϊσμός, ὅστις, περιοριζόμενος ὑπὸ τοῦ δικαίου, γίνεται, οὕτως εἰπεῖν ἡ ὑλικὴ βάση τῆς κοινωνίας, ἀλλ' οὐχὶ σπανίως συμβαίνει νὰ συγχέωνται πάντα ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ πράξει. Ἡ δὲ ἐκ τούτων ποικιλία προέρχεται ἐκ φύσεως ἢ ἐξ ἀγωγῆς ἢ ἐξ ἰδιαιτέρων περιστάσεων τῆς οἰκογενείας, τῆς κοινωνίας, τῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ σύμπνοια πρέπει νὰ ὑπάρχη μεταξύ αὐτῶν, ἐάν δὲν θέλωμεν νὰ παραδεχθῶμεν ἀντίφασιν ἐν τοῖς ἔργοις τῆς Θείας προνοίας. Καὶ τφόντι, πρὸς συντήρησιν τοῦ σώματος, πρὸς ἀπολαυτὴν τῶν οἰκογενειακῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων, δύναται νὰ ὑπάρχη, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπάρχει σύμπνοια μεταξύ πάντων τῶν ἐλατηρίων. Συναρμολογοῦνται δὲ πρὸς ἄλληλα διὰ τῆς ὑποταγῆς αὐτῶν εἰς τὸν ἠθικὸν νόμον, καὶ τοῦτο γίνεται διὰ τῆς ἐλευθερίας, ἣν ὑποθέσαμεν ἄχρι τοῦδε, ἀλλὰ περὶ ἧς θέλωμεν διαλάβει ὅσον οὔπω. Ἄς σημειώσωμεν ἐν τοσοῦτῳ, ὅτι ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς σημαντικότητος, ἣν ἀπέδωκαν οἱ φιλόσοφοι εἰς τὸ ἐν ἢ εἰς τὸ ἕτερον τῶν ἐλατηρίων τούτων προῆλθε, καὶ ἡ διαφορὰ τῶν περὶ ἠθικῆς φιλοσοφικῶν συστημάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ ἠθικῆς ἐλευθερίας.

§ 266. Ἡ ἐλευθερία εἶναι πολλῶν εἰδῶν, πολιτικὴ, ἀστυκὴ, σωματικὴ, πνευματικὴ καὶ αὕτη μὲν ὑποδιαιρεῖται εἰς νοητικὴν καὶ ἠθικὴν, ἡ δὲ ἠθικὴ εἶναι ἡ πηγὴ πασῶν τῶν ἄλλων. Ἡ ἐλευθερία εἶναι οὐσιώδης χαρακτὴρ τῆς θελήσεως, καὶ αὕτη εἶναι ἡ ἐνέργεια τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς, ἣτις κινεῖται ἀφ' ἑαυτῆς εἰς τὴν θέλησιν, καὶ εἶναι φύσει ἐλευθέρη. Ὅπως δὲ περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ πολυτίμου τούτου στοιχείου βεβαιωθῶμεν, ἄλλο μέσον δὲν ἔχομεν ἢ τὴν ἐσωτερικὴν παρατήρησιν.

§ 267. Καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρησις τέσσαρα καταδεικνύει ἐν ἐκάστη πράξει στάδια ἢ στοιχεῖα, τὴν σύλληψιν, τὴν διάσκεψιν, τὴν ἀπόφασιν, τὴν ἐκτέλεσιν. Ἐνίοτε τόσῳ ταχέως προβαίνει ἡ πράξις, ὥστε τὰ τέσσαρα ταῦτα στάδια δὲν διαχωρίζονται καὶ δὲν διακρίνονται ἀλλήλων, ἀλλ' οὐχ' ἥττον, πρὸς μόρφωσιν ἀκριβοῦς θεωρίας, ἀνάγκη διακρίσεως. Καὶ ἡ μὲν σύλληψις εἶναι ἡ νόησις καὶ τρόπον τινὰ πρόγνωσις τῆς πράξεως καὶ τῶν πιθανῶν αὐτῆς συνεπειῶν τοῦτο ἴδιον ἐκάστου λογικοῦ ὄντος, ἀλλ' ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχει πάντοτε ἐλευθερία, διότι ἡ νόησις ὑπόκειται εἰς τοὺς νόμους τῆς συζεύξεως τῶν ἐννοιῶν, καὶ σπάνιον γὰρ ἐπέλθῃ ἐννοία πράξεώς τινος ἄνευ προηγουμένης ἐξ ἄλλης ἐννοίας ὑποκινήσεως. Κατὰ δὲ τὴν διάσκεψιν ἐγείρεται ἐν τῷ πνεύματι ἡ συζήτησις μεταξὺ τῶν ἐναντίων λόγων ὑπὲρ ἢ κατὰ τῆς πράξεως· καὶ ἐν τῷ σταδίῳ τούτῳ τίθενται εἰς ἐνέργειαν τὰ τέσσαρα ἐλατήρια περὶ ὧν διελάβομεν, τὸ ἐνστιγμα, τὸ πάθος, ἡ ἰδιοτέλεια, ὁ ἠθικὸς νόμος, μεταξὺ τῶν ὁποίων σαλεύει καὶ κυμαίνεται ἡ θέλησις· καὶ κατὰ τὸ στάδιον τοῦτο βεβαίως δὲν εἶναι ἐλεύθερον τὸ πνεῦμα, ἂν καὶ ἄρχεται γὰρ ἐκτυλίσσηται ἡ ἐλευθερία. Δὲν προκύπτει δὲ πλήρης ἐν τῇ ἐνεργείᾳ αὐτῆς εἰμὴ κατὰ τὸ τρίτον, τὴν ἀπόφασιν, διότι ὡς πρὸς τὸ τέταρτον, τὴν ἐκτέλεσιν, φανερόν ὅτι αὕτη ἐξαρτᾶται ἐκ περιστάσεων ἐνίοτε ἀλλοτρίων καὶ δὲν δύναται ἐπομένως γὰρ ἦναι πάντοτε ἐλευθέρη. Ἡ δὲ ἀπόφασις εἶναι ἐκλογὴ μεταξὺ πράξεως καὶ ἀπραξίας, ἡ μεταξὺ διαφόρων πράξεων καὶ ἡ ἐκλογὴ αὕτη γίνεται ἐλευ-

θέρω. Καὶ τῶντι, ὁ καταναγκασμὸς δὲν ἠδύνατο νὰ προέλθῃ εἰμὴ ἐκ τῶν ἐλατηρίων, ἀλλὰ ταῦτα οὐδὲν ἔχουσι καταναγκαστικόν, καὶ ἡ ἀπόδειξις, ὅτι ἀνθιστάμεθα εἰς αὐτά. Εἰ δὲ εἶπη τις, ὅτι τὸ ἰσχυρότερον καταναγκάζει, ἀπαντῶμεν ὅτι τοῦτο εἶναι ἀπλῆ μεταφορά, καὶ ὑποθέτει ὑλικά ἐλατήρια, καὶ τῆς αὐτῆς φύσεως, ἐν ᾧ τὰ ἐλατήρια τῆς πράξεως δὲν εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως, καὶ εἶναι ἠθικά, ἐπὶ τοῦ πνεύματος ἐνεργοῦντα, ὥστε ἀδύνατον, νὰ σταθμίσωμεν ἢ νὰ μετρήσωμεν τὴν σχετικὴν αὐτῶν δύναμιν καὶ ὑπεροχὴν. Ἐὰν δὲ μεταξύ ἐλατηρίων τῆς αὐτῆς φύσεως ταλαντευώμεθα, οἷον, μεταξύ διαφόρων ἐνστιγμάτων, ἢ παθῶν, ἢ συμφερόντων, ἢ καθηκόντων, καὶ πάλιν ἀδύνατον νὰ προσδιορίσωμεν διατί καὶ πόθεν καὶ πῶς τὸ ἓν εἶναι τοῦ ἄλλου ἰσχυρότερον. Ἐὰν δὲ τοῦτο ἐξαχθῇ ἐκ τῆς συμφωνίας τῆς πράξεως πρὸς τὸ ὑπερισχύσαν τοῦτο εἶναι σοφισμα, διότι ἀπ' ἐναντίας πρόκειται ν' ἀποφασίσωμεν ἐὰν ἡ συμφωνία αὕτη ἦναι ἢ οὐχὶ ἀποτέλεσμα τῆς μείζονος ἰσχύος. Πρὸς τοῦτο ἔπρεπε νὰ ἀποδειχθῇ σχέσις καταναγκασμοῦ, καὶ ἡ σχέσις αὕτη δὲν ὑπάρχει. Τὸναντίον, αὐτὰ τὰ ἐλατήρια εἶναι μὲχρι τινὸς ἐξαγόμενα τῆς ἐνεργείας αὐτῆς ταύτης τῆς ἐλευθερίας ἢ τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς. Καὶ τῶντι, τὰ δύο πρῶτα, τὸ ἐνστιγμα καὶ τὸ πάθος, ἀνάγονται ἐπὶ τέλος εἰς τὴν αἴσθησιν διότι αὕτη παράγει τὴν ἡδονήν, τὴν λύπην, τὴν ἐπιθυμίαν, τὴν ἀποστροφὴν, τὴν ἀγάπην, τὸ μῖσος, καὶ ἐκ τούτων τὰ σωματικὰ ἐνστίγματα καὶ πάθη. Παρὰ δὲ τὰ σωματικὰ ὑπάρχουσι καὶ τὰ νοητικὰ καὶ ἠθικά, καὶ ταῦτα ἀνάγονται εἰς τὴν νόησιν. Εἰς τὴν νόησιν ἐπίσης ἀνάγονται τὰ ἕτερα δύο, ἡ ἰδιοτέλεια καὶ ἡ ἠθικότης, διότι ἀμφοτέρω εἶναι ἔννοιαι, ἰδέαι, καὶ ἡ ἰδέα οὐδὲν ἔχει καταναγκαστικόν ἐπὶ ἠθικῶν οὐχ' ἥττον ἢ ἐπὶ ἐπιστημονικῶν ἢ ἄλλων ἀντικειμένων τοῦ πνεύματος. Μάλιστα καὶ πρὸς τὴν αἴσθησιν καὶ πρὸς τὴν νόησιν ἡ προσωπικὴ ἀρχὴ ἐνεργεῖ ὡς αἴτιον ὑποκινοῦν, ζωογονοῦν καὶ ρυθμίζον αὐτὰς συμφώνως πρὸς τὸν λόγον, καὶ ἐνεργεῖ διὰ τῆς ἰδίας ἐνεργείας, ὅ ἐστι, διὰ τῆς θελήσεως· ἄρα οὐ μόνον δὲν ὑπάρχει σχέσις καταναγκαστικὴ μεταξύ ἐλατηρίων καὶ ἐλευθερίας καὶ πράξεως, ἀλλ' αὐτὰ τὰ ἐλατήρια παράγονται ἐν μέρει ἐκ τῆς ἐλευθέρας ἐνεργείας τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς. Ἀνεξαρτήτως δὲ παντὸς συλλογισμοῦ καὶ πάσης ἄλλης παρατηρήσεως, ἔχομεν τῆς ἡμετέρας ἐλευθερίας ἄμεσον συνείδησιν καὶ γνῶσιν, καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι, ὅτι τὰς μὲν ἀγχθὰς πράξεις ἀποδίδομεν πάντοτε εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ οἰκειοποιούμεθα, τὸν δὲ καταναγκασμὸν ὡς πρόφασιν μόνον τῶν κακῶν ἐπιφέρωμεν.

§ 268. Τὴν ἀπόδειξιν ταύτην συμπληροῦσι τὰ μετὰ τὴν πρᾶξιν ἐπιγιγνώμενα ἐσωτερικὰ ἢ ἐξωτερικὰ γεγονότα. Τὴν ἐλευθερίαν μαρτυρεῖ ἐπὶ μὲν κακῶν ὁ ἔλεγχος ἢ δηγμὸς τῆς συνειδήσεως, ὅστις δὲν ἠθελεν ὑπάρχει εἰμὴ εἴχομεν συνειδήσιν τῆς ἡμετέρας αὐτενεργείας, ἐπὶ δὲ ἀγαθῶν, ἡ ἐσωτερικὴ ἐκείνη εὐαρέσκεια, ἣτις εἶναι συνέπεια τῆς αὐτῆς συνειδήσεως, καὶ εἶναι πάσης ἄλλης ἡδονῆς ἀνωτέρα, καὶ πάσας ἀναπληροῦ. Τὴν ἐλευθερίαν μαρτυρεῖ οἰαδῆποτε ἀνθρωπίνη διάλεκτος, διότι πᾶσα διάλεκτος ἔχει λέξιν ἢ λέξεις πρὸς δῆλωσιν τῆς ἐννοίας αὐτῆς· καὶ εἰ μὴ τὸ πρᾶγμα ὑπῆρχεν, οὔτε ἡ ἐννοια οὔτε ἡ λέξις, διότι οὐδὲν ἐν τῇ διαλέκτῳ ἢ μὴ πρότερον ἐν τῷ πνεύματι. Ταύτην μαρτυροῦσιν αἱ διαθέσεις καὶ πράξεις καὶ δοξασίαι τῶν ἀνθρώπων, ἡ δέησις, ἡ ἀπειλή, ὁ ἔπαινος, ὁ ψόγος, ἡ τιμὴ, ἡ ἀτιμία, ἡ ὑπόληψις, ἡ δόξα. Ταύτην μαρτυροῦσιν ἐπὶ τέλους οὐ μόνον ἡ ἀγωγὴ τῶν παιδῶν, ἣτις ὑποθέτει αὐτὴν, ἀλλὰ καὶ οἱ νόμοι, καὶ οἱ θεσμοί, εἴτε πολιτικοὶ εἴτε θρησκευτικοί, πάσης ἐποχῆς καὶ παντὸς λαοῦ. Καὶ τοσοῦτον ἡ θέλησις εἶναι ἐλεύθερα, ὥστε ἐπιζῆ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἐκτέλεσιν, ὅταν εἶναι κατανγκαστική· ὥστε ἡ ἠθικὴ λεγομένη ἐλευθερία εἶναι τῶν ἀναφαίρετος καὶ ἀναπαλλοτρίωτος, ἱερά καὶ ἀπαραβίαστος, διότι εἶναι αὐτὴ ἡ οὐσία τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας, εἴτε νοητικῆς εἴτε ἠθικῆς, καὶ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσι, μετέχουσαι τῶν αὐτῶν χαρακτηρῶν αἱ ἄλλαι πᾶσαι.

§ 269. Περὶ δὲ τῶν κατὰ τῆς ἐλευθερίας προτεινομένων ἐνστάσεων, παρατηροῦμεν, ὅτι αἱ ἐκ τοῦ μὴ ἀνεμποδίστου τῆς ἐκτελέσεως ἐξαγόμεναι προσβάλλουσι τὴν ἐλευθερίαν κατὰ τὸ τέταρτον στάδιον τῆς πράξεως, ὅπου, οὔτε ὑπάρχει, οὔτε ζητεῖται, οὔτε ἀπαιτεῖται, διότι ἕτερον ἢ ἐλευθερία τῆς θελήσεως καὶ ἕτερον ἢ πρὸς πραγματοποίησιν αὐτῆς δύναμις, ἣτις προσέτι ὑπομένει ἐξ ἀνάγκης τὴν ἐπιβρόχην ἀναριθμῶν ἐξωτερικῶν προσκομμάτων. Ἡ δὲ ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ αἰτίου ἐξαγομένη, ὅτι, δηλαδή, δὲν ἔχομεν ἐννοίαν τῆς ἡμετέρας αἰτιότητος, καὶ ἐπομένως οὔτε τῆς ἡμετέρας ἐλευθερίας, διότι ἐλλείπει ἐν ἡμῖν ἡ ἐννοια τοῦ αἰτίου ἐν γένει, καὶ δὲν ἔχομεν εἰμὴ ἐννοίαν ἀπλῆς τινος διαδοχῆς φαινομένων, καταρρέει μετ' αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἐφ' οὗ στηρίζεται, διότι ποιητικοῦ ὄντος αἰτίου ἔχομεν ἐννοια, καὶ διὰ τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως τῆς ἡμετέρας ἐνεργείας καὶ διὰ τῆς ἐν τῷ λόγῳ ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος, ἐξ ἧς κατατανοοῦμεν, ὅτι γὰρ μὲν δὲν εἴμεθα αἰτιον πρῶτον, ἀλλ' οὐχ' ἥττον εἴμεθα αἰτιον ἐλεύθερον. Ἐτέρα ἐνστασις ἐξάγεται ἐκ τῶν περὶ μελλούσης διαγωγῆς τῶν ἀνθρώπων ἡμετέρων συλλογισμῶν, οἵτινες δὲν ἠδύναντο γὰρ γίνωσιν, ἐὰν αἱ

πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἦσαν πραγματικῶς ἐλεύθεραι· ἀλλὰ παρατηρητέον, ὅτι οἱ συλλογισμοὶ οὗτοι ἐπιφέρουσι μόνον τὴν ἠθικὴν λεγομένην βεβαιότητα, διάφορον τῆς ἐπὶ τῶν ὑλικῶν καὶ ἀναγκαίων, ἢ ἔστι, τὴν ἀπλὴν πιθανότητα, διότι οὔτε πάντα τὰ ἐλατήρια μελλούσης τινὸς πράξεως γινώσκομεν, οὔτε ποῖον τὸ ἰσχυρότερον, οὔτε τὴν δύναμιν τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ πράττοντος δυνάμεθα νὰ ὑπολογισθῶμεν ἀκριβῶς, ὥστε τοῦτο ἀποδεικνύει μᾶλλον αὐτὴν τὴν ἐλευθερίαν. Ὡσαύτως ἡ ἀγωγή καὶ ἡ ἠθικὴ διοίκησις τῶν ἀνθρώπων δὲν παρέχουσιν ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ μᾶλλον ὑπὲρ αὐτῆς διότι καὶ αὗται βασανίζονται ἐπὶ τῆς πιθανότητος, ἐπὶ τῆς ἠθικῆς λεγομένης ἐπιβρότης καὶ οὐχὶ ἐπὶ τινος μηχανικοῦ καὶ ἀνικητοῦ καταναγκασμοῦ. Τελευταῖον, ἡ ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος καὶ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου δὲν εἶναι ἔνστασις, διότι ἕτερον ὁ λόγος καὶ ἕτερον τὸ ποιητικὸν αἴτιον τῆς πράξεως· ὁ μὲν λόγος οὐδὲν ἔχει καταναγκαστικόν, ὡς ἀπεδείξαμεν ποιητικὸν δὲ αἴτιον τῆς πράξεως δὲν εἶναι ὁ λόγος ἀλλ' αὐτὴ ἡ θέλησις, ἣτις εἶναι οὐσιωδῶς ἐλεύθερα, καὶ, καθὸ τοιαύτη, εἶναι αἶτιον ὑπὲρ πᾶν αἴτιον, διότι εἶναι αὐτόνομον καὶ ἀνεξάρτητον.

§ 270. Ὑπάρχουσιν ὁμοίως περιπτώσεις ἐν αἷς ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία καταργεῖται, ἀναιρεῖται ἢ ἀναστέλλεται. Αὗται δὲν προέρχονται ἐκ τινος ἐξωτερικῆς βίας, ἣτις οὐδέποτε καταστρέφει τὴν ἐλευθερίαν, ἀλλ' ἐκ τινων ἐσωτερικῶν καταστάσεων, ἃς μελετῶσιν οἱ τε ψυχολόγοι καὶ οἱ νομολόγοι πρὸς ἀκριβῆ προσδιορισμὸν τῆς εὐθύνης. Εἶναι δὲ αὗται ὁ ὕπνος, τὸ ἐνύπνιον, ἡ ὑπνοβιότης, ἡ λυποθυμία, ἡ κατάληψις, ἡ μανία, ἡ παραφροσύνη, ἡ μέθη, ἡ φαιδρὰ ἑξαψις τῶν παθῶν, ἡ ὄνειροπόλησις καὶ μέχρι τινὸς ἡ ἔμπνευσις. Κοινὸς δὲ τῶν καταστάσεων τούτων χαρακτῆρ εἶναι ἡ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἔλλειψις οὐ μόνον ἐλευθερίας ἀλλὰ καὶ συνειδήσεως, καὶ ἡ σύγχυσις καὶ ἀταξία τῶν ἰδεῶν. Τοῦτο δὲ ἔτι μᾶλλον ἀποδεικνύει τὸν μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ νοήσεως ἀδιάσπαστον σύνδεσμον, δι' οὗ ἀμφοτέραι συνεκλείπουσι καὶ ἐξασθενοῦσι καθὸ ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πηγῆς ἀπορρέουσι, καὶ τοῦτο ἔτι μᾶλλον βεβαιοῖ τὴν ὑπαρξιν τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας. Διὰ τοῦτο πρὸς εὐθύνην ἀμφοτέραι ἀπαιτοῦνται, ἡ νόησις καὶ ἡ ἐλευθερία, καὶ ἡ εὐθύνη αὐξάνει ἢ μειοῦται ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω καταστάσεων κατὰ λόγον τῆς νοήσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ καθ' ὅσον ἡ ἐλευθερία δύναται νὰ προλάβῃ ἢ νὰ καταπαύσῃ αὐτάς· διὰ τοῦτο ὁ ὕπνος καὶ τὰ καθ' ὕπνον ἡ κατάληψις, μανία, ἡ παραφροσύνη οὐδεμίαν ἐπιφέρουσιν εὐθύνην ἀλλ' ἡ μέθη, ἡ ὄνειροπόλησις, ἡ ἑξαψις τῶν παθῶν δὲν ἐξελείφουσι τὴν εὐθύνην, διότι ἡ ἐλευθερία δύναται νὰ προλάβῃ ἢ καταπραῦνη

αυτάς. Καὶ τοῦτο ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸ τελευταῖον περὶ ἐλευθερίας ζήτημα, τίνι τρόπῳ ἡ ἐλευθερία διατηρεῖται καὶ ἐνισχύεται.

§ 271. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἐλύθη ἤδη ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ (Κεφ. Θ') διὰ τῆς θεωρίας τῆς ἐξέως, ἔνθα εἶδομεν ὅτι ἡ ἕξις δὲν εἶναι ἰδιαιτέρα δύνამις, ἀλλ' ἐπιδεικτικότης πασῶν τῶν δυνάμεων, δι' ἧς ἐνισχύονται τῇ παραστάσει καὶ ἐπαναλήψει τῶν ἰδίων ἔργων, καὶ εἶδομεν ποῖα τὰ ἐπὶ πασῶν τῶν νοητικῶν δυνάμεων ἀποτελέσματα τῆς ἐξέως. Εἶδομεν προσέτι ὅτι ἡ πρώτη ἕξις εἶναι ἡ τῆς αὐτενεργείας τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς, δηλαδή, ἡ ἕξις αὐτῆς τῆς ἐνεργείας τῆς ἐλευθερίας· δι' αὐτῆς γίνεται ὁ ἄνθρωπος κύριος ἑαυτοῦ, καὶ πραγματικῶς αὐτεξούσιος, καὶ κατέχει καὶ διευθύνει ἑαυτόν. Ἄρα δύναται οὐ μόνον νὰ διατηρήσῃ τὴν ἰδίαν ἐλευθερίαν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνισχύσῃ αὐτήν, καὶ τότε ἡ ἕξις ἀντικαθισταμένη εἰς τὸ ἔνστιγμα ὅπερ εἶναι πρώτη ἀρχὴ τῆς ἡμετέρας ἐνεργείας, γίνεται δευτέρα φύσις, παράγουσα ἐπὶ ὑλικῶν καὶ νοητικῶν καὶ ἠθικῶν θαύματα, ἅτινα εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὅστις εἶπεν, ὅτι ἡ μεγαλόνοια οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἡ ὑπομονή. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ ἀποκτήσωμεν τὴν ἕξιν τοῦ ἀγαθοῦ διὰ τῆς ἐνισχύσεως τῆς ἡμετέρας ἐλευθερίας, καὶ ἡ ἕξις αὕτη οὐ μόνον εἶναι ἡ ἀρίστη, ἀλλὰ, προϊόντος τοῦ χρόνου, ἀποβαίνει καὶ ἡ ἡδίστη, καθὸ ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἀρμόζουσα εἰς τὴν νοητικὴν καὶ ἠθικὴν φύσιν καὶ τὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου..

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ ἠθικοῦ νόμου.

§ 272. Ἴνα προσδιορίσωμεν ἀκριβῶς τὴν φύσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀνάγκη νὰ ἴδωμεν πρῶτον τίς ὁ νόμος ἐν γένει, οὗ ὁ ἠθικὸς εἶναι εἶδος. Νόμος εἶναι κατὰ φύσιν ἀνάγκη (§ 2). οὗτος ὁ κοινὸς παντὸς νόμου ὀρισμὸς. Ὁ λόγος διὰ τῶν ἰδίων ἀρχῶν παρέχει τὴν ἔννοιαν τῆς τάξεως, ἣτις εἶναι ἀναγκαία διαδοχὴ φαινομένων καὶ ἀναγκαῖος συνδυασμὸς αἰτίων, μέσων καὶ τελῶν· ἡ ἀνάγκη αὕτη εἶναι ὁ νόμος. Ἡ τάξις ὑπάρχει ἐν ὅλῃ τῇ φύσει, καὶ ἐντεῦθεν οἱ νόμοι

τῆς φύσεως. Εἰ δὲ ἐν ταύτῃ καὶ ὁ ἄνθρωπος, καὶ οὗτος ὑπόκειται εἰς τινὰς νόμους. Καὶ καθὸ μὲν σῶμα ὑπόκειται εἰς τοὺς φυσικοὺς λεγομένους νόμους πρὸς αὐξήσιν, συντήρησιν καὶ πολλαπλασιασμόν· καθὸ δὲ πνεῦμα, δύο ἔχει στοιχεῖα, τὴν νόησιν καὶ τὴν πράξιν. Καὶ ἡ μὲν νόησις ὑπόκειται εἰς τοὺς νόμους, καθ' οὓς γίνεται ἡ αἴσθησις, καὶ ἡ ἐκ ταύτης γνώσις, καὶ κατὰ τινὰς νόμους ὡσαύτως καὶ αἱ ἕτεραι νοητικαὶ δυνάμεις συντείνουσιν εἰς τελειοποίησιν τῆς γνώσεως καὶ ἡ εὐρέσις καὶ ἡ ἀπόδειξις τοῦ ἀληθοῦς καὶ αὐτὴ ἡ ποίησις τοῦ καλοῦ ὑπόκειται εἰς τινὰς νόμους. Οὗτοι δὲ ἀνάγονται, ὡς εἶδομεν, εἰς τὴν ἔννοιαν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄντος, ἥτοι, εἰς τὸν λόγον. Καὶ ἡ μὲν νόησις τοῦ ὄντος εἶναι τὸ ἀληθές, ἡ δὲ ὑπεροχὴ αὐτοῦ εἶναι τὸ καλόν. Ὡστε οἱ νόμοι τῆς νοήσεως ἐν τε τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ καλλιτεχνίᾳ οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ νόμοι λογικοί, ἥτοι, λογικαὶ ἀνάγκαι. Τοὺς δὲ νόμους τῆς πράξεως ὑποδεικνύουσιν αὐτὰ τὰ ἐλατήρια αὐτῆς. Καὶ τὸ μὲν ἔνστιγμα καὶ τὸ πάθος, ἅτινα ἡ φύσις παράγει, ὑπόκεινται εἰς νόμους φυσικοὺς· ὁ δὲ ἐγωϊσμός διώκει τὸ συμφέρον, καὶ μεταχειρίζεται τὸν λόγον μόνον ὡς μέσον· ἄρα καὶ οὗτος ἀνάγεται, ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν του, εἰς τινὰ φυσικὸν νόμον. Ἄλλ' ἡ ἠθικότης τείνει πρὸς τι ἀνώτερον τοῦ ἐνστίγματος, τοῦ πάθους, τοῦ συμφέροντος, ἀναγομένων εἰς τὸ ὠφέλιμον, πρὸς τι ἀντικείμενον ὅπερ ὀνομάζομεν ἀγαθόν, καὶ διακρίνομεν τοῦ ὠφελίμου, καὶ ὅπερ πραγματοποιοῖ διὰ τῆς ἐλευθερίας· ἐπειδὴ, παρὰ τοὺς φυσικοὺς, ἄλλους νόμους δὲν ἔχομεν ἢ τοὺς λογικοὺς· ἄρα τὸ ἀνώτερον τοῦτο τέλος τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῇ εἰμὴ ὑπὸ τοῦ λόγου, ὅστις διαστέλλεται τότε τοῦ θεωρητικοῦ, καὶ καλεῖται πρακτικός. Καὶ ἐπειδὴ ὁ λόγος δὲν παρέχει εἰμὴ τὴν ἔννοιαν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄντος, ἄρα ἐν τούτοις τὸ ἀγαθόν· καὶ καθὼς τὸ ἀληθές εἶναι τὸ ὄν νοούμενον, καὶ τὸ καλόν, τὸ ὄν ὑπέροχον, ὡσαύτως τὸ ἀγαθόν εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ εἶναι διὰ τῆς πράξεως, ἥτοι, τὸ δέον. Ἐντεῦθεν καταφαίνεται προφανῶς ἡ μεταξὺ τῶν τριῶν τούτων ἐννοιῶν συγγένεια, αἵτινες εἶναι τὸ ὄν ἢ νοούμενον, ἢ ὑπερόχως ὑπάρχον καὶ ποιούμενον ἢ ὑποχρεωτικῶς πραττόμενον καὶ ἐνεργούμενον, καὶ ἡ κοινὴ αὐτῶν πηγὴ ἐν τῷ λόγῳ· ὥστε τὸ ἀληθές, τὸ καλόν καὶ τὸ ἀγαθόν προκύπτουσιν ἤδη ὡς τρεῖς ὄψεις διάφοροι ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος. Καὶ ἐπειδὴ τὸ καλόν καὶ τὸ ἀγαθόν πράττεται διὰ τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὑποχρέωσις αὐτοῦ δὲν εἶναι ἀνάγκη ἀλλ' ἠθικὴ· ὥστε ἐλλόγως καὶ συμφώνως πρὸς τὸν τοῦ γένους ὄρισμόν, ὁ εἰδικὸς οὗτος νόμος, ὄν ἠθικὸν ὀνομάζομεν, δύναται νὰ ὀρισθῇ ἠθικὴ ἀνάγκη τοῦ πράττειν τὸ ἀγαθόν. Ἄλλ' εἰσέτι δὲν ἔχομεν πλήρη ἔννοιαν οὔτε

τοῦ ὑποχρεωτικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἠθικοῦ νόμου, οὔτε τοῦ ἐντάλματος ἢ τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ ὃ ἐστὶ τοῦ ἀγαθοῦ.

§ 273. Ἐὰν ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι λογικὸς, καὶ προκύπτει ἐκ τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν τοῦ λόγου, ζητητέον τίνι τρόπῳ ἐξ αὐτῶν ὁ νόμος οὗτος ἐξέρχεται. Καὶ ἡ μὲν ἐννοια τοῦ λόγου, εἶναι ἡ ἐννοια τοῦ ὄντος καὶ τῶν στοιχείων αὐτοῦ, ἥτις οὐδὲν ἔχει ὑποχρεωτικόν, καὶ ἐπομένως ὡς πρὸς τὴν πράξιν δὲν δύναται νὰ ᾖναι νόμος. Αἱ δὲ ἀρχαὶ τοῦ λόγου, εἶναι τρεῖς, ἀδιασπᾶστως συνδεδόμεναι πρὸς ἀλλήλας καὶ συναποτελοῦσαι ἐν ὅλον τέλειον καὶ ἀρμονικόν, ὥστε ὅπου ἐνεργεῖ ἡ μία ἐξ αὐτῶν, συνεργοῦσι καὶ αἱ ἄλλαι. Ἄλλ' ὑπὲρ τὰς ἄλλας ἰδιαιτέρως μία ἐξ αὐτῶν ἐνεργεῖ κατὰ τὰς περιστάσεις Ἐπὶ λογικῶν ἐργασιῶν ἐφαρμόζεται λ. χ. ἡ τῆς ταυτότητος, ἐπὶ φυσικῶν καὶ θεοσοφικῶν ζητημάτων, ἡ τῆς αἰτιότητος, ἐπὶ δὲ ἠθικῶν, καθ' ἃ ζητοῦμεν τὸ τέλος καὶ τὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν σκοπὸν τῶν πράξεών του, ἐφαρμόζεται κατὰ προτίμησιν ἡ τῆς τελεότητος, δι' ἧς πιστεύομεν, ὅτι πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει, πρὸς τι τέλος ὑπάρχει· ὥστε ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι οὐσιωδῶς πόρισμα τῆς ἀρχῆς τῆς τελεότητος. Ἐὰν δὲ ὁ νόμος οὗτος εἶναι πόρισμα λογικῆς ἀρχῆς, πρέπει νὰ ἔχη τοὺς αὐτοὺς χαρακτῆρας τῶν λογικῶν ἀρχῶν, καὶ ἐπομένως εἶναι ἀναγκαῖος, μὴ δυνάμενος νὰ ᾖναι ἄλλος, ἢ ὅ,τι εἶναι, καὶ ἐξ ἀνάγκης ἀποκαλυπτόμενος, ἵνα ἐφαρμόζηται εἰς τὰ ἐνδεχόμενα ἔργα τῶν ἀνθρώπων, καθολικὸς, ἡγουν ἀπαταχοῦ καὶ πάντοτε καὶ ἐπὶ πάντων ἀνθρώπων ἰσχύων, ἀπόλυτος, καὶ οὐχὶ σχετικὸς πρὸς τὸν δεῖνα ἢ δεῖνα ἀνθρώπων, τὴν δεῖνα ἢ δεῖνα περίπτωσιν καὶ πράξιν, ἀναλλοίωτος, διότι πάντοτε εἶναι ὁ αὐτός, καὶ τοι διαφόρως πως προοδευτικῶς ἀποκαλυπτόμενος καὶ πραγματοποιούμενος. Καὶ τοι δὲ ἔχων πάντοτε τοὺς χαρακτῆρας τούτους, ἄπορον ὅμως εἰσέτι ἐὰν διὰ τούτων μόνων εἶναι καὶ ὑποχρεωτικὸς πρὸς τὴν πράξιν διότι τοὺς χαρακτῆρας τούτους ἔχουσι καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι λογικαὶ ἀρχαί, καὶ πάντες οἱ ἐκ τούτων νόμοι· ἡ δὲ ὑποχρέωσις φαίνεται ὑποθέτουσα δικαίωμα εἰς τὸν ὑποχρεοῦντα, καὶ ἀναγνώρισιν τοῦ δικαιώματος τούτου ἐν τῷ ὑποχρεομένῳ, καὶ μάλιστα ὅταν ἡ ὑποχρέωσις ᾖναι ἐκούσια. Ταῦτα δὲ ἐπιφέρει μόνῃ ἡ πίστις εἰς τὸν αὐτουργὸν καὶ ποιητὴν τοῦ νόμου· διὰ τοῦτο ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀχώριστος τῆς εὐσεβείας, καὶ ἡ ἠθικὴ προϋποθέτει τὴν θεοσοφίαν· ὥστε, καθ' ἡμᾶς, τότε ὁ ἠθικὸς νόμος θεωρεῖται ὡς ὑποχρεωτικὸς, ὅταν ἀναγνωρίζηται ὡς νόημα καὶ βούλημα Θεοῦ, διότι τότε ὁ μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου σύνδεσμος τῆς αἰτιότητος ἀφ' ἑνός, καὶ τῆς παντελοῦς ἐξαρτήσεως ἀφ' ἑτέρου, οἷα ἡ τοῦ αἰτιατοῦ ἐκ

τοῦ αἰτίου συνεπιφέρουσι τὴν δικαιοματικὴν ἐπιταγὴν ἀφ' ἐνὸς καὶ τὴν ὑποχρεωτικὴν ὑποταγὴν ἀφ' ἑτέρου. Τὸν δὲ σύνδεσμον τῆς αἰτιότητος ταύτης ἀνακαλύπτουμεν ταχύτατα διὰ στιγμιαίου καὶ ἐνστιγματικοῦ, οὕτως εἶπεῖν, συλλογισμοῦ, δι' οὗ αἰ ἐννοιαὶ καὶ αἰ ἀρχαὶ τοῦ λόγου ταυτίζονται σχεδὸν μετ' αὐτῆς τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπείρου, διὸ καὶ δύναμιν τοῦ ἀπείρου ὤρισαν τινὲς τὸν λόγον. Ταύτην δὲ τὴν ἀδιάσπαστον σχέσιν μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἠθικῆς τάξεως καὶ ἠθικῆς ὑποχρεώσεως ἀνεγνώρισαν καὶ οἱ ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ καθήκοντος καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀντιστρόφως ἀναβάντες εἰς τὴν ἐννοιαν τοῦ Θεοῦ, διότι πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἐν οἰαδήποτε ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει εἶναι ἀλληλένδετα, ὡς αἰ προμνησθεῖσαι. τρεῖς ἀρχαὶ εἶναι ἀλληλένδετοι ἐν τῷ λόγῳ.

§ 274. Τὸ δὲ περιεχόμενον ἢ τὸ ἔνταλμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου, αὐτὸ τὸ δέον καὶ ἀγαθόν, προφανῶς διάφορον εἶναι τοῦ ἀπλῶς εὐαρέστου καὶ ὠφελίμου, διότι ταῦτα οὐδένα ἔχουσι τῶν προμνησθέντων χαρακτήρων τοῦ ἠθικοῦ νόμου, οὐδὲ δύναται ἐπομένως νὰ στηριχθῇ ἐπ' αὐτῶν σύστημα ἠθικῆς μόνιμον, ἀσφαλὲς καὶ ἐδραῖον. Καὶ ἐνόμισαν μὲν τινες τῶν φιλοσόφων, ὅτι τὸ ἀγαθόν, τὸ δέον, τὸ δίκαιον, εἶναι ἀνεπίδεκτα ὀρισμοῦ, καθὼ ἐννοιαὶ πρῶται καὶ ἀπλαῖ· ἄλλοι δὲ ἐθεώρησαν αὐτὰ μόνον ὡς νόημα καὶ βούλημα Θεοῦ καὶ ἐκ τῆς φύσεως τούτου τὰ ἐξήγαγον· ἄλλοι, ἐκ τῆς φύσεως τοῦ κόσμου, καὶ ἄλλοι ἐκ τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ἐκ τῆς ἱστορίας. Καὶ περὶ μὲν τῶν πρώτων, ἐὰν πραγματικῶς αἰ ἐννοιαὶ αὗται ἦναι πρῶται καὶ ἀπλαῖ, δὲν εἶναι βεβαίως ἐπίδεκτικαὶ ὀρισμοῦ, διότι ὁ ὀρισμὸς ἐκ γένους ἢ εἴδους καὶ διαφορᾶς, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ Λογικῇ, καὶ ἐπὶ τῶν πρώτων καὶ ἀπλουστάτων οὐδεὶς ὀρισμὸς· ἀλλ' ἐξ ὅσων εἶδομεν ἄχρι τοῦδε, ἡ ἐννοια τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ δέοντος, δὲν εἶναι πρώτη, ὡς ἡ τοῦ ὄντος, ἀλλὰ παράγωγος, ὡς ἡ τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ, ἄλλως παραδεχόμεθα αἰσθησίαν τινὰ τοῦ ἀγαθοῦ μὴ δυναμένην νὰ ἔχη τοὺς χαρακτῆρας τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Περιπλέον, ἐὰν ἡ ἐννοια τοῦ ἀγαθοῦ ἦναι ἀνεπίδεκτος ὀρισμοῦ δύσκολος ἢ ἐκ ταύτης ἐξαγωγή τῶν ἄλλων ἠθικῶν ἐννοιῶν κῶν ἰδιαιτέρων καθηκόντων εἰς ἃ διακλαδοῦνται τὸ ἐν γένει καθῆκον καὶ ἀγαθόν, καὶ τῶν περὶ τοῦ δικαίου συνεπειῶν. Περὶ δὲ τῶν δις-σχυριζομένων νὰ ἐξαγάγωσι τὴν ἐννοιαν τοῦ ἀγαθοῦ ἐξ αὐτῆς τῆς βουλῆς καὶ φύσεως τοῦ Θεοῦ, παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μὲν φύσις τοῦ Θεοῦ, καθὼ ἀπειρος, εἶναι καὶ ἀκατάληπτος, καὶ ἐξ αὐτῆς δὲν δύναμεθα ἐπομένως νὰ ἐξαγάγωμεν θετικὰ καὶ σαφῆ συμπεράσματα περὶ τῶν καθ' ἕκαστα καθηκόντων· ἡ δὲ δῆλωσις τῆς θείας βουλῆς δὲν γίνεται εἰμὴ διὰ τῆς θείας ἀποκαλύψεως, καὶ ἐὰν ἄλλοθεν θελή-

σωμεν νὰ ἐξαγάγωμεν αὐτὴν διὰ συλλογισμοῦ, κατκντῶμεν εἰς τὴν ἐκ τῆς φύσεως τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐξαγωγήν· ἀλλ' ὁ μὲν κόσμος δὲν παρέχει ἡμῖν εἰμὴ τὴν γνῶσιν αὐτοῦ, δηλαδή, τὰς φυσικὰς λεγομένας ἐπιστήμας, καὶ ἐν τῇ ὕλῃ δὲν εὐρίσκομεν οὔτε ἐλευθερίαν, οὔτε ἠθικότητα, τὸ δὲν καὶ οὐχὶ τὸ δέον, οὔτε ἀνακαλύπτομεν ἐν αὐτῇ τὸν ὑψηλότερον προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου· ἄρα ἀπομένει ὁ ἀνθρώπος κατὰ τὴν συνείδησιν καὶ τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἀνάπτυξιν. Ἄλλ' ἡ ἱστορία δὲν εἶναι πλήρης, καὶ δὲν παρέχει ἡμῖν εἰμὴ γεγονότα, ἐξ ὧν δύναται νὰ ἐξέλθῃ τὸ γενικόν, οὐχὶ δὲ τὸ καθολικόν καὶ ἀπόλυτον, καὶ τὰ γεγονότα ταῦτα εἶναι ἀποτελέσματα καὶ ἀναπτύξεις τῶν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐσωτερικῶν στοιχείων καὶ ἀρχῶν καὶ ἐνεργειῶν. Μόνον λοιπὸν ἐν τῇ διὰ τῆς συνειδήσεως μελέτῃ τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν τὸ πρόσταγμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἢ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ καθήκοντος. Καὶ ἐπειδὴ μεταξὺ τῶν φαινομένων ὅσα παρουσιάζει ἡ συνείδησις, μόνος ὁ λόγος παρέχει ἡμῖν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἠθικοῦ νόμου διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς τελεότητος, ἐν τῇ ἀρχῇ ταύτῃ πρέπει νὰ ζητήσωμεν καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ὑπ' αὐτῆς τιθεμένου νόμου. Ἐκ ταύτης δὲ τοῦτο μόνον τὸ περιεχόμενον ἐξέρχεται· πράττε τὸ σὸν τέλος· ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶναι μόνος, ἀλλ' ἐν μέσῳ ἄλλων ἀνθρώπων καὶ τοῦ κόσμου, καὶ καθολικὸς εἶναι ὁ νόμος οὗτος τοῦ τέλους, ὡς ἡ ἀρχὴ ἐξ ἧς ἀπορρέει, τὸ πρόσταγμα αὐτοῦ πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ τὰ τέλη καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ τοῦ κόσμου σχετικῶς καὶ πρὸς τὸν ἀνθρώπον, καὶ ἡ πλήρης αὐτοῦ διατύπωσις εἶναι ἐπομένως· πράττε τὸ τέλος σου πρὸς τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ τῆς φύσεως συνδυαζόμενον καὶ συναρμολογούμενον.

§ 275. Τοῦτο δὲ τὸ τέλος πρόκειται τώρα νὰ προσδιορίσωμεν ἀκριβέστερον. Τὸ τέλος ἐκάστου ὄντος εἶναι ὁ προορισμὸς αὐτοῦ, καὶ ὁ προορισμὸς προκύπτει ἐκ τῆς σχέσεως, ἣτις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δυνάμεων αὐτοῦ καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ὑπάρξεως. Αὕτη δὲ ἡ σχέση πρέπει νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, διότι καὶ ἐν τούτῳ ὑπάρχουσι δυνάμεις, καὶ πρέπει καὶ οὗτος, ὡς πάντα τὰ ἄλλα ὄντα, νὰ ἔχῃ σκοπὸν καὶ τέλος τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ. Ὁ σκοπὸς, καὶ ἐπομένως ὁ προορισμὸς, γνωρίζεται ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν δυνάμεων. Ἴνα λοιπὸν προσδιορίσωμεν τὸ τέλος τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει νὰ μελετήσωμεν τὰς δυνάμεις αὐτοῦ ὑπὸ τὴν ὄψιν τῆς πράξεως. Αἱ δὲ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου ἀνάγονται εἰς δύο πηγὰς, τὸ σῶμα, καὶ τὸ πνεῦμα. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων στοιχείων δὲν ὑπάρχει ἰσότης· τὸ σῶμα ὑποτάσσεται εἰς τὸ πνεῦμα, ὑπηρετεῖ εἰς αὐτό· παρὰ τοὺς

σκοπούς τῆς συντηρήσεως, αὐξήσεως, ἀναπτύξεως, παραγωγῆς, οὐς ἔχουσι καὶ τὰ ἄλλα ζῶα, τὸ ἀνθρώπινον σῶμα εἶναι μέσον καὶ ὄργανον λογικῆς νοήσεως καὶ πράξεως, δηλαδή, τοῦ πνεύματος, καὶ τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην προσφέρει διὰ τῶν αἰσθητηρίων, τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, τῶν βιομηχανικῶν ἐργασιῶν. Καὶ ἐν μὲν τοῖς ἄλλοις ζώοις, τὸ σῶμα χρησιμεύει εἰς τοὺς σκοπούς τοῦ σώματος, ἐν δὲ τῷ ἀνθρώπῳ, εἰς ἑαυτὸ καὶ εἰς τὸ πνεῦμα, καθ' ὅσον συντείνει εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς, τὴν ἀντίληψιν καὶ ποίησιν τοῦ καλοῦ, καὶ τὴν πράξιν τοῦ ἀγαθοῦ. Ὡστε ὁ ἀληθὴς προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ὁ τοῦ σώματος, ἀλλ' ὁ τοῦ πνεύματος, καὶ ἐκ τοῦ προορισμοῦ τούτου πηγάζουσι καὶ τὰ καθήκοντα αὐτοῦ. Ἄρα πρὸς γνῶσιν τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἀπαιτεῖται πλήρης γνῶσις τῆς φύσεως, τοῦ πνεύματος αὐτοῦ, ἐὰν ἦναι ἀπόρροια τῆς σωματικῆς ὕλης ἢ αὐλόν τι, ἐὰν συναποθνήσκῃ μετὰ τοῦ σώματος, ἢ ἐὰν ἐπιζῆ κεχωρισμένην ἐπὶ τινα χρόνον μᾶλλον ἢ ἥττον μακρόν, ἢ ἀθάνατον. Ἄχρι τοῦδε εἶδομεν πάντα τὰ στοιχεῖα, τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ νοήσεως, τὰς νοητικὰς δυνάμεις, τὰ ἀντικείμενα αὐτῶν· ἀλλ' ἰστάμενοι ἤδη εἰς τὰ μεθόρια, οὕτως εἶπεῖν, τῆς νοήσεως καὶ τῆς πράξεως, ἀπαρτίτητον ἀνάγκην ἔχομεν νὰ λύσωμεν τὸ περὶ φύσεως ψυχῆς ζήτημα πληρέστερον καὶ ὀριστικώτερον. Πᾶσα δὲ προηγουμένη μελέτη ἦτο προπαρασκευὴ εἰς τὴν λύσιν ταύτην, καὶ πρὸ πολλοῦ ἤδη εἶπομεν (§φ5) ὅτι ὀρισμὸς τῆς ψυχῆς εἶναι τὸ τελευταῖον συμπέρασμα τῆς Ψυχολογίας καὶ ὁ προσδόκιμος λίθος τῆς ἠθικῆς θεωρίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ φύσεως πνεύματος.

§ 276. Τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι ἀρχαιότατον. Τὴν ψυχὴν ἐθεώρει ὁ Ἀριστοτέλης ὡς ἀρχὴν ζωῆς καὶ κινήσεως, καὶ ὠνόμαζεν ἐντελέχειαν. Ἀλλὰ πρὸ αὐτοῦ ὁ Πλάτων ἀπέδειξε τὸ αὐλόν καὶ

ἀθάνατον αὐτῆς διὰ παντοίων ἐπιχειρημάτων, εἰς ἃ ὀλίγον δύναται νὰ προσθήσῃ ἢ νῦν φιλοσοφία. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους, ἐν γένει, πολλαὶ ὑπῆρχον ψυχαί, κατὰ τὰς διαφόρους ἐνεργείας καὶ λειτουργίας τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, τὴν αἴσθησιν, τὴν θρέψιν, τὴν κίνησιν, τὴν καρδίαν, τὸν λόγον. Κατὰ δὲ τὴν μέσσην καὶ νέαν φιλοσοφίαν τὸ ζήτημα ἐτέθη ἐπίσης, ἀλλ' ὁμολογητέον ὅτι καὶ τοῦτο ὡς καὶ τὸ περὶ ὑπάρξεως καὶ φύσεως Θεοῦ, ὑπὸ νέαν ὄλως ὄψιν παρουσιάσθη καὶ ὑπὸ νέου φωτὸς ἐφωτίσθη διὰ τῆς εὐαγγελικῆς ἀποκαλύψεως. Ἀνάγεται δὲ εἰς τὸ ἐπόμενον ἂν τὸ λεγόμενον πνεῦμα ἦται λειτουργία τοῦ σώματος, ἢ διακεκριμένα καὶ διάφορος ὑπόστασις, καὶ τοι ἐν σώματι, καὶ ποία ἢ φύσις τῆς ὑποστάσεως ταύτης.

§ 277. Ἐὰν τὸ πνεῦμα ἦτο λειτουργία τοῦ σώματος, ἤθελεν εἶσθαι ἀποτέλεσμα τοῦ ὀργανισμοῦ, καὶ τότε δὲν ἐννοοῦμεν διατί τὸ δι' αὐτὸ πνεῦμα δὲν ὑπάρχει καὶ ἐν τῷ ὀργανισμῷ ζῶων τινῶν, ὅστις δι' ἀσημάντων μόνον διαφορῶν διαστέλλεται τοῦ ἀνθρωπίνου. Ναὶ μὲν οὗτος εἶναι τελειότερος τῶν ἄλλων, ἀλλ' ἢ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ἀμέσως κατωτέρων αὐτοῦ διαφορὰ οὐδαμῶς ἀναλογεῖ πρὸς τὴν μεταξὺ τῆς διανοίας τοῦ ἀνθρώπου, ἔστω καὶ τοῦ ἀτελεστάτου, καὶ τῆς διανοίας τοῦ τελειότερου τῶν ἄλλων ζῶων. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ὀργανισμοῦ, χάσμα ἀπλήρωτον ὑπάρχει μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ἀλόγου ζώου, ἔστω καὶ τοῦ νοημονεστέρου. Ἐὰν ἦτο λειτουργία τοῦ σώματος, ἔπρεπε νὰ μελετᾶται, νὰ ἐξηγητῆται, νὰ διαφωτίζηται, ὡς αἱ ἄλλαι πᾶσαι, διὰ τῆς ἀνατομικῆς ἀναλύσεως καὶ διὰ τῶν φυσιολογικῶν νόμων, καὶ ταῦτα οὐδὲν ἢ μικρὸν συμβάλλουσι εἰς γνῶσιν αὐτοῦ ἄνευ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως. Τέλος ἂν ἦτο ἡ λειτουργία τοῦ σώματος, ἤθελεν πάλιν ἐξαρτᾶσθαι πάντοτε καὶ κατὰ πάντα ἐξ αὐτοῦ, ὡς αἱ ἄλλαι λειτουργίαι, ἀλλὰ τὸ ἐναντίον παρατηρεῖται, καὶ μὲν ὑπάρχουσι μεταξὺ αὐτῶν σχέσεις ἀμοιβαίας ἐνεργείας ἀντιστοίχου ἀναπτύξεως καὶ φθορᾶς, ἀλλὰ παρατηρεῖται προσέτι καὶ ἀντίστροφος πορεία. Καθ' ἣν στιγμὴν ἄρχεται ἢ παρακμὴ καὶ ἡ πτώσις τοῦ ἑνός, ὠριμάζει καὶ θαυμασίως τελειοποιεῖται τὸ ἄλλο, ἡ νόησις εἶναι ἐνίοτε ἐντελεστέρα κατὰ λόγον τῆς ἀσθενείας τῶν ὀργάνων, καὶ τινὰ αἷτια φθείροντα τὸ σῶμα ζωογονοῦσιν ἀντιστρόφως τὸ πνεῦμα· ἐπὶ τέλους ἀρκεῖ στιγμιαία τις βουλή καὶ πρᾶξις τοῦ πνεύματος πρὸς ἄμεσον καταστροφὴν τῆς σωματικῆς ζωῆς, καὶ ἐν οὐδενὶ τῶν ζῶων ὀρῶμεν τὸν ὀργανισμὸν ἐνεργοῦντα ἐκουσίως καθ' ἑαυτοῦ καὶ ἑαυτὸν καταστρέφοντα. Ἀλλὰ προσέτι, ἂν παραβάλωμεν τὰ προσόντα τῆς ὕλης ἐν γένει πρὸς τὰ προσόντα τῆς ψυχῆς ἔτι μᾶλλον πειθόμεθα ὅτι εἶναι φύσεως ἐναντίας.

§ 278. Ἡ ὕλη ἀνάγεται εἰς τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν κίνησιν. Ἡ ἔκτασις εἶναι τὸ τριχῆ διαστατόν, πληροῦ μέρος τοῦ τόπου διὰ τῶν ἰδίων διαστάσεων, καὶ φαίνεται ἐπ' ἀπειρον διαιρητή· οὐδεμία ἔκτασις ἐν τῇ ψυχῇ, ἀλλ' ἀδιαίρετος ἐνότης, οὐδεμία κατὰ τοῦτο ἀναλογία μεταξὺ τῶν φαινομένων τῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν τῆς νοήσεως, ἥτις εἶναι ὁ οὐσιώδης τῆς ψυχῆς χαρακτήρ. Ἡ δὲ κίνησις ἐν τῷ σώματι εἶναι μετάβασις ἀπὸ τινος σημείου τοῦ τόπου εἰς ἕτερον· ἄρα ὁ τόπος προϋπάρχει, ἀλλ' ἡ ἔννοια αὐτοῦ οὐχὶ ἐκ τῆς ὕλης ἀλλ' ἐκ τοῦ πνεύματος· ἄρα τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἦναι ἀπορροια τῆς ὕλης· ἡ δὲ κίνησις τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι μετάβασις ἀπὸ σημείου εἰς σημεῖον· ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρχὴ κινήσεως ἀκίνητος, κινουῦν ἀκίνητον. Ἡ ὕλη, φύσει ἀδρανής, λαμβάνει τὴν κίνησιν διὰ μεταδόσεως, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα εἶναι αὐτενεργόν, κίνησις ἑαυτὴν κινούσα. Διαδίδεται δὲ ἡ κίνησις ἐν τῇ ὕλει κατὰ τινὰς νόμους ἀναγκαίους· ἀπ' ἐναντίας ἡ ψυχὴ διαδίδει αὐτὴν ἐλευθέρως. Καὶ ἐκ μὲν τῆς σωματικῆς κινήσεως προκύπτει ἀδιάκοπος μεταβολὴ τῆς οὐσίας δι' εἰσελεύσεως καὶ ἐξελεύσεως μορίων, τηρουμένου μόνον τοῦ τύπου ἢ τοῦ εἴδους· ἡ δὲ ψυχὴ εἶναι νὰ διαμένει ταυτούσιος παράγουσα τὴν ποικιλίαν τῶν ἰδίων ἀλλοιώσεων δι' αὐτῆς τῆς ἰδίας ταυτότητος. Τελευταῖον, ἡ μεταβολὴ αὕτη προϋποθέτει τὸν χρόνον, ὡς ἡ κίνησις, τὸν τόπον· ἡ δὲ ἔννοια τοῦ χρόνου οὐχὶ ἐκ τῆς ὕλης, ἐκ τῆς διαρκείας καὶ διαδοχῆς τῶν ὕλικῶν φαινομένων, διότι αὗται προϋποθέτουσιν αὐτόν, ἀλλ' ὡς ἡ τοῦ τόπου ἐκ τοῦ πνεύματος· ἄρα τὸ πνεῦμα διάφορον τῆς ὕλης.

§ 279. Παρεβάλομεν ἄχρι τοῦδε τὰ τρία πρῶτα προσόντα τῆς ψυχῆς, τὸ ἐνιαῖον, τὸ αὐτενεργόν καὶ τὸ ταυτούσιον αὐτῆς πρὸς τὰ προσόντα τῆς ὕλης, καὶ εἶδομεν τὴν μεταξὺ αὐτῶν ἐναντιότητα. Ἀλλὰ πρὸς τούτοις ἡ ψυχὴ ἔχει καὶ συνείδησιν ἑαυτῆς, καὶ εἴπομεν ἐν τῇ Λογικῇ, ὅτι τὸ ὑποκείμενον καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως ταυτίζονται ἐν τῇ συνειδήσει, καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἐκ τῆς συνειδήσεως γνώσις ἔχει ἐνάργειαν καὶ βεβαιότητα ἀκαταμάχητον. Ἀλλ' ἡ συνταύτισις αὕτη εἶναι ἀδύνατος ἐν τῇ ὕλει, ἐν ἣ τὸ ἐν σημεῖον εἶναι παρὰ τὸ ἄλλο, καὶ μόνον εἶναι δυνατὴ ἐν αὐτῷ ὑποστάσει· ἄρα τὸ αὐτὸν τῆς ψυχῆς ἀποδεικνύει καὶ ἡ συνείδησις. Ἡ ψυχὴ προσέτι νοεῖ δι' ἰδίων δυνάμεων τὰ ἄλλα πάντα καὶ ἡ νόησις εἶναι τὸ σύνολον τῶν νοητικῶν δυνάμεων, ἃς ἐμελετήσαμεν ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ, ἡ αἴσθησις, ἡ προσοχή, ἡ ἀφαίρεσις, ἡ σύζευξις, ἡ μνήμη, ἡ φαντασία. Ἐκάστη δὲ τῶν δυνάμεων τούτων, καὶ τοι ἐν μέρει λαμβάνουσα τὸ ἐνδόσιμον τῆς ἰδίας ἐνεργείας ἐκ τῆς ὕλης, δὲν ἀπορρέει ὅμως ἀποκλειστι-

κῶς ἐξ αὐτῆς, οὐδὲ ὑπ' αὐτῆς ρυθμίζεται. Ἡ ὕλική ἐντύ-
 πωσις δὲν ἀρκεῖ εἰς αἴσθησιν, ἀλλ' ἀπαιτεῖται ἐσωτερική τις
 ἀντίληψις διὰ τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς· ἡ προσοχή εἶναι προσ-
 πάθεια τῆς ἐνεργείας τῆς ψυχῆς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς αἰσθή-
 σεως ἢ τῆς συνειδήσεως· ἡ ἀφάιρσις εἶναι ὡσαύτως ἐνέρ-
 γεια τῆς ψυχῆς· ἡ σύζευξις γίνεται κατὰ τινὰς νόμους ἐσω-
 τερικοῦ συνδυασμοῦ· ἡ μνήμη εἶναι διαμονὴ ἐν τινὶ ἐσωτερικῷ ση-
 μείῳ, παρερχομένων τῶν ὕλικῶν στοιχείων· τέλος, ἡ φαντασία αὐ-
 ξάνει τὴν ζωηρότητα τῆς αἰσθήσεως ἢ νέους ἐπινοεῖ συνδυασμούς,
 οὓς δὲν παρέχει ἡ ὕλη· ἄρα ἐκάστη τῶν δυνάμεων τούτων προϋπο-
 θέτει καὶ ἀπαιτεῖ ἐσωτερικόν τι στοιχεῖον, διάφορον τῆς ὕλης ἐξ οὗ
 παράγεται, καὶ ὑφ' οὗ ρυθμίζεται, τὸ δὲ σύνολον αὐτῶν ἐπιβεβαιοὶ
 τὴν ἀπόδειξιν ταύτην, διότι παρέχει ἀδιάκοπον ἐπεξεργασίαν τῶν
 παρὰ τῆς ὕλης χορηγουμένων στοιχείων, καὶ σχέσεις ἀρμονίας,
 ἀμοιβαίας βοηθείας καὶ ἄκρας μετὰξὺ αὐτῶν ἐνότητος, αἵτινες εἶ-
 ναι ἀνεξήγητοι διὰ τῆς ὕλης. Καὶ μάλιστα ἡ νοητικὴ ἐνέργεια τόσω
 μᾶλλον προβαίνει εἰς τὸν ὑψιστον αὐτῆς βαθμόν, ὅσω ἀπαλλάσσεται
 τῶν δεσμῶν τοῦ σώματος. Ἡ αὐτὴ δὲ ἐνότης ἣτις ἐπικρατεῖ κατὰ
 τὴν νόησιν, ἀναφαίνεται καὶ ἐν τῇ πράξει, καὶ ἀμφοτέρως τὰς λει-
 τουργίας ταύτας συνενοῖ εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐνέργειαν. Ἀπ'
 ἐναντίας, ὁ σωματικὸς ἄνθρωπος εἶναι διπλοῦς, δύο λοβοὺς ἔχει ἐν
 τῷ ἐγκεφάλῳ, δύο διακλαδώσεις νεύρων, δύο αἰσθητήρια δράσεως καὶ
 ἀκοῆς, πολλὰ ὄργανα ἀφῆς καὶ κινήσεως, ἕτερον κέντρον κινήσεως,
 ἕτερον αἰσθήσεως. Ἄρα καὶ κατὰ τὴν νόησιν καὶ κατὰ τὴν πράξιν,
 τὸ πνεῦμα καταδεικνύεται διάφορον τῆς ὕλης, ἡ ψυχὴ διάφορος
 τοῦ σώματος. Καὶ ἐπειδὴ ὁ θάνατος τοῦ σώματος εἶναι ἀποσύν-
 θεσις αὐτοῦ καὶ διάλυσις τῶν συνιστώντων αὐτὸ μορίων, καὶ πρὸς
 τὴν φύσιν καὶ σύστασιν καὶ ἐνέργειαν αὐτῶν ὅλως ἐναντία εἶναι ἡ
 φύσις καὶ σύστασις καὶ ἐνέργεια τῆς πνευματικῆς ἀρχῆς, δυνά-
 μεθα ἐλλόγως νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αὕτη δὲν ἀποθνήσκει τὸν θά-
 νατον τοῦ σώματος, ἀλλ' ἐπιζῆ εἰς αὐτόν. Ἀλλὰ διὰ τούτου δὲν
 ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι ἀθάνατος, διότι, εἰ καὶ ἄυλος καὶ ἐπι-
 ζῶσα εἰς τὸ σῶμα, ἠδύνατο νὰ ὑπομείνῃ ἕτερον θάνατον ἴδιον αὐ-
 τῆς, δηλαδή, τὴν διὰ τῆς θείας παντοδυναμίας μηδένωσιν τῆς
 ὑπάρξεώς της.

§ 280. Ἀλλὰ τὴν μηδένωσιν ταύτην, ἣς οὐδὲν ἔχομεν παρά-
 δεῖγμα ἐν τῷ κόσμῳ, ἔνθα πάντα μεταβάλλονται, ἀλλ' οὐδαμῶς μηδε-
 νοῦνται, ὥστε φαίνεται εἰς ἡμᾶς θαῦμα ἀκατανόητον, ἀκατάληπτον
 καὶ μεῖζον αὐτῆς τῆς δημιουργίας, ἀναγκαζόμεθα ἀπλῶς νὰ ὑπο-

θέσωμεν, καὶ πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἀνάγκη ἔχομεν νὰ εὐ-
 ρωμεν λόγον ἀποχρῶντα ἐν τῇ Θεῖα προνοίᾳ. Καὶ τὴν Θεῖαν φύ-
 σιν, παντοδύναμον, πάνσοφον καὶ πανάγαθον, εἶδομεν ἐν τῇ Θεοσο-
 σοφίᾳ δημιουργοῦσαν τὸ βέλτιστον, καὶ σκοπὸν τῆς δημιουργίας εὐ-
 ρομεν τὸ ἀγαθὸν τῆς ἀνθρωπότητος, οὗ ὄρος καὶ μέσον εἶναι καὶ
 αὐτὸ τὸ κακόν· ἄρα οὐδένα λόγον ἔχομεν ἵνα ὑποθέσωμεν τὴν μη-
 δένωσιν τοῦ καλλίστου καὶ τελειοτάτου τῶν ἔργων αὐτῆς, ὅπερ
 βλέπομεν ἀπ' ἐναντίας προωρισμένον εἰς ζωὴν ἀθάνατον. Καὶ τῷ-
 ὄντι, ἄχρι τοῦδε ἐπόμενοι εἰς τὸν ἡμέτερον ὄρισμὸν τῆς ψυχῆς, παρε-
 βάλομεν ἕκαστον στοιχεῖον αὐτοῦ, ἕκαστον προσὸν τῆς ψυχῆς πρὸς
 τὰ προσόντα τῆς ὕλης, ἵνα ἀποδείξωμεν τὴν μεταξὺ αὐτῶν ἐναν-
 τιότητα. Ἀλλὰ παρελείψαμεν τὸ πρῶτιστον καὶ κυριώτατον
 προσὸν, ὃ ἐθέσαμεν ἐν ἀρχῇ τοῦ ὄρισμοῦ καὶ πρὸ παντὸς ἄλλου
 (§ 85), τὴν λογικότητα, διότι ὁ λόγος εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ὁ νόμος
 τῶν ψυχικῶν δυνάμεων, καθὸ παρέχων διὰ τῆς ἐννοίας καὶ
 τῶν ἀρχῶν τοῦ ὄντος τὴν ὑπότασιν, τὸν χρόνον, τὸν τόπον,
 τὴν λογικὴν τάξιν, δι' ὧν συναρμολογοῦνται, συμπληρούμε-
 ναι, καὶ συστηματοποιοῦνται πᾶσαι αἱ δυνάμεις τοῦ πνεύ-
 ματος, καὶ διὰ τῆς λογικῆς τάξεως ἀνακαλύπτομεν τὴν πραγμα-
 τικὴν τάξιν τῶν ὄντων, καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἐννοίας τῶν ἀρχῶν τοῦ
 ὄντος προκύπτουσιν αἱ ἐννοιαὶ τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγα-
 θοῦ, τῶν τριῶν τούτων ἀντικειμένων τῶν νοητικῶν καὶ ἠθικῶν τοῦ
 ἀνθρώπου ἐνεργειῶν. Πρὸς ταῦτα τείνει ἀδιακόπως ἡ ψυχὴ, καὶ
 κατὰ τὴν τάσιν ταύτην τὸ σῶμα εἶναι μᾶλλον πρόσκομμα ἢ μέ-
 σον, ὡς ἀποδεικνύουσι καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἀφαίρεσις καὶ ἡ καλλι-
 τεχνικὴ ἔμπνευσις καὶ ὁ τοῦ ἀγαθοῦ ἐνθουσιασμός. Ταῦτα δὲ οὐσιωδῶς
 καὶ καθ' ἑαυτὰ θεωρούμενα, εἶναι ἄπειρα προσόντα τοῦ ἀπείρου
 ὄντος, καὶ ἡ ψυχὴ τείνει διὰ πασῶν τῶν δυνάμεων αὐτῆς πρὸς τὸ
 ἄπειρον ἀληθές καὶ καλὸν καὶ ἀγαθόν. Ἐὰν δὲ τείνει πρὸς τὸ ἄπει-
 ρον, ἐξ ἀνάγκης προώρισται εἰς ζωὴν ἀθάνατον, κατ' εἰκόνα καὶ
 ὁμοίωσιν τοῦ ἀπείρου πεποιημένη· ἄλλως, δὲν πληροῦται ἡ λογικὴ
 καὶ ἠθικὴ τάξις, καὶ ὑπάρχει ἀντίφασις, παραλογία καὶ ἀδικία
 ἐν τῷ καλλίστῳ καὶ ἐντελεστάτῳ τῶν ἔργων τοῦ παντοδυνάμου,
 πανσόφου καὶ παναγάθου Θεοῦ. Τέλος, ἐὰν καὶ τὴν πραγματικὴν
 ἐνεργειαν τοῦ πνεύματος παρατηρήσωμεν κατὰ τὰ διάφορα αὐτοῦ
 στάδια, ἔτι μᾶλλον βεβαιούμεθα περὶ τῆς τάσεως αὐτοῦ πρὸς τὸ
 ἄπειρον. Καὶ ὁ μὲν λόγος τείνει πρὸς τὸ ἀληθές, διώκει δὲ καὶ ἐπι-
 ζητεῖ οὐχὶ τὴν σχετικὴν καὶ περιωρισμένην ἀλήθειαν· ἀλλὰ τὴν ἀπό-
 λυτον, τὴν ἄπειρον, τὴν αὐτοκλήθειαν· τὸ δὲ αἴσθημα, ὅταν εἶναι ὀρ-
 θόν, στρέφεται καὶ ἀνυψοῦται πρὸς τὸ ἄπειρον, ἀγαθόν, καὶ τὸ τέ-

λειον καὶ ἄπειρον καλὸν ἀγαπᾷ καὶ λατρεύει. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ ἀπλῶς ὕλική καὶ αἰσθητικὴ ἐνέργεια κατὰ τινα τῆς ἰδίας φύσεως καὶ θέσεως παρανόησιν, εἰς τὴν δίδει ἀφορμὴν ἢ συνκρίσθησις τοῦ ἐπέκεινα τοῦ κόσμου προορισμοῦ, καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν σωματικῶν ἀπολαύσεων διώκει καὶ ἐπιθυμεῖ τὸ ἄπειρον. Τὸ αὐτὸ τοῦτο ἐπὶ τέλους μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἱστορία, ἣτις ἄλλως ἤθελεν εἶσθαι ἄσκοπος, ἀκατανόητος καὶ ἀνεξήγητος σειρὰ ἀγώνων καὶ προσπαθειῶν, ἐὰν τὰ ἐν αὐτῇ ἄτομα δὲν εἶχον προορισμὸν καὶ σκοπὸν ἀνώτερον τῆς ἐπιγείου ζωῆς. Ὁ σκοπὸς οὗτος ὑπὸ διαφόρους ὄψεις παρουσιάζεται εἰς αὐτά, καὶ ἰδίως ὑπὸ τὴν ὄψιν τῆς φιλαρχίας ἢ τῆς φιλοδοξίας, ὡς παρανοήσεις διάφοροι τοῦ ἀληθοῦς αὐτῶν προορισμοῦ, πλαγίως ἀποδεικνύουσαι τοῦτον καὶ ἐπιβεβαιουῦσαι. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι οὔτε λογικὸς οὔτε δίκαιος ἐὰν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀθάνατος, διότι τότε εἶναι οὗτος δύναμις ἄνευ σκοποῦ, καὶ μέσον ἄνευ τέλους. Πάντα δὲ ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἡ παροῦσα ζωὴ δὲν εἶναι εἰμὴ προπαρασκευὴ καὶ δοκιμασία πρὸς ἀπόλαυσιν τῆς μελλούσης, μελέτη θανάτου, ὡς ἔλεγεν ὁ Πλάτων, τελειοποίησις πρὸς τελειότητα, τήρησις τῆς ἠθικῆς τάξεως ἐν τῷ παρόντι πρὸς συμπλήρωσιν αὐτῆς ἐν τῷ μέλλοντι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς καθηκόντων.

§ 281. Εἶδομεν ὅτι τὸ ἔνταλμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὑφίσταται εἰς τὸ τέλος, καὶ τὸ τέλος οἰοῦδήποτε ὄντος ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ. Ἡ δὲ φύσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι αὐτὴ ἢ φύσις τοῦ πνεύματος, εἰς ὃ τὸ σῶμα ὑποτάσσεται, καὶ αἱ πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ τέλους τούτου ἀναγκαῖαι πράξεις εἶναι τὰ λεγόμενα καθήκοντα. Τὸ καθήκον ἄρα εἶναι πρᾶξις ἠθικῶς ἀναγκαῖα, ἢ ὑποχρεωτικὴ πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

§ 282. Τὰ καθήκοντα συνήθως διαστέλλονται εἰς τέλεια καὶ ἀτελεῆ. Καὶ τέλεια μὲν λέγονται ἐκεῖνα ὧν τὴν ἐκπλήρωσιν, δικαιούνται ν' ἀπαιτήσωσι παρ' ἡμῶν οἱ ἄλλοι, ἀτελεῆ δὲ, ὅσα δὲν πα-

ράγουσι τὸ δικαίωμα τοῦτο. Ἄλλ' ἀκατάλληλοι φαίνονται οἱ ὅροι οὗτοι, καθ' ὅσον, ὡς ἐκ τοῦ ὑποκειμένου, πάντα εἶναι ἐξ ἴσου τέλεια ἄνευ διαστολῆς. Προσέτι δὲ οὐχὶ πάντοτε εὐκολον γὰρ διακρίνωμεν ἐὰν τὸ δικαίωμα τοῦτο ὑπάρχη ἢ ὄχι. Ἄλλὰ περὶ τούτου ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου. Κατατάσσονται ἐπίσης τὰ καθήκοντα καθ' ἣν ἔχουσιν σχέσιν, πρὸς ἃ ἀφορῶσιν ὑποκείμενα, εἰς τὰ πρὸς ἡμᾶς αὐτούς, τὰ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ τὰ πρὸς τὸν Θεόν. Ἄλλὰ καὶ ἡ διαστολὴ αὕτη, καὶ τοι ὠφέλιμος πρὸς ἀκρίβειαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐκθέσεως, εἶναι οὐσιωδῶς περιττή, διότι πάντα τὰ καθήκοντα ὑποκειμενικῶς θεωρούμενα, ἀνάγονται εἰς ἓν, τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἢ τὴν ἠθικὴν τελειότητα, ἣτις περιλαμβάνει τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἢ τὴν ἠθικὴν τελειότητα, ἣτις περιλαμβάνει πάσας τὰς ἄλλας, ὥστε τὰ διάφορα καθήκοντα οὐδὲν ἕτερον δύνανται γὰρ ἦναι ἢ ἀποσύνθεσις τοῦ ἑνὸς καὶ πρώτου τούτου. Διὰ τοῦτο ἐκ τῶν ἀνωτέρω τριῶν κατηγοριῶν πρώτη παριστάται ἡ τὰ πρὸς ἡμᾶς αὐτούς περιλαμβάνουσα, καθ' ὅσον διὰ τῆς ἐκπληρώσεως τούτων δυνάμεθα γὰρ ἐκπληρώσωμεν καὶ τὰ ἄλλα.

§ 283. Διὰ τὸν αὐτὸν τοῦτον λόγον, ἐκ τῶν πρὸς ἡμᾶς αὐτούς καθηκόντων πρῶτον εἶναι ἡ ἠθικὴ ἡμῶν αὐτῶν κυριότης, διότι πάντα τὰ καθήκοντα ἐκπληροῦνται διὰ τῆς ἐξασκήσεως τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας· ἄρα ὀφείλομεν κατὰ πρῶτον γὰρ γυμνασθῶμεν εἰς τὴν ἐξάσκησιν ταύτην, ἥς ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ὑφ' ἡμῶν λεγομένη ἠθικὴ κυριότης. Κύριος ἑαυτοῦ ἠθικῶς ὁ ἐν πᾶσι καὶ πάντοτε πάσας τὰς ἑαυτοῦ δυνάμεις διοικῶν καὶ διευθύνων πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ἰδίων καθηκόντων, πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον τῶν καθηκόντων, διότι εἶναι ὁ ὅρος, τὸ μέσον καὶ τὸ ὄργανον τῶν ἄλλων πάντων. Καὶ τῶντι εἶδομεν ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς ἕξεως, ὅτι τὴν ἐνέργειαν τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς προϋποθέτει ἡ ἐνέργεια πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων δυνάμεων. Ἀπίστευτα δὲ εἶναι τὰ θαύματα ὅσα δύναται γὰρ παραγάγῃ ἡ ἠθικὴ αὕτη κυριότης καὶ ὡς πρὸς τὸ σῶμα καὶ ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ ὡς πρὸς τὴν κυρίως ἠθικὴν ἐνέργειαν καὶ τελειοποίησιν.

§ 284. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἠθικὴ τελειότης πρέπει γὰρ ἦναι ὁ πρὸς τὸν ὅρος τῆς ἡμετέρας ἐνεργείας, διότι, καθ' ἃ εἶπομεν, τοῦτο, εἶναι τὸ κύριον καὶ ἀνώτατον καθήκον, εἰς ὃ ἀνάγονται τὰ ἄλλα πάντα καὶ ἐπειδὴ πρὸς ταύτην ἀπαιτεῖται ἡ ἠθικὴ γνῶσις, καὶ εἰς τὴν γνῶσιν ταύτην δὲν δυνάμεθα γὰρ φθάσωμεν εἰμὴ διὰ τῆς διατηρήσεως τῆς ἡμετέρας ζωῆς, ἣτις ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ εἶναι ἀχώριστος τοῦ σώματος, ἔπεται ὅτι, κατὰ τὴν τάξιν τῆς ἐκπληρώσεως τῶν διαφό-

ρων καθηκόντων, καθ' ἣν τὰ μὲν ὑποτάσσονται εἰς τὰ δέ, ὡς τὰ μέσα εἰς τὰ τέλη, ἀπὸ τῶν κατωτέρων ἀναβαίνοντες εἰς τὰ ἀνώτερα, δεύτερον, μετὰ τὴν ἠθικὴν κυριότητα, εὐρίσκομεν τὴν διατήρησιν τοῦ ἡμετέρου σώματος πρὸς ὑπηρεσίαν τοῦ πνεύματος. Ἐντεῦθεν τὸ ἀνήθικον τῆς αὐτοχειρίας. Πᾶσαι δὲ αἱ περὶ αὐτῆς συζητήσεις προῆλθον ἐκ τινος πικρανοήσεως τῆς ἠθικῆς τάξεως. Τὸ σῶμα εἶναι μέσον καὶ ὄρος τῆς ἠθικῆς ἀναπτύξεως. Ἐὰν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ὑποφέρωμεν οὐκ ὀλίγα κακά, καθ' ἃ ἀπεδείξαμεν ἐν τῇ Θεοσοφίᾳ, χρησιμεύουσιν εἰς δοκιμασίαν καὶ ἠθικὴν τελειοποίησιν, διότι οὐδὲν κακὸν μὴ δυνάμενον νὰ δώσῃ ἀφορμὴν εἰς τινὰ ἀρετὴν. Τὸ αὐτὸ ῥητέον καὶ περὶ τῆς ἀμοιβαίας ἐκείνης αὐτοχειρίας, ἣτις ὀνομάζεται μονομαχία, προελθοῦσα ἐκ τῶν προλήψεων τοῦ μεσαιωνοῦ, καθ' ἃς ἡ ἀνδρεία ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ πρώτη τῶν ἀρετῶν δυναμένη νὰ καλύψῃ ἢ ν' ἀποπλύνῃ οἰκονδήποτε κακίαν. Πρὸς διατήρησιν δὲ καὶ ῥώμην τοῦ σώματος πολλὰ ἀπαιτοῦνται ἰδιαιτέρας πράξεις αἵτινες εἶναι καὶ ὑγιεινὰ παραγγέλματα καὶ ἠθικὰ καθήκοντα, καὶ πρέπει νὰ ἦναι σύμφωνα οὐ μόνον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν ἀνώτερον τοῦ σώματος προορισμόν. Ἐπιβάντι, ἐὰν τὸ σῶμα δὲν εἶναι εἰμὴ μέσον καὶ ὄρος νοητικῆς καὶ ἠθικῆς τελειοποιήσεως, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς σκοπὸς τῆς ὑπάρξεως, διότι τότε εὐκόλως ὑποπίπτομεν εἰς τὰς σωματικὰς καταχρήσεις, τὴν ἠδυπάθειαν, τὴν φιληδονίαν, τὴν βραθυμίαν, τὴν ἀργίαν, τὴν μέθην, τὴν λαίμαργίαν, τὴν λαγνείαν, τὴν ἰδιοτέλειαν, τὴν φιλοζωίαν, τὴν δειλίαν, αἵτινες εἶναι πᾶσαι παραβάσεις τοῦ πρώτου τούτου καθήκοντος, κακίαι, πρὸς ἃς ἀντίκειται ἡ ἐγκράτεια, ἡ σωφροσύνη, ἡ φιλοπονία, ἡ κατὰ τε τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν κινδύνων ἀνδρεία καὶ εὐτολμία, καὶ ἐκ τούτων ἄλλαι ἀρεταί, ἡ ὀλιγάρχεια, ἡ αὐτάρχεια καὶ πᾶσαι αἱ τοῦ αὐτοῦ εἴδους καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς ἀπορρέουσαι ἠθικαὶ ἕξεις.

§ 285. Τρίτον τῶν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς καθηκόντων εἶναι τὸ ἀναγόμενον εἰς τὸ πνεῦμα. Καὶ ἐὰν τὸ καθῆκον εἶναι πράξις ὑποχρεωτικὴ πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὁ δὲ νόμος ἐπιβάλλει τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ προορισμοῦ, καὶ οὗτος γινώσκεται ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ὄντος ἢ τοῦ περὶ οὗ πρόκειται στοιχείου αὐτοῦ, ἔπεται ὅτι τὸ ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα ἡμέτερον καθῆκον προσδιορίζεται ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως αὐτοῦ. Φύσει δὲ τὸ πνεῦμα ζητεῖ τὸ ἀληθὲς καὶ τείνει πρὸς αὐτό, ὅπερ εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς νοητικῆς αὐτοῦ ἐνεργείας. Αὕτη δὲ τελεῖται διὰ τῶν νοητικῶν δυνάμεων, ἐξ ὧν ὑπόκειται εἰς ἰδιαιτέρους κανόνας ἢ νόμους, οἵτινες, ὡς τὰ ὑγιεινὰ τοῦ σώματος παραγα-

γέλυμα, θεωροῦνται καὶ οὗτοι ὡς ἠθικὰ καθήκοντα, καθ' ὅσον ἐκ τῆς ὀρθῆς νοήσεως ἐξαρτᾶται καὶ ἡ ὀρθὴ πράξις. Ἐνταῦθα δὲ ἀναφαίνεται ἡ μεγάλη τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐπιστήμης ἐνότης, δι' ἧς ἡ ἀληθὴς νόησις καὶ ἡ ἠθικὴ πράξις ταυτίζονται. Ἄρα ἡ πρὸς γνῶσιν τῆς ἀληθείας καλλιέργεια τοῦ πνεύματος εἶναι γενικὸν καθῆκον ὑποδιαιρούμενον εἰς ἰδιαιτέρα κατὰ τὴν ἰδιαιτέραν ἐνὸς ἐκάστου ἰκανότητα καὶ κλήσιν, διότι οὐχὶ πάντες πρὸς πάντα ἐξ ἴσου προωρίσθησαν, ἀλλ' ἐκαστος ἐν τῷ ἰδίῳ κύκλῳ, εἴτε ἐπιστήμων, εἴτε καλλιτέχνης, εἴτε ἀπλῶς λογικὸς ἄνθρωπος, ἔχει ἰδιαιτέρα καὶ διάφορα ἀλλήλων καθήκοντα, ἀναγόμενα ὅμως πάντα εἰς τὸ μέγα καθῆκον τῆς ἀληθείας. Ἐκ τούτου προκύπτει ὅτι καθ' ὅσον εὐρύνεται ὁ κύκλος, καὶ ὑψηλότεραι εἶναι αἱ νοητικαὶ δυνάμεις, κατὰ τοσοῦτον αὐξάνει καὶ ἡ εὐθύνη, καὶ διὰ τούτου ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ κατάχρησις τῆς διανοίας εἶναι πηγὴ παντοίων καταχρήσεων, διότι τὸ ἀληθές, τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀγαθόν, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ εἶδομεν, ταυτίζονται, καὶ μίαν τὴν αὐτὴν ἔχουσιν ὑπόστασιν (§ 272). Ἐντεῦθεν, τελευταῖον, ἀναφαίνεται πόσον εἶναι ὑψηλὴ ἡ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀποστολὴ τῶν ἐπιστημῶν, τῶν γραμμάτων καὶ τῆς καλλιτεχνίας, καὶ πόσον ἡ ἀρετὴ ἀδιασπᾶστως συνδέεται πρὸς τὴν σοφίαν. Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα καθήκοντα καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν νόησιν.

§ 286. Καθ' ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὴν πράξιν, αὕτη ἀνάγεται εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, καὶ αὕτη, ἵνα συμφωνῇ πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, ὀφείλει αὐτὸ τὸ ἀληθές, ὅπερ εἶναι ἀντικείμενον καὶ καθῆκον τῆς νοήσεως νὰ ἐφαρμόζη καὶ πραγματοποιήσῃ διὰ τῶν ἔργων. Τὸ ἀληθές τοῦτο γίνεται τότε ἀγαθόν, καὶ περιλαμβάνει οὐ μόνον τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα καθήκοντα, ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ ἄλλα, περὶ ὧν θέλομεν διαλάβει ἐν τοῖς ἐπομένοις, καὶ πρὸς ἃ ὀφείλει ἀόκνως καὶ ἀδιακόπως νὰ τείνη ἡ πράξις. Ἀλλὰ πρὶν ἀσχοληθῶμεν περὶ αὐτῶν, ἀνάγκη νὰ ἴδωμεν ποῖα τὰ πρὸς τὴν ἐκπλήρωσιν πάντων ἐν γένει τῶν καθηκόντων ἀντιτασσόμενα προσκόμματα, ἅτινα οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ τὰ πάθη, περὶ ὧν ἐν γένει μὲν εἶπομεν, νῦν δὲ ὀφείλομεν νὰ πραγματευθῶμεν κατὰ μέρος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ παθῶν.

§ 287. Εἶδομεν (§ 259 κλ.) ὅτι τὰ πρῶτα ἐλατήρια τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων εἶναι τὸ ἔνστιγμα καὶ τὸ πάθος, καὶ τὰς μεταξὺ αὐτῶν σχέσεις ἐπροσπαθήσαμεν νὰ προσδιορίσωμεν· εἶδομεν τί εἶναι ἡ χρεία, ἡ ἡδονή, ἡ λύπη, ἡ ἐπιθυμία, ἡ ἀποστροφή, ἡ ἀγάπη, τὸ μῖσος, καὶ τίνι τρόπῳ τὰ δύο τελευταῖα ἐντεινόμενα καὶ παρατεινόμενα γίνονται ἕξεις, καὶ τῇ προσθήκῃ τῆς φαντασίας γίνονται πάθη, ἅτινα, οὐσιωδῶς οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ὑπεροχὰ ἐπιθυμίας ἢ ἀποστροφῆς. Ὡστε ἡ ἀγάπη καὶ τὸ μῖσος εἶναι αἱ δύο πηγὰί πάντων τῶν παθῶν· ἐὰν δὲ προσθέσωμεν τὰ διάφορα αὐτῶν ἀντικείμενα, ἔχομεν ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς τῶν παθῶν κατατάξεως. Ταῦτα δὲ τὰ ἀντικείμενα δὲν δύνανται νὰ ἦναι εἰμὴ ἡμεῖς αὐτοί, ἢ οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, ἢ ἡ φύσις, ἢ ὁ Θεός, δι' ὧν εἰδοποιοῦνται τὰ πάθη ὑπαγόμενα εἰς τὰ πρῶτα δύο γένη, τὴν ἀγάπην καὶ τὸ μῖσος. Παρατηρητέον δέ, ὅτι πρὸς ἡμᾶς αὐτούς, πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸν Θεὸν δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν εἰμὴ ἀγάπην ἢ ἀδιαφορίαν, καὶ τὸ μῖσος ἐγχωρεῖ μᾶλλον πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Καὶ τὰ μὲν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς αἰσθήματα ὑποδαιροῦνται ἐξ ἀνάγκης κατὰ τὰ δύο στοιχεῖα τῆς ἡμετέρας συστάσεως, τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα. Ἡ δὲ πρὸς τὸ σῶμα ἀγάπη, ὅταν μεταβληθῇ εἰς πάθος, γεννᾷ πάσας σχεδὸν τὰς κακίας ὧν ἐμνήσθημεν ἐν § 284, καὶ ἅς ἐθεωρήσαμεν ὡς παραβάσεις τοῦ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς δευτέρου καθήκοντος. Τὰ δὲ πνευματικὰ πάθη εἶναι εὐγενέστερα καὶ ὑψηλότερα, εἶναι καὶ ταῦτα γεννήματα ὑπερόχου ἐπιθυμίας καὶ ἡδονῆς καὶ ἀγάπης, αἵτινες παράγονται ἐκ τῆς νοητικῆς ἐνεργείας. Καὶ τὰ μὲν ἐκ τῆς νοήσεως ἐν γένει πάθη εἶναι ἡ φιλομάθεια, ὁ ἔρως τῆς ἐπιστήμης· τὰ δὲ ἰδιαιτέρα τῆς νοήσεως ἀντικείμενα, τὸ ἀληθές, τὸ καλὸν καὶ τὰ ἀναρίθμητα τούτων εἶδη γεννῶσι πάθη ποικίλα ὑπαγόμενα εἰς τὸ πρῶτον στοιχεῖον τοῦ πνεύματος, τὴν νόησιν. Ἀλλὰ καὶ τὸ δεύτερον, ἢ πράξις, γεννᾷ ἐνίοτε πάθη οἷον τὴν ὑπερέχουσαν ἀγάπην ἢ τὸ πάθος τῆς ἐνεργείας, τῆς δραστηριότητος κατὰ τὰ διάφορα ἀντικείμενα πρὸς ἃ δύναται νὰ στραφῇ, τὴν ἀγάπην τῶν συγκινήσεων, ἥτις, μὴ ἀνυψουμένη πρὸς τὰ ὄντως ἄξια νὰ συγκινήσῃ τὴν ἡμε-

τέραν καρδίαν, διώκει ενίοτε και επιζητει τα μᾶλλον μηδαμηνά η επιζημία, εξ ου, ως επι το πλεϊστον, και το πάθος των παιγνιδίων. Και ταυτα μεν ειναι τα εκ του ημετέρου ατόμου πηγάζονται, πάθη, συνιστώντα την πρώτην αυτών κατηγορίαν η το πρώτον είδος, πάμ-πολλα περιλαμβάνον ήδη υποδεέστερα.

§ 288. Τα δὲ προερχόμενα εκ τῆς πρὸς τὴν φύσιν ἀγάπης εἶναι και ταυτα πολλά και διάφορα. Και πρώτον ἔχομεν τὴν ἀφιλοκερδῆ ἀγάπην τῆς φύσεως και τῶν ἐν αὐτῇ, τὴν πνευματικὴν αὐτῶν ἀπό-λαυσιν. Ἐχομεν ἀκολούθως τὴν ἐγωϊστικὴν και ἰδιοτελῆ αὐτῶν ἀγά-πην, ἥτις ἀποβλέπει οὐχὶ πόσον εἰς τὴν ἀπόλαυσιν ὅσον εἰς τὴν κα-τοχήν. Ἐκ ταύτης ἡ ἀγάπη τῆς ἰδιοκτησίας, ἡ φιλοκτηματία, ἥτις δὲν πρέπει νὰ συγχυσθῇ με τὴν πρὸς τὸ σῶμα ἀγάπην, διότι ενίοτε τοῦτο θυσιάζομεν εἰς τὸ πάθος τῆς κατοχῆς και τῆς κτήσεως τῶν ἐκτός.

§ 289. Ὁ δὲ ἄνθρωπος δὲν σχετίζεται διὰ τοῦ αἰσθήματος μό-νον πρὸς ἑαυτὸν και τὴν φύσιν, ἀλλὰ και πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώ-πους. Και εκ τῶν παθῶν ὅσα γεννῶνται εκ τῆς πρὸς τοὺς ἄλλους ἀγάπης, πρώτον εἶναι ὁ πρὸς τὰ άτομα τοῦ ἐτέρου φύλου ἔρωσ, ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀγάπη. Νόμιμος εἶναι ἡ ἀρχὴ και πηγὴ τοῦ αἰσθήμα-τος τούτου, ὡς πάντων τῶν ἄλλων, διότι εἶναι ὁ πυρὴν τῆς οἰκογε-νείας και τῆς κοινωνίας. Ἄλλ' ὅταν ἐξάπτηται, γίνεται πάθος, και ὑπὲρ πᾶν ἄλλο παράγει τὰ εκ τῶν ἄλλων παθῶν ἄτοπα, διότι ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἐπισκοτίζει τὸν νοῦν και ταραττει τὴν καρδίαν. Σχε-τίζεται δὲ και τοῦτο πρὸς τὸ ἐγωϊστικὸν πάθος κατὰ τὴν ὑλικωτέραν αὐτοῦ μορφήν, ὅταν ἀποβλέπῃ κυρίως εἰς τὴν σωματικὴν κατοχήν, τὴν ἡδονήν, τὴν ἀπόλαυσιν. Ἀνυψούμενον δὲ και καθαριζόμενον, ἀπ' ἐναντίας γίνεται πάθος ἀφιλοκερδέστατον, και καταντᾷ εἰς τὴν θυ-σίαν, τὴν λατρείαν. Ἐκ τούτου γεννῶνται ἄλλα αἰσθήματα, ἡ πρὸς τοὺς γονεῖς ἀγάπη τῶν τέκνων, ἡ ἀδελφικὴ στοργὴ και διὰ τὸ εὐ-αίσθητον τοῦ φύλλου και διὰ τινὰ σχέσιν αἰτιότητος και κυριότη-τος, ἣν ἔχει πρὸς τὰ τέκνα ἡ τεκοῦσα.

§ 290. Παρὰ τὰ οἰκογενειακὰ ταυτα πάθη ὑπάρχουσι και ἕτερα γεννώμενα εκ τῆς κοινωνίας, εκ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ φιλία ὁ πα-τριωτισμός, ἡ φιλάνθρωπία, εἶναι ὡς τρεῖς κύκλοι, ὁ εἰς τοῦ ἄλλου εὐρύτερος, κοινὸν ἔχοντες κέντρον τὴν πρὸς τοὺς ὁμοίους ἡμῶν ἀγά-πην. Και ἡ μεν φιλία εἶναι ἡ πρὸς ὠρισμένα πρόσωπα ἀγάπη, μεθ' ὧν εκ τῆς ὁμοιότητος τῶν αἰσθημάτων ἡ τῶν ἰδεῶν συνενούμεθα· ὁ δὲ πατριωτισμός, ἡ πρὸς τινὰ ὁμάδα ἀνθρώπων, πρὸς ἣν, ὡς εκ τῆς χώρας, τῆς γλώσσης, τοῦ θρησκευματος, τῆς πολιτείας, τῶν ἀναμνήσεων τοῦ παρελθόντος και τῶν ἐλπίδων τοῦ μέλλοντος ἰδίως

σχετιζόμεθα, καὶ ἡ φιλανθρωπία εἶναι ἡ καθολικὴ πρὸς πάντας ἀνθρώπους ἀγάπη, ἐκ τῆς ταυτότητος τῆς φύσεως, τῆς καταγωγῆς καὶ τοῦ προορισμοῦ ἐγειρομένη. Ἄλλ' ἐκ τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ποικίλων αὐτῆς σχέσεων ποικίλα αἰσθήματα ἀγάπης ἢ μίσους προέρχονται, ἅτινα μεταβάλλονται εἰς πάθη. Τοιαῦτα εἶναι, ὡς ἐπὶ παραδείγματος, ἡ φιλοδοξία, ἡ φιλαρχία, ἡ φιλανθρωπία, ὁ φθόνος, ἡ φιλεκδικία, ἡ μνησικακία, ἡ χαιρεκακία, ἐν οἷς ὑπεροχὴ ἀγάπης ἢ μίσους πρὸς διάφορα ἀντικείμενα συννενοῦται μετὰ τῶν ἄλλων τοῦ πάθους στοιχείων. Καὶ τὰ μὲν τέσσαρα πρῶτα γεννᾷ ἡ σφοδρὰ ἀγάπη τῆς ἀγαθῆς ὑπολήψεως, τῶν διακρίσεων, τῶν τιμῶν, τῶν πρωτείων, τῆς ὑπεροχῆς, τῆς ἐξουσίας· τὰ δὲ ἕτερα, τὸ κατὰ τῶν ἄλλων μῖσος, ὅταν βλάβωσιν ἡμᾶς, ἢ ἡ ἄνευ λόγου κατὰ τῶν ἄλλων ἀπέχθεια, ἢ ἡ ἐν τῷ κακῷ τῶν ἄλλων εὐαρέστησις καὶ ἡδονή.

§ 291. Παρὰ δὲ τὸ ἴδιον ἄτομον, τὴν φύσιν, καὶ τοὺς ὁμοίους του, ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἀγάπην ἐνίοτε σφοδροτάτην καὶ πρὸς τὸ ὑψιστον τῆς διανοίας ἀντικείμενον, αὐτὸν τὸν Θεόν. Τὸ αἶσθημα τοῦτο προέρχεται ἐκ τινος σχέσεως ἐξαρτήσεως ἧς ἔχει συνείδησιν, οὐχὶ σπανίως ὑπὸ ἄλλην μορφήν ὑποκρυπτόμενον καὶ κατὰ διαφόρους βαθμοὺς ἐνεργείας καὶ καθαρότητος ἀναπτυσσόμενον. Ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκει τὸν Θεὸν καὶ ἀγαπᾷ αὐτὸν καὶ ἐν ἑαυτῷ καὶ ἐν τῇ φύσει καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Θεῷ ὑπάρξει καὶ ἐν ἐνεργείᾳ. Ἐν ἑαυτῷ μὲν, διὰ πάντων τῶν στοιχείων καὶ δυνάμεων τῆς φύσεώς του, διότι πάντα ὠθοῦσιν αὐτὸν πρὸς τὸ ἄπειρον, τό τε σῶμα καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ὑλικῇ ἡδονῇ, ἣν ἄπειρον ἐπιθυμεῖ, καὶ τὸ πνεῦμα, διὰ τῆς τάσεως αὐτοῦ πρὸς τὸ ἄπειρον ἀληθές καὶ καλόν, καὶ ἡ καρδία, διὰ τοῦ ἔρωτος τοῦ ἀπείρου ἀγαθοῦ, ὃν παρανοῶν μεταφέρει εἰς τὰ παντοῖα τῶν παθῶν του ἀντικείμενα. Ἐκ τούτου φανερός καὶ διηνεκῆς, καὶ τοι ἐνίοτε λανθάνων καὶ διακοπτόμενος, ὁ σύνδεσμος τῆς ἐκ Θεοῦ ἐξαρτήσεως, καὶ προφανῆς ἢ ἐνότης καὶ ἁρμονία τῆς αἰσθήσεως, τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ αἰσθήματος. Ὅταν ταῦτα διευθύνωνται ὀρθῶς, δηλαδή, πρὸς ὃν ὅρον προωρίσθησαν, φέρουσι πρὸς τὸν Θεόν, καὶ τὴν ἀγάπην αὐτοῦ διαγείρουσι. Τοῦτο δὲ τὸ αἶσθημα μεταβάλλεται καὶ τοῦτο εἰς πάθος, καὶ γεννᾷ τὸν θεῖον ἔρωτα οὗ οἱ ἄνθρωποι, κακῶς μὲν διευθυνόμενοι, εἶναι παρεκτροπῆς διάφοροι καὶ ποικίλοι, ὀρθῶς δέ, διάφοροι βαθμίδες προοδευτικῶς ἄγουσαι πρὸς αὐτόν. Παράγει δὲ ὁ ἔρωσ οὗτος τὰ θαύματα τῆς ἀγιότητος, καὶ ἐμποιεῖ εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ κυριευομένους οἷονεὶ πρόγευσιν τῆς οὐρανίου μακαριότητος. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν παθῶν κατ' εἶδος θεωρουμένων.

§ 292. Ἐν γένει δὲ ὑπάγονται, ὡς ἐκ τῶν δύο πηγῶν ἐξ ὧν

ἀπορρέουσιν, εἰς δύο κατηγορίας, τὴν μὲν τῶν εὐμενῶν, περιλαμβάνουσιν τὰ ἐκ τῆς ἀγάπης, τὴν δὲ τῶν δυσμενῶν, τὰ ἐκ τοῦ μίσους. Ἐντεῦθεν ἡ εὐκολία τῆς εἰς ἄλληλα μεταβολῆς καὶ μεταβάσεως τῶν παθῶν ἐκάστης κατηγορίας, καὶ ἡ δυσκολία τῆς ἀπὸ τῶν παθῶν τῆς μιᾶς εἰς τὰ τῆς ἄλλης. Ἡ ἀρχὴ αὐτῶν ἔγκειται κατὰ τὸ μάλλον καὶ ἥττον ἐν πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις, καὶ οὐδεὶς ὅλως ἀπαθής, ἀλλὰ συνήθως ἐν ἑξ αὐτῶν κυριεῖται, ἢ μόνον ἢ μετὰ τῶν πρὸς αὐτὸ συγγενῶν, καὶ ἡ ἰσχὺς αὐτῶν εἶναι κατὰ λόγον σχετικῆς ἢ ἀποκλειστικῆς αὐτῶν ὑπεροχῆς. Προέρχονται δὲ συνήθως ἐκ φύσεως, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀγωγῆς καὶ ἐξ ἰδιαιτέρων τοῦ βίου περιστάσεων, καὶ ἐξ αὐτῆς ἀπλῶς τῆς μιμήσεως. Καὶ ὅσῳ ἂν ἦναι τινὰ ἐξ αὐτῶν σύμφωνα πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, δὲν δυνάμεθα ἐπ' αὐτῶν νὰ στηρίξωμεν σύστημα ἠθικῆς ἀπόλυτον καὶ ἀναγκαῖον, διότι καὶ σχετικὰ εἶναι καὶ ἐνδεχόμενα καὶ εὐμετάβολα. Ἄλλ' εἶναι πάντα ἐπιδεκτικὰ κυβερνήσεως καὶ ρυθμίσεως, διότι πάντα ἐξαρτῶνται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς ἐξέως, ἧτις εἶναι ἐνέργεια τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς. Οἱ δὲ τῆς ρυθμίσεως αὐτῶν κανόνες ἀνάγονται οὐσιωδῶς εἰς δύο, τὴν ἀποβολὴν τῶν δυσμενῶν, καὶ τὴν μετρίασιν καὶ συναρμολόγησιν τῶν εὐμενῶν κατὰ τὴν σχετικὴν σημαντικότητά τῶν ἀντικειμένων ἐκάστου πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ ἀνθρωπίνου προορισμοῦ, ἧτοι πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Καὶ ἡ σχετικὴ τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν σημαντικότης ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἣν ἔχουσι καθὼς ἀντικείμενα τῆς νοήσεως· διότι, καθὼς διὰ τῆς συνειδήσεως τῶν ἐν ἡμῖν γνωρίζομεν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ τὸν κόσμον, καὶ ἡ γνῶσις αὕτη δὲν εἶναι πλήρης εἰμὴ ὅταν ἀναβῆ εἰς τὸν τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀνθρώπων ποιητὴν, ὥστε οἱ τρεῖς οὗτοι βαθμοὶ τῆς γνώσεως εἶναι ἀχώριστοι ἀλλήλων καὶ συναρμολογοῦνται προοδευτικῶς συμπληρούμενοι, παρομοίως ἡ ἀγάπη τοῦ ἡμετέρου ἀτόμου πρὸς τὴν ἀγάπην τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ τοῦ κόσμου συναρμολογουμένη, ρυθμίζεται εὐπρεπῶς, ὅταν ἀναβιβασθῆ εἰς τὸν πρὸς ὃν ὅρον αὐτῆς, καὶ ἐν τῷ θεῷ ἔρωτι τελειοῦται. Ἐκ δὲ τῆς ἐνότητος καὶ πρὸς ἄλληλα ἀρμονίας τῶν ἀντικειμένων τῆς νοήσεως καὶ τῆς ἀγάπης, καὶ ἐκ τῆς συμπνοίας τῶν δύο τούτων ἐνεργειῶν τοῦ πνεύματος πρὸς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν, προκύπτει καὶ ἡ ταυτότης τοῦ μέσου καὶ τῆς μεθόδου πρὸς τε ὀρθὴν νόησιν καὶ ἠθικὴν πράξιν. Καὶ τῆς μὲν ὀρθῆς νοήσεως ὅρος πρῶτος καὶ ἀπρχίτητος καὶ ἀσφαλεστάτη μέθοδος εἶναι ἡ τῆς νοήσεως νόησις, ἢ ἡ συνειδήσις, τῆς δὲ ὀρθῆς πράξεως ἐπίσης μέσον συντελεστικώτατον εἶναι αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρησις, καὶ ἡ συχνή, προσεκτικὴ καὶ ἀμερόληπτος

τῆς συνειδήσεως ἐξέτασις, δι' ἧς ζωηρότερον συναισθανόμεθα τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἡμετέρων πράξεων, καὶ τὰς κακὰς ἡμῶν κλίσεις διακινώσκομεν, καὶ τὰς συνεπείας αὐτῶν προλαμβάνομεν, καὶ κατὰ τῶν ἐξωτερικῶν πειρασμῶν ἐνισχυόμεθα καὶ συνειθίζομεν νὰ σκεπτόμεθα πρὸ τῆς πράξεως βασανίζοντες αὐτὴν προηγουμένως διὰ τοῦ λόγου καὶ διὰ τῆς ἐν ἡμῖν ἐννοίας τοῦ ἐντάλματος τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἀλλὰ καθὼς ἢ διὰ τῆς συνειδήσεως γνῶσις συμπληροῦται διὰ τῆς ἐκ τῆς ἀντιλήψεως καὶ τοῦ λόγου, παρομοίως καὶ ἡ ἀτομικὴ εὐσυνειδησία τελειοῦται διὰ τῆς πρὸς τοὺς ἄλλους ἀγάπης καὶ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ὀλοτελοῦς ἀφοσιώσεως. Νῦν δὲ γνωρίζοντες ποῖα τὰ προσκόμματα κατὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ τε πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς τετάρτου καθήκοντος, τοῦ ἀφορῶντος τὴν πρᾶξιν καὶ πάντων ἐν γένει τῶν ἄλλων, καὶ τίνι τρόπῳ τὰ προσκόμματα ταῦτα καταβάλλονται, δυνάμεθα νὰ πρυβῶμεν ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ τὸν Θεὸν καθηκόντων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους καθηκόντων.

§ 293. Εἶναι καὶ ταῦτα συνέπειαι τῶν προηγουμένων ἀρχῶν. Εἰς τῶν χαρακτήρων τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶναι ἡ καθολικότης, ἄρα εἶναι ὑποχρεωτικὸς πάντοτε, πανταχοῦ, καὶ πρὸς πάντας. Ἐὰν δὲ ἐκτελεῖται διὰ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, ἔπεται ὅτι ἡ ἐλευθερία ἐκάστου ὀφείλει ὅ,τι ἡ ἡμέτερα ἄρα ὀφείλομεν νὰ σεβώμεθα τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἄλλων κατὰ τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους καθηκόντων, τὸ καθῆκον τῆς δικαιοσύνης. Ἡ ἐλευθερία ἀναπτύσσεται διὰ τῆς πράξεως, δι' ἧς ἕκαστος ὀφείλει νὰ ἐκτελῇ τὰ ἴδια καθήκοντα, τὰ τε πρὸς τὸ σῶμα καὶ τὰ πρὸς τὸ πνεῦμα. Ἐκ τούτου χαράσσεται περίξ ἐκάστου ἀτόμου, κύκλος ἐνεργείας ἰδιαιτέρας, ὃν ὀφείλομεν νὰ μὴ ὑπερβῶμεν σεβόμενοι τὰς ἐντὸς αὐτοῦ ἀναπτύξεις τῆς ἰδίας ἐκάστου ἐλευθερίας συναποτελούσας τὴν

προσωπικὴν ἐκάστου ἀκεραιότητα, δηλαδή, τὴν ζωὴν, τὴν περιουσίαν τὴν τιμὴν, τὴν ὑπόληψιν, τὴν συνείδησιν. Ἐὰν δὲ τοῦτο εἶναι ἐν ἡμῖν καθήκον, εἶναι ἐν ἄλλοις δικαίωμα, καὶ ἐκ τούτου ἡ σχέσις μεταξὺ καθήκοντος καὶ δικαίωματος, δι' ἧς ἀντιστοιχοῦσι πρὸς ἄλληλα ὡς δύο ὅροι συσχετικοί, ὡς δύο ὄψεις διάφοροι μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς σχέσεως καὶ ἐννοίας. Τὸ καθήκον γεννᾷ τὸ δικαίωμα καθ' ὅσον ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ καθήκοντος ἀπαιτεῖ ἐν ἐκάστῳ ἀτόμῳ πράξεις τινάς, αἱ ὁποῖαι, καθὸ μέσα ἀπαραίτητα πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος, εἶναι δικαίωματα καὶ πρὸς ἑαυτὸ καὶ πρὸς τὰ ἄτομα, καὶ τὰς ὁποίας ἐπομένως τὰ ἄλλα ἄτομα ὀφείλουσι νὰ μὴ παρεμποδίσωσιν· ὥστε τὸ καθήκον περιέχει ἐν δικαίωμα, πρὸς ὃ ἀντιστοιχοῖ ἕτερον ἐν τοῖς ἄλλοις καθήκον. Εἰς τοῦτο δὲ τὸ ἀμοιβαῖον σέβας τῶν δικαιωμάτων ὑφίσταται ἡ δικαιοσύνη, ἣτις εἶναι οὐ μόνον ἀτομικὸν καθήκον, ἀλλ', ὡς θέλομεν ἰδεῖ, καὶ ἡ πηγὴ τῆς κοινωνικῆς τάξεως, τῆς ἐν αὐτῇ ἐλευθερίας καὶ ἰσότητος, καὶ ὁ πρὸς ὃν ὅρος τῆς κυβερνητικῆς ἐνεργείας. Τὸ καθήκον τῆς δικαιοσύνης διακλαδοῦται εἰς πλείονα ἕτερα, προκύπτοντα ἐκ τῆς ἀποσυνθέσεως αὐτοῦ, διότι ὅσαι εἶναι αἱ ἀναγκαῖαι καὶ νόμιμοι ἀναπτύξεις τῆς ἐλευθερίας ἐκάστου, τοσαῦτα τὰ δικαίωματα αὐτοῦ καὶ τοσαῦτα ἐπομένως καὶ τὰ πρὸς αὐτὸν καθήκοντα τῶν ἄλλων. Ἡ ζωὴ, ἡ ἰδιοκτησία, ἡ τιμὴ, ἡ ὑπόληψις, ἡ συνείδησις εἶναι δικαίωματα, πρὸς ἃ ἀντιστοιχοῦσιν ἰδιαιτέρα καθήκοντα, ὧν αἱ παρχβάσεις εἶναι καὶ λέγονται ἀδικήματα. Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ ἀποφατικὰ καὶ ἀρνητικὰ καθήκοντα, τὰ ὁποῖα ἔχομεν πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους.

§ 294. Ἐχομεν δὲ παρὰ ταῦτα καὶ ἕτερα θετικὰ καὶ καταφατικὰ, ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς ἀπορρέοντα καὶ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἀφορῶντα. Ἡ καθολικότης τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐπιβάλλει εἰς ἕκαστον ἄνθρωπον τὸ αὐτὸ καθήκον τῆς δικαιοσύνης· ἀλλὰ καὶ τοὶ ἐκπληρουμένου τοῦ καθήκοντος τούτου ὑπὸ πάντων ἐξ ἴσου, δὲν εὐρίσκονται πάντες εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν, οὐδὲ δύνανται νὰ ἀπολαύσωσι πάντες ἐξ ἴσου τῶν ἀγαθῶν τοῦ κόσμου καὶ τῆς κοινωνίας. Ἐν οἰκδηποτε κοινωνία ὑπάρχουσι πλούσιοι καὶ πένητες, σοφοὶ καὶ ἀπαίδευτοι, ἰσχυροὶ καὶ ἀδύνατοι, εὐφυεῖς καὶ ἀφυεῖς, καὶ ἡ κοινωνικὴ αὕτη ἀνισότης εἶναι ἀφευκτος συνέπεια τῆς φυσικῆς. Τὴν ἀνισότητα ταύτην ὀφείλομεν νὰ θεραπεύσωμεν δι' ἀμοιβαίας βοηθείας, διότι ὀφείλομεν νὰ ἐκπληρῶμεν τὸν ἠθικὸν νόμον ὅσῳ μᾶλλον δυνάμεθα, ἀδιακρίτως, εἴτε περὶ ἡμῶν αὐτῶν πρόκειται εἴτε περὶ τῶν ἄλλων, καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος λίαν ἀτελῶς ἐκπληροῦται ἄνευ ἀμοιβαίας

βοηθείας. Ἐντεῦθεν τὸ δεύτερον τῶν πρὸς ἄλλους καθηκόντων, τὸ καθήκον τῆς εὐποιΐας ἢ τῆς ἀγάπης συμπληρούσης τὴν δικαιοσύνην. Πρὸς τὸ καθήκον τοῦτο συνάδει καὶ τὸ φυσικὸν αἶσθημα τῆς ἀγάπης, ὅπερ καθιεροῖ καὶ ρυθμίζει ὁ λόγος. Καὶ καθὼς εἶδομεν ὅτι ἡ ἀγάπη, καθὼς αἶσθημα, ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς οἰκογενείας μέχρι τῆς ἀνθρωπότητας, συνδέουσα διὰ καθολικοῦ δεσμοῦ τοὺς ἀνθρώπους πρὸς ἀλλήλους, ὡσαύτως καὶ ὡς καθήκον θεωρουμένη, ἐκτείνεται διὰ τῶν αὐτῶν σχέσεων μέχρι τῆς καθολικῆς ἀδελφότητος, ἥτις τότε συνεννοῦται μετὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος, ἀμφοτέρας συμπληρούσα καὶ τελειοῦσα. Καὶ καθὼς τὸ αἶσθημα τῆς ἀγάπης, καθ' ὅσον ἀπομακρύνεται τῆς πηγῆς αὐτοῦ, ἐξασθενεῖ, ὡσαύτως καὶ τὸ καθήκον τῆς ἀγάπης ἤττον αὐστηρὸν εἶναι καθ' ὅσον ἐκτείνεται εἰς ἀπώτερα ἄτομα. Τελευταῖον, καθὼς τὸ καθήκον τῆς δικαιοσύνης διακλαδοῦται καὶ ἀποσυντίθεται εἰς ἕτερα καθήκοντα, ἐν αὐτῷ περιλαμβανόμενα, παρομοίως καὶ τὸ τῆς ἀγάπης διάφορα παράγει καθήκοντα κατὰ τοὺς διαφόρους τρόπους καθ' οὓς ὀφείλομεν νὰ ἐξασκήσωμεν τὴν ἐξ αὐτῆς εὐποιΐαν, καὶ κατὰ τὰ διάφορα πρόσωπα πρὸς ἃ ἐξασκοῦμεν αὐτήν.

§ 295. Μεταξὺ δὲ τῶν καθηκόντων τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν τῆς ἀγάπης ὑπάρχει ἡ διαφορὰ αὕτη, ὅτι τὰ μὲν εἶναι δικαιωματικά, καθὼς ἀντιστοιχοῦντα πρὸς δικαιώματα, τὰ δὲ εἶναι ἀπλῶς ἠθικά, διότι οὐ μόνον ἀντίστοιχα πρὸς αὐτὰ δικαιώματα δὲν ὑπάρχουσιν, ἀλλὰ μάλιστα ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς ἐλλείψεως δικαιολογοῦνται καὶ ἐξευγενίζονται· ὁ πτωχὸς δύναται νὰ ἀπαιτήσῃ τὸ σέβας τοῦ προσώπου αὐτοῦ καὶ ἥς ἔχει τυχὸν μικρὰς περιουσίας, καθὼς ἔχων δικαίωμα ἐπ' αὐτῶν ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ ἀπαιτήσῃ δικαιωματικῶς μέρος τῆς περιουσίας τοῦ πλουσίου, διότι ἐπ' αὐτῆς οὐδὲν ἔχει δικαίωμα, καὶ μάλιστα ἐκ ταύτης τῆς μεταξὺ αὐτῶν ἀνισότητος γεννᾶται ἐν τῷ πλουσίῳ τὸ καθήκον τῆς ἐλεημοσύνης· ὥστε, ἐὰν ἀπαιτήσῃ παρὰ τοῦ πλουσίου τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος τούτου ὡς δικαίωμα, ἀλλοιοῦται ἡ φύσις καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ καθήκοντος, διότι αἱ δύο αὗται ἔννοιαι εἶναι ἀσυμβίβαστοι. Διὰ τοῦτο τὰ πρῶτα μόνον ἐπικυροῖ ὁ νόμος διὰ τοῦ καταναγκασμοῦ, ἐγγυώμενος τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτῶν διὰ τῆς βίας, πρὸς πάντας καὶ ὑπὲρ πάντων, καὶ οὐχὶ τὰ δεύτερα, ἄλλως διὰ τοῦ κοινωνισμοῦ καθιεροῦται ἡ πλέον φρικτὴ τυραννία. Διὰ τὸν αὐτὸν τοῦτον λόγον δὲν δυνάμεθα νὰ παραλείψωμεν τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν πρώτων χάριν τῶν δευτέρων, διότι τότε ἀθετοῦμεν καὶ ἀνατρέπομεν τὴν λογικὴν τάξιν τῆς σχετικῆς αὐτῶν σημαντικότητος, δι' ἧς καὶ εὐκολωτέρα ἀποβαίνει

ἢ ἐκπλήρωσις τῶν δευτέρων, ἀφ' οὗ προετοιμασθῶμεν εἰς αὐτὴν διὰ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν πρώτων. Τελευταῖον, διὰ τοῦτο εἶναι καὶ μᾶλλον τῶν πρώτων ἀξιόμισθα τὰ δεύτερα, καθὼ μᾶλλον ἐκούσια καὶ ἐλεύθερα, μὴ δυναμένης τῆς ἐκπληρώσεως αὐτῶν ν' ἀπαδοθῆ εἰς τὸν φόβον τῶν ἀπαιτήσεων ἢ τοῦ καταναγκασμοῦ. Αἱ ἀρχαὶ αὗται δύνανται νὰ ὀδηγήσωσιν ἡμᾶς πρὸς λύσιν τῶν ἐκ τῆς ἐνδεχομένης συγκρούσεως τῶν καθηκόντων τούτων ἐγειρομένων ζητημάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῶν πρὸς Θεὸν καθηκόντων.

§ 296. Εἶπομεν ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ὑποχρεωτικὸς, διότι εἶναι νόμος θεῖος, καὶ ὅτι ἡ Ἠθικὴ προϋποθέτει τὴν Θεοσοφίαν. Ἐνταῦθα νέαν ποριζόμεθα ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας ταύτης, καθ' ὅσον τὰ μέχρι τοῦδε καθήκοντα, τὰ τε πρὸς ἡμᾶς καὶ τὰ πρὸς τοὺς ἄλλους, δὲν συμπληροῦνται εἰμὴ διὰ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν πρὸς Θεόν. Καὶ τφόντι, ἢ μὲν ἐκτέλεσις ἐκείνων, καθὼ θείων παραγγελημάτων, εἶναι ἐκτέλεσις τοῦ νόμου αὐτοῦ, ὑπακοή πρὸς αὐτόν, ἄρα ἀρχὴ λατρείας. Ἡ δὲ συμπλήρωσις γίνεται δι' ἰδιαιτέρων πράξεων ὅσας ἐπιβάλλουσι τὰ πρὸς αὐτὸν ἰδιαιτέρως καθήκοντα, καὶ ταῦτα οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ αὐτὰ τὰ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους ἀναβιβαζόμενα πρὸς τὸ ἄπειρον. Φυσικὴ δὲ εἶναι ἡ ἀναβίβασις αὕτη, διότι τὰ μὲν πρὸς ἡμᾶς καθήκοντα ἀνάγονται εἰς τὴν ἀλήθειαν κατὰ τὴν νόησιν, καὶ εἰς τὴν διὰ τῆς μετριάσεως καὶ συναρμολογήσεως τῶν παθῶν ἠθικότητα κατὰ τὴν πράξιν, τὰ δὲ πρὸς τοὺς ἄλλους, εἰς τὸ σέβας αὐτῶν καὶ τὴν ἀγάπην. Ταῦτα δὲ πάντα οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ μελέτη τοῦ θείου νόμου, σύμφωνος πρὸς αὐτόν, ἐνέργεια, σέβας, ἀγάπη πρὸς αὐτόν. Ἄλλ' ὁ θεὸς νόμος εἶναι ἀχώριστος αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ εἶναι ὑποχρεωτικὸς καθὼ θεῖος, ἄρα ἢ ἐκτέλεσις αὐτοῦ δὲν εἶναι πλήρης, εἰμὴ ὅταν

μεταφέρωμεν πρὸς αὐτὴν τὴν ἀρχὴν καὶ τὸν ποιητὴν αὐτοῦ τὴν μελέτην, τὸ σέβας, τὴν ἀγάπην καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν σύμφωνον πράξιν, ὅταν δηλαδὴ, καὶ διὰ τοῦ νοῦς καὶ διὰ τῆς καρδίας καὶ διὰ τῆς πράξεως ὁλοκλήρως εἰς τὸν Θεὸν ἀφοσιώμεθα. Ταῦτα συνιστῶσι τὴν εὐσέβειαν, ἣτις εἶναι τὸ πρὸς τὸν Θεὸν καθῆκον, ἕτερον καὶ τοῦτο περιλαμβάνον, εἰς ἃ ἀναλύεται, καὶ ἐξωτερικῶς δηλούμενον διὰ τῆς λατρείας.

§ 297. Διὰ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν πρὸς τὸν Θεὸν καθηκόντων ἐνισχυόμεθα εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν πάντων τῶν ἄλλων, καὶ φωτίζεται ἄνωθεν ἡ ψυχὴ ἀνατείνουσα πρὸς τὴν οὐράνιον ἐκείνην χώραν ἣτις εἶναι ἡ ἀληθὴς αὐτῆς πατρίς, ἐξ ἧς κατήλθε καὶ πρὸς ἣν ἀνίπταται, ὅταν ἀπολύηται τῶν σωματικῶν δεσμῶν. Καὶ τῶντι, ὁ μελετῶν τὸν Θεόν, μελετᾷ τὸ ἀληθές, τὸ καλόν, τὸ ἀγαθόν ἐν τῇ πηγῇ αὐτῶν καὶ κατὰ τὸ πλήρωμα τῆς τελείας αὐτῶν φύσεως καὶ ὑποστάσεως. Ὁ δὲ σεβόμενος καὶ ἀγαπῶν τὸν Θεόν, σέβεται καὶ ἀγαπᾷ τοὺς ἀνθρώπους καθ' ὅς ἔχουσι σχέσεις πρὸς τὸν Θεόν, δηλαδὴ, κατὰ τὴν ἀληθῆ αὐτῶν φύσιν καὶ ἀρχὴν καὶ προορισμόν. Καὶ ἰδοὺ πῶς πάσης τῆς ἠθικῆς κορυφῆ καὶ κεφάλαιον εἶναι ἡ πρὸς Θεὸν εὐσέβεια καὶ ἡ ἐκ ταύτης λατρεία.

§ 298. Φυσικὴ ἀμφοτέρων συνέπεια εἶναι ἡ δέησις καὶ ἡ προσευχή. Ἡ μελέτη τοῦ Θεοῦ, τὸ πρὸς αὐτὸν σέβας καὶ ἡ ἀγάπη, καὶ σύμφωνος πρὸς τὰς βουλὰς αὐτοῦ ἐνέργεια καὶ πράξις γεννῶσιν ἀναποφεύκτως καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀνάτασιν τοῦ πνεύματος διὰ τῆς προσευχῆς, ἐν ἧ εὐχαριστοῦμεν αὐτῷ διὰ τὰ δῶρά του, καὶ ἐπικαλούμεθα κατὰ τῶν δεινῶν τοῦ βίου τὴν πανάγαθον αὐτοῦ χάριν καὶ ἀντίληψιν. Ἡ ἀποτελεσματικότης τῆς προσευχῆς ἐφάνη εἰς τινὰς τῶν φιλοσόφων ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸ ἀναλλοίωτον τῆς θείας φύσεως, καὶ ἀποδίδουσα εἰς τὸν Θεὸν ἀνθρωπόμορφον φύσιν, διότι ὁ Θεὸς ὑποτίθεται συγκινοῦμενος, ὡς ὁ ἄνθρωπος, καὶ συγκαταβαίνων εἰς τὰς αἰτήσεις τούτου, καὶ πρὸς τοῦτο μεταβάλλων τὰς βουλὰς αὐτοῦ καὶ τοὺς νόμους τῆς ἐνεργείας του. Ἄλλ' ἤδη παρετηρήσαμεν, ὅτι ἡ ἀλλοίωσις καὶ ἡ διαδοχὴ εἶναι ἔννοιαί σχετικαὶ πρὸς τὴν πεπερασμένην ἡμῶν φύσιν, καὶ ὅτι ἐν τῷ Θεῷ πάντα τὰ πρὸς ἡμᾶς διαδοχικὰ εἶναι ταυτόχρονα. Περὶ δὲ τῆς μεταβολῆς τῶν βουλῶν αὐτοῦ καὶ τῶν νόμων τῆς ἐνεργείας του, εἰ μὲν ἡ δέησις ἡμῶν ἀναφέρεται εἰς ὑλικά γεγονότα, ὁ ποιήσας τὴν ὑλικὴν φύσιν προδιέταξε τὰ ἐν αὐτῇ γινόμενα καὶ συνηρμολόγησε πρὸς νόμους τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ κόσμου· εἰ δὲ εἰς ἠθικά, ταῦτα εἶναι φύσει ἐλεύθερα, καὶ πολλῶ μᾶλλον δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ἐπὶ τούτων τὴν θεῖαν φώτησιν, ἀφ' οὗ παραδεχόμεθα τὴν καλλιτεχνι-

κὴν ἔμπνευσιν. Ἐὰν δὲ ἀγνοοῦμεν τὸ πῶς ταῦτα γίνονται, ἀγνοοῦμεν ἐπίσης καὶ πῶς ἄλλα πάμπολλα ὑπάρχουσι καὶ ἐνεργοῦνται, ἅτινα οὐχ' ἤττον πιστεύομεν. Τὴν ὑπαρξίν, τὴν φύσιν, τὰ προσόντα τοῦ Θεοῦ, τὴν δημιουργίαν, τὴν πρόνοιαν, πάντα ταῦτα πιστεύομεν καὶ τοι τὸ πῶς αὐτῶν ἀγνοοῦντες. Ὅτι δὲ ἡ δέησις καὶ ἡ προσευχὴ εἶναι νόμος τοῦ ἠθικοῦ κόσμου, τοῦτο ἀποδεικνύεται διὰ τῆς φυσικότητος καὶ καθολικότητος τοῦ γεγονότος, ὅπερ δι' αὐτὸ τοῦτο πρέπει νὰ ἔχη τὸν λόγον καὶ τὸν πρὸς θν ὄρον τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ καὶ ἐνεργείας. Ἐὰν δὲ ἐπὶ τέλους σκεφθῶμεν πόσον διὰ τῆς δεήσεως καὶ προσευχῆς συμπληροῦται ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ λατρεία, δὲν θέλομεν διστάσει νὰ θεωρήσωμεν αὐτὰς ὡς στοιχεῖα ἀπαραίτητα τοῦ πρὸς τὸν Θεὸν ἡμετέρου καθήκοντος.

§ 299. Διὰ τοῦ καθήκοντος τούτου συμπληροῦται ἡ θεωρία τῶν διαφόρων καθηκόντων, εἰς ἃ διακλαδοῦται τὸ γενικὸν ἔνταλμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου, οὗ αἱ διάφοροι διατάξεις ἐξάγονται ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως αὐτοῦ καὶ ἐκ τοῦ ἀληθοῦς τοῦ ἀνθρώπου προορισμοῦ, ἀποδεικνύουσαι καὶ αὗται ὅτι τὸ ἀγαθὸν οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ αὐτὸ τὸ ἀληθὲς κατὰ τὴν πρᾶξιν. Ἐὰν δὲ τώρα σκεφθῶμεν τὰς πνευματικὰς σχέσεις αἵτινες ὑπάρχουσι μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἕνεκεν τῆς ἀθανάτου φύσεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὅπερ διὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τοῦ ὑπὸ τε τοῦ θείου καὶ ἀνθρωπίνου λόγου ἀποκαλυπτομένου, σχετίζεται πρὸς τὸν Θεὸν κατὰ τὰ ἐνδότατα στοιχεῖα τῆς ἰδίας ὑποστάσεως, καὶ τείνει νὰ ζήσῃ ζωὴν ἀθάνατον παρ' αὐτῷ, ἀφ' οὗ διέλθη ἐν σώματι τὴν ἐπίγειον ταύτην ζωὴν, ἔχομεν πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς ἠθικῆς τάξεως ἐν τινὶ κόσμῳ ἠθικῷ συναρμολογούμενα, ἰσταμένῳ ὑπεράνω τοῦ φυσικοῦ, καὶ ἀποτελοῦντι τὸ ὑπερφυσικὸν στοιχεῖον τῆς νοήσεως καὶ τῆς πράξεως. Ταῦτα εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς φυσικῆς λεγομένης Θρησκείας, ἣτις διαφέρει τῆς ἀποκεκαλυμμένης, καθ' ὅσον εἰς πάντα τὰ ἀνθρώπινα ταῦτα θεωρήματα αὕτη ἐπιθέτει διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τὸ κῦρος αὐτοῦ τοῦ θείου λόγου, ἀγιάζουσα τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Περὶ ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας.

§ 300. Εἶδομεν ἄχρι τοῦδε, ὅτι πάντα τὰ καθήκοντα συνδέονται πρὸς ἄλληλα οὕτω πως ὥστε τὸ ἐν ἑξ' ἀνάγκης προηγεῖται τοῦ ἄλλου καὶ προϋποτίθεται ὑπὸ τοῦ ἄλλου, ὥστε ἀφ' ἑνὸς μὲν, ἢ ἐκπλήρωσις τῶν πρώτων προετοιμάζει καὶ εὐκολύνει διαδοχικῶς τὴν τῶν ἄλλων, ἀφ' ἑτέρου δέ, ἢ ἐκπλήρωσις τῶν ἀνωτάτων, τῶν πρὸς Θεόν, συμπληροῖ τὴν ἐκτέλεσιν πάντων τῶν κατωτέρων. Ἡ μεγάλη αὕτη ἐνόητος, ἣτις ὑπάρχει ἐν τοῖς ἠθικοῖς, ὡς ἐν τοῖς νοητοῖς, εὐκολύνει καὶ τὴν περὶ ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας τελευταίαν ταύτην ζήτησιν δι' ἧς συμπληροῦται καὶ ἀνακεφαλαιοῦται πᾶσα ἡ ἠθικὴ θεωρία.

§ 301. Ἡ ἀρετὴ, κατὰ μὲν τὴν γενικωτέραν αὐτῆς σημασίαν, εἶναι ἡ ἐπιτηδειότης παντὸς πράγματος πρὸς τινὰ σκοπὸν. Ἐπὶ δὲ ἠθικῶν, ὁ ἀρχαιότερος αὐτῆς ὀρισμὸς εἶναι καὶ ἀκριβέστερος, καθ' ὃν ἡ ἀρετὴ εἶναι ἡ ἕξις τοῦ δέοντος ἢ τοῦ ἀγαθοῦ. Ὡστε ἀρετὴ δὲν εἶναι μία μόνη πρᾶξις ἀγαθὴ ἢ ὀλίγη, ἀλλὰ πολλαί, καὶ ἐὰν οὐχὶ πᾶσαι τοῦλάχιστον, αἰ πλεῖσται. Εἶναι λοιπὸν ἡ ἀρετὴ ἡ ὅσῃ τὸ δυνατόν πλήρης ἐκτέλεσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἢ ἐκπλήρωσις, δηλαδὴ, ὅλων τῶν καθηκόντων. Ἄλλ' ἡ ἀρετὴ, καὶ τοι μία οὐσιωδῶς καὶ γενικῶς, ἔχει διάφορα εἶδη καὶ καθὼς πρὸς τὴν ἐκπλήρωσιν ὅλων τῶν καθηκόντων ἀντιστοιχεῖ ἡ πλήρης καὶ ἐν γένει ἀρετὴ, ὡσαύτως αἰ εἰδικαὶ ἀρεταὶ ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ διάφορα καθήκοντα. Ἐκ τούτου λύνονται ἀφ' ἑαυτῶν τὰ περὶ τοῦ ἀριθμοῦ, τῆς εἰδικῆς φύσεως, τῆς σχετικῆς σημαντικότητος καὶ τῆς κατατάξεως τῶν ἀρετῶν ζητήματα.

§ 392. Καὶ παρὰ μὲν τοῖς ἀρχαίοις διάφορα περὶ τούτων συστήματα ὑπάρχουσιν. Ἐν γένει ὅμως τέσσαρες ἀναγνωρίζονται κύριαι ἢ ἀρχικαὶ ἀρεταί, ἡ δύναμις ἢ ἀνδρία, ἡ φρόνησις, ἡ ἐγκράτεια, ἡ σωφροσύνη, καὶ ἡ δικαιοσύνη, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὴν παρ' αὐτοῖς ψυχολογικὴν θεωρίαν. Οἱ δὲ θεολόγοι προσέθηκαν εἰς ταύτας

κατὰ τὸν μεσαιῶνα τὰς τρεῖς θεολογικὰς λεγομένας ἀρετάς, τὴν πίστιν, τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἐλπίδα· καὶ νεώτεροι ἄλλοι ἄλλως κατέταξαν αὐτὰς συμφώνως πρὸς τὰ διάφορα ἠθικὰ αὐτῶν συστήματα, Ὅφειλομεν δὲ καὶ ἡμεῖς νὰ ἐκθέσωμεν τὴν ἡμετέραν κατάταξιν οὐ μόνον πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας, ἀλλὰ καὶ ὡς μέθοδον ἠθικῆς τελειοποιήσεως, καθ' ὅσον διὰ τῆς ἐλλόγου καὶ ἀκριβοῦς κατατάξεως τῶν ἀρετῶν οὐ μόνον ἡ σχέσις ἐμφαίνεται καὶ ἡ ἐνότης καὶ ἡ ἀρμονία αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπ' ἀλλήλων βοήθεια, καὶ ἡ εὐκολωτέρα τάξις τῆς διαδοχικῆς αὐτῶν ἀποκτήσεως.

§ 303. Μετὰ τὰ προεκτεθέντα ἡ κατάταξις αὕτη δὲν εἶναι δύσκολος, διότι ὅσα τὰ καθήκοντα, τόσαι καὶ αἱ ἀρεταί. Ἐὰν λοιπὸν πρῶτον καθῆκον εἶναι, καθ' ἃ εἴπομεν ἐν § 283, ἡ ἠθικὴ κυριότης, πρὸς τὸ καθῆκον τοῦτο ἀντιστοιχεῖ ἀρετὴ, ἣν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν ἠθικὴν ἐγκράτειαν, δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὸ ἠθικὸν κράτος ἑαυτοῦ, πάσας τὰς δυνάμεις αὐτοῦ διοικῶν καὶ διευθύνων πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Πρὸς δὲ τὸ δεύτερον καθῆκον, καθ' ὃ ὀφείλομεν νὰ διατηρῶμεν τὸ σῶμα πρὸς χρῆσιν τοῦ πνεύματος, ὑποτάσσοντες αὐτὸ εἰς τὸ πνεῦμα, ἀντιστοιχεῖ ἡ σωφροσύνη, δι' ἧς τὰς σαρκικὰς ὀρέξεις μετριάζομεν καὶ ὑποβάλλομεν εἰς τὸ καθῆκον. Ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ τρίτον, ὅπερ εἶναι ἡ κατὰ τὴν νόησιν ζήτησις τῆς ἀληθείας, ἡ ἐν πᾶσι καὶ κατὰ πάντα φιλαλήθεια, ἣτις γίνεται ἔρρισμα πάσης ἠθικότητος. Τὸ τέταρτον καθῆκον ἐπιβάλλει τὴν ἀποκοπὴν τῶν δυσμενῶν παθῶν, τὴν μετρίασιν καὶ συναρμολόγησιν τῶν εὐμενῶν πρὸς ἄρσιν τῶν ἐκ τῶν παθῶν ἐγειρομένων κατὰ τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας προσκομμάτων, καὶ πρὸς τὸ καθῆκον τοῦτο ἀντιστοιχεῖ ἡ μετριοπάθεια. Καὶ αὗται μὲν εἶναι αἱ ἀτομικαὶ ἀρεταί ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς ἃ ἔχομεν καθήκοντα πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἐκ τῆς σταθερᾶς ἐκπληρώσεως αὐτῶν προκύπτουσαι. Αἱ δὲ κοινωνικαί, ὅσαι δηλαδή, ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ πρὸς τοὺς ἄλλους καθήκοντα, εἶναι ἡ δικαιοσύνη, ἀντιστοιχοῦσα πρὸς ὃ ἔχομεν καθῆκον νὰ σεβώμεθα τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἄλλων καὶ τὰς ἀναγκαίας καὶ νομίμους αὐτῆς ἀναπτύξεις, καὶ ἡ ἀγάπη, δι' ἧς ἡ ἀμοιβαία βοήθεια καὶ εὐποιΐα. Τελευταῖον, πρὸς ὃ ἔχομεν καθῆκον πρὸς τὸν Θεὸν νὰ μελετῶμεν αὐτὸν καὶ τοὺς νόμους του, καὶ νὰ προσφέρωμεν αὐτῷ σέβας καὶ ἀγάπην ἀπεριόριστον, ἀντιστοιχεῖ ἡ θρησκευτικὴ ἀρετὴ, ἡ εὐσέβεια, ἐξ ἧς ἡ ἐξωτερικὴ λατρεία καὶ τὰ ἰδιαίτερα ταύτης καθήκοντα. Εἰς τὰς ἐπτὰ ταύτας ἀρετάς, ἥτοι, τὴν ἠθικὴν ἐγκράτειαν τὴν σωφροσύνην, τὴν φιλαλήθειαν, τὴν μετριοπάθειαν, τὴν δικαιοσύνην, τὴν ἀγάπην, τὴν εὐσέβειαν δυνατὸν ν' ἀναγάγωμεν πάσας

τάς ἄλλας, καὶ εὐκολον γὰ κατὰτάξωμεν ὡσαύτως τὰς πρὸς αὐτάς ἐναντίας κακίας. Ἐάν δὲ θελήσωμεν πάσας τὰς ἀρετάς ν' ἀναγάγωμεν εἰς ἓτι μικρότερον ἀριθμόν, εὐκολον ν' ἀποδείξωμεν ὅτι ἀνάγονται πᾶσαι εἰς μίαν καὶ μόνην, τὴν εὐσέβειαν. Τῷόντι, ἡ μία τῶν ἀρετῶν τούτων προϋποθέτει τὴν ἄλλην. Ἐάν πρῶτον δὲν ἔχωμεν τὴν ἠθικὴν ἡμῶν αὐτῶν κυριότητα, οὐδεμίαν ἄλλην ἀρετὴν δύναμεθα ν' ἀποκτήσωμεν. Ἐάν δὲ ἀκολούθως δὲν ὑποτάσσωμεν τὸ σῶμα εἰς τὸ πνεῦμα, τοῦτο δὲν δύναται οὔτε ν' ἀπολάβῃ τὴν πρέπουσαν γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς, οὔτε τὸ ἠθικὸν αὐτοῦ στοιχεῖον γὰ ρυθμίσει πρὸς ἠθικὴν ἐνέργειαν. Καὶ μόνον ἀφ' οὗ ταῦτα κατορθώσωμεν, δύναμεθα γὰ εἶμεθα δίκαιοι πρὸς τοὺς ἄλλους, καὶ διὰ τῆς δικαιοσύνης γὰ προβῶμεν εἰς τὴν πρὸς αὐτοὺς ἀγάπην. Τέλος διὰ τούτων ἀπάντων καὶ διὰ τῆς ἀδιεξήρητου σχέσεως ἧτις ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τοῦ θεοῦ νομοθέτου, ἀνυψούμεθα ἐξ ἀνάγκης εἰς τὴν εὐσέβειαν ἧτις ἐπομένως προϋποθέτει, συγκεφαλαιοῖ ἐν ἑαυτῇ καὶ συμπληροῖ πάσας τὰς προηγουμένας. Καὶ ἐάν οὗτος εἶναι ὁ τρόπος τῆς ἀναγωγῆς τῶν ἀρετῶν, φανερόν ὅτι αὕτη εἶναι καὶ ἡ τάξις τῆς ἀποκτήσεως αὐτῶν, καὶ ἡ βᾶσις τῆς ἠθικῆς ἀσκήσεως.

§ 304. Ἀποτέλεσμα τῆς πλήρους καὶ τελείας ἀρετῆς εἶναι ἐξ ἀνάγκης ἡ εὐδαιμονία, ἧτις ἡδύνατο μάλιστα γὰ ὀρισθῆ, συνείδησις τῆς ἀρετῆς. Ἡ ἐξάσκησις ὅλων τῶν δυνάμεων, τῶν τε σωματικῶν, καὶ νοητικῶν καὶ ἠθικῶν, κατὰ τὸν πρὸς θν ὄρον αὐτῶν, πκράγει ἡδονὴν καθαρὰν, ἀληθῆ, πλήρη, μόνιμον καὶ ἀναφαίρετον, ὥστε ἠθικῶς ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀχώριστος τῆς εὐδαιμονίας. Ἄλλ' ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ οὐχὶ σπανίως εἰς τὴν ἀρετὴν ἔπεται ἡ δυστυχία, καὶ ἐνίοτε εἶναι ἀχώριστος αὐτῆς. Τοῦτο ἐξηγεῖται, διότι ὁ ἐνάρετος δὲν διαθέτει οὔτε τὸν τόπον οὔτε τὸν χρόνον οὔτε τὴν κοινωνίαν ἐν οἷς προῶρισται γὰ ζῆση, οὔτε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους δύναται γὰ μεταβάλλῃ, οὔτε τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἀτελειῶν ὅπως ν' ἀπκλαχθῆ, ἀλλὰ μόνον τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἐνέργειαν διαθέτει καὶ τὴν ἰδίαν προαίρεσιν· ὥστε ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ δὲν δύναται γὰ ἦναι πάντοτε εὐδαίμων, ἀλλὰ γὰ γίνῃ ἄξιος εὐδαιμονίας. Καὶ ἐπειδὴ δὲν δύναμεθα γὰ παραδεχθῶμεν παραλογίας καὶ ἀντιφάσεις ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Θεοῦ, ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τούτου ἡ ἀθανασία καὶ ἡ μέλλουσα ζωὴ πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἠθικῆς τάξεως ὑπὸ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Ὁ κόσμος οὗτος εἶναι τὸ βασίλειον τοῦ ἀνθρώπου, ὅπερ διὰ τῆς βαθμηδὸν τελειοποιεῖται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐφρμογῆς καὶ πραγματοποιή-

σεως τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Καὶ ὡς μὲν πρὸς τὸ ἄτομον, ἡ ἐφαρμογὴ αὕτη γίνεται διὰ τῆς ἠθικῆς, ἣτις διδάσκει τὰ ἀτομικὰ καθήκοντα· ὡς δὲ πρὸς τὰς κοινωνίας, διὰ τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ δικαίου, ὡς θέλομεν ἰδεῖ ἐν τοῖς ἐπομένοις.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου καὶ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων.

§ 305. Καθ' ἃ εἵπομεν ἐν τέλει τοῦ προηγουμένου παραγράφου, ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἰς τὴν κοινωνίαν. Καὶ καθὼς ἡ Ἠθικὴ εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν ἀτομικῶν καθηκόντων, ὡσαύτως ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου εἶναι ἡ θεωρία τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν νόμων. Αἱ δύο αὗται ἐπιστήμαι εἶναι ἄρα δύο ἐφαρμογαὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ νόμου, δύο πραγματοποιήσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐννοίας. Ὁ ἠθικὸς νόμος εἰς μὲν τὸ ἄτομον ἐφαρμοζόμενος, παράγει τὴν Ἠθικὴν, εἰς δὲ τὴν κοινωνίαν, τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου. Ὡστε ἡ ἐπιστήμη αὕτη δὲν εἶναι κλάδος ἀθαιρέτως παρεμβαλλόμενος καὶ τρόπον τινα παρεισαγόμενος εἰς τὰς φιλοσοφικὰς μαθήσεις, ἀλλ' ἡ συνέχεια τῆς ἠθικῆς θεωρίας, στοιχεῖον ἀπαραίτητον τοῦ δευτέρου μέρους τῆς φιλοσοφίας, τῆς θεωρίας τῆς πράξεως ἢ Ἀγαθολογίας, ἣτις ἀρχεται ἀπὸ τῆς ἠθικῆς, προχωρεῖ διὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τελευτᾷ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας, τὴν θεωρίαν, δηλαδή, τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἐφαρμοζομένου οὐχὶ πλέον εἰς τὰ ἄτομα ἢ εἰς τὴν κοινωνίαν, ἀλλ' εἰς αὐτὴν τὴν ἀνθρωπότητα· αὕτη εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν ἱστορικῶν νόμων.

§ 306 Ἴνα δὲ ἔτι μᾶλλον πεισθῶμεν περὶ τούτου διὰ τοῦ ἀκριβοῦς προσδιορισμοῦ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐπιστήμης ταύτης ὕπερ εἶναι τὸ δίκαιον, ἀνάγκη γὰρ ἐνθυμίσωμεν ὅτι ἡ δικαιοσύνη, τὸ σέβας, τούτέστι, τῆς ἐλευθερίας τῶν ἄλλων καὶ τῶν νομίμων αὐτοῖς ἀναπτύξεων, εἶναι τὸ πρῶτον τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους

ἡμετέρων καθηκόντων, ἀρετὴ πρὸς ἕτερον, ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐκαστον δὲ καθήκον παράγει δικαίωμα, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς αὐτό, ὡς τὸ μέσον πρὸς τὸ τέλος· ὥστε δικαίωμα εἶναι πᾶσα νόμιμος καὶ ἐνδίκος δύναμις πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος· δικαίωμα καὶ καθήκον εἶναι λοιπὸν καὶ κατὰ τοῦτο δύο ὅροι συσχετικοί· ἀλλ' ἐὰν ἕκαστος ἔχει καθήκοντα, καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο δικαιώματα, ἄρα πάντες ἔχουσι δικαιώματα, καὶ ἡ δικαιοσύνη, κατὰ τὴν κοινωνικὴν αὐτῆς σημασίαν, εἶναι τὸ σέβας τῶν δικαιωμάτων τούτων ἅτινα εἶναι αὐταὶ αἱ νόμιμοι καὶ ἀναγκαῖαι ἀναπτύξεις τῆς ἠθικῆς ἐκάστου ἐλευθερίας. Τὸ δὲ σύνολον τῶν ἀναγκαίων ὄρων πρὸς πραγματοποίησιν τῆς κοινωνικῆς ταύτης δικαιοσύνης εἶναι τὸ λεγόμενον Δίκαιον, οὗ τὴν θεωρίαν ἐπιχειροῦμεν. Ὡστε καθήκον, δικαίωμα, δικαιοσύνη, δίκαιον εἶναι συγγενεῖς κοινὴν ἔχουσαι τὴν ἐκ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καταγωγὴν. Τὰ καθήκοντα παράγουσι δικαιώματα, τὸ σέβας τῶν δικαιωμάτων τούτων εἶναι ἡ δικαιοσύνη, καὶ τὸ δίκαιον εἶναι ἡ ἐν τῇ κοινωνίᾳ πραγματοποίησις αὐτῆς. Ἐπειδὴ δὲ ἡ πραγματοποίησις αὕτη γίνεται διὰ τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν νόμων, εὐλόγως ἄρα τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου ὠρίσαμεν ἀπ' ἀρχῆς, ἐπιστήμην τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν νόμων.

§ 307. Ἴνα συμπληρώσωμεν τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπιστήμης ταύτης, πρέπει νὰ ἐκδηλώσωμεν ποίας ἔχει σχέσεις πρὸς τὴν προηγουμένην, καὶ κατὰ τί διαφέρει αὐτῆς. Καὶ ἡ μὲν πηγὴ ἀμφοτέρων εἶναι ἡ αὐτή, διαφέρουσι δὲ κατὰ τὴν ἔκτασιν, τὰ μέσα καὶ τὰ ἀποτελέσματα. Κατὰ μὲν τὴν ἔκτασιν, διότι ἡ ἠθικὴ εἶναι πλέον ἐκτεταμένη τοῦ Δικαίου, καθ' ὅσον ἐκεῖνη μὲν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους περιλαμβάνει εἰς τὰς ἰδίας διατάξεις, καθ' ὃ ἀνθρώπους, δηλαδή, λογικὰ καὶ ἠθικὰ ὄντα· τοῦτο δὲ παραδέχεται διαφορὰς καὶ διακρίσεις καὶ ἐξαιρέσεις κατὰ τὰς κοινωνικὰς περιστάσεις καὶ τὸν βαθμὸν τοῦ πολιτισμοῦ ἐκάστης κοινωνίας. Πρὸς τούτοις, ἐν ᾧ τὸ δίκαιον εὐχαριστεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐνέργειαν τῆς δικαιοσύνης, ἡ ἠθικὴ ἐπιβάλλει καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάπλασιν τοῦ πνεύματος οὐ μόνον πρὸς τὴν δικαιοσύνην ἀλλὰ καὶ πρὸς πᾶσαν ἐν γένει ἀρετὴν. Κατὰ δὲ τὰ μέσα διαφέρουσι, διότι ἡ ἠθικὴ ἀποτείνεται πρὸς τὴν ἐλευθέραν ἐνέργειαν καὶ κρίσιν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ μόνον διὰ τῆς πειθοῦς προτίθεται νὰ διευθύνῃ τὴν προαίρεσιν αὐτοῦ ἀνευ βίας, τὸ δὲ δίκαιον μεταχειρίζεται τὴν κατανάγκασιν, καὶ ἐπομένως ὑποθέτει τὴν κοινωνίαν, ἐν ᾧ ἡ ἠθικὴ ἐφαρμόζεται καὶ εἰς τὸν μεμονωμένον ἄνθρωπον. Τὸ δίκαιον ἀπαιτεῖ ἐπομένως κυβερνήσιν ἐξωτερικὴν, ἐν ᾧ ἡ ἠθικὴ ἐνεργεῖται μόνον διὰ τῆς ἐσωτερικῆς κυβερνήσεως τοῦ λόγου. Τελευταῖον, δια-

φέρουσι καὶ κατὰ τὰ ἀποτελέσματα, καθ' ὅσον ἡ μὲν ἠθικὴ δύναται νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ἠθικὴν τελειότητα τοῦ ἀτόμου καὶ ἐν τῇ χειρίστη κοινωνίᾳ, τὸ δὲ δίκαιον ἀφορᾷ πρὸ πάντων εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ἠθικότητα, καὶ πλαγίως μόνον καὶ ἐμμέσως ἐνεργεῖ ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς, καθὼς ἀφ' ἑτέρου πλαγίως καὶ ἐμμέσως δύναται καὶ ἡ ἀτομικὴ ἠθικὴ νὰ ἐπενεργήσῃ ἐπὶ τῆς κοινωνίας.

§ 308. Πρὸς δὲ τὰς ἄλλας κοινωνικὰς ἐπιστήμας σχετίζεται ἐπίσης ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου. Καὶ πρὸς μὲν τὸν τρίτον κλάδον τῆς Ἀγαθολογίας, τὴν Φιλοσοφίαν τῆς Ἱστορίας, φανερόν ὅτι σχετίζεται, καθ' ὅσον αὕτη εἶναι, ὡς εἴπομεν, ἡ θεωρία τῆς εἰς ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα ἐφαρμογῆς τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἐξ οὗ καὶ ἡ Ἠθικὴ καὶ τὸ Δίκαιον, καὶ προσέτι διότι ἡ ἱστορικὴ λεγομένη ἀνάπτυξις καὶ τελειοποιήσις δὲν δύναται νὰ ἦναι εἰμὴ τὸ συνολικὸν προῖόν τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς. Οὐδὲ δυνατόν νὰ ἐννοήσωμεν τὴν ἱστορίαν εἰ μὴ πρῶτον γνωρίσωμεν τί εἶναι ἡ κοινωνία, ποῖα τὰ στοιχεῖα αὐτῆς, οἱ ὅροι, ἡ σύστασις, οἱ θεσμοί, οἱ νόμοι, καὶ πῶς ταῦτα πάντα ἐνεργοῦσι, καὶ συντείνουσιν εἰς ἠθικὴν τελειοποίησιν ἢ διαφθοράν. Ὡσαύτως σχετίζεται πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἣτις περιγράφει τὰς κοινωνίας ἐν ὀρισμένῳ τόπῳ καὶ χρόνῳ, λίαν ἀκύρως στατιστικὴ ὀνομαζομένη, ἀκριβέστερον δὲ πολιτειογραφία. Ἡ ἐπιστήμη αὕτη δὲν εἶναι ἡ ἀπλῶς ἐμπειρικὴ συλλογὴ καὶ ἀπαρίθμησις τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν γεγονότων, ἀλλ' ἐπιστήμη ἣτις, ἀποβλέπουσα εἰς τὸν πρὸς τὸν ὄρον τῆς κοινωνίας, εἰς τὸν φιλοσοφικὸν τύπον τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς τελειότητος, ἀναλύει τὰ διάφορα τούτου στοιχεῖα, καὶ συλλέγει, καὶ κατατάσσει τὰ γεγονότα, ἵνα ἴδῃ κατὰ πόσον ἡ ὑπ' αὐτῆς μελετωμένη κοινωνία προσεγγίζει εἰς τὸν τύπον τοῦτον, ἢ ἀφίσταται αὐτοῦ, προετοιμάζουσα οὕτω τοὺς νόμους καὶ κρίνουσα περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν. Ἄρα μόνη ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ δικαίου δύναται νὰ χορηγήσῃ αὐτῇ τὴν βάσιν καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ πρὸς ἐπιστημονικὴν κατὰτάξιν τῶν γεγονότων καὶ πρὸς ὀρθὴν αὐτῶν ἐκτίμησιν, καὶ οὕτω γίνεται φιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, ὡς ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ τοῦ παρελθόντος. Σχετίζεται τελευταῖον πρὸς τὴν Πλουτολογίαν ἢ τὴν ἐπιστήμην τῶν νόμων καθ' οὓς παράγεται, διανέμεται καὶ ἀναλίσκεται ὁ κοινωνικὸς πλοῦτος. Καὶ τφόντι, ἡ Πλουτολογία πρέπει νὰ ὑποτάσσῃται εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου, ὡς τὸ ὠφέλιμον εἰς τὸ δίκαιον, καὶ διότι αἱ πλουτολογικαὶ θεωρίαι δὲν ἐφαρμόζονται εἰμὴ διὰ τῶν νόμων, ὥστε, ἀκριβῶς εἶπεῖν, ἡ θεωρία τοῦ πλοῦτος εἶναι στοιχεῖον ἀναπόσπαστον τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου. Ἀκαταλόγιστος δὲ εἶναι ἡ ὠφέλεια τῆς συνένωσεως τῶν δύο τούτων θεωριῶν, αἵτινες ἐπὶ πολὺ ἔμειναν κεχωρι-

σμέναι ἀλλήλων πρὸς βλάβην ἀμφοτέρων. Παρὰ ταύτας, καὶ ἕτεραι κοινωνικαὶ ἐπιστήμαι ὑπάρχουσι, πρὸς ἃς ἔχει προφανεστάτας σχέσεις ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, οἷαι, ἡ ἱστορία τοῦ Δικαίου, καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ· διότι ἡ μὲν ἱστορία πάσης ἐπιστήμης προϋποθέτει ἐξ ἀνάγκης τὴν γνῶσιν αὐτῆς, ἡ δὲ ἐρμηνεία καὶ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων ἀδύνατος ἄνευ τῆς ἐντελοῦς νοήσεως τοῦ πνεύματος αὐτῶν, ὅπερ εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ αὐτῶν ἀρχή.

§ 309. Αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ διαιρέσεις τῆς ἐπιστήμης ταύτης οὐδὲν ἔχουσιν αὐθαίρετον, ἀλλ' ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως αὐτῆς ἀπορρέουσιν. Ἐὰν τὸ δίκαιον ὑποθέτει πλείονα ἄτομα, κοινωνίαν καὶ κυβερνήσιν, ἄρα προκύπτουσιν ἔνδικοι σχέσεις τῶν ἀτόμων πρὸς ἀλλήλα, ἃς ρυθμίζει τὸ πρῶτον μέρος τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου, τὸ ἰδιωτικὸν λεγόμενον δίκαιον, τό τε ἀστυκὸν καὶ τὸ ἐμπορικόν· σχέσεις μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς κυβερνήσεως, καὶ ἐντεῦθεν ἡ θεωρία τῆς ἀρχῆς, φύσεως, ἐνεργείας καὶ ἀποστολῆς τῆς κυβερνήσεως τῶν διαφόρων αὐτῆς εἰδῶν, καὶ αὕτη ἀποτελεῖ τὸ δεύτερον μέρος ἢ τὸ δημόσιον δίκαιον, ὑποδιαιρούμενον εἰς συνταγματικόν, διοικητικόν καὶ ποινικόν· τελευταῖον, ἐκ τῆς ἀναγκαίας συνυπάρξεως πλειόνων κοινωνιῶν πηγάζουσι σχέσεις εἴτε εἰρηνικαὶ εἴτε ἐχθρικαί, καὶ ἐκ τούτου τὸ τρίτον μέρος, τὸ ἐξωτερικὸν δημόσιον ἢ διεθνὲς δίκαιον. Ταῦτα δὲ τὰ τρία μέρη δὲν συνδέονται πρὸς ἀλλήλα μόνον διὰ τινος ὑλικοῦ συνδέσμου, ὡς μέρη ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὅλου, ἀλλὰ καὶ διὰ τινος ἐσωτερικῆς καὶ λογικῆς ἐνότητος, δι' ἧς ἡ θεωρία τοῦ τρίτου προϋποθέτει τὴν θεωρίαν τοῦ δευτέρου, καὶ αὕτη τὴν τοῦ πρώτου, καὶ τὰ τρία ὁμοῦ ἐκ τῆς αὐτῆς ἠθικῆς θεωρίας ἐξαρτῶνται καὶ ἐξέρχονται, ὡς συνέπειαι μιᾶς μόνης ἀρχῆς, ὡς ἀλληλένδετα πορίσματα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ θεωρήματος. Ἐπειδὴ δὲ πᾶσα ἠθικὴ θεωρία ἀπορρέει ἐκ τῆς νοητικῆς, δικαίως ἄρα ἡ πολιτικὴ θεωρεῖται ὡς ἡ δευτέρα σελὶς τῆς Φιλοσοφίας.

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟΝ

ΙΔΙΩΤΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ κοινωνίας.

§ 310. Ἐὰν ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν νόμων, τὸ πρῶτον γεγονός ὅπερ ἀπαντᾷ καὶ ὁ πρῶτος ὄρος ὃν ἀπαιτεῖ, εἶναι αὐτὴ ἡ κοινωνία. Περὶ αὐτῆς οὐδὲν ἠθέλομεν εἰπεῖ, εἰ μὴ ὑπῆρχον συστήματα τὰ μὲν διαφιλονεικοῦντα τὴν νομιμότητα αὐτῆς, τὰ δὲ κατακρίνοντα τὸν φυσικὸν αὐτῆς ὀργανισμόν. Καί τινες μὲν εἶπον, ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς βίας, ἄλλοι δέ, θεμελιώδους τινὸς συναλλάγματος σιωπηλῶς τηρουμένου καὶ ἰσχύοντος. Ἄλλ' εἰ μὲν ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς βίας, ἀπίστευτον πῶς ἠθελε διατηρηθῆ πάντοτε καὶ πανταχοῦ, εἰ δὲ συναλλάγματος, ἐπίσης ἀκατανόητον πῶς συνωμολογήθη ἄνευ ἀνωτέρου κύρους, καὶ πῶς τηρεῖται, ἐὰν δὲν ἦναι νόμος τῆς φύσεως. Προσέτι πᾶσαι αἱ δυνάμεις καὶ χρεῖαι τοῦ ἀνθρώπου, αἱ τε ὕλικαὶ καὶ νοητικαὶ καὶ ἠθικαί, ὑποθέτουσι καὶ ἀπαιτοῦσι τὴν κοινωνίαν. Ἡ ὕλικὴ εὐημερία ἄνευ τῆς κοινωνίας εἶναι ἀδύνατος, καὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ἀγρίου καὶ μεμονωμένου προτιμότερα ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ πενεστάτου ἄλλ' ἐν κοινωνία ζῶντος ἀνθρώπου. Ἡ δὲ νόησις τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ πρὸς οὐδὲν σχεδὸν χρησιμεύει ἄνευ τῆς κοινωνίας, καὶ ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια, τὰ ἐνστίγματα καὶ τὰ αἰσθήματα, ἡ ἀγάπη καὶ πᾶσα εὐμενὴς διάθεσις τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας ἀφορῶσιν εἰς τὴν κοινωνίαν, δηλαδή, τὴν οἰκογένειαν, τὴν πατρίδα, τὸ ἔθνος, τὴν ἀνθρωπότητα· ὥστε δικαίως ἐβρέθη, ὅτι ὁ μεμονωμένος πρέπει νὰ ἦναι ἡ Θεὸς ἢ θηρίον.

§ 311. Αἱ δὲ κατὰ τοῦ φυσικοῦ τῆς κοινωνίας ὀργανισμοῦ ἐνστάσεις ἀνάγονται ἐπὶ τέλους εἰς τὴν ἀνάγκην στενωτέρας ἐνοποι-

ήσεως τῶν προσπαθειῶν καὶ βουλῶν καὶ διανοιῶν πρὸς ἠθικωτέραν δῆθεν καὶ εὐδαιμονεστέραν συμβίωσιν, τείνουσι δηλαδὴ πᾶσαι πρὸς τὴν καταστροφὴν τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς οἰκογενείας, τῶν δύο τούτων θεμελίων πάσης ἀνθρωπίνης κοινωνίας, εἰς ἃς ἀποδίδουσι πάντα τὰ ἐν αὐτῇ δυστυχήματα. Ἄλλ' ἡ ἰδιοκτησία καὶ ἡ οἰκία εἶναι ἀνγκυαῖαι ἀπόρροιαι, ὡς θέλομεν ἀποδείξει ἐν οἰκείῳ τόπῳ, τῆς ἀτομικότητος, ὃ ἐστὶ, τῆς ἐλευθερίας, καὶ ταύτης ἡ ἐξάλειψις, εἰάν ἦτο δυνατὴ, ἤθελεν ἐπιφέρει τὴν καταστροφὴν αὐτῆς τῆς νοήσεως καὶ τῆς πράξεως, δηλαδὴ, αὐτοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, διότι ἡ μὲν νόησις ὑποκινεῖται ἀφ' ἑνὸς ὑπὸ τῆς ἐλευθέρας ἐνεργείας τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς, καὶ ρυθμίζεται ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ τοῦ λόγου τοῦ θέτοντος τοὺς νόμους τῆς ἐνεργείας ταύτης· ἡ δὲ πράξις προκύπτει ὡσαύτως ἐκ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας ἀφ' ἑνός, καὶ ἐκ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀφ' ἑτέρου· ἄρα ἡ κατάργησις τῆς ἀτομικότητος εἶναι κατάργησις τῆς ἐλευθερίας, τοῦ ἀτομικοῦ λόγου, τῆς νοημοσύνης, τῆς ἠθικότητος, δηλαδὴ, αὐτῆς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Κατὰ τῶν ἀνυπερβλήτων τούτων προσκομμάτων πᾶσαι οἰωνοδῆποτε κοινωνιστῶν αἰ προσπάθειαι θέλουσιν αἰείποτε ματαιοῦσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ γάμου.

§ 312. Πυρὴν τῆς κοινωνίας εἶνε ἡ οἰκία, καὶ πρώτη κοινωνικὴ σχέσις εἶναι ἡ διὰ τοῦ γάμου συνκλιπτομένη. Ὁ γάμος εἶναι ἠθικὴ καὶ ὕλικὴ συνένωσις δύο ἀτόμων ἑτέρου φύλου πρὸς τεκνοποίησιν καὶ σύστασιν οἰκογενείας. Ὁ ὀρισμὸς οὗτος περιέχει τὰ στοιχεῖα, τοὺς ὅρους καὶ τοὺς νόμους τῆς πρώτης ταύτης κοινωνίας. Τὸ πρῶτον στοιχεῖον αὐτοῦ εἶναι τὸ ὕλικόν. Εἶδομεν ἐν τοῖς ἠθικοῖς, ὅτι τὸ ὕλικόν ἐνστιγμα εἶναι ἀρχὴ κινήσεως τῶν ὀργάνων πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ. Τὸ ἐλαττήριον τοῦτο ἐνεργεῖ διὰ τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, καὶ εἶδομεν, ὅτι ἐκ τοῦ ἐνστιγματος τούτου προέρχονται πράξεις πρὸς συντήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ σώματος, καὶ πρὸς παραγωγὴν ὁμογενῶν ὄντων μεταξὺ δὲ

τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτοῦ εἶναι καὶ ἡ κλίσις πρὸς τὰ ἄτομα τοῦ ἑτέρου φύλου. Ἀλλὰ μέχρι τοῦδε ἔχομεν τὸ ὀργανικόν, τὸ ζωῶδες καὶ κτηνώδες στοιχεῖον τοῦ γάμου, τὸ κοινὸν εἰς ὅλα τὰ ζῶα. Εἶδομεν ὅμως ὅτι παρὰ τὸ ὑλικὸν ἔνστιγμα ὑπάρχει καὶ τὸ ἠθικόν. Τοιοῦτο εἶναι τὸ αἶσθημα τῆς συμπαθείας καὶ τῆς ἀγάπης, οὗ πηγὴ καὶ ἐστία εἶναι ὁ οἶκος, ὅθεν συνδεόμεθα διὰ τινος γλυκυτάτης ἀλύσεως πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἀνθρωπότητα. Τοῦτο εἶναι στοιχεῖον τοῦ γάμου ὑψηλότερον καὶ εὐγενέστερον, παράγον τὸ πάθος, καὶ ἔμπαθές δυνάμενον νὰ ὀνομασθῆ, ἀλλὰ δὲν εἶναι εἰσέτι τὸ κυρίως ἠθικόν, τὸ ὁποῖον ἀναφαίνεται ὅταν ἡ πράξις τοῦ γάμου ᾖ ἀποτελεσματικὴ τοῦ ἑτέρου ἐλατηρίου, τῆς ἠθικότητος, ὅπερ ἔπεται εἰς τὸ ἐγωῖστικὸν καὶ ἔμπαθές, καὶ προκύπτει ἐκ τῆς συνενώσεως τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἐξ ἧς ἀποτελεῖται τὸ ἠθικόν καὶ λογικὸν πρόσωπον. Τότε τὸ ἠθικὸν τοῦ γάμου στοιχεῖον ἀναφαίνεται, καὶ ἡ ἔννοια αὐτοῦ συμπληροῦται, διότι τότε ὁ γάμος συνάπτεται διὰ τῆς ἐλευθέρως καὶ ἐλλόγου συναινέσεως τῶν συζύγων πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ τότε ἔνδικος καὶ νόμιμος σχέσις συνάπτεται, διότι τὸ δίκαιον ἐπιβάλλει τὸ σέβας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν δικαιωμάτων τῶν ἄλλων, καὶ ὅταν δύο πρόσωπα, ἦγουν, δύο λογικὰ καὶ ἐλεύθερα ὄντα, συνάπτωνται καθὸ τοιαῦτα, οὐχὶ πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἐνστιγματος, τοῦ πάθους ἢ τοῦ συμφέροντος, ἀλλὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τότε γίνεται νόμιμος ὁ γάμος, διότι εἶναι τότε συνταύτισις δύο ψυχῶν πρὸς ἠθικὸν σκοπὸν, οὐχὶ ἀπλή συνένωσις δύο σωμάτων.

§ 313. Ἐὰν ταῦτα εἶναι, κατὰ τὸν ἡμέτερον ὀρισμὸν, τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐνδίκου γάμου, ἐκ τούτων οἱ ὅροι αὐτοῦ καὶ οἱ τύποι καὶ τὰ πρὸς ἀλλήλους τῶν συζύγων καὶ τῶν τέκνων καθήκοντα καὶ δικαιώματα. Καὶ ὡς μὲν πρὸς τὸ ὑλικὸν αὐτοῦ στοιχεῖον, ἀπαιτοῦνται ὅροι ἡλικίας καὶ σωματικῆς εὐρωστίας, διότι ἄλλως ὁ σκοπὸς τοῦ γάμου δὲν πραγματοποιεῖται· ὡς δὲ πρὸς τὸ ἠθικόν, ἀναγκαῖος ὅρος εἶναι ἡ διὰ τῆς ἠθικῆς καὶ πλήρους ἐλευθερίας συναινέσις ἀνευ βίας, δόλου καὶ ἀπάτης. Καὶ ἐκ μὲν τῶν ὅρων τούτων ἐξέρχεται ὡς ἀναγκαῖα συνέπεια καὶ αὐτὴ ἡ συνταύτισις καὶ ἔλλογος ρύθμισις τῶν ὑλικῶν συμφερόντων, ἅτινα εἶναι μέσα ἀπαραίτητα πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἠθικοῦ τοῦ γάμου σκοποῦ διὰ τῆς κοινῆς συμβιώσεως. Ἐκ δὲ τῆς ἐνδίκου σχέσεως, ἣτις ἠθικῶς συνάπτεται διὰ τῆς ἠθικῆς συνενώσεως καὶ πρὸς ἠθικὸν σκοπὸν, προκύπτουσι καὶ τὰ τῶν συζύγων καθήκοντα καὶ δικαιώματα, ὅσα ἀπορρέουσιν ἐξ αὐτῆς τῆς ἐννοίας τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐφαρμοζομένου εἰς τὴν πρώτην ταύτην κοινωνικὴν σχέσιν. Ἐὰν δὲ τὸ ἔνταλμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐξάγεται ἐκ

τοῦ προορισμοῦ καὶ τοῦ τέλους τῶν λογικῶν καὶ ἠθικῶν ὄντων (§ 275) ἔπεται ὅτι τὰ καθήκοντα ταῦτα προσδιορίζονται ἐκ τοῦ προορισμοῦ ἑκατέρου τῶν συζύγων καὶ τῆς ἠθικῆς αὐτῶν συνενώσεως. Καὶ ἐκ ταύτης μὲν προκύπτουσι τὰ κοινὰ καθήκοντα τῆς ἀμοιβαίας δικαιοσύνης καὶ ἀγάπης καὶ πίστεως καὶ βοηθείας. Ἐκ δὲ τῆς ἰδιαίτερας φύσεως καὶ τοῦ προορισμοῦ ἑκατέρου τῶν συζύγων προκύπτουσι τὰ ἰδιαίτερα. Εἰς τὴν γυναῖκα, καθὸ ὑλικῶς καὶ νοητικῶς καὶ ἠθικῶς ἀσθενεστέραν τοῦ ἀνδρός, ἐπιβάλλεται τὸ καθήκον τῆς ἐλλόγου ὑποταγῆς, καὶ τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως. Εἰς δὲ τὸν ἄνδρα, ἐρρωμενεστέρας φύσεως ὄντα, τὸ καθήκον τῆς ἐξωτερικῆς ὑπερασπίσεως, τῆς διαχειρίσεως τῆς περιουσίας, τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἐνεργείας, καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ ἔλλογος τῆς γυναικὸς διοίκησις καὶ διεύθυνσις. Ὅ,τι δὲ εἶναι πρὸς ἕνα τῶν συζύγων καθήκον, εἶναι δικαίωμα πρὸς τὸν ἕτερον, διότι δικαίωμα ἑκάτερος ἔχει πρὸς πᾶν τὸ ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖον εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἰδίου καθήκοντος. Ὡσαύτως ἐκ τῆς ἠθικῆς φύσεως τοῦ γάμου καὶ ἐκ τῆς πρὸς τὰ τέκνα σχέσεως προκύπτουσι τὰ πρὸς αὐτὰ καθήκοντα τῶν γονέων. Ἡ σχέσις αὕτη εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐλευθέρως καὶ ἐλλόγου, ὅ ἐστιν, ἠθικῆς συνενώσεως, ἄρα παράγει εὐθύνην, καὶ ἐὰν ὁ σκοπὸς τοῦ γάμου εἶναι ἠθικός, ἐκ τούτου προέρχεται τὸ καθήκον οὐ μόνον τῆς σωματικῆς συντηρήσεως, καὶ ἀναπτύξεως τῶν τέκνων, ἀλλὰ καὶ τῆς νοητικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτῶν διπλάσεως. Καὶ πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος τούτου, ἔχουσι τὰ τέκνα ἀντίστοιχα καθήκοντα, δι' ὧν ὀφείλουσι πρὸς τοὺς γονεῖς σέβας, ὑποταγήν, ἀγάπην εὐγνωμοσύνην, βοήθειαν. Ἐκ τούτων ἀπάντων ἡ πατρικὴ καὶ μητρικὴ ἐξουσία, ἡ ὑπεξουσιότης τῶν τέκνων, τὰ περιορισμένα καὶ ὑποτεταγμένα τούτων δικαιώματα, ἅτινα δὲν δύνανται νὰ ἐξασκήσωσιν εἰμὴ ὅταν, γινόμενα καὶ ταῦτα τέλεια ἠθικὰ καὶ λογικὰ ὄντα, ἐξέρχονται τῆς τῶν γονέων κηδεμονίας, καὶ καθίστανται αὐτεξούσια. Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ στοιχεῖα, οἱ ὅροι καὶ τὰ νόμιμα τοῦ γάμου ἀποτελέσματα, αὕτη ἡ εἰκὼν καὶ ὁ τύπος τῆς ἠθικῆς οἰκογενείας· διὰ δὲ τῶν ἀρχῶν τούτων λύονται εὐκόλως καὶ πάντα τὰ ἕτερα ζητήματα τὰ ἀναφυόμενα ἐκ τῆς ὑπάρξεως καὶ ἠθικῆς ρυθμίσεως τῆς πρώτης ταύτης κοινωνικῆς σχέσεως, οἷα τὰ περὶ μονογαμίας, περὶ κωλυμάτων τοῦ γάμου, καὶ διαζυγίου, καὶ περὶ τῶν ὡς πρὸς τὸν γάμον σχέσεων τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ νόμου.

§ 314. Τφόντι, τούτων τεθέντων, τὸ περὶ μονογαμίας δὲν εἶναι ζήτημα, διότι αὕτη ἡ ἠθικότης τῆς σχέσεως ἀπκτεῖ τὴν ἀποκλειστικότητα· ἄλλως, οὔτε τὰ μεταξὺ τῶν συζύγων οὔτε τὰ πρὸς τὰ τέκνα καθήκοντα ἐκπληροῦνται· ὁ γάμος γίνεται τότε μέσον μόνον

ἡδονῆς, κτηνώδους τεκνοποιίας καὶ ἀμοιβαίας ἐπομένως διαφθορᾶς, ἣτις ἐκ τῆς οἰκιακῆς ἐστίας, ὡς ἐκ μεμολυσμένης πηγῆς, διαδίδοται εἰς ἅπαν τὸ κοινωνικὸν σῶμα, καὶ διαφθείρουσα κατὰ πρῶτον καὶ διαλύουσα τὸ ἠθικὸν πρόσωπον τῆς οἰκίας, διερρήγνυει δι' αὐτοῦ τούτου πάντα ἕτερον δεσμόν, καὶ καθιστᾷ τὴν κοινωνίαν ἀγέλην ζώων, ἣν μόνη ἢ σιδηρᾷ ῥάβδῳ τοῦ δεσποτισμοῦ δύναται νὰ διοικήσῃ. Ὡσαύτως, ἐὰν μεταξὺ τῶν μελλονύμφων ὑπάρχη πρὸ τοῦ γάμου σχέσις ἐτέρας φύσεως, ἢ μέλλουσα μεταξὺ αὐτῶν νὰ συναφθῆ φθείρει αὐτὴν καὶ ὑπ' αὐτῆς προδιαφθείρεται. Ἐκ τούτου ἢ μεταξὺ τινων συγγενῶν ἀπαγόρευσις τοῦ γάμου, ἣν καὶ φυσιολογικοὶ καὶ οἰκονομικοὶ λόγοι ὑποστηρίζουσι, καὶ μᾶλλον ἢ ἦττον ἐκτείνουσιν ἢ συστέλλουσιν αἱ διάφοροι νομοθεσίαι. Τελευταῖον, δύναται τῶν αὐτῶν τούτων ἀρχῶν δικαιολογεῖται καὶ ἐπιτρέπεται τὸ διαζύγιον. Καὶ ἀληθὲς μὲν, ὅτι ἐκ τῆς ἠθικῆς ἐννοίας τοῦ γάμου, τῶν στοιχείων, τῶν ὄρων καὶ συνεπειῶν αὐτοῦ προκύπτει ἡ ἀνάγκη τῆς ἐφ' ὅλον τὸν βίον διηγεκοῦς αὐτοῦ διαρκείας. Ἀλλὰ τὸ διηγεκὲς δὲν ἐπιτρέπει πάντοτε ἡ ἀνθρωπίνη ἀδυναμία· καὶ δικαιολογεῖται ἐνίοτε τὸ διαζύγιον ὡς ἐξαιρέσις ἣτις κατὰ γενικὴν ἀρχὴν δύναται νὰ ἐπιτραπῆ, ὅταν ἐκλείπωσι τὰ στοιχεῖα, ἀλλοιωῶνται οἱ ὄροι, ἀνατρέπηται, παραβιάζεται, διαφθείρηται ἢ ἐκ τοῦ γάμου ἠθικὴ καὶ ἔνδικος σχέσις, καὶ οὔτε ὁ σκοπὸς αὐτοῦ ἦναι πλέον ἐφικτός, οὔτε νὰ πραγματοποιηθῶσι δύνανται αἱ νόμιμοι αὐτοῦ συνεπειαι. Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἠθικῶν κινδύνων τοιοῦτου γάμου καὶ τῶν τοῦ διαζυγίου ὀφείλει νὰ μείνῃ ἐπὶ πολὺ ἀμφιρρέπῆς ὁ νομοθέτης, ἵνα μὴ διὰ τῆς χαλαρώσεως τοῦ πρώτου τούτου κοινωνικοῦ δεσμοῦ ἐπιφέρῃ τὴν διάλυσιν καὶ διαφθορὰν τοῦ ὅλου κοινωνικοῦ σώματος. Ἐὰν δὲ τώρα πάσας τὰς περὶ γάμου φιλοσοφικὰς ταύτας ἀρχὰς εὐρίσκωμεν συναδούσας πρὸς τὰ παραγγέλματα καὶ τοὺς κανόνας τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας, τὴν ἐξέτασιν τοῦ τετάρτου καὶ τελευταίου ζητήματος δυνάμεθα ἄνευ κινδύνου νὰ παραλείψωμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περί τινων ἄλλων ἐνδίκων προσωπικῶν σχέσεων.

§ 315 Ἡ οἰκογένεια καθίσταται διὰ τοῦ γάμου, καὶ ἐκ τούτου αἱ πρῶται τῶν προσώπων ἐνδικοὶ σχέσεις· ἀλλὰ καὶ ἕτεραι παρὰ ταύτας ὑπάρχουσιν, ἅς ὀφείλει νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου. Ὑπάρχουσι τέκνα ἄνευ γονέων, καὶ ἄνθρωποι ἄνευ τέκνων. Καὶ περὶ μὲν τῶν πρώτων προνοεῖται διὰ τῆς ἐπιτροπείας καὶ κηδεμονίας, περὶ δὲ τῶν δευτέρων, διὰ τῆς υἰοθεσίας, ἣτις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναπλήρωσις καὶ μίμησις τῆς φύσεως. Ἐπ' ἀμφοτέρων δὲ τῶν περιπτώσεων τούτων αἱ αὐταὶ ἠθικαὶ ἀρχαὶ ἰσχύουσιν αἰτινες καὶ ἐπὶ νομίμων γεγονότων καὶ τέκνων, καθ' ὅσον ἐπιτρέπει ἡ διάφορος φύσις τῶν γεγονότων καὶ περιστάσεων. Ὡσαύτως ὑπάρχουσιν ἕτερα πρόσωπα χηρίζοντα, ἕνεκεν τῆς φυσικῆς ἢ ἠθικῆς αὐτῶν ἀδυναμίας, ἰδιαιτέρας προστασίας, ἣν ὀφείλει νὰ χορηγήσῃ ὁ νομοθέτης πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ὑπάρχουσιν ἐν οἰαδήποτε κοινωνίᾳ ἄστοι καὶ ξένοι, ἀπόντες καὶ παρόντες, καὶ περὶ τούτων δὲν εἶνε δύσκολον νὰ τεθῶσιν αἱ φιλοσοφικαὶ τοῦ δικαίου ἀρχαί. Δίκαιον εἶναι, λόγου χάριν, νὰ θεωρῶνται μᾶλλον συνταυτιζόμενοι τῇ πολιτείᾳ, καὶ τῶν δικαιωμάτων ὡς καὶ τῶν βαρῶν αὐτῆς νὰ μετέχωσιν, οἱ ἕνεκα τῆς καταγωγῆς, τῶν συμφερόντων, τῆς διαμονῆς καὶ τῆς θελήσεως αὐτῶν διηνεκῶς πρὸς αὐτὴν συνδεόμενοι, πλεον ἢ οἱ ἄσχετοι πρὸς αὐτὴν καὶ μόνον ἐν αὐτῇ παρεπιδημοῦντες. Ὡσαύτως, καθ' ὅσον παρατείνεται ἡ ἀπουσία, αὐξάνει ἡ πιθανότης τοῦ θανάτου ἢ τῆς ἐγκαταλείψεως, καὶ ἐγείρεται ἐπομένως ἐν τῇ πολιτείᾳ τὸ καθῆκον νὰ προνοῆται περὶ τῶν συμφερόντων αὐτῶν καὶ τῶν πρὸς αὐτοὺς διὰ συγγενείας συναπτομένων. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν προσωπικῶν σχέσεων ἐνδεικνύει ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, θέτουσα τὰς ἠθικὰς βάσεις τῆς περὶ τούτων νομοθεσίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ ιδιοκτησίας.

§ 316. Περὶ δὲ τῶν κτηματικῶν, πολλὰ καὶ σπουδαῖα ἐγείρονται ζητήματα, στρεφόμενα πάντα περὶ τὴν ιδιοκτησίαν, ἅτινα, ὡς μὲν πρὸς τὴν ἔκτασιν, περιλαμβάνουσιν ὅλον τὸ ὑπόλοιπον μέρος τῆς θεωρίας τοῦ ιδιωτικοῦ δικαίου, ὡς δὲ πρὸς τὴν σημαντικότητά, παρίστανται οὐσιωδέστατα, καθ' ὅσον ἡ ιδιοκτησία εἶναι ἡ ὑλικὴ βάσις καὶ τρόπον τινὰ τὸ σῶμα τῆς πνευματικῆς τῶν ἀνθρώπων κοινωνίας, ἐξ οὗ καὶ ἡ τῶν θεωριῶν τούτων μεγίστη ἐπιστημονικὴ ἀξία καὶ ἱστορικὴ ἐπιβρόη. Ὀφείλομεν λοιπὸν νὰ ἐξετάσωμεν κατὰ πρῶτον τὴν φιλοσοφικὴν ἀρχὴν ἢ τὴν νομιμότητα τοῦ δικαιώματος τούτου, καὶ ἀκολούθως τὰ διάφορα αὐτοῦ ἀντικείμενα ἢ εἶδη, τὰ διαμελίσματα αὐτοῦ καὶ τὴν εἴτε διὰ συναλλαγμάτων εἴτε ἕνεκεν θανάτου μετάβασιν αὐτοῦ εἰς ἕτερα πρόσωπα.

§ 317. Καὶ ἡ μὲν νομιμότης ιδιοκτησίας εἶναι ἡ ἠθικότης, ἡ γουν, ἡ πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον συμφωνία αὐτῆς. Εἶδομεν ἄχρι τοῦδε τίνι τρόπῳ ἐκ τοῦ ἠθικοῦ νόμου πηγάζουσι τὰ καθήκοντα, καὶ πῶς ἐκ τούτων τὰ δικαιώματα. Τὸ ἠθικὸν πρόσωπον, ἐκ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου συνιστάμενον, γίνεται, διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως ὧν ἔχει δικαιωμάτων, πρόσωπον ἔνδικον, καὶ τὸ ζήτημα εἶναι, ἐὰν μεταξὺ τῶν δικαιωμάτων τούτων πρέπει νὰ συμπεριληφθῇ καὶ ἡ ιδιοκτησία. Ἐὰν δὲ τὸ δικαίωμα οὐδὲν ἕτερον εἶνε ἢ μέσον πρὸς ἐκπλήρωσιν καθήκοντος, πρέπει νὰ ζητήσωμεν ἐὰν ἔκτινος τῶν καθηκόντων γεννᾶται τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος δικαίωμα. Ἐκ τῶν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς καθηκόντων εἶδομεν ὅτι τὸ δεύτερον εἶναι ἡ συντήρησις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ ἡμετέρου σώματος πρὸς χρῆσιν καὶ ὑπηρεσίαν τοῦ πνεύματος· ἀλλὰ τοῦτο ἀδύνατον ἄνευ τῆς ὑλικῆς φύσεως. Ἐν μέσῳ τῆς φύσεως ὁ ἄνθρωπος, καθὸ πνεῦμα, διακρίνεται τῶν περὶ αὐτόν, εἶναι νοήμων, ἐλεύθερος, ἠθικὸν καὶ λογικὸν ὄν, ἔχει συνείδησιν ἑαυτοῦ, καὶ ὀνομάζεται πρόσωπον. Ἡ φύσις, δούλη τῆς εἰμαρμένης, οὔτε ἐλευθερίαν ἔχει, οὔτε νόησιν, οὔτε συνείδησιν, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι καὶ λέγεται πρᾶγμα καὶ οὐχὶ πρόσωπον. Ὡς ἐκ τῆς διαφορᾶς ταύτης δὲν ἔχει πρὸς αὐτὴν καθήκοντα ὁ ἄνθρωπος ἀλλὰ δικαιώματα· καὶ ἐὰν ἡ χρῆσις τῆς ὑλικῆς φύσεως εἶναι ἀναγκαία πρὸς ἐκπλήρωσιν, τοῦ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς εἰρημένου καθήκοντος,

ἔπεται ὅτι ἀπέναντι τῆς φύσεως τὸ δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας εἶναι νόμιμον, καὶ περὶ τούτου οὐδεμία ὑπάρχει μεταξὺ τῶν πολιτικῶν φιλοσόφων διαφωνία.

§ 318. Ἄλλ' ἀπέναντι τῶν ἄλλων ἀνθρώπων διστάζουσι τινὲς ν' ἀναγνώρισωσι τὴν νομιμότητα τοῦ δικαιώματος τούτου· διότι πάντες οἱ ἄνθρωποι ἔχουσι τὰ αὐτὰ καθήκοντα, ἄρα καὶ τὰ αὐτὰ δικαιώματα, ἄρα οὐδεὶς δύναται νὰ οἰκειοποιηθῆ ἀποκλειστικῶς τὴν ὑλικὴν φύσιν, ἥτις εἶναι εἰς πάντας κοινή. Τὸ ζήτημα στρέφεται λοιπὸν περὶ τὸ ἀποκλειστικὸν τῆς ιδιοκτησίας μᾶλλον ἢ περὶ αὐτὴν τὴν ιδιοκτησίαν. Λύεται δὲ διὰ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν δι' ὧν ἄχρι τοῦδε κατεσκευάσαμεν τὰς ἠθικὰς θεωρίας. Τυφόντι, ἐὰν ἡ δικαιοσύνη εἶναι τὸ σέβας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἀναγκάσιων αὐτῆς ἀναπτύξεων, ἔπεται ὅτι ὀφείλομεν νὰ σεβασθῶμεν αὐτὴν καὶ ὅταν ἐξασκῆται ὑπὸ τίνος ἄλλου ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων διὰ τῆς ἐργασίας τοῦ πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ἰδίων καθηκόντων, διότι τότε ἐξασκεῖ δικαίωμα. Ἐκ ταύτης δὲ τῆς ἐργασίας προέρχεται ἐξ ἀνάγκης ἡ τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων οἰκειοποίησις καὶ χρῆσις καὶ διάθεσις, καὶ ἐκ τῶν στοιχείων τούτων συνίσταται τὸ δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας. Ἡ προϋπάρχουσα κοινότης τῆς φύσεως εἶναι ἀντίφασις καὶ ἀπλῆ ὑπόθεσις, διότι σημαίνει κοινήν ιδιοκτησίαν, ἣν δὲν ἀποκτῶμεν εἰμὴ διὰ τῆς ἐπὶ τῆς φύσεως ἐργασίας, ἥτις μόνη, καθὸ ἐξάσκησις τῆς ἐλευθερίας πρὸς ἐκπλήρωσιν καθήκοντος, παράγει νόμιμον δικαίωμα· ὥστε τὸ ἀποκλειστικὸν τῆς ιδιοκτησίας δὲν εἶναι σφετερισμὸς καὶ παράβασις προϋπαρχούσης δῆθεν κοινῆς πάντων καὶ ἐπὶ πάντων κυριότητος, διότι ἡ κυριότης αὕτη δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ νόμιμον δικαίωμα, καθὸ μέσον ἀπαραίτητον πρὸς ἐκπλήρωσιν νομίμου καθήκοντος.

§ 319. Τὸ ἀποκλειστικὸν τῆς ιδιοκτησίας μόνον δύναται νὰ παραγάγῃ πᾶσαν τὴν ἐξ αὐτῆς ὠφέλειαν εἴτε ὡς πρὸς τὸ ἄτομον εἴτε ὡς πρὸς τὴν κοινωνίαν. Καὶ περὶ μὲν τοῦ ἀτόμου, φανερόν καὶ ἐκ τῆς μικρᾶς ὠφελείας τῶν κοινῶν κτημάτων καὶ ἐκ παντοίων ἠθικῶν καὶ οικονομικῶν λόγων ἀναγομένων εἰς τὴν πρὸς τὸ κτῆμα ἀγάπην, τὴν νοητικὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐνέργειαν, τὴν ἐκ τούτου ἐπαύξησιν τῆς παραγωγικῆς αὐτοῦ δυνάμεως, τὸ φίλαυτον καὶ φιλότιμον, καὶ παρὰ πάντα ταῦτα τὸ οἰκογενειακὸν συμφέρον. Ἐὰν δὲ ταῦτα ἀληθεύουσιν, ἐκ τούτων καὶ ἡ ἔμμεσος τῆς κοινωνίαν ὠφέλεια, διότι ὅσῳ μᾶλλον παράγει τὸ κτῆμα, τόσῳ πλείονα ἀνταλλάσσονται προϊόντα, καὶ ἐκ τούτου πολλαπλασίασις κεφαλαίων, προαγωγὴ πάσης ἄλλης βιομηχανίας καὶ ἐπαύξησις τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Τὸ δὲ ἀποκλειστικὸν συνεπιφέρει καὶ τὸ διη-

νεκές, ἄλλως ἢ παντοτεινὴ διακοπὴ καὶ μετάβασις τοῦ κτήματος ἐπιφέρει τὰ αὐτὰ ἄτοπκ τῆς κοινοκτημοσύνης, καὶ οὐδεὶς τῶν ἀνωτέρω λόγων ἐκπληροῦται. Ἐκ δὲ τοῦ ἀποκλειστικοῦ καὶ διηνεκοῦς τῆς ἰδιοκτησίας οὐδεμίᾳ προκύπτει ἀδικος ἀνισότης, ὅταν ἐξ ἴσου ἀσφκλίζῃται εἰς ὅλους, καὶ ἐὰν φύσει καὶ κατὰ πάντα εἶναι ἄνισοι οἱ ἄνθρωποι, ἢ κατὰ τοῦτο ἰσότης ἤθελεν εἶσθαι ἀπ' ἐναντίας μεγίστη ἀδικία. Ἀφ' ἐτέρου, ἢ ἐκ τῆς ἰδιοκτησίας ἀνισότης δὲν διαρκεῖ ἐπὶ πολὺ, διότι οὔτε πολλαὶ ἐκ διαδοχῆς γενεαὶ εἶναι πάντοτε ἴσαι κατὰ τὰ ἀτομικὰ προσόντα οὔτε δυνατὸν γὰρ μὴ ὑπομείνῃ ἢ ἰδιοκτησία διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις δι' ἀποξενώσεων καὶ παντοίων ἔνεκα θανάτου μεταβάσεων. Ἐὰν δὲ οὕτως ἀσφαλίζε-ται ἢ νόμιμος ἰσότης, καθιεροῦται δι' αὐτοῦ τούτου καὶ ἢ νόμιμος ἐλευθερία, διότι αἱ δύο αὗται ἔννοιαι εἶναι ἀπόρροιαὶ καὶ συνέπειαι τῆς δικαιοσύνης, ἣν συμπληροῖ τὸ ὅλως ἠθικὸν καὶ οὐχὶ δικαιωματικὸν καθῆκον τῆς ἀγάπης, μετριάζον τῆς φυσικῆς ἀνισότητος τὰ ἀποτελέσματα διὰ τῆς ἀμοιβαίας βοηθείας καὶ τῆς καθολικῆς ἀδελφότητος.

§ 320 Ἐὰν δὲ ἀποκλειστικὴ καὶ διηνεκῆς, ἢ ἰδιοκτησία εἶναι δι' αὐτὸ τοῦτο ἱερὰ καὶ ἀπαραβίαστος, ὡς ἢ ἐλευθερία, καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος, ἐξ ὧν πηγάζει ἄρα τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ πολιτικοῦ καὶ θετικοῦ νόμου, ὡς ἐνόμισαν τινὲς, ἀλλ' εἶναι πρότερον καὶ ἀνώτερον αὐτοῦ, ὅστις οὔτε δημιουργεῖ οὔτε ἀπονέμει αὐτό, ἀλλ' ὀφείλει ν' ἀναγνωρίσῃ, καθιερώσῃ καὶ ἀσφκλίσῃ αὐτό. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ἐξαιρέσεις τοῦ ἀπαραβίαστου τοῦ δικαίωματος τούτου ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν, τὴν διάθεσιν καὶ τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ, ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν δικαιολογούμεναι, ἐξ ὧν καὶ αὐτὸ τὸ δικαίωμα. Διότι, ἐὰν ἢ ἰδιοκτησία εἶναι δικαίωμα πρὸς ἐκπλήρωσιν καθήκοντος συμφώνως πρὸς τὴν δικαιοσύνην, ἢ τις εἶναι τὸ σέβας τῶν δικαιωμάτων τῶν ἄλλων, ἔπεται ὅτι ὁσάκις ἢ χρῆσις, ἢ διάθεσις ἢ καὶ αὐτὴ ἢ ὑπαρξίς τοῦ δικαίωματος τούτου παραβλάπτωσιν οὐχὶ ἀπλῶς τὰ συμφέροντα ἀλλὰ τὰ δικαίωματα τῶν ἄλλων, δὲν εἶναι πλέον ἀπαραβίαστον τοῦτο ἀπαιτεῖ αὐτὴ ἢ ἀρχὴ τῆς δικαιοσύνης δι' ἣς νομιμοποιεῖται. ὥστε ἢ ἰδιοκτησία ἢ δύνατο, καθ' ἡμᾶς, γὰρ ὀρισθῆ ἐπὶ τέλος ἢ σύμφωνος πρὸς τὴν δικαιοσύνην χρῆσις καὶ διάθεσις τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων. Ἐκ δὲ τῆς διαφόρου φύσεως τῶν ἀντικειμένων τούτων προκύπτουσι τὰ διάφορα εἶδη αὐτῆς, περὶ ὧν πραγματευόμεθα ἐν τῷ ἐπομένῳ Κεφαλαίῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ τῶν διαφορῶν εἰδῶν τῆς ἰδιοκτησίας.

§ 321. Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ ἦναι κτῆμα τοῦ ἀνθρώπου· δικαιώματα ἔχομεν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ οὐχὶ ἐπ' αὐτῶν. Ἐκαστος ἄνθρωπος, οἰαδήποτε ἢ φυλὴ αὐτοῦ καὶ ὁ βαθμὸς τῆς νοητικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτοῦ ἀναπτύξεως, εἶναι διὰ τῆς καθολικῆς ταυτότητος τῆς νοητικῆς καὶ ἠθικῆς φύσεως, ἠθικὸν καὶ ἔνδικον πρόσωπον, ὑποκείμενον δικαιώματος καὶ οὐχὶ ἀντικείμενον. Ἐξαιρουμένου δὲ τοῦ ἀνθρώπου, ἀπομένει ἡ φύσις καὶ τὰ στοιχεῖα αὐτῆς, πάντα τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, ἅτινα νομίμως κυριεύει ὁ ἄνθρωπος, μεταβάλλων αὐτὰ διὰ τῆς ἐργασίας πρὸς μείζονα αὐτοῦ ὠφέλειαν εἰς ἴδια κτήματα, καὶ ἐντυπόνων ἐπ' αὐτῶν τὴν σφραγίδα τῆς ἡγεμονίας του. Ἐὰν δὲ σκοπὸς τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ἡ ὅσω τὸ δυνατὸν μείζων παραγωγὴ τῆς ἐκ τῆς φύσεως ὠφελείας, καὶ ἐὰν ἡ ὠφέλεια αὕτη οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἡ ἰδέα εἰς ἣν ἀνάγεται ἐπὶ τέλος ὁ κοινωνικὸς πλοῦτος, ἔπεται ὅτι μόνη ἡ θεωρία τῆς παραγωγῆς τοῦ πλούτου δύναται νὰ ὀδηγήσῃ ἡμᾶς πρὸς ἀκριβῆ ἀναγνώρισιν καὶ ὀρθὴν κατάταξιν τῶν εἰδῶν τῆς ἰδιοκτησίας. Καὶ ἐνταῦθα ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου συνάπτεται πρὸς τὴν Πλουτολογία.

§ 322. Ἡ φύσις ἀνάγεται εἰς τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν κίνησιν, εἰς δυνάμεις ἐνεργούσας διὰ τῆς ὕλης. Ὁ ἄνθρωπος οὐδὲν δύναται νὰ προσθέσῃ οὔτε ν' ἀφαιρέσῃ ἐκ τῶν μορίων τῆς ὕλης, διότι οὐδὲν οὔτε δημιουργεῖ, οὔτε μηδενίζει. Μεταβάλλει, μεταμορφώνει, καὶ χρησιμοποιεῖ τὴν ὕλην διὰ τῆς ἰδίας κινήσεως, διὰ τῆς προσεγγίσεως ἢ ἀπομακρύνσεως τῶν ὕλικῶν μορίων. Αὕτη δὲ ἡ κίνησις γίνεται ἐλλόγως, μετὰ παρατηρήσεως, δηλαδή, ἐπαγωγῆς καὶ συλλογισμοῦ. Ἡ δὲ ἔλλογος αὕτη ἐνέργεια ἐφαρμοζομένη εἰς τὰ φυσικὰ στοιχεῖα πρὸς χρησιμοποίησιν αὐτῶν, εἶναι ἡ πλουτολογικὴ ἢ βιομηχανικὴ λεγομένη ἐργασία. Ἄρα ἡ ἐργασία εἶναι τὸ πρῶτον μέσον καὶ ὄργανον τῆς παραγωγῆς καὶ ἀπολαμβάνουσα πρὸς ἀμοιβὴν αὐτῆς ἰδίαν ὠφέλειαν, παράγει δι' αὐτοῦ τούτου ἰδιοκτησίαν γονιμωτέραν πάσης ἄλλης, διότι εἶναι ἀπόρροια τῆς ἐνδοτάτης τοῦ ἀνθρώπου οὐσίας. Δεύτερον ὄργανον παραγωγῆς εἶναι τὰ φυσικὰ στοιχεῖα, αἱ φυσικαὶ δυνάμεις, ὁ ἀήρ, τὸ φῶς, ἡ θερμότης, ὁ ἠλεκτρισμὸς,

ἡ γῆ, τὰ ἐπ' αὐτῆς καὶ ὑπ' αὐτήν, τὰ ὕδατα καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς, ἀλλ' οὐχὶ πάντα ταῦτα δύνανται νὰ γίνωσιν ἀντικείμενα ἰδιοκτησίας, διότι τινὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι φύσει ἀνεπίδεκτα ἀτομικῆς οἰκειοποιήσεως. Ἀλλὰ τὰ δύο ταῦτα ὄργανα δὲν ἀρκοῦσιν. Ἡ ἄμεσος ἐπαφή τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν φύσιν ὀλίγον παράγει καὶ σχεδὸν οὐδὲν, ἀπαιτεῖται μέσον τι ἢ ἐργαλεῖον, ὅπερ εἶναι τὸ λεγόμενον κεφάλαιον, τοῦτέστι προϊόν τῆς φύσεως ἢ τῆς τέχνης, προοριζόμενον εἰς νέαν παραγωγὴν· τοῦτο δὲ ποτὲ μὲν εἶναι ἀκίνητον, οἶον, κτίρια ὠρισμένα οὐχὶ ἀπλῶς εἰς χρῆσιν καὶ ἀνάλωσιν ἀλλ' εἰς παραγωγὴν, καὶ τότε λέγεται κεφάλαιον ἐδραῖον, ποτὲ δὲ εἶναι κινήτον, οἶον, ἐργαλεῖα, μηχαναί, ἐμπορεύματα πρὸς παραγωγὴν ἢ ἀνάλωσιν νομίματα, πιστωτικὰ ἔγγραφα, καὶ τότε λέγεται κεφάλαιον κυκλοφοροῦν. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχει καὶ ἕτερον ἀντικείμενον ἰδιοκτησίας, καὶ τοῦτο εἶναι ἡ δι' ἀνταλλαγῆς προκύπτουσα ὠφέλεια οὐ μόνον ἐκ τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας, ἣς ἐμνήσθημεν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς ἢ καλλιτεχνικῆς ἢ ἀπλῶς πολιτικῆς. Ἐκ τούτων ἀπάντων ἔχομεν ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀκριβοῦς διακρίσεως καὶ ἐλλόγου κατατάξεως πάντων τῶν τῆς ἰδιοκτησίας εἰδῶν, ἅτινα πηγάζουσιν ἐκ τῶν τριῶν παραγωγικῶν τοῦ πλούτου στοιχείων διαφόρως πῶς συνδυαζομένων καὶ ἐνεργούντων. Ὡστε τρία κατ' ἀνάγκην εἶναι τὰ εἶδη τῆς ἰδιοκτησίας· ἡ ἀκίνητος, ἣτις περιλαμβάνει τὰ ἐπίδεκτικὰ οἰκειοποιήσεως εἴτε στοιχεῖα εἴτε δυνάμεις τῆς φύσεως, τὴν γῆν, τὰ ἐπ' αὐτῆς καὶ τὰ ὑπ' αὐτήν προσέτι δὲ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς κτίρια· ἡ πρὸς χρῆσιν καὶ ἀνάλωσιν, ἢ καθὸ ἐδραῖα κεφάλαια πρὸς νέαν παραγωγὴν· ἡ κινήτη, δηλαδή, τὰ προϊόντα τῆς φύσεως ἢ τῆς τέχνης, εἴτε πρὸς χρῆσιν καὶ ἀνάλωσιν, εἴτε καθὸ κεφάλαια κυκλοφοροῦντα πρὸς νέαν παραγωγὴν· καὶ ἡ ἄυλος λεγομένη ἰδιοκτησία, ἡ ἐκ παντὸς εἶδους ἐργασίας προερχομένη.

§ 323. Ἐκ τῶν διαφόρων τούτων ἀντικειμένων καὶ εἰδῶν τῆς ἰδιοκτησίας οὐκ ὀλίγα πηγάζουσι πλουτολογικὰ καὶ νομικὰ συνέπειαι, ὧν τὰς κυριωτέρας ἐνταῦθα σημειοῦμεν. Καὶ πρώτη μὲν πλουτολογικὴ συνέπεια εἶναι ὅτι πᾶσαι αἱ ἰδιοκτησίαι αὗται συνεργοῦσιν, ἀμοιβαίως βοηθούμεναι, πρὸς παραγωγὴν τοῦ πλούτου, καὶ οὐδεμία ἐξ αὐτῶν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἐπὶ πολὺ μεμονωμένη· οὔτε ἡ φύσις ἄνευ τῆς ἐργασίας, οὔτε αὕτη ἄνευ ἐκείνης, οὔτε ἀμφοτέραι ἄνευ τοῦ κεφαλαίου δύνανται νὰ παραγάγῃσι κοινωνικὸν πλοῦτον· καὶ γὰρ μὲν ἐνίοτε ἐν μόνον ἄτομον συνενοῖ ἐν ἑαυτῷ καὶ τὰ τρία ὄργανα τῆς παραγωγῆς, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διάφορα ἄτομα συνέρχονται εἰς τινὰ κοινὴν παραγωγὴν, συνεισφέροντα ἕκαστον ὅπερ ἔχει ὄργανον καὶ στοιχεῖον παραγωγῆς, ἰδίαν, δηλαδή, παρα-

γωγικὴν ὑπηρεσίαν, ἀνθ' ἧς ἀπολαμβάνει ἀνάλογον μέρος τῆς κοινῶς παραγομένης ὠφελείας, ὅπερ συνιστᾷ τὸ ἴδιον αὐτοῦ εἰσόδημα. Δευτέρα δὲ συνέπεια τῆς συνυπάρξεως τῶν τριῶν τούτων ἰδιοκτησιῶν εἶναι, ὅτι ποικίλως πῶς συνδυαζόμεναι παράγουσι διάφορα εἶδη βιομηχανίας. Βιομηχανία εἶναι σύνολόν τι ἐργασιῶν πρὸς παραγωγὴν πλούτου, καὶ πλοῦτος εἶναι πᾶν τὸ χρήσιμον, πᾶν ὅ,τι διὰ τῆς οἰκείας ἢ τῆς μεταβλητῆς αὐτοῦ ἀξίας παρέχει ὠφέλειαν, ἢ ἐπαυξάνει ἢ ἐχουσι φύσει τὰ πράγματα. Ἐκ δὲ τοῦ διαφόρου συνδυασμοῦ τῶν παραγωγικῶν ὀργάνων τρία μὲν κατὰ τινὰς εἶδη βιομηχανίας ἀναπτύσσονται, ἡ γεωργία, ἡ χειροτεχνία καὶ ἡ ἐμπορία, πέντε κατ' ἄλλους, παρεμβάλλοντας μεταξὺ χειροτεχνίας καὶ ἐμπορίας τὴν ἐξαγωγικὴν τῶν φυσικῶν προϊόντων· οἶον, θήραν, ἀλιεῖαν, μεταλλουργίαν, λατομίαν, καὶ τὴν μεταγωγικὴν βιομηχανίαν, οἶα, ἡ τοῦ ἀγωγέως, τοῦ ναύτου, καὶ ἐν γένει παντὸς μετακομιστοῦ. Ἐὰν δὲ εἰς ταύτας προσθέσωμεν τὴν πνευματικὴν ἐργασίαν, ἥτις καὶ αὕτη πлагίως καὶ ἐμμέσως συντείνει εἰς τὴν παραγωγὴν τοῦ πλούτου, ἔχομεν ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς πλουτολογικῆς ἀναπτύξεως. Ἐντεῖθεν παντοῖαι ἀνταλλαγαί, παντοῖοι πόροι ζωῆς, καὶ εἰσοδήματα ἰδιωτικὰ καὶ δημόσια, παντοῖαι διανομαὶ καὶ παραγωγαὶ καὶ ἀναλώσεις πλούτου, ἐξ ὧν ἡ ὑλικὴ τῶν κοινωνιῶν εὐημερία. Κοινὸν δὲ εἰς πάσας τὰς βιομηχανίας εἶναι ὅτι εἰς πάσαν εἰσέρχονται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον καὶ κατὰ διαφόρους συνδυασμοὺς καὶ ἀναλογίας τὰ τρία ὄργανα τῆς παραγωγῆς· καὶ καθὼς ταῦτα σπανίως ὑπάρχουσιν ἐν ἐνὶ ἀτόμῳ ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν πλείοσιν, ὡσαύτως καὶ αἱ βιομηχανίαι· καὶ καθὼς ἐκεῖνα ἀμοιβαίως συμβοηθοῦνται, παρομοίως καὶ αὗται. Πάντα δὲ ταῦτα ἀποδεικνύουσι τὴν ἀλληλεγγυότητα τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν κοινωνιῶν, ἐπειδὴ ὅ,τι ἀληθεύει περὶ τῶν ἀτόμων, κατὰ τὰς πρὸς ἀλληλα πλουτολογικὰς σχέσεις θεωρουμένων, ἀληθεύει καὶ περὶ τῶν κοινωνιῶν. Συνέπεια δὲ τῆς ἀλληλεγγυότητος ταύτης εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς μεταξὺ ἀτόμων καὶ μεταξὺ ἐθνῶν ἀμοιβαίας δικαιοσύνης καὶ ἀγάπης, καὶ οὕτω τὰ δύο ταῦτα καθήκοντα τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐπιβεβαιοῦνται καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν νόμων τῆς κοινωνικῆς ὠφελείας. Ἄλλ' ἡ μὲν ἀγάπη οὐδὲν παράγει δικαίωμα, ὡς εἵπομεν, ἡ δὲ δικαιοσύνη παράγουσα ἐκ τῆς ἰδιοκτησίας ἰδιαίτερα δικαιώματα, ἐπιβάλλει τὰς νομικὰς ταύτης συνεπείας.

§ 324. Εἶναι δὲ αὗται, ἡ εἰς ἓνα ἕκαστον ἐξασφάλις τοῦ νομίμου προϊόντος τῆς ἰδιοκτησίας αὐτοῦ, καὶ ἡ μὴ παράβασις τῆς ἐλευθέρως ἐξασκήσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς ἰδιοκτησίας διὰ τῆς βιομηχανίας, δηλαδή, ἡ ἐλευθερία τῆς βιομηχανίας, ἥτις, ὡς ἐκ

τούτου, οὐ μόνον πλουτολογικὴ ἀλλ' εἶναι καὶ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου. Δυνάμει τῆς πρώτης τῶν συνεπειῶν τούτων, ἐξασφαλίζει ὁ νόμος εἰς τὸν ἰδιοκτῆτην, διὰ τοῦ λεγομένου δικαιώματος τῆς προσαυξήσεως, τὰ προϊόντα καὶ τὰ παρακολουθήματα τοῦ κτήματος. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα εἶναι τὰ ἀμέσως ἐκ τῶν κτημάτων διὰ τῆς βιομηχανίας παραγόμενα, ἢ ἐμμέσως ἀπολαμβάνόμενα ὡς ἀμοιβὴ τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, τῆς γῆς καὶ τοῦ κεφαλαίου, εἴτε ἐδραίου εἴτε κυκλοφοροῦντος. Τὰ δὲ παρακολουθήματα εἴτε τὰ ἔνεκεν συσσωματώσεως, ἢ συνενώσεως μᾶλλον ἢ ἤττον ἀχώριστα τοῦ κτήματος ἐξαρτήματα. Δυνάμει δὲ τῆς δευτέρας καθιεροῦται ἡ ἐλευθερία τῆς ἐργασίας, διὰ τῆς καταργήσεως οἰασδῆποτε προσωπικῆς δουλείας καὶ τοῦ αὐθαιρέτου προσδιορισμοῦ τῶν ἡμερομισθίων, ἢ ἐλευθερία τῆς γῆς, διὰ τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν καταπιστευμάτων καὶ οἰωνδῆποτε ἄλλων προσκομμάτων εἰς τὴν ἐλευθέραν διάθεσιν καὶ μετάθεσιν αὐτῆς, τέλος, ἢ ἐλευθερία τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς βιομηχανίας, διὰ τῆς καταργήσεως τῶν σωματείων, τῶν προνομίων, τῶν μονοπωλείων, τῶν διατιμήσεων, τῶν προϊόντων, τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν τόκων καὶ τῶν ἀπαγορευτικῶν τελῶν. Συνέπεια δὲ τῆς γενικῆς ταύτης ἐλευθερίας εἶνε ὁ ἀνεμπόδιστος καὶ σύμφωνος πρὸς τὴν δικαιοσύνην συναγωνισμὸς τῶν προσπαθειῶν τῶν κεφαλαιῶν καὶ τῶν προϊόντων, ἢ ἐκ τούτου εὐγενὴς ἀμιλλα τῶν βιομηχάνων, ἢ μόνη παράγουσα τὴν ὑλικὴν τῶν ἐθνῶν εὐημερίαν. Καθὼς δὲ ὁ συναγωνισμὸς οὗτος καθιεροῦται ἐντὸς ἐκάστης κοινω- νίας, διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους πρέπει νὰ ἐκταθῆ καὶ εἰς τὰς διεθνεῖς σχέσεις διὰ τῆς καθολικῆς ἐλευθερίας τῶν ἀνταλλαγῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν διαμελισμάτων τῆς ἰδιοκτησίας.

§ 325. Τὰ διαμελίσματα τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ἡ ἀποσύνθεσις τῆς ὀλικῆς αὐτῆς οὐσίας. Καὶ τὸ σύνολον τῆς οὐσίας αὐτῆς ἔχομεν ἐν τῷ ὀρισμῷ (§ 320), καθ' ὃν ἡ ἰδιοκτησία συνίσταται ἐκ τῆς χρή-

σεως καὶ διαθέσεως τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς. Καὶ ποτὲ μὲν ἀμφότεραι ὑπάρχουσιν ἄνευ ἀποσυνθέσεως εἰς πλείονα ὁμοῦ ἄτομα, ἅτινα λέγονται συνδιοκτῆται ἢ συγκύριοι, ποτὲ δὲ ὁ μὲν ἔχει τὴν μίαν, ὁ δὲ τὴν ἑτέραν, καὶ ταῦτα ἢ διὰ συμφωνίας ἢ δι' αὐτοῦ τοῦ νόμου. Τῆς διαιρέσεως ταύτης δὲν εἶναι ἐπιδεκτικὸν τὸ πρῶτον εἶδος τῆς ἰδιοκτησίας, τὸ ἐκ τῆς ἐργασίας, καὶ τοῦτο ἔνεκεν τῆς ἀδιαιρέτου ταυτότητος τῆς ἀνθρωπίνης ὑποστάσεως, ἐξ ἧς ἡ ἐργασία ἀπορρέει· ὁ δὲ ἀκύρως λεγόμενος καταμερισμὸς τῶν ἔργων εἶναι μᾶλλον ἢ ἐφ' ἑνὸς ἀντικειμένου συνένωσις πλειόνων ἐργασιῶν. Εἶναι δὲ διαιρετὰ τὰ δύο ἕτερα, ἡ ἀκίνητος καὶ ἡ κινήτη ἰδιοκτησία. Καὶ ἡ μὲν διαίρεσις ἄνευ ἀποσυνθέσεως ὑπάρχει εἰς τὰς ἑταιρίας, εἰς τὴν μεταξὺ συζύγων κοινοκτημοσύνην, εἰς τὴν ἐπὶ δημοτικῶν ἢ δημοσίων ἢ ἐθνικῶν κτημάτων κυριότητα. Ἡ δὲ ἀποσύνθεσις τῶν στοιχείων τοῦ δικαιώματος τῆς ἰδιοκτησίας γίνεται διὰ τοῦ ἀποχωρισμοῦ καὶ τῆς εἰς διάφορα πρόσωπα ἀπονομῆς τῆς χρήσεως καὶ διαθέσεως, εἴτε ἐπὶ ἀκινήτων εἴτε ἐπὶ κινήτων. Παραχωρεῖται μὲν ἡ χρῆσις καὶ διατηρεῖται ἡ διάθεσις διὰ τῆς οἰκίσεως, τῆς ἐπικαρπίας, τῶν δουλειῶν, τῆς ἀγροληψίας, τῆς προσόδου, τῆς ἐμφυτεύσεως, τῆς ἐδαφονομῆς, τῆς μισθώσεως, τοῦ δανείου. Κοινὸς χαρακτήρ τῶν διαίρεσεων τούτων εἶναι ὅτι ἄλλος ἔχει τὴν χρῆσιν, ἄλλος τὴν διάθεσιν, εἴτε ἐπὶ κινήτων, εἴτε ἐπὶ ἀκινήτων, εἴτε ἐπ' ἀμφοτέρων, εἴτε ἐν ὄλῳ, εἴτε ἐν μέρει, ἐπὶ χρόνον μᾶλλον ἢ ἥττον μακρὸν καὶ ὑπὸ ποικίλους ὄρους καὶ συνδυασμούς. Γίνονται δὲ εἴτε πρὸς χρῆσιν εἴτε πρὸς ἀνάλωσιν εἴτε πρὸς παραγωγήν, καὶ ἡ ἀντὶ τούτων ἀμοιβὴ διάφορα παράγει εἰσοδήματα καὶ διάφορα λαμβάνει ὀνόματα παρὰ τοῖς νομολόγοις. Παραχωρεῖται δὲ ἡ διάθεσις καὶ διατηρεῖται ἡ χρῆσις ἐπὶ ἐνεχύρων καὶ προνομίων καὶ ὑποθηκῶν, καθ' ἃ, καίτοι παραχωρῶν ἐπὶ τισιν ὄροις τὴν διάθεσιν, διατηρεῖ ὁ ἰδιοκτήτης τὴν κατοχὴν τοῦ πράγματος, πλὴν τοῦ ἐνεχύρου, ἐν ᾧ, καθὼ ἐπὶ κινήτων συνομολογουμένῳ, ἡ ἐνδεχομένη διάθεσις, ἥτις παραχωρεῖται, προσαπαιτεῖ ἐξ ἀνάγκης καὶ τὴν κατοχὴν, καὶ ἐνίοτε τὴν χρῆσιν.

§ 326. Ἐκ τῶν διαφόρων τούτων ἀποσυνθέσεων διάφορα προέρχονται δικαιώματα, πραγματικὰ καὶ ταῦτα λεγόμενα, καὶ μετέχοντα τῆς φύσεως τοῦ δικαιώματος οὗ εἶναι κεχωρισμένα μέλη. Περὶ τούτων δὲ τὸ αὐτὸ ἔχει καθῆκον ὁ νομοθέτης, ὅπερ καὶ περὶ τῆς ἰδιοκτησίας· ὀφείλει, δηλαδή, νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν χρῆσιν, ἀφ' ἑνός, καὶ τὰ νόμιμα αὐτῆς προϊόντα, τὴν διάθεσιν, ἀφ' ἑτέρου, τὴν ἐλευθερίαν αὐτῆς καὶ τὰ νόμιμα αὐτῆς ἀποτελέσματα, περιστέλλων ἀμφοτέρως ἐντὸς τῶν νομίμων αὐτῶν ὁρίων, καὶ πάσας τὰς ἀμοιβαίας τοῦ τε διαθέτου καὶ τοῦ χρήστου ὑποχρεώσεις καὶ δικαιώ-

ματα ρυθμίζων συμφώνως πρὸς τὴν δικαιοσύνην. Μεταξὺ δὲ τῶν περιπτώσεων, ἐν αἷς ὀφείλει ὁ νομοθέτης νὰ ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ καθήκον τοῦτο, σημαντικωτάτη εἶναι ἐκείνη καθ' ἣν διατηρουμένης τῆς χρήσεως, παραχωρεῖται ἡ διάθεσις τῶν ἀκινήτων πρὸς πληρωμὴν χρέους. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ σύγκρουσις ἐγείρεται ἐναντίων δικαιωμάτων καὶ συμφερόντων, καὶ μυρία δύνανται νὰ προκύψωσιν ἐξ αὐτῆς ἰδιωτικὰ καὶ κοινωνικὰ ἀτοπήματα, καὶ πρὸς ἀποφυγὴν τούτων διάφοροι ἐπενοήθησαν νομικοὶ τύποι, ὧν τὸ σύνολον ἀποτελεῖ τὸ ὑποθηκευτικὸν λεγόμενον σύστημα. Πρὸς ὀρθὸν τοῦ συστήματος τούτου ὀργανισμὸν ἀπαιτεῖται ἡ βεβαιότης περὶ τῆς ὑπάρξεως, ἀφ' ἑνὸς μὲν, αὐτῆς τῆς κυριότητος, ἀφ' ἑτέρου δέ, πάντων τῶν ἐπὶ τοῦ κτήματος ἐτέρων δικαιωμάτων καὶ βαρῶν· ἡ βεβαιότης αὕτη ἀσφαλίζεται διὰ τῆς δημοσιότητος τῶν τε μεταβάσεων τῆς ἰδιοκτησίας καὶ παντὸς ἐπ' αὐτῆς δικαιώματος καὶ διὰ τῆς δημοσιότητος καὶ εἰδικότητος τῆς ὑποθήκης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ συναλλαγμάτων.

§ 327. Μέχρι τοῦδε ἐθεωρήσαμεν τὴν ἰδιοκτησίαν κατὰ τὴν ἀρχὴν, τὴν φύσιν, τὰ ἀντικείμενα, τὰ εἶδη καὶ τὰ διαμελίσματα αὐτῆς· καὶ μολονότι ἀπεδείξαμεν ὅτι εἶναι δικαίωμα ἀποκλειστικὸν καὶ διηνεκές, ὅτι ἐξ ἀνάγκης διαστέλλεται εἰς διάφορα εἶδη κατὰ τὰ διάφορα αὐτῆς ἀντικείμενα, καὶ ἐξ ἀνάγκης διαιρεῖται διὰ τῆς συγκυριότητος ἢ διὰ τῆς ἀποσυνθέσεως τῶν στοιχείων της δὲν ἐξετάσαμεν τίνι τρόπῳ τὰ διάφορα εἶδη αὐτῆς ἀνταλλάσσονται πρὸς ἄλληλα, τίνι τρόπῳ γίνεται ὁ διαμελισμὸς, τίνι τρόπῳ, ἕνεκα τοῦ διηνεκοῦς αὐτῆς, μεταβαίνει εἴτε μεταξὺ ζώντων εἴτε ἕνεκα θανάτου εἰς ἄλλους, ὥστε τρόπον τινὰ ὑπέθεσαμεν τὴν θεωρίαν τῶν συναλλαγμάτων καὶ τῶν κληρονομιῶν χωρὶς νὰ ἐκθέσωμεν αὐτήν, οὐδὲ τὴν θεωρίαν ταύτην ἠδυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν ἄνευ τῶν προη-

γουμένων. Εἶναι ἤδη κειρὸς γὰ ἐπιληφθῶμεν τῶν δύο τούτων ἀντικειμένων καὶ πρῶτον περὶ τοῦ πρώτου.

§ 328 Ἡ Πλουτολογία καὶ ἐνταῦθα συνάπτεται πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου, διότι ἄλλως οὔτε ἡ κοινωνικὴ σημαντικότης τῶν συναλλαγμάτων, οὔτε ἡ φιλοσοφικὴ καὶ νομικὴ αὐτῶν φύσις ἀποκαλύπτεται, οὔτε οἱ ὅροι, οἱ τύποι, αἱ συνέπειαι καὶ τὰ εἶδη αὐτῶν ἐπιστημονικῶς διαγιγνώσκονται. Ἡ ὑπόστασις παντὸς συναλλάγματος εἶναι ἡ ἀνταλλαγή, φαινόμενον κοινωνικὸν οὐσιωδέστατον, διότι ἀνευ ἀνταλλαγῆς οὐδεμίᾳ παραγωγῇ, ἐπειδὴ λίαν σπανίως εἶναι εἰς μόνος καὶ γαιοκτημῶν καὶ κεφαλαίουχὸς καὶ ἐργάτης καὶ εἰ τοῦτο, πάλιν ὑποτίθεται κοινωνία καὶ τις ἀνταλλαγή. Ἡ παραγωγή, ἡ διανομὴ καὶ ἀνάλωσις τοῦ πλούτου ὑποθέτουσιν ἀναρίθμητα συναλλάγματα. Τοῦτο ἀληθεύει καὶ ἐντὸς τῆς κοινωνίας καὶ μεταξὺ τῶν κοινωνιῶν πρὸς ἀλλήλας. Ἀνταλλάττομεν δὲ ὅ,τι ἔχομεν, ἐργασίαν ἢ πράγματα, καὶ ταῦτα κινητὰ ἢ ἀκίνητα, αὐτὰ, δηλαδὴ, τὰ εἶδη καὶ τὰ διαμελίσματα τῆς ἰδιοκτησίας, περὶ ὧν ἐπραγματεύθημεν. Ἐντεῦθεν πάντα τὰ εἶδη τῶν συναλλαγμάτων, ἀναγόμενα εἰς τὴν γνωστὴν ἐκείνην καὶ ἀκριβεστάτην διατύπωσιν τῶν Ῥωμαίων νομολόγων, *do ut des, facio ut facias, facio ut des, do ut facias*. Καὶ αὕτη μὲν εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, ἡ ὕλη τῶν συναλλαγμάτων, διατυποῦνται δὲ κατὰ τὸν τύπον τοῦ δικαίου, δηλαδὴ, τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐφαρμοζομένου εἰς τὴν κοινωνίαν. Καὶ τῶντι, ἡ νομικὴ διατύπωσις τοῦ συναλλάγματος ἀνάγεται εἰς τὴν συμφωνίαν αὐτοῦ πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον. Οἱ οὐσιώδεις ὅροι παντὸς συναλλάγματος, τὸ θεμιτὸν αἴτιον, τὸ θετικὸν ἀντικείμενον, ἡ συνκίνεσις καὶ ἡ ἰκανότης οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἐφαρμογὴ τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς τοῦ δικαίου εἰς τὰς ἀνταλλαγὰς. Καὶ τῶντι, ἐὰν τὸ αἴτιον ἦναι ἀθέμιτον, ἡ συμφωνία ἀντιβαίνει πρὸς τὴν ἠθικότητα, εἶναι παράβασις καθηκόντων, συνενοχὴ ἀδικήματος καὶ οὐχὶ νόμιμον συναλλάγμα. Ἄνευ δὲ τῆς θετικότητος τοῦ πράγματος, τὸ συναλλάγμα εἶναι ἀνήθικος κερδοσκοπία. Ὡσαύτως ἡ συνκίνεσις, δηλαδὴ, ἡ ἀμοιβαία συγκατάθεσις, ἢ εἰς τὸ αὐτὸ συνέλευσις καὶ συνένωσις δύο ἢ πλειόνων θελήσεων δὲν ἰσχύει εἰμὴ ὅταν ἦναι ἠθικὴ, καὶ πρὸς τοῦτο δύο ὅροι ἀπαιτοῦνται, ἐλευθερία καὶ λόγος, αὐτοὶ οἱ ὅροι τῆς ἠθικότητος. Καὶ πρὸς μὲν τὴν ἐλευθερίαν ἀντίκειται ἡ βία, πρὸς δὲ τὸν λόγον, ἡ πλάνη, ἧτις δύναται γὰρ ἦναι ἀνεξάρτητος τῆς ἐνεργείας τῶν ἄλλων, καὶ ἡ ἀπάτη κατὰ συνέπειαν δολίων μηχανορραφημάτων. Ὁ δὲ ὑπὸ τῶν νομολόγων προστιθέμενος τέταρτος ὅρος, ἡ ἰκανότης, ἀνάγεται εἰς τὸν προηγούμενον, καθ' ὅσον εἶναι νομικὴ πρόληψις ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς λογικότητος τῶν συν-

αλλασόντων,στηριζομένη ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως τῶν γενικῶν γεγονότων ἤτοι, τῶν νόμων τῆς φύσεως. Οἱ δὲ διάφοροι τύποι τῶν συναλλαγμάτων, κατὰ τὴν διάφορον αὐτῶν φύσιν, οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἐκδηλώσεις καὶ ἐξωτερικαὶ ἐγγυήσεις τῆς ὑπάρξεως τῶν ἐσωτερικῶν καὶ οὐσιωδῶν ὄρων. Τελευταῖον, αἱ νόμιμοι τῶν συναλλαγμάτων συνέπειαι, δηλαδή, τὰ ἐξ αὐτῶν ἀμοιβαῖα δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις, καὶ τὰ εἶδη αὐτῶν ἀνάγονται εἰς τὰ διάφορα εἶδη καὶ διαμελίσματα τῆς ιδιοκτησίας, καθὸ ἔλλογα αὐτῶν ἀποτελέσματα. Πᾶσα δὲ ἡ θεωρία τῶν συναλλαγμάτων ἐξέρχεται ἐκ τῆς θεωρίας τῆς παραγωγῆς ἀφ' ἑνός, καὶ ἐκ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν ἀφ' ἑτέρου.

§ 329. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην παραγνωρίσαντες οἱ πλεῖστοι τῶν νομολόγων, ἐπλανήθησαν περὶ τὴν ἀληθῆ φύσιν τῶν συναλλαγμάτων, καὶ τῶν λόγων οἷτινες ἐνστιγματικῶς ἐνίοτε ὑπηγόρευσαν τὰς περὶ αὐτῶν νομικὰς διατάξεις. Τοῦτο ἰδίως συνέβη περὶ τῶν μᾶλλον συνήθων καὶ ἀναγκαίων, οἷαι, ἡ ἀνταλλαγή καὶ ἡ πώλησις. Τρία δὲ πρὸ πάντων ὀφείλει νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν ὁ νομοθέτης, κανονίζων τὰ συναλλάγματα συμφώνως πρὸς τε τὰς ἀρχὰς τοῦ δικαίου καὶ τὰς ὑγιεῖς πλουτολογικὰς θεωρίας· α'. τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν ἐγγυήσεων ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως τῶν ἠθικῶν ὄρων τοῦ συναλλάγματος. β'. τὴν ἴσιν προστασίαν τῆς τε ἀκινήτου καὶ κινητῆς περιουσίας, καὶ πρὸ πάντων τῆς κινητῆς, ἥτις πολὺ παρημελήθη, καὶ τοι οὐσιωδестаτή καὶ ζωογονοῦσα καὶ αὐτὴν τὴν ἀκίνητον· γ'. τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐλευθέρως τῶν κτημάτων κυκλοφορίας. Καὶ κατὰ τὰ τρία ταῦτα ἀνάγκη ἔχουσι μεταρρυθμίσεως πᾶσαι αἱ νεώτεραι νομοθεσίαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ κληρονομιῶν

§ 330. Ἡ τῶν κληρονομιῶν θεωρία εἶναι, πλουτολογικῶς καὶ πολιτικῶς, πασῶν ἴσως τῶν ἐν τῷ ἰδιωτικῷ δικαίῳ ἡ σημαντικωτάτη, καθὸ καὶ ἐπὶ τῆς ὑλικῆς εὐημερίας καὶ ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς

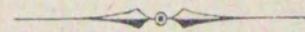
καὶ πολιτικῆς διαπλάσεως τῶν λαῶν τὰ μέγιστα ἐπενεργοῦσα. Καὶ περὶ μὲν τῆς ἐνδιαθήκου κληρονομίας τρία εἰσφέρονται ζητήματα· α'. ἐὰν ἢ μετὰ θάνατον διάθεσις τῆς περιουσίας ἦναι σύμφωνος πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς δικαιοσύνης· β'. ἐὰν τὸ δικαίωμα τοῦτο ἦναι ἀπόλυτον· γ'. πῶς πρέπει νὰ ἐξασκῆται, καὶ εἰς ποίους τύπους νὰ υποβάλληται.

§ 331. Καὶ περὶ μὲν τοῦ πρώτου διίσχυρίσθησάν τινες ὅτι διὰ τοῦ θανάτου παύει πᾶν δικαίωμα, καὶ ὅτι παράλογον καὶ τυραννικὸν νὰ ἐκτείνηται ἡ ἐνέργεια τῆς θελήσεως καὶ πέραν τοῦ βίου. Ἄλλ' ἡ διαθήκη εἶναι πρᾶξις ζῶντος, ἥς ἡ ἐκτέλεσις ἀναβάλλεται μέχρι τῆς ἀποβιώσεως. Ἡ δὲ διατιθεμένη ἰδιοκτησία εἶναι φύσει διηνεχῆς, καὶ ἐὰν ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ὁ πρώτιστος τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς ὅρος, ἔπεται ὅτι, καθὼς ὁ ἰδιοκτῆτης εἶναι ἐλεύθερος ν' ἀνταλλάξῃ, νὰ καταστρέψῃ ἢ νὰ δωρήσῃ τὸ ἴδιον κτῆμα, ὡσαύτως καὶ νὰ διαθέσῃ αὐτό, ἀναβάλλων τὴν ἐκτέλεσιν τῆς διαθήσεως μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ. Παρὰ δὲ τοὺς ἀνυπομένους εἰς τὰ οἰκογενειακὰ καθήκοντα ἠθικοὺς λόγους, ὑπάρχουσι καὶ ἕτεροι κοινωνικοὶ, πρὸς αὐτὸ τὸ συμφέρον τῆς κοινωνίας ἀπαιτοῦντες τὴν ἐλευθέραν διάθεσιν τῆς ἰδιοκτησίας, οὓς περιττὸν ν' ἀναπτύξωμεν. Ἐπὶ γέλους, αὐτὴ ἡ διάθεσις εἶναι, ὡς εἶπομεν προλαβόντως, ἐν τῶν δύο συστατικῶν στοιχείων τοῦ δικαίωματος τούτου, ἄρα ὁ εἰς τινὰ χρόνον περιορισμὸς αὐτῆς εἶναι παράθεσις αὐτοῦ τοῦ δικαίωματος. Ἄλλ' ὡς πρὸς τὸ β'. Ζήτημα, οὔτε τοῦτο οὔτε οὐδὲν ἕτερον δικαίωμα εἶναι ἀπόλυτον καὶ ἀπεριόριστον. Καὶ ζῶντος τοῦ ἰδιοκτῆτου, εἶδομεν ὅτι ἡ ἰδιοκτησία ὑπόκειται εἰς ὅρους καὶ περιορισμοὺς καὶ ἐξαιρέσεις καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπόκτησιν καὶ ὑπαρξιν, καὶ ὡς πρὸς τὴν διάθεσιν καὶ χρῆσιν καὶ μετὰβασιν αὐτῆς (§ 320). ἄρα καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ διαθέτειν μετὰ θάνατον δὲν δύναται νὰ ἦναι ἀπόλυτον καὶ ἀπεριόριστον. Ὅροι δὲ τῆς διαθήκης ἐπίσης, ὡς καὶ τοῦ συναλλάγματος, εἶναι τὸ θεμιτὸν αἴτιον, καὶ ἡ θετικότης τοῦ πράγματος, καὶ ἡ ἐλευθέρη καὶ ἔλλογος θέλησις, καὶ ἡ ἱκανότης, καὶ οἱ ἐγγυόμενοι πάντας τοὺς ὅρους τούτους ἐξωτερικοὶ τύποι. Ἄλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα, ὑπὲρ ὧν ἡ διάθεσις, ἐπιβάλλουν οἱ θετικοὶ νόμοι ὅρους, τοὺς ὁποίους δικαιολογεῖ ἡ φιλοσοφικὴ τοῦ δικαίου θεωρία. Ὑπὲρ τινῶν ἠθικῶν προσώπων ἀπαγορεύεται λ. χ. ἡ διάθεσις ἢ ὑποβάλλεται εἰς τὴν ἀνάγκην προηγουμένης ἀδείας, καὶ τοῦτο ἵνα μὴ ἐντὸς τοῦ κράτους ἐγερθῶσι στοιχεῖα ἐπικίνδυνα πρὸς τὴν τακτικὴν πορείαν τῆς πολιτείας. Ἐκτὸς δὲ τούτων, δὲν δύναται νὰ ἦναι ἀπολύτως ἐλευθέρη ἡ διάθεσις πρὸς πάντας τοὺς ἄλλους· οἱ υἱοὶ καὶ ἔγγονοι ἔχουσι τρόπον τινὰ δικαίωμα συγκυριότητος ἐπὶ

τῆς πατρικῆς ιδιοκτησίας, διότι τὸ συμφέρον τῆς οἰκογενείας, καὶ πρὸ πάντων τῶν τέκνων, καὶ τὰ πρὸς ταῦτα καθήκοντα εἶναι εἰς τῶν λόγων δι' οὓς ἀναγνωρίζεται ἡ ιδιοκτησία ἀποκλειστικὴ καὶ διηγεκῆς. Συνάδει δὲ πρὸς αὐτὰ ταῦτα τὰ συμφέροντα καὶ καθήκοντα γὰρ ἔχη ὁ πατήρ μέρος τῆς περιουσίας αὐτοῦ ἐλευθέρως διαθέσιμον, καὶ γὰρ ἐπιτρέπεται εἰς αὐτόν, κατὰ τινὰς ῥητὰς καὶ σπανίας περιπτώσεις, ἡ ἀποκλήρωσις. Περὶ δὲ τῆς μεταξὺ ἀρρένων καὶ θηλέων διαστολῆς, ἀναντίρρητον ὅτι, κατὰ τὰς καθαρὰς τοῦ δικαίου ἀρχὰς, οὐδεμίαν διαφορὰν πρέπει γὰρ ὑπάρχει ἕνεκεν τοῦ φύλου ὡς πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς πατρικῆς κληρονομίας δικαιώματα τῶν τέκνων, ἀλλὰ λόγοι κοινωνικοὶ καὶ πολιτικοὶ δύνανται ἐνίοτε γὰρ δικαιολογήσωσι προτίμησιν τινὰ ὑπὲρ τῶν ἀρρένων, χωρὶς γὰρ ἐγκαταλειφθῶσι διὰ τοῦτο ἀπροστάτευτὰ τὰ συμφέροντα τῶν θηλέων. Περὶ δὲ τῶν ὄρων, οὓς δύναται γὰρ ἐπιβάλλει ὁ διαθέτης εἰς τὰς ἰδίας διατάξεις, φανερόν ὅτι οἱ ὅροι οὗτοι δὲν πρέπει γὰρ ἀντιβαίνωσιν οὔτε πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικῆς οὔτε πρὸς τὸ ὀρθῶς νοούμενον συμφέρον τῆς κοινωνίας. Ἀμφότερα δὲ ἀπαιτοῦσι τὴν πλήρη ἐλευθερίαν τῆς ιδιοκτησίας, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀθέμιτος παρίσταται κατὰ γενικὴν ἀρχὴν οἰοσδήποτε περιορισμὸς εἰς τὴν ἐλευθέραν διάθεσιν τῶν κτημάτων. Τελευταῖον, ἡ ἐπισημότης τῶν τύπων, καθὼ ἐξωτερικὴ δῆλωσις καὶ ἀπόδειξις καὶ ἐγγύησις τῶν ἐσωτερικῶν ὄρων, εἶναι ἐπὶ διαθήκης μᾶλλον ἀναγκαῖα ἢ ἐπὶ συναλλαγμάτων διὰ τε τὴν φύσιν καὶ τὴν σημαντικότητα τῆς πράξεως ταύτης καὶ διὰ τὸν χρόνον καθ' ὃν ἐκτελεῖται. Μὴ ὑπαρχούσης δὲ διαθήκης, ἀπομένει γὰρ ἐξετάσωμεν τί ὑπαγορεύει τὸ δίκαιον περὶ ἀδιαθέτου κληρονομίας.

§ 332. Ἡ κληρονομία αὕτη δὲν δύναται γὰρ ἐγκαταλειφθῆ εἰς τὸν τυχόντα, καὶ μολονότι τινὲς τῶν κοινωνιστῶν ὑποστηρίζουσι τὴν δήμευσιν ἢ πάντοτε ἢ τοῦλάχιστον ὅταν δὲν ὑπάρχωσι κατιόντες, οὐχ ἦττον καὶ ἡ ἀνθρώπινος φύσις καὶ τῶν κτημάτων ὁ περιορισμὸς καὶ τὸ κοινωνικὸν συμφέρον ἀπαιτοῦσι τὴν εἰς τοὺς συγγενεῖς ἀπονομὴν τῆς περιουσίας κατὰ τὸν σχετικὸν βαθμὸν τῆς συγγενείας. Καὶ τῶνόντι, ἐὰν ἡ κληρονομία εἶναι δῶρον, φυσικώτερον καὶ ἠθικώτερον εἶναι γὰρ γίνῃ τὸ δῶρον τοῦτο πρὸς τοὺς οἰκείους μᾶλλον ἢ πρὸς τοὺς ξένους· ὁ δὲ περιορισμὸς τῶν κτημάτων, καὶ εἰς τῶν λόγων δι' οὓς ἡ ιδιοκτησία ἀναγνωρίζεται ὡς δικαίωμα διηγεκῆς, εἶναι αὐτὸ τὸ συμφέρον τῆς οἰκογενείας· τελευταῖον, καὶ τὸ κοινωνικὸν συμφέρον ἐπικυροῖ τοιαύτην ἀπαίτησιν, διότι ἡ καλλιέργεια τῶν κτημάτων αὐξάνει ἀναλόγως πρὸς τὴν βεβαιότητα τῆς ἐξ αὐτῶν ὠφελείας τῶν τέκνων καὶ συγγενῶν τοῦ ιδιοκτήτου. Ὅμως ἡ ὠφέλεια αὕτη δὲν δύναται γὰρ ἐπεκταθῆ ἀπε-

ριορίστως μέχρι τοῦ ἀπωτάτου βαθμοῦ τῆς συγγενείας, ἀλλὰ μέχρις οὗ δὲν διχλύνονται αἱ οἰκογενειακαὶ σχέσεις καὶ δὲν ἐκλείπωσιν αἱ ἔλλογοι προσδοκίαι, διότι τότε ἡ κληρονομία ἤθελεν εἶσθαι μᾶλλον δῶρον τῆς τύχης ἢ αὐστηρὰ συνέπεια τοῦ δικαίου, καὶ προτιμητέα τότε ἡ ὑπὲρ τῆς κοινότητος διάθεσις τῆς περιουσίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ παραγραφῆς.

§ 333 Παρὰ τὰ συναλλάγματα, τὴν διαθήκην καὶ τὴν ἀδιάθετον κληρονομίαν, ἡ ἰδιοκτησία μεταβαίνει, κατὰ τινὰς σπανίας περιπτώσεις αὐθαιρέτως, δι' ἀπλῆς κατοχῆς, παρατεινομένης ἐπὶ χρόνον μᾶλλον ἢ ἥττον μακρόν. Ἡ δὲ μακρὰ, δημοσία καὶ ἀναμφισβήτητος κατοχὴ ἐπὶ λόγῳ κυριότητος, καὶ ἡ πολυετής ἐπὶ τοῦ κτήματος ἐργασία ἐντυποῦσιν ἐπ' αὐτοῦ τὴν σφραγιδα τῆς προσωπικότητος, τὴν δικαιολογοῦσαν καὶ τὴν οἰκειοποίησιν τῶν ἀδεσπῶλων κτημάτων, καὶ γεννῶσιν αὐτὸ τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας. Καὶ μολονότι ἡ ἔλλειψις τοῦ δικαιώματος τούτου ἀντιτάσσεται εἰς τὴν νομιμοποίησιν τῆς κατοχῆς, οὐχ ἥττον ἢ ἕνεκα τοῦ μακροῦ χρόνου δυσκολία, καὶ ἐνίοτε τὸ ἀδύνατον τῆς ἐπκληθείσεως αὐτοῦ, ἡ ἔλλογος ὑποτιθεμένη παραίτησις ἢ σιωπηλὴ συναίνεσις τοῦ δικαιούχου, καὶ τὰ μεγάλα ἄτοπα τῆς διεκδικήσεως ἕνεκα τῶν ἐν τῷ μεταξύ διαγενομένων πράξεων καὶ κεκτημένων δικαιωμάτων, ταῦτα πάντα ὑπαγορεύουσι τὴν καθιέρωσιν τῆς παρραγραφῆς ὡς νομίμου μέσου ἀποκτήσεως δικαιωμάτων, ἢ ἀπαλλαγῆς ὑποχρεώσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Περὶ Ἐμπορικοῦ Δικαίου.

§ 334. Ἐξαιρετικὸς κλάδος τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, τὸ ἐμπορικόν, περὶ τὰ αὐτὰ στρέφεται ἀντικείμενα, περὶ ἃ καὶ

τὸ ἀστυκόν, δηλαδή, περὶ τὰ πρόσωπα, τὰ δικαιώματα, τὰς ὑποχρεώσεις αὐτῶν, καὶ περὶ τὰ πράγματα, τὴν ἰδιοκτησίαν, τὰ εἶδη αὐτῆς καὶ τὰ διαμελίσματα, καὶ τὰς δι' ἰδιαιτέρων συναλλαγμάτων ποικίλας αὐτῶν μεταβάσεις. Καὶ τὰ μὲν πρόσωπα δὲν θεωροῦνται ἀπλῶς καθὸ σύζυγοι ἢ γονεῖς ἢ τέκνα, καθὸ ἀστοὶ ἢ ξένοι, καθὸ ἐνήλικες ἢ ἀνήλικες, αὐτεξούσιοι ἢ μὴ, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ὄψιν τῶν ἰδιαιτέρων σχέσεων, ἃς συνάπτουσι διὰ τοῦ ἐμπορίου. Ὡσαύτως καὶ τὰ ἐπὶ τῶν πραγμάτων δικαιώματα, περὶ ὧν ἐπραγματεύθημεν ἄχρι τοῦδε, ὑπὸ τὴν αὐτὴν ὄψιν θεωρούμενα, ὑποβάλλονται εἰς ἐξαιρετικὰς διατάξεις συνιστώσας τὸν ἰδιαιτέρον τοῦτον κλάδον τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Ἡ δὲ ἐξαίρεσις αὕτη δικαιολογεῖται καὶ δι' ἱστορικῶν λόγων καὶ δι' αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ ἀντικειμένου. Καὶ ἡ μὲν ἱστορικὴ ἀνάπτυξις τοῦ ἐμπορίου αὐθορμήτως παρήγαγεν ἰδιαιτέρα ἔθιμα, ὑπ' αὐτῆς τῆς ἀνάγκης τῶν πραγμάτων ὑπαγορευθέντα, ἅτινα περιεβλήθησαν ἀκολούθως τὸ κῦρος τοῦ θετικοῦ νόμου. Τὴν δὲ φύσιν τοῦ ἀντικειμένου τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου νοοῦμεν σαφῶς, ἅμα σκεφθῶμεν, ὅτι ἡ ἐμπορία ἄλλην ἔχει ἐν τῇ πλουτολογίᾳ καὶ ἄλλην ἐν τῷ ἐμπορικῷ δικαίῳ σημασίαν. Καὶ κατὰ μὲν τὴν ἐπιστήμην τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, εἶναι εἶδος βιομηχανίας, δι' οὗ κυκλοφοροῦσιν, ἀνταλλάσσόμενα πρὸς ἀλληλα, τὰ εἴτε τῆς φύσεως εἴτε τῆς τέχνης προϊόντα· κατὰ δὲ τὸ ἐμπορικὸν δίκαιον, περιλαμβάνει οὐ μόνον τοῦτο ἀλλὰ καὶ τὴν χειροτεχνίαν καὶ τὴν μεταγωγικὴν, καὶ, πλὴν τῆς γεωργίας, πᾶσαν σχεδὸν βιομηχανίαν. Ὡστε οὐσιωδῶς ἡ ἐμπορικὴ νομοθεσία κανονίζει τὸ κεφάλαιον, τὴν μόρφωσιν, ἀνάπτυξιν, μετασχημάτισιν καὶ μετάβασιν αὐτοῦ, ἐν ᾧ ἡ ἀστυκὴ ἀφορᾷ μᾶλλον εἰς τὰ ἀκίνητα, τὴν γῆν καὶ τὰ κινητὰ καθ' ὅσον σχετίζονται πρὸς αὐτήν, καὶ μᾶλλον καθὸ ἀναλώσιμα ἢ καθὸ μέσα παραγωγῆς, δηλαδή, καθὸ κεφάλαια. Ἐντεῦθεν ἐξ ἀνάγκης διάφοροι ἀρχαί, ἃς συνέλαβον καὶ ἐφήρμοσαν ἐνστιγματικῶς οἱ τε ἔμποροι καὶ ἄλλοι βιομήχανοι, πρὶν ἢ μεταβληθῶσιν εἰς νομοθετικὰς διατάξεις. Τὸ κεφάλαιον ἀπαιτεῖ εὐκολωτέραν καὶ ταχυτέραν μετάβασιν, ἀπλουστέρους τύπους, μείζονα ἐπομένως ἀγαθοπιστίαν, αὐστηροτέρας ἐγγυήσεις, βραχύτητα προθεσμιῶν, εἰδικὰς γνώσεις καὶ εἰδικὴν ὡς ἐκ τούτων δικαιοδοσίαν. Τοιοῦτοτρόπως δικαιολογοῦνται αἱ περὶ τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων ἰδιαιτέραι ἀρχαί τοῦ ἐμπορικοῦ νόμου, οὗ ἡ θεωρία συμπληροῖ τὴν περὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου πραγματείαν ἢ τὸ πρῶτον μέρος τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου.

ΤΜΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΔΗΜΟΣΙΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τοῦ δημοσίου δικαίου καὶ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτοῦ διαιρέσεων.

§ 335. Διστέλλεται τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου τὸ δημόσιον, καθ' ὅσον ἐκεῖνο μὲν ἀφορᾷ εἰς τὰς πρὸς ἄλληλα ἐνδίκους σχέσεις τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, τοῦτο δέ, εἰς τὰς σχέσεις αὐτῶν πρὸς τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν πολιτείαν (§ 309). Εἶναι ἄρα ἀντικείμενον τοῦ δημοσίου δικαίου ἡ πολιτικὴ σύστασις τῆς κοινωνίας, ἡ μὀρφωσις τοῦ κράτους. Τὸ δὲ κράτος εἶναι ἡ ἠθικὴ καὶ λογικὴ ἐνότης τῆς κοινωνίας, αὐτὴ ἡ κοινωνία ἐνοποιουμένη, ἔχουσα συνείδησιν ἑαυτῆς, τοῦ εἰς ὃν ὑπόκειται νόμου καὶ τοῦ ἰδίου προορισμοῦ, καὶ ἐνεργοῦσα, ὡς τὸ ἄτομον, πρὸςπραγματοποιήσιν αὐτοῦ, διότι πᾶν τὸ ἐν τοῖς μέρεσι, καὶ ἐν τῷ ὅλῳ ἐξ ἀνάγκης ὑπάρχει. Εἶναι ἄρα τὸ κράτος ἠθικὸν καὶ πολιτικὸν πρόσωπον, ὀφείλον νὰ ἔχη ἔλλογον βουλήν καὶ πράξιν. Ἄλλ' αὗται ἀπαιτοῦσιν ὄργανα πρὸς ἐξωτερίκευσιν αὐτῶν, καὶ ταῦτα εἶναι αἱ δημόσιαι λεγόμεναι ἀρχαί· ἡ νομοθετικὴ, ἡ ἐκτελεστικὴ καὶ ἡ δικαστικὴ· ὥστε κατὰ τοῦτο ἡ θεωρία τοῦ δημοσίου δικαίου εἶναι ἡ θεωρία τοῦ κράτους, τῶν ὀρχῶν αὐτοῦ, τῆς ἐνεργείας, τῶν δικαιωμάτων καὶ καθηκόντων αὐτῶν.

§ 336. Ἀλλά, καθὸ ἠθικὸν καὶ ἔλλογον πρόσωπον, τὸ κράτος καὶ αἱ ἀρχαὶ αὐτοῦ πρέπει νὰ ὑπάρχωσι πρὸςπραγματοποιήσιν τοῦ δικαίου καὶ τῆς δικαιοσύνης, ἣτις εἶναι, καθ' ἃ ἐπανειλημμένως εἴπομεν, τὸ σέβας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἀναγκαίων αὐτῆς ἀναπτύ-

ξεων, ὅ ἐστι, τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων. Ὡστε τὸ κράτος πρέπει νὰ ὑπάρχη πρὸς ἐγγύησιν καὶ ἀσφάλισιν τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων. Ἐκ τούτων δὲ εἶδομεν ὅσα πηγάζουσιν ἐκ τῶν ἐν τῇ κοινωνίᾳ πρώτων προσωπικῶν σχέσεων, καὶ ἐκ τῆς ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων νομίμου ἐνεργείας. Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα, κυρίως ἀστυκὰ λεγόμενα, περὶ ὧν ἄχρι τοῦδε ἐπραγματεύθημεν, καὶ ἕτερα ὑπάρχουσι, κυρίως πολιτικὰ ἢ πολιτευματικὰ καλούμενα, ἅτινα ἐξ ἴσου ὀφείλει νὰ ἐγγυηθῇ τὸ κράτος, καὶ δι' ὧν ἡ θεωρία τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου συνάπτεται πρὸς τὴν τοῦ δημοσίου. Ἰνα δὲ εὐρωμεν ταῦτα, ἀρκεῖ νὰ ρίψωμεν ἐν βλέμμα ἐπὶ τῶν στοιχείων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἐξ ἧς ὁ προορισμός, οὗ τὴν ἐκπλήρωσιν ἐπιβάλλει ὁ ἠθικὸς νόμος. Ταῦτα δὲ εἶναι πνεῦμα ὑπὸ σώματος ὑπηρετούμενον· καὶ ἐν τῷ πνεύματι, νοοῦντι καὶ πράττοντι, δύο οὐσιώδη ἔχομεν στοιχεῖα, τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν λόγον, εἰς ἃ ἀνάγεται καὶ αὐτὸς ὁ ὀρισμός τῆς ψυχῆς καὶ πᾶσα νόησις καὶ πᾶσα πράξις. Διὰ τοῦτο τὸ πρὸς τοὺς ἄλλους πρῶτον καθῆκον εἶναι τὸ σέβας τῆς ἐλλόγου ταύτης ἐλευθερίας καὶ τῶν ἀναγκαίων αὐτῆς ἀναπτύξεων, αἵτινες διὰ τοῦτο εἶναι καὶ δικαιώματα· αἱ δὲ ἐν τῷ προηγουμένῳ Τμήματι ἐκτεθεῖσαι ἀναπτύξεις ἀνάγονται εἰς τινὰς ἐνδίκους σχέσεις τῶν προσώπων πρὸς σύστασιν κοινωνίας καὶ πρὸς ἀπόκτησιν καὶ ἀσφάλειαν τῆς ἰδιοκτησίας, ἐξ ὧν ἡ ἀστυκὴ λεγομένη ἐλευθερία, πρώτη βάσις τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας. Ἀλλ' ἡ ἐλευθερία ἔχει καὶ ἄλλας ἀναπτύξεις. Ἡ ἰδιοκτησία δὲν ἀπαιτεῖται μόνον πρὸς συντήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ σώματος, ἀλλ' ἵνα διὰ τῆς ὑλικῆς ὑπάρξεως εὐκολυνθῇ ἡ νοητικὴ ἀνάπτυξις καὶ ἡ ἠθικὴ τελειοποίησις, διότι τότε μόνον πληροῦται ὁ ἀληθὴς τοῦ ἀνθρώπου προορισμός, καὶ ἐκτελεῖται ὁ νόμος του. Ἐπομένως, παρὰ τὴν ἀστυκὴν ἐλευθερίαν, καὶ ἄλλαι πρέπει νὰ ὑπάρχωσι καὶ ν' ἀσφαλίζωνται, αἱ πολιτικαί, πολιτικὰ παράγουσαι δικαιώματα, δι' ὧν ἐλλόγως γίνεται ἡ ἀπὸ τοῦ ἰδιωτικοῦ εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον μετάβασις. Εἶναι δὲ αὗται ἡ προσωπικὴ ἢ ἀτομικὴ λεγομένη, ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, τοῦ λόγου, τῆς ἐκφράσεως καὶ δημοσιεύσεως τῶν ἐνοιῶν καὶ αἰσθημάτων, ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, καὶ τέλος ἡ ἐλευθερία τοῦ μετέχειν τῆς συστάσεως καὶ ἐνεργείας τῆς πολιτείας ἢ τῶν τοῦ κράτους ἀρχῶν, ἡ κατ' ἐξοχὴν πολιτικὴ καλουμένη. Ἐάν δὲ σκοπὸς τοῦ κράτους πρέπει νὰ ᾖ ἡ ἢ πραγματοποιήσις τοῦ δικαίου ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ διὰ τῆς κοινωνίας, ἡ ἐγγύησις τῆς δικαιοσύνης, τοῦτέστιν, ἡ προστασία τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἐκ τῆς διαφοροῦ καὶ προοδευτικῆς αὐτῆς ἀναπτύξεως γεννωμένων δικαιωμάτων, ἔπεται ὅτι πρὸ τῆς συστάσεως καὶ ἐνεργείας τῶν τοῦ κράτους

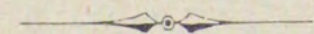
ἀρχῶν, τὰς ἐλευθερίας ταύτας ἔχομεν νὰ μελετήσωμεν κατὰ τὴν λογικὴν αὐτῶν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν, καὶ πρὸ τῶν ἄλλων, τὴν προσωπικὴν, ἣν αἱ ἄλλαι πᾶσαι ὑποθέτουσιν. Ἐὰς παρατηρήσωμεν δὲ καὶ πάλιν τὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ τῆς περὶ αὐτοῦ ἐπιστήμης. Ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ λόγος, τὰ δύο αὐτοῦ στοιχεῖα, παράγουσι καὶ ρυθμίζουσι τὴν νόησιν, καὶ ταῦτα ἐξωτερικευόμενα ἐν τῷ κοινωνικῷ καὶ πολιτικῷ κόσμῳ, παράγουσι τὰ καθήκοντα καὶ τὰ δικαιώματα, δηλαδή, ὅλην τὴν θεωρίαν τῆς Ἠθικῆς καὶ τοῦ Δικαίου. Ἐξ αὐτῶν δὲ τούτων ἐξέρχεται, ὡς θέλομεν ἰδεῖ, καὶ ὁ ἱστορικὸς κόσμος, ὃν μελετᾷ ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας. Ὡστε ἅπασα ἡ Ἀγαθολογία, ἢ ἡ θεωρία τῆς πράξεως, οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ πόρισμα τῆς θεωρίας τῆς νοήσεως, καὶ ἐκ τῶν δύο τούτων θεωριῶν συνίσταται, κατὰ τὸν ἡμέτερον ὀρισμὸν, ὅλη ἡ Φιλοσοφία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ προσωπικῆς ἐλευθερίας.

§ 337. Ἡ προσωπικὴ ἢ ἀτομικὴ λεγομένη ἐλευθερία δὲν εἶναι ἡ τοῦ ὅλου προσώπου ἐλευθερία, πάντων, δηλαδή, τῶν νοητικῶν καὶ ἠθικῶν αὐτοῦ δυνάμεων, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ ἐξωτερικὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερία, ἢ τοῦ σώματος αὐτοῦ, τῆς κινήσεως καὶ ἀπὸ τόπου εἰς τόπον μεταβάσεως, διὸ καὶ σωματικὴ ὑπὸ τινῶν ὀνομάζεται. Ἀντίκειται δὲ πρὸς αὐτὴν ἡ κάθειρξις, ἡ φυλάκισις, ἡ κράτησις, ἡ ἐκτόπισις, ἡ ἐξορία, ἢ παραβίασις τοῦ οἰκιακοῦ ἀσύλου, αἵτινες εἶναι διάφοροι βαθμοὶ δουλείας. Πόσον δὲ εἶναι ἡ ἐλευθερία αὕτη σημαντικὴ περιττὸν ν' ἀποδείξωμεν. Ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία μετὰ τοῦ ἀπαρabiάστου τῆς ἰδιοκτησίας συνιστῶσι τὴν ἀτομικὴν ἐκείνην ἀσφάλειαν, ἣτις εἶναι ἡ πρώτη βᾶσις καὶ τὸ πρῶτον καθῆκον οἰασδῆποτε κυβερνήσεως. Ἄλλ' ὅσω πολῦτιμος καὶ ἂν ἦναι ἡ ἐλευθερία αὕτη, δὲν εἶναι ὅμως ἀπόλυτος. Ὡς ἡ ἰδιοκτησία, ὑπόκειται καὶ αὕτη, ὅταν δι' αὐτῆς προσβάλλωνται τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων, εἰς τινὰς περιορισμούς, τοὺς ὁποίους ἐπιβάλλει αὐτῇ ἡ δικαιοσύνη ἐξ ἧς ἀπορρέει. Καὶ τινες μὲν τῶν περιορισμῶν τούτων εἶναι προ-

φανείς, καὶ οὐδεμιᾶς χρήζουσιν ἀποδείξεως· τοιοῦτοι οἱ ἐπιβαλλόμενοι εἰς τοὺς παράφρονας, οἱ ἔνεκεν τῆς πολιτικῆς ἢ στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, αἱ ὑγειονομικαὶ προφυλάξεις, καὶ ἐν γένει, οἱ ὑπὸ τῆς κοινῆς ἀσφαλείας δικαιολογούμενοι. Ἄλλοι δὲ ἐπιδέχονται συζήτησιν εἴτε ὡς πρὸς τὴν νομιμότητα εἴτε ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν καὶ τὴν διάρκειαν αὐτῶν. Τοιαύτη εἶναι ἡ ἔνεκεν χρηματικῆς ὀφειλῆς ἀστυκὴ λεγομένη κράτησις, διότι ἡ ἔχει ὁ ὀφειλέτης κτήματα, καὶ τότε δύναται ἐπ' αὐτῶν νὰ ἐξασκήσῃ τὰ δικαιώματα αὐτοῦ ὁ πιστωτής, ἡ δὲν ἔχει, καὶ τότε πρὸς τί ἡ κράτησις; Ἐὰν δὲ ἐπιβληθῇ ἐργασία, τότε ἡ κράτησις μεταβάλλεται εἰς δουλείαν καὶ τιμωρίαν. Ὡστε ἀπέναντι τῆς καθαρᾶς θεωρίας δὲν δικαιολογεῖται εἰμὴ ὡς μέσον καταναγκαστικὸν πρὸς ἀνακάλυψιν ὑποκεκρυμμένης περιουσίας. Ἡ δὲ ποινικὴ προφυλάξις φανερὸν ὅτι καὶ αὕτη πρέπει νὰ νὰ ἦναι λίαν περιωρισμένη, καὶ μόνον ἐν περιπτώσει προφανοῦς κινδύνου καὶ ἀπολύτου ἀνάγκης νὰ ἐπιβάλληται, ἄλλως ἡ χρηματικὴ ἐγγύησις ἀρκεῖ. Ὡσαύτως, ἡ κατ' οἶκον ἔρευνα δὲν πρέπει νὰ ἐπιτρέπηται εἰμὴ ἐπὶ ῥητῇ κατηγορίᾳ καὶ ἀφεύκτῳ ἀνάγκῃ. Τελευταῖον, ἡ πρὸς τιμωρίαν ἐπιβαλλομένη εἰρκτὴ προϋποθέτει τὸ νόμιμον τῆς τιμωρίας, περὶ οὗ ἐν τοῖς ἐπομένοις, καὶ δὲν δικαιολογεῖται εἰμὴ διὰ τοῦ προφανοῦς κινδύνου, διὰ τοῦ ἀνεπαρκοῦς τῶν ἄλλων ποινῶν καὶ διὰ τῆς ἠθικῆς τοῦ καταδίκου ἀνορθώσεως, διότι, ὡς θέλομεν ἰδεῖ ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ, ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη δὲν χορηγεῖ μόνον τὸ δικαίωμα τῆς τιμωρίας, ἀλλ' ἐπιβάλλει καὶ τὸ καθῆκον τῆς ἠθικοποιήσεως τῶν ἀναγνωρισθέντων ἐνόχων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος.

§ 338. Ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ σώματος, ἀλλὰ παρὰ ταύτην ὑπάρχει καὶ ἡ τοῦ πνεύματος, τῆς διανοίας καὶ τῆς ἐκφράσεως. Τὸ δὲ πνεῦμα εἶνε φύσει ἐλεύθερον, ἀδούλωτον, ἀτυράννητον καὶ ἀκατάβλητον. Ὡσαύτως, ἡ ἐκφρασις ἢ τε διὰ τοῦ

προφορικοῦ καὶ ἢ διὰ τοῦ ὀπωσδήποτε γραφομένου λόγου, εἶναι μέ-
 χρι τινὸς φύσει ἀπαραβίβιστος. Ἡ περὶ ἧς πρόκειται ἐλευθερία δὲν
 εἶναι λοιπὸν εἰμῆ ἢ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἰδίων ἐννοιῶν καὶ αἰσθη-
 μάτων διὰ τοῦ λόγου, διὰ τῆς γραφῆς, διὰ τοῦ τύπου, διὰ θεατρι-
 κῶν παραστάσεων, δι' εἰκόνων, σημείων καὶ συμβόλων. Εἶναι δὲ ἡ
 ἐλευθερία αὕτη νόμιμος, ὡς πᾶσα ἄλλη καὶ ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην, καὶ
 ἀνωτέρα τῶν ἄλλων, ὅσον τὸ πνεῦμα εἶναι ἀνώτερον τοῦ σώματος
 καὶ τοῦ κτήματος. Φύσει νόμιμος καὶ ἀναμφισβήτητος, δὲν ἠδύνατο
 γὰ γίνῃ ἀντικείμενον ἀμφιβολίας καὶ συζητήσεως εἰμῆ ἕνεκεν ἱστο-
 ρικῶν λόγων. Καὶ παρὰ μὲν τοῖς ἀρχαίοις, ἐν τοῖς δεσποτικοῖς πολι-
 τεύμασι συνεξέλειπεν ἡ ἐλευθερία αὕτη μετὰ πάσης ἄλλης· ἐν δὲ
 τοῖς ἐλευθέροις, οὐδεμίαν ἠδύνατο γὰ ἐγερθῆ περὶ αὐτῆς ἀμφιβολία,
 ἕνεκα τῆς ἄκρας τοῦ βίου δημοσιότητος καὶ τῆς ἐπεμβάσεως ὅλων
 τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν εἰς πάσας σχεδὸν τὰς κυριαρχικὰς καὶ πο-
 λιτικὰς πράξεις. Κατὰ δὲ τὸν μεσαιῶνα, τὰ φῶτα ἦσαν προνόμιον
 ὀλίγων, καὶ ἔλειπεν, οὕτως εἶπεῖν, ἡ ὕλη τῆς ἐλευθερίας ταύτης.
 Ὅτε δὲ ἀνεγεννήθησαν τὰ γράμματα, καὶ περὶ τὰ μέσα τοῦ 16^{ου}
 αἰῶνος ἐφευρέθη ὁ τύπος, ἐπεκράτει καθ' ἅπασαν σχεδὸν τὴν Εὐρώ-
 πην ἡ ἀπόλυτος μοναρχία καὶ ὁ δεσποτισμός· ἐντεῦθεν ἡ λογοκρισία,
 καὶ διὰ τοῦτο ἐθεωρήθη ὡς νέα κατάκτησις τοῦ πολιτισμοῦ ἡ ἐλευ-
 θεροτυπία. Ἡ λογοκρισία εἶναι τερατῶδες πρόνομιον, διότι ἀποδί-
 δει εἰς ἀτελῆ ὄντα τὸ ἀλάτταστον τοῦ Θεοῦ, προκαλεῖ αὐτὰς τὰς
 καταχρήσεις, καθ' ὧν δῆθεν ἐξασκεῖται, ὑποθάλλει τὸ στασιαστι-
 κὸν πνεῦμα, καταπιέζει τὴν παντοίαν ἀνάπτυξιν τῆς διανοίας, βλά-
 πτει μᾶλλον ἢ ὠφελεῖ αὐτὰς τὰς κυβερνήσεις ὑπὲρ ὧν ἐνεργεῖ, καὶ
 ἐπὶ τέλους ἐπιχειρεῖ τὸ ἀδύνατον, διότι τὸ πνεῦμα, φύσει ἀνίκη-
 τον, τάχιον ἢ βράδιον κατὰ παντὸς ἀντιτασσομένου προσκόμματος
 θριαμβεῖ. Ἀφαιρουμένης δὲ τῆς λογοκρισίας, μένει ἡ ἐλευθερία
 αὕτη αὐταπόδεικτος· εἶναι δὲ σημαντικωτέρα πασῶν, καθ' ὅσον δι'
 αὐτῆς πάντα τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα ρυθμίζονται εὐπρεπῶς ὡς διὰ
 τοῦ λόγου ρυθμίζεται ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος τῆς διανοίας. Ἡ ἐπιστη-
 μονικὴ καὶ γραμμματολογικὴ αὐτῆς ὠφέλεια εἶναι πρόδηλος, ἀλλὰ
 καὶ πολιτικῶς θεωρουμένη, ἐὰν ἦναι σύμφωνος πρὸς τὴν δικαιοσύ-
 νην, δὲν δύναται γὰ ἀποβῆ ἐπιβλαβῆς οὔτε πρὸς τὴν κοινωνίαν οὔ-
 τε πρὸς τὴν πολιτείαν· καὶ ἡ πεῖρα ἤδη ἀπέδειξεν, ὅτι διὰ τῆς ἔμ-
 φρονος χρήσεως αὐτῆς καὶ ὁ λαὸς καὶ ἡ κυβέρνησις ἐξ ἴσου ὠφελοῦν-
 ται, καὶ μόνη ἀρκεῖ πρὸς ἀπόκτησιν πασῶν τῶν ἄλλων. Ἐνεργεῖται
 δὲ διὰ δύο μέσων, διὰ τῶν βιβλίων καὶ τῶν ἐφημερίδων. Καὶ τὸ
 μὲν βιβλίον ἐκ μακρῶν διαλειμμάτων ἀναφαινόμενον, διὰ τε τὴν
 ἐν αὐτῷ πραγματείαν καὶ τὸν ὄγκον καὶ τὴν δαπάνην, μόνον ἐπὶ

τῶν ἀνωτέρων τάξεων ἐνεργεῖ. Ἡ δὲ ἐφημερίς εἶναι γέννημα τῶν νεωτέρων χρόνων, διότι οἱ ἀρχαῖοι καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν τοῦ τύπου καὶ διὰ τὴν μικρὰν ἔκτασιν τῶν ἐλευθέρων κοινωνιῶν καὶ διὰ τὸ ὑπαίθριον τοῦ πολιτικοῦ βίου, οὐδὲ νὰ συλλάβωσιν ἠδύναντο τοιοῦτο εἶδος δημοσιότητος. Σήμερον δὲ κατέστη γενικὴ καὶ ἡμερησία ἀγόρευσις, ἐκφράζουσα τὸν κοινωνικὸν λόγον, τὴν κοινὴν γνώμην, διευθύνουσα αὐτὴν καὶ διδάσκουσα, συμβουλευούσα καὶ ἐπικρίνουσα τὰς δημοσίας ἀρχάς· καὶ κατὰ μὲν τὴν ἔκτασιν, ἐκτείνεται μέχρι τῶν περάτων τοῦ κόσμου, κατὰ δὲ τὴν ταχύτητα, διατρέχει ἐν ἀκαρεῖ ἀπέραντα διχστήματα, καὶ κατὰ τὴν δραστηριότητα, εἶναι ὁ ἰσχυρότερος μοχλὸς τῆς κοινωνικῆς ἐνεργείας. Ἐντεῦθεν καταφαίνεται τὸ ὕψος, ἡ εὐγενὴς ἀποστολὴ καὶ ἡ μεγίστη εὐθύνη τοῦ ἐφημεριδογραφικοῦ ἐπαγγέλματος. Ἐκ τούτων δὲ καὶ οἱ κίνδυνοι τῶν καταχρήσεων αὐτοῦ καὶ τὰ πολλὰ περὶ τῶν ὀρίων τῆς ἐλευθεροτυπίας ζητήματα.

§ 339. Ἐχει ὅρια καὶ ἡ ἐλευθερία αὕτη, ὡς πᾶσα ἄλλη· εἶναι δὲ ταῦτα αὐτὰ τὰ δικαιώματα τῶν ἀτόμων καὶ τῆς κοινωνίας, ἢ ἀντιπροσωπεύει ἡ πολιτεία. Ἐκαστον ἄτομον ἔχει περὶ ἑαυτό, ὡς εἶδομεν (§ 293), νόμιμον κύκλον ἐνεργείας, ἐντὸς τοῦ ὁποίου αἱ ἀναγκαῖαι τῆς ἐλευθερίας ἀναπτύξεις ἐξασκοῦνται ὡς δικαιώματα. Καὶ μολοντί ὁ τύπος δὲν δύναται ἀμέσως νὰ προσβάλη οὔτε τὸ πρόσωπον οὔτε τὸ κτῆμα, δύναται ὅμως νὰ βλάβῃ ἕτερα στοιχεῖα τῆς προσωπικῆς ἐκείνης ἀκεραιότητος, ἢν συνιστῶσι τὰ ἐν τῇ κοινωνίᾳ διάφορα δικαιώματα τοῦ ἀτόμου· δύναται νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῆς ἠθικότητος, τῆς ὑπολήψεως τῶν πολιτῶν, δι' ὑβρεως, συκοφαντίας, δυσφημίας, καὶ ἐμμέσως νὰ ἐπιβουλευθῇ τὴν ἰδιοκτησίαν καὶ αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν αὐτῶν. Ἐχει ἐπομένως ἡ πολιτεία καθῆκον περιορισμοῦ, ἀπαγορεύσεως, τιμωρίας τῶν ὑπ' αὐτοῦ διαπραττομένων ἀδίκημάτων. Οὐχ ἤττον δὲ τοῦ ἀτόμου, ἔχει καὶ ἡ πολιτεία δικαιώματα, ἅτινα δύναται νὰ προσβάλη ἡ ἐλευθεροτυπία· δύσκολος δὲ εἶναι ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τοιούτων ἀδίκημάτων, δύσκολον νὰ προσδιορισθῇ μέχρι τίνος δύναται νὰ ἐκταθῇ ἡ συζήτησις τῶν δημοσίων. Ἡ ἐπίκρισις τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ, τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων, τῶν θεσμοθεσιῶν, τῶν νόμων τῆς ἐνεργείας τῶν ἀρχῶν καὶ τῆς κυβερνήσεως, ταῦτα πρέπει νὰ ἐπιτρέπωνται, διότι ἄλλως πρὸς οὐδὲν ἡ ἐλευθεροτυπία. Ἀλλ' ἡ ἐπίκρισις μεταβάλλεται εἰς ἀδίκημα, ὅταν προσβάλλωνται τὰ δικαιώματα τῆς κοινωνίας, ἡ ἐνέργεια τῶν θεσμῶν καὶ τῶν νόμων, τὸ σέβας πρὸς τὰς ἀρχάς. Ἡ δὲ περὶ τούτων κρίσις ὑφίσταται εἰς τὴν διάγνωσιν τῆς προαιρέσεως, εἰς τὴν ἠθικὴν ἐκτίμησιν τῶν λέξεων καὶ ἐκφράσεων καὶ τῶν ἐνδεχομένων αὐτῶν

συνεπειῶν. Καὶ ἐπειδὴ ἡ κρίσις αὕτη εἶναι δύσκολος καὶ λίαν ἐπι-
 κίνδυνος, εἰ μὴ ὀρθή, διὰ τοῦτο δύο εἰδῶν ἐγγυήσεις ἐπενόησαν οἱ
 νομοθέται, τὰς μὲν, προληπτικάς, τὰς δέ, κατασταλτικάς. Δυνάμει
 τῶν πρώτων, ἀπαιτοῦσι πρόσωπον ἀτομικῶς ὑπεύθυνον τῆς ἐκδό-
 σεως τοῦ φύλλου, ἐνήλικον, ἰθαγενές καὶ προκαταβάλλον χρηματι-
 κόν τι ποσόν. Καὶ οὕτως ἡ ἐφημερίς δὲν δύναται νὰ ᾔηται ἔργον τοῦ
 τυχόντος, ἀλλὰ κοινωνικῆς μερίδος μᾶλλον ἢ ἥττον σημαντικῆς,
 συναισθανομένης τὴν ἀνάγκην καὶ τὸ καθήκον νὰ ἐγείρῃ βῆμα λογι-
 κῶν συζητήσεων πρὸς διηνεκῆ ἀγόρευσιν. Καὶ μολονότι τινὲς τῶν
 δημοσιολόγων θεωροῦσιν ὡς ἄδικον τὸν ὅρον τοῦ ὑπευθύνου συντά-
 κτου, διότι ἀπὸ τοῦ ἐνόχου μεταφέρει τὴν εὐθύνην εἰς τὸν ἀθῶον,
 καὶ ἐνθαρρύνει τὰς καταχρήσεις, εἰς τὴν παρῆρσίαν καὶ εὐτολμίαν
 ἀντικαθιστῶν τὴν ἐπίβουλον ὑπουλότητα καὶ τὴν δειλίαν, οὐχ ἥττον
 τὸ ἄτοπον τοῦτο φαίνεται ἀναπόφευκτον, διότι καὶ ἡ προσωπικὴ
 ὑπογραφή τῶν ἄρθρων δύναται νὰ καλύψῃ τοιαύτην ἀδικίαν, ἥς
 δύσκολος ἡ ἀνακάλυψις, ἡ δὲ ποινὴ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν πλῆτ-
 τει τὸ πρόσωπον εἰμὴ διὰ τῆς ἠθικῆς ἀποδοκιμασίας, καὶ πλαγίως
 διὰ τῶν προστίμων. Περὶ δὲ τῶν κατασταλτικῶν, σπουδαῖα ἐγεί-
 ρονται ζητήματα καὶ ὡς πρὸς τὸν ὅρισμόν τοῦ ἀδικήματος καὶ ὡς
 πρὸς τὴν τιμωροῦσαν ἀρχήν. Καὶ τὸ μὲν ἀδικήμα δύο ἔχει ἀπα-
 ραίτητα στοιχεῖα, τὸ ὑλικόν, τὴν δημοσίευσιν, καὶ τὸ ἠθικόν, τὴν
 προαίρεσιν· καὶ ἐὰν ἡ ἐκδήλωσις τοῦ πρώτου εἶναι εὐκολος, οὐχ' οὐ-
 τως ἡ περὶ τοῦ δευτέρου κρίσις, καθὸ ἐκ μυρίων περιστάσεων ἐξαρ-
 τωμένη καὶ ἐκ πολλῶν ὁμοῦ προσωπικῶν καὶ πραγματικῶν στοι-
 χείων, ἅτινα δὲν δύναται ὁ νομοθέτης νὰ ὀρίσῃ ἐκ τῶν προτέρων.
 Διὰ τοῦτο προτιμότερα τοῦ ὁρισμοῦ εἶναι ἡ διὰ τοῦ ἀπλοῦ ὀνόμα-
 τος ἐνδειξις τῆς ἀξιοποίνου πράξεως. Ἡ δὲ δικάζουσα καὶ τιμω-
 ροῦσα ἀρχὴ πρέπει δι' αὐτὸ τοῦτο νὰ συνδυάζῃ ἐν ἑαυτῇ ὑψηλὰ προ-
 σόντα νοημοσύνης καὶ ἠθικότητος, καὶ νὰ ᾔηται ὅλως ἀνεξάρτητος
 τοῦ τε λαοῦ καὶ τῆς κυβερνήσεως, νὰ ᾔηται, δηλαδή, ἡ καθαρωτέρα
 ἔκφρασις τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως, ἥτις μόνη δύναται νὰ κρίνῃ
 τὴν διὰ τοῦ τύπου ἔκφρασιν τοῦ κοινωνικοῦ λόγου. Τὰ προσόντα
 ταῦτα ἐν γένει ἔχει τὸ λεγόμενον ὀρχοδικεῖον, περὶ οὗ κατωτέρω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως

§ 340 Καθὼς ἡ ἰδιοκτησία φέρει εἰς τὴν προσωπικὴν ἐλευθερίαν, καὶ αὕτη εἰς τὴν διὰ τοῦ τύπου ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος, παρομοίως αὕτη φέρει εἰς ἄλλην ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος, ἣτις ἐπίσης διὰ τινος ἐξωτερικῆς πράξεως δηλοῦται. Προφανὴς δὲ ἡ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἐλευθεριῶν συγγένεια, διότι καθὼς ἡ προηγουμένη εἶναι ἡ δημοσία ἔκφρασις τοῦ κοινωνικοῦ λόγου περὶ τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ, οὕτως ἡ παροῦσα εἶναι ἡ δημοσία τοῦ πνεύματος ἔκφρασις καὶ ἐνέργεια περὶ αὐτῆς τῆς πηγῆς τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ, δηλαδή, ἡ θεία λατρεία. Ἡ ἀνεξιθρησκεία δὲν ἐκφράζει ἀκριβῶς τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλευθερίας ταύτης, διότι ἡ ἀνοχὴ ὑποθέτει δικαίωμα ἀνώτερον, ἐκουσίως καὶ οὐχὶ ὑποχρεωτικῶς ὑπομένον τὴν ἐξάσκησιν ἄλλου κατωτέρου, ἐν ᾧ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀχώριστος τῆς ἰσότητος, καὶ ἀμφοτέραι πηγάζουσιν ἐκ τῆς δικαιοσύνης. Αὕτη δὲ ἐπιβάλλει τὴν ἐλευθερίαν ταύτην, ὡς πᾶσαν ἄλλην καὶ ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην. Τοῦτο δὲ πρὸ πάντων ἀποδεικνύει ὁ Χριστιανισμὸς ἐντελλόμενος οὐ μόνον τὴν δικαιοσύνην πρὸς πάντας, ἀλλὰ καὶ τὴν πρὸς πάντας ἀγάπην, ἣτις προϋποθέτει καὶ συμπληροῖ τὴν δικαιοσύνην. Διὰ τοῦτο ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι τὸ μᾶλλον φιλελεύθερον καὶ ἀνεκτικὸν τῶν θρησκευμάτων, καὶ μόνον ἐπιτρέπει τὸν διὰ τοῦ λόγου, τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς διδασκαλίας προσηλυτισμόν. Πρὸς τοῦτον ἐκ διαμέτρου ἀντίκειται ἡ ἐκ τῆς πολιτικῆς διαφορᾶς τοῦ Χριστιανισμοῦ γεννηθεῖσα ἐν τῇ Δύσει ἱερὰ ἀνάκρισις, καὶ ἡ διὰ τῆς βίας ἐπιστροφή, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὴν λογοκρισίαν καὶ τὴν πολιτικὴν τυραννίαν. Ὡς ἐκ τούτου ὁ λόγος ἠγέρθη ἐνίοτε κατὰ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, καὶ ἔθεσε τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως, ὅπερ οὐσιωδῶς δὲν εἶναι ζήτημα. Καὶ τῶνόντι, ἐὰν ἡ δικαιοσύνη εἶναι τὸ σέβας τῆς ἐλευθερίας, τὸ νομιμώτερον προῖόν τῆς ἐλευθερίας ταύτης εἶναι ἡ θρησκευτικὴ ἔννοια καὶ ἡ πρὸς αὐτὴν σύμφωνος πράξις. Ἡ θρησκευτικὴ τυραννία ἄρα εἶναι ἡ χειρίστη τῶν τυραννιῶν, ἀντιβαίνει πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτῆς, ἐξευτελίζει καὶ σφετερίζεται τὴν θεῖαν ἐξουσίαν, παρεμποδίζει

ζει τὴν παντοίαν ἀνάπτυξιν τῆς διανοίας, καὶ μετὰ τῆς θρησκευτικῆς συγκαταστρέφει πᾶσαν ἄλλην ἐλευθερίαν.

§ 341. Δὲν δύναται δὲ νὰ ἔχη ἄλλα ὅρια ἢ ἐλευθερία αὕτη εἰμὴ τὰ εἰς αὐτήν, ὡς εἰς πᾶσαν ἄλλην, ἐπιβαλλόμενα ὑπ' αὐτῆς τῆς δικαιοσύνης, ἐξ ἧς πᾶσαι πηγάζουσι, καὶ δι' ἧς πᾶσαι καθιεροῦνται. Τὰ ὅρια τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας εἶναι τὰ δικαιώματα ὅσα δύναται νὰ προσβάλη διὰ τῆς οὐσίας αὐτῆς, διὰ τῆς λατρείας, διὰ τοῦ προσηλυτισμοῦ, διὰ τῶν πρὸς τὴν πολιτείαν σχέσεων αὐτῆς. Αἱ ἐπὶ προφάσει θρησκευτικῆς διδασκαλίας προσβολαί, ὕβρεις, συκοφανταί, ἐγερτικαὶ προκλήσεις δικαίως ἀπαγορεύονται. Ὡσαύτως ἀξιόπονοι εἶναι θρησκευτικαὶ κηρύξεις προσβάλλουσαι τὸ ἀπαρabiάστον τῆς ἰδιοκτησίας, τὴν ἱερότητα τοῦ γάμου, τὴν παρουσίαν ἢ τὸ πρόσωπον τῶν πολιτῶν, διότι ταῦτα πάντα βασίζονται ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὃν ὀφείλει νὰ ἐφαρμόζη καὶ νὰ ἐγγυᾶται ἡ πολιτεία, καὶ οὐχὶ ἡ θρησκεία, ἥτις εἶναι μόνον ἡ πνευματικὴ καὶ ἐσωτερικὴ τοῦ ἀνθρώπου κυβέρνησις. Εἰς τοὺς αὐτοὺς περιορισμοὺς ὑπόκειται καὶ ἡ ἐξωτερικὴ φανέρωσις τῆς θρησκείας, ἡ λατρεία, ἥτις δὲν πρέπει νὰ ᾔηται ἄτακτος καὶ σκανδαλώδης. Ὁ δὲ ἀπλοῦς προσηλυτισμὸς, ὅταν γίνηται εἰρηνικῶς καὶ διὰ τοῦ λόγου, ἀνευ βίας ἢ διαφθοράς, ἀλλὰ μόνον πρὸς διάδοσιν τοῦ δόγματος, διὰ τῆς ἐρμηνείας, τῆς διδασκαλίας, τῆς ἀποδείξεως καὶ ἐπικρίσεως, οὐδὲν ἔχει ἐναντίον πρὸς τὴν ὀρθὴν ἔννοιαν τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Τελευταῖον, αἱ πρὸς τὴν πολιτείαν σχέσεις τῆς θρησκείας δύνανται νὰ θεωρηθῶσι καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνευ θρησκευτικῆς διακρίσεως ἀπονομὴν τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπέναντι τῆς πολιτείας ἀνεξαρτησίαν ἢ ὑποταγὴν τῆς ἐκκλησίας. Καὶ τὸ μὲν περὶ τῆς ἰσότητος τῶν θρησκευμάτων, ὡς πρὸς τὰ πολιτικὰ δικαιώματα, ζήτημα δὲν δύναται νὰ ᾔηται εἰμὴ ζήτημα χρόνου καὶ ἰδιαίτερων κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν περιστάσεων· ἀλλ' ἐν γένει καὶ ἐν θεωρίᾳ ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος ταύτης εἶναι ἀναμφισβήτητος, καθὸ λογικὴ συνέπεια τῶν πρώτων τοῦ δικαίου θεωριῶν. Τυφόντι, τὸ δίκαιον καὶ ἡ δικαιοσύνη πηγάζουσιν ἐκ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὅστις εἶναι καθολικὸς, ἀπόλυτος καὶ ἀναγκαῖος, καὶ εἰς αὐτὸν πάντες ὑπόκεινται καθὸ ἄνθρωποι, οὐχὶ καθὸ μέλη ἰδιαίτερου θρησκευματος· καὶ ἐὰν εἰς τοὺς ἀλλοδόξους ἐπιτρέπεται ἡ ἰδιοκτησία, ἡ βιομηχανία, τινὰ τῶν δημοσίων ἐπαγγελημάτων, τὰ ἀστυκὰ δικαιώματα καὶ τινὰ τῶν πολιτικῶν, διατί οὐχὶ πάντα; ἢ περὶ τινῶν ἀπαγορεύσεις εἶναι καὶ ἄδικος καὶ ἀντιφαστικὴ, ἀλλὰ προσέτι ἀντιβαίνει πρὸς αὐτὸ τὸ συμφέρον τοῦ ἀληθοῦς θρησκευματος, καθ' ὅσον ἡ ἀμισότης γεννᾷ μῖσος, πόλεμον, καὶ ἐμποδίζει τὴν ἐπιστροφήν.

Τὸ δὲ περὶ τῶν σχέσεων τῆς ἐκκλησίας πρὸς τὴν πολιτείαν ζήτημα λύεται διὰ τῆς ὀρθῆς ἐννοίας τῆς φύσεως ἑκατέρας τῶν δύο τούτων κοινωνιῶν καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς νομίμων καὶ λογικῶν σχέσεων. Καὶ ἡ μὲν ἐκκλησία εἶναι ἠθικὸν πρόσωπον συνιστάμενον ἐκ πάντων τῶν πρεσβευόντων τὸ αὐτὸ θρήσκευμα, ἐκ τῶν λειτουργῶν αὐτοῦ ἱεραρχικῶς βαθμολογουμένων καὶ ἐνεργούντων πρὸς κοινωνικὴν τοῦ δόγματος πραγματοποίησιν. Ἡ δὲ πολιτεία εἶναι ἕτερον ἠθικὸν πρόσωπον, ἐκ τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν συγκροτούμενον, ἐμφαῖνον τὴν ἠθικὴν καὶ λογικὴν ἐνότητα τῆς κοινωνίας, ἔχον ἰδίαν θέλησιν καὶ ἐνέργειαν, διὰ τῶν ἰδίων ὀργάνων τελουμένην. Ἡ δὲ μεταξὺ αὐτῶν φυσικὴ καὶ ἔλλογος σχέσις δὲν εἶναι οὔτε ἡ εἰς τὸ κράτος ἀπόλυτος ὑποταγὴ τῆς ἐκκλησίας, οὔτε τὸ ἀνάπαλιν, διότι τοῦτο ἀμφοτέρως διαφθείρει· ἀλλ' ἡ ἀπ' ἀλλήλων ἀνεξαρτησία καὶ ἡ ἀρμονία αὐτῶν, ἡ ἐντὸς τοῦ κύκλου τῆς νομίμου ἑκατέρας ἐνεργείας περιστολή καὶ ἐσωτερικὴ ἐλευθερία· ὥστε ἡ μὲν πολιτεία νὰ σέβηται τὴν ἐκκλησίαν, καὶ τοὶ ἐπαγρυπνοῦσα ἵνα μὴ ἐξέρχηται τῶν νομίμων αὐτῆς ὀρίων τῆς πνευματικῆς μόνον κυβερνήσεως τῶν ἀνθρώπων πρὸς ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν, ἡ δὲ ἐκκλησία νὰ ἐπικαλῆται μόνον τὴν ὑλικὴν δύναμιν τοῦ κράτους, ὡσάκις ἀναγκαιοῦ αὐτῆς, μηδὲν ἀναμιγνυομένη ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν πολιτικὴν ἐνέργειαν. Ταύτην δὲ τὴν πολιτικὴν ἐνέργειαν, ἣν μέχρι τοῦδε ὑπεθέσαμεν, θέλομεν πραγματευθῆ ἐν τῷ ἐπομένῳ κεφκλαίῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ περὶ κυριαρχίας.

§ 342. Μετὰ τὰς προηγουμένας, ἔρχεται κατὰ λογικὴν τάξιν ἡ κυρίως πολιτικὴ λεγομένη ἐλευθερία, ἣτις ὑφίσταται εἰς τὸ μέτερον τῆς συστάσεως καὶ ἐνεργείας τῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους. Ἡ θεωρία αὕτη εἶναι ἡ φυσικὴ ἀπὸ τῶν ἡγουμένων εἰς τὰς ἐπομένας μετὰβασίς, διότι, ἐὰν σκοπὸς τοῦ κράτους εἶναι ἡ διὰ τοῦ δικαίου, ἦτοι, διὰ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς δικαιοσύνης, ἐγγύησις τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, ἐὰν τὰ δικαιώματα ταῦτα ἀντιστοιχοῦσι

πρὸς τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τὰς ἀναγκαίας τῆς ἐλευθερίας ἀναπτύξεις, καὶ ἐὰν μέχρι τοῦδε εἶδομεν ἐκ τῶν ἀναπτύξεων τούτων τὰς διὰ τῆς ιδιοκτησίας, τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας, τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος καὶ τῆς συνειδήσεως, ἀπομένει τώρα νὰ ἐξετάσωμεν ἐὰν καὶ αὕτη ἡ σύστασις καὶ ἐνέργεια τοῦ κράτους ἦναι ἀνάπτυξις τῆς ἐλευθερίας, ἐὰν ὑπάρχη, δηλαδή, καὶ ἦναι νόμιμος ἡ πολιτικὴ λεγομένη ἐλευθερία.

§ 343. Ἐὰν ἦτο δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ἐν τῇ κοινωνίᾳ δύναμιν ἀνωτέραν τοῦ ἀνθρώπου, κηρύττουσαν, ἐγγυωμένην καὶ πραγματοποιοῦσαν τὸ δίκαιον, τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν ἤθελε παρουσιασθῆ, διότι ἡ δύναμις αὕτη ἤθελεν εἶσθαι κυρίαρχος, καὶ οὐδεμία τότε ἀνάγκη πολιτικῆς ἐλευθερίας. Ἄλλ' ἡ δύναμις αὕτη δὲν ὑπάρχει· τὸ κράτος καὶ αἱ ἀρχαὶ αὐτοῦ συνίστανται ἀναγκαίως ἐξ ἀνθρώπων ἐξ ἴσου ἐλευθέρων καὶ εἰς τὸν ἠθικὸν νόμον ὑποκειμένων. Ἐντεῦθεν τὸ ζήτημα, ἐὰν πάντες ἢ τινὲς μόνον ἔχωσι δικαίωμα νὰ συστήσωσι τὸ κράτος, καὶ νὰ μετέχωσι τῆς ἐνεργείας τῶν ἀρχῶν του, ὅπερ εἶναι τὸ τῆς κυριαρχίας ζήτημα. Πρὸς λύσιν αὐτοῦ διάφορα ἐπενοήθησαν συστήματα, τὸ μὲν, θεοκρατικόν, στηρίζον, ὡς λέγουσι, τὸν θρόνον ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, ἢ τὴν πολιτείαν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας, καὶ τοιοῦτοτρόπως διαστρέφον καὶ διαφθεῖρον ἀμφοτέρως, παραβιάζον τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως, καὶ δι' αὐτῆς πάσας τὰς ἄλλας, καταβιάζον ἀνοσίως τὸν Θεὸν εἰς τὴν ἀθλιότητα τῶν ἀνθρωπίνων, ἢ θεοποιοῦν ἀσεβῶς τὸν ἀνθρώπον, καὶ ἐπὶ τέλους ἀκατόρθωτον ἔνθα διάφορα καὶ ἐναντία θρησκευόμενα ὁμοῦ ὑπάρχωσι· τὸ δέ, ἱστορικόν, καθιεροῦν διὰ τῆς κατακτήσεως, τῆς μακρᾶς κατοχῆς καὶ τινος ἱστορικῆς καὶ πολιτικῆς παραγραφῆς τὴν μοναρχικὴν κυριαρχίαν ἢ τὴν ἀριστοκρατικὴν, συγγέρον οὕτω τὸ ἰδιωτικὸν μὲ τὸ δημόσιον δίκαιον, ταυτίζον τὰ πρόσωπα τοῖς πράγμασι, τὴν κυριαρχίαν τῇ ιδιοκτησίᾳ, καὶ ῥέπον πρὸς τυραννίαν, ἣν ἐπροσπάθησάν τινες νὰ καθιερώσωσι δι' αὐτῆς τῆς θρησκείας. Καὶ μολονότι ἀμφότερα, ἕνεκα τῆς μακρᾶς αὐτῶν ὑπάρξεως ἐν τῇ ἱστορίᾳ, οὐ μικρὰν ἔχουσι σημαντικότητα ἐν τισὶ τῶν νεωτέρων κοινωνιῶν καὶ οὐκ ὀλίγα πλεονεκτήματα, οὐχ ἤττον οὐδέτερον αὐτῶν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐπιστημονικὴ ἔννοια τῆς κυριαρχίας. Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ προκαλέσωσι, καὶ ἐν τῷ κόσμῳ τῆς ἐπιστήμης καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ, οὐ μικρὰν ἀντενέργειαν, ἣν πραγματικῶς ἐκίνησε κατ' αὐτῶν τὸ δημοκρατικὸν λεγόμενον σύστημα, τὸ ἐπὶ τῆς θελήσεως σύμπαντος τοῦ λαοῦ στηρίζον τὴν ἀδιαίρετον, ἀναπαλλοτρίωτον καὶ ἀλλανθαστον αὐτοῦ κυριαρχίαν. Ἄλλ' ἡ θέλησις μόνη δὲν παράγει τὸ δίκαιον, καὶ ἡ δῆλωσις τῆς θελήσεως ταύτης ἐν μεγάλαις κοινωνί-

αις σχεδόν αδύνατος, καὶ ἡ σύμπνοια ἀκατόρθωτος, καὶ ἄνευ συμ-
πνοίας, ἄδικος ἢ τῶν πλειόνων ὑπεροχή, καὶ ἀναπόφευκτος ὅπως-
δήποτε ὁ κίνδυνος τῆς πλάνης, τῆς ἀπάτης, τῆς ἐμπαθοῦς καὶ ἐγωϊ-
στικῆς κρίσεως, καὶ ἐκ τούτου λίαν πιθανὴ ἡ ὀχλοκρατικὴ καὶ δημ-
μαγωγικὴ τυραννία.

§ 344. Πρὸς λύσιν τοῦ ζητήματος, οὐδὲν ἕτερον ἀπικτεῖται ἢ
ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν ἃς ἀνεπτύξαμεν ἄχρι τοῦδε, καὶ ἡ λογικὴ
ἐξαγωγή τῶν νομίμων αὐτῶν συνεπειῶν. Ἡ κυριαρχία εἶναι ἡ πη-
γὴ τῶν δημοσίων ἀρχῶν, ἡ βᾶσις τοῦ κράτους. Τὸ δὲ κράτος, καθ' ἃ
εἴπομεν, εἶναι ἡ λογικὴ καὶ ἠθικὴ ἐνότης τῆς κοινωνίας πρὸς πραγ-
ματοποίησιν τοῦ δικαίου (§ 335, 336). Ἐὰν δὲ τὸ δίκαιον εἶναι ἡ
διὰ τῶν νόμων πραγματοποίησις τῆς δικαιοσύνης, τοῦ σεβασμοῦ,
δηλαδή, τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, καὶ ἐὰν πᾶσαι αἱ ἐννοιαὶ αὐ-
ται, δικαιοσύνη, δικαίωμα, δίκαιον, ἐξέρχονται ἐκ τοῦ ἠθικοῦ νό-
μου, φανερόν ὅτι ἐξ οὗ ὁ νόμος ἐκ τούτου καὶ ἡ κυριαρχία. Καὶ ἐὰν
τὸν νόμον ἐπιβάλλει ὁ λόγος, ἔπεται ὅτι ἡ μόνη νόμιμος κυριαρχία
εἶναι ἡ τοῦ κοινωνικοῦ λόγου. Τοῦτο δὲν εἶναι σύστημα αὐθαριέτως
ἐπινοηθέν, ἀλλ' ἀναγκαῖον πόρισμα πασῶν τῶν προηγουμένων θεω-
ριῶν. Τῶντι, ἐν μὲν τῇ ψυχολογίᾳ εἶδομεν τὸν λόγον κυριαρχικῶς
ἐπὶ πασῶν τῶν ἄλλων δυνάμεων νομοθετοῦντα, καὶ διὰ τῶν ἰδίων
ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν τὴν ἐνέργειαν αὐτῶν ρυθμίζοντα καὶ διοικοῦντα,
ἐν δὲ τῇ λογικῇ ὁ λόγος ἐφάνη πάλιν πρὸς ἡμᾶς ὄργανον τῆς εὐρέ-
σεως καὶ ἀποδείξεως τοῦ ἀληθοῦς· ὡσαύτως ἐν τῇ καλλολογίᾳ, ἐκ τοῦ
λόγου ἐλάβομεν τὴν ἐννοιαν τοῦ ἰδανικοῦ, εἰς ἃ ἀνάγεται ἡ τοῦ κα-
λοῦ ὑπόστασις, καὶ ὅπερ ἐκφράζει διὰ τοῦ πραγματικοῦ ἡ καλ-
λιτεχνία· καὶ ἐν τῇ θεοσοφίᾳ ὁ λόγος ἀπεκάλυψεν ἡμῖν τὸν Θεόν,
καὶ τὴν θεϊαν αὐτοῦ φύσιν καὶ ἐνέργειαν ἐγνώρισεν εἰς ἡμᾶς, ὅσον
ἠδύνατο ὁ ἀνθρώπινος λόγος νὰ δηλώσῃ τὸν Θεόν. Τελευταῖον, καὶ
τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν μέχρι τοῦδε θεωρίαν τοῦ δικαίου ὁ λόγος ἐρύθ-
μισε διὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῶν νομίμων αὐτοῦ συνεπειῶν. Ἐὰν
λοιπὸν ὁ λόγος εἶναι ὅλων τῶν στοιχείων τῆς ἀτομικῆς νοήσεως καὶ
πράξεως ὁ κυρίαρχος, καὶ ἐὰν ἐν τῇ κοινωνίᾳ δὲν δύναται νὰ ᾔηται
εἰμὴ ὅ,τι ἐν τοῖς ἀτόμοις, ἔπεται ὅτι μόνος νόμιμος αὐτῆς κυρίαρ-
χος εἶναι ὁ κοινωνικὸς λόγος. Ἡ κυριαρχία τοῦ λόγου εἶναι ἡ τοῦ
δικαίου κυριαρχία, καὶ λείπεται νὰ ἴδωμεν, τίνι τρόπῳ ἡ ἀφηρη-
μένη αὕτη ἐννοια ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ πολιτείᾳ ἐνσαρκουῖται.

§ 345. Ἡ κυριαρχία δὲν δύναται νὰ ᾔηται μόνον ἀφηρημένη
ἐννοια, ἀλλ', ὡς εἴπομεν, ἀνθρωπίνῃ δυνάμει. Μεταξὺ δὲ τῆς ἐννοίας
καὶ τῆς δυνάμεως ὑπάρχει ἡ αὐτὴ σχέσις ἣτις μεταξὺ ἰδέας καὶ
πραγματικότητος, πνεύματος καὶ σώματος, λόγου καὶ πράξεως. Τὸ

ιδανικόν και τὸ πραγματικόν συνυπάρχουσιν ἐν τῇ φύσει, ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἄρα και ἐν τῇ κοινωνίᾳ· ὥστε ἕτερον ἢ ἀρχή, ἢ ὑπόστασις τῆς κυριαρχίας, και ἕτερον τὰ ὄργανα αὐτῆς, ἢ μορφή και τὸ εἶδος. Και ἡ μὲν ἀρχή αὐτῆς εἶναι μία, τὰ δὲ ὄργανα δύνανται νὰ ᾔναι διάφορα. Ἐκ τούτου τὰ διάφορα περὶ κυριαρχίας συστήματα, τὰ διάφορα εἶδη τῶν κυβερνήσεων ἢ πολιτεύματα κατὰ τὰ διάφορα ἔθνη, και ἐν ἐνὶ και τῷ αὐτῷ ἔθνει κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς ἱστορίας του. Συνέπειαι δὲ τῶν διαφορῶν τούτων εἶναι, ὅτι οὐδὲν τῶν συστημάτων τούτων εἶναι ἀπολύτως ψευδές, ὅτι ὑπάρχει σχετική νομιμότης τῶν κυβερνήσεων, και νομιμότης ἀπόλυτος, και ὅτι ἡ ἀπόλυτος εἶναι ἐξ ἀνάγκης μία, ἣτις βαθμηδὸν ἀναπτύσσεται και πραγματοποιεῖται. Πλήρης ἐννοια τῆς κυριαρχίας, εἶναι ἡ διὰ τῆς ἐθνικῆς θελήσεως ἄμεσος ἢ ἔμμεσος ἔκφρασις και ἐνέργεια τοῦ κοινωνικοῦ λόγου. Τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, ἡ θέλησις και ὁ λόγος, εἶναι ἀμφοτέρω ἀπκραιότητα εἰς σύστασιν τῆς κυριαρχίας, καθὼς ἐν τῷ ἀτόμῳ ἐπίσης συνέρχονται εἰς παραγωγὴν οἰκισδῆποτε ἠθικῆς και ἐλλόγου πράξεως, και ὄντως κυριαρχικῆς και νομίμου. Παρεμβάλλομεν δὲ μεταξὺ θελήσεως και λόγου τὴν ἄμεσον ἢ ἔμμεσον σχέσιν, ἵνα συμπεριλάβωμεν ἐν τῷ ὀρισμῷ πάντα τὰ εἶδη τῆς κυριαρχίας ἀπὸ τῆς μᾶλλον ἀτελοῦς μέχρι τῆς τελειοτάτης. Και αὕτη μὲν ἀληθεύει, ὅταν ἡ γενικὴ θέλησις και ἡ πλήρης λογικότης ὅλου τοῦ ἔθνους δημιουργῶσι τὸ κράτος και τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ· ἡ δὲ ἀτελειοτάτη, ὅταν ἔξοχος ἀτομικότης γίνηται ἀντιπρόσωπος, διερμηνεύς και ὄργανον τοῦ κοινωνικοῦ λόγου. Μεταξὺ δὲ τῶν δύο τούτων ἄκρων πολλὰ ποικιλίαι και διαφοραὶ και ἀποχρώσεις. Και ἄμεσος μὲν εἶναι ἡ διὰ τῆς ἐθνικῆς θελήσεως ἔκφρασις τοῦ κοινωνικοῦ λόγου ἐν τῇ τελειοτάτῃ· μέχρι τότε δὲ ἡ ἔκφρασις τῆς θελήσεως, ἢ συναίνεσις, εἶναι μᾶλλον ἢ ἥττον ἔμμεσος. Μεταξὺ δὲ τῶν δύο τούτων στιγμῶν προσδεύει βαθμηδὸν χειραφετουμένη ἡ ἀνθρωπότης διὰ τῆς προόδου τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, καθὼς πρὸς τὴν πλήρη αὐτεξουσιότητα βαθμηδὸν προσδεύει ὁ ἀτομικὸς ἀνθρώπος. Ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ οὐδεμίᾳ κυριαρχία εἶναι νόμιμος, διότι τότε καταδικάζομεν τὸ πλεῖστον μέρος τῶν κυβερνήσεων, δι' ὧν οὐχ ἥττον προώδευσε, και προσδεύει, και τὴν πρόοδον αὐτῆς νόμιμον θεωρεῖ ἡ ἀνθρωπότης. Ἐχουσιν ἄρα σχετικὴν τινα νομιμότητα και ἡ μοναρχία κατὰ τοὺς διαφόρους αὐτῆς τύπους, και ἡ ἀριστοκρατία, και ἡ δημοκρατία, καθὼς ἐκάστη αὐτῶν ἔχει ἰδιαίτερα πλεονεκτήματα κατὰ τὰς ἰδιαιτέρας περιστάσεις. Και ἐκ τούτου προφανῶς προκύπτει ἡ ἀναντίρρητος ὑπεροχὴ ἐκείνου τοῦ πολιτεύματος, ὅπερ συνενοῖ ἐν ἑαυτῷ τὰ πλεονεκτή-

ματα τῶν ἄλλων, καὶ δι' αὐτῶν οὐδετεροῦ τὰ ἐλλείμματα ἐκάστου. Πρὶν δὲ εἶπωμεν περὶ τῶν πλεονεκτημάτων καὶ ἐλλειμμάτων τούτων κατὰ μέρος, ἀνάγκη νὰ συμπληρώσωμεν τὴν ἔννοιαν τῆς κυριαρχίας, ὀρίζοντες ἀκριβῶς τὰς διαφόρους τοῦ κράτους ἀρχὰς τὰς ἀποτελοῦσας ἐν τῷ συνόλω αὐτῶν τὸ κράτος, οἷονεὶ διάφορα ὄργανα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ σώματος.

§ 346. Οὐδὲν αὐθαίρετον περὶ τούτων. Ἡ φύσις ὁ ἀριθμὸς καὶ αἱ ἀμοιβαῖαι αὐτῶν σχέσεις πηγάζουσιν ἐξ αὐτῆς τῆς ἐννοίας τοῦ κράτους. Ἐὰν τοῦτο εἶναι αὐτὴ ἡ κοινωνία ἐνοποιουμένη, ἡ λογικὴ καὶ ἠθικὴ αὐτῆς ἐνότης πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ ἰδίου προορισμοῦ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἠθικοῦ νόμου, (§ 335) ἔπεται ὅτι κατὰ πρῶτον δύο ἀρχὰς πρέπει νὰ ἔχη ἐξ ἀνάγκης τὸ κράτος, ὡς δύο στοιχεῖα συνέρχονται καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἰδίου νόμου· ἡ μὲν πρώτη εἶναι ἐξ ἀνάγκης ἡ νόησις τοῦ νόμου τούτου, ἡ διάσκεψις, ἡ ἀπόφασις, ἡ κήρυξις αὐτοῦ δι' οὗ ἐρμηνεύεται καὶ κηρύττεται τὸ δίκαιον ὡς θετικὸς νόμος· ἡ δὲ δευτέρα εἶναι ἡ ἐνέργεια, ἡ πρᾶξις, ἡ ἐκτέλεσις τοῦ νόμου, καὶ διὰ τοῦτο ἐκτελεστικὴ ὀνομάζεται. Ἀλλὰ μεταξὺ νόμου καὶ ἐκτελέσεως ἐγείρονται ἀμφιβολίαι καὶ διενέξεις· καὶ ὅταν μὲν πρόκηται νὰ ἐκτελέσῃ τὸν νόμον ἡ κυβέρνησις, πρὸς ἄρσιν τῶν δυσκολιῶν τούτων εἰσέρχεται ἡ διοικητικὴ λεγομένη δικαιοσύνη· ὅταν δὲ οἱ πολῖται, τὰς μεταξὺ τούτων διαφωνίας καὶ διενέξεις λύει καὶ ἀποφασίζει ἡ κυρίως δικαστικὴ λεγομένη ἀρχή, ἥτις ἐπαναφέρει τὴν ποικιλίαν τῶν περιπτώσεων, ἃς δὲν δύναται νὰ προΐδῃ καὶ νὰ κανονίσῃ ἐκ τῶν προτέρων ὁ νομοθέτης, εἰς τὴν γενικὴν ἐνότητα τοῦ νόμου. Ὡστε ἡ δικαστικὴ εἶναι σχέσις μεταξὺ τοῦ νόμου καὶ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ, κατορθοῦσα τὴν μεταξὺ αὐτῶν συμφωνίαν, ὡς ἐν τῷ ὄντι ἡ μεταξὺ ὑποστάσεως καὶ μορφῆς σχέσις συνάπτει ἀμφοτέρας καὶ συναρμολογεῖ πρὸς ἀλλήλας. Καὶ ἐκ μὲν τούτων καὶ τὰ ἀναγκαῖα τῶν τριῶν τούτων ἀρχῶν προσόντα καὶ καθήκοντα καὶ δικαιώματα. Ἐκ δὲ τοῦ διαφόρου τρόπου καθ' ὃν αἱ τρεῖς αὗται ἀρχαὶ διανέμονται, συνδυάζονται καὶ ἐξασκοῦνται, πηγάζουσι τὰ διάφορα πολιτεύματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ πολιτευμάτων.

§ 347. Ὅταν αἱ τρεῖς τοῦ κράτους ἀρχαὶ συνενῶνται εἰς ἓν μόνον ἄτομον, τὸ πολίτευμα λέγεται μοναρχία, ὅταν εἰς ὀλίγα, ἀριστοκρατία, ὅταν εἰς πάντα ἢ εἰς πλεῖστα, δημοκρατία, ἐξ ὧν ἐκάστη ἔχει ἴδια πλεονεκτήματα καὶ ἐλλείμματα, ὧν σημειοῦμεν ἐνταῦθα τὰ κυριώτερα. Παρατηρητέον δὲ ἐνταῦθα ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ θεοκρατικὸν πολίτευμα, καὶ τοὶ ἐξ ἰδιαιτέρας ἀρχῆς ἐκπηγάζον, οὐχ ἤττον ἀνάγεται, κατὰ τὸν ἐξωτερικὸν αὐτοῦ τύπον, εἰς τὴν μοναρχίαν, τὴν ἀριστοκρατίαν καὶ τὴν δημοκρατίαν. Καὶ ἡ μὲν μοναρχία δὲν εἶναι ὁ δεσποτισμός, ὅστις εἶναι πρέκβασις καὶ διαφθορά τῆς μοναρχίας ἢ βασιλείας, καὶ ὑφίσταται εἰς τὴν αὐθαίρετον θέλησιν τοῦ δεσπότη. Ἡ μοναρχία ὑποθέτει καὶ συμβούλια καὶ νόμους καὶ τύπους, καὶ πολλὰς ἐπιδέχεται ποικιλίας. Ἐχει δέ, καθὸ προσωποποίησις τοῦ κοινωνικοῦ λόγου καὶ τῆς ἐθνικῆς θελήσεως, πρῶτον καὶ μέγιστον πλεονέκτημα τὴν ἐνότητα, διὰ τῆς συγκεντρώσεως τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων εἰς μίαν μόνην διεύθυνσιν· διὰ τοῦτο ἀρμόζει ὑπὲρ πᾶν ἄλλο πολίτευμα εἰς τὰς ἀρτιπαγεῖς κοινωνίας καὶ πολιτείας, εἶναι ἰσχυρὰ πρὸς ἐξωτερικὴν ὑπεράσπισιν, πρὸς ἐπέκτασιν τῆς ἐπικρατείας διὰ κατακτήσεων ἢ διαπραγματεύσεων· ἐν δὲ τῷ ἐσωτερικῷ, ἐγγυᾶται μείζονα ἀσφάλειαν, καταστέλλουσα τὴν περὶ τῆς ἀνωτάτης ἐξουσίας κομματικὴν σπουδραχίαν, καὶ διὰ τῆς διαδοχῆς καθιστῶσα μονιμωτέραν τὴν πολιτικὴν τάξιν. Ἄλλ' ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς, κινδυνεύει νὰ μεταβάλη τὴν πολιτικὴν κυριαρχίαν εἰς δικαίωμα ἰδιοκτησίας, καὶ ἐντεῦθεν ἡ τάσις αὐτῆς πρὸς ὑποδούλωσιν τῶν πνευμάτων καὶ ἐξευτελισμὸν τῶν πολιτῶν, οὓς δύναται νὰ θεωρήσῃ ἐπὶ τέλους ὡς ἴδια κτήματα. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐν τῇ μοναρχίᾳ ἡ τύχη τῆς πολιτείας ἐξαρτᾶται ἐνίοτε ἐκ τοῦ βασιλεύοντος προσώπου, καὶ κατὰ τὰ ἀτομικὰ αὐτοῦ προσόντα διοικεῖται τὸ κράτος. Ἐὰν δὲ σκεφθῆ τις ὅτι ἡ μοναρχία γίνεται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, διαδοχική, καὶ, ἕνεκα τῆς φυσικῆς ἀτελείας τῶν ἀνθρώπων, σπάνιον εἶναι νὰ περιέλθῃ ἡ ἀνωτάτη ἀρχὴ εἰς πρόσωπα ἄξια νὰ τὴν ἐξασκῶσι, θέλει ἰδεῖ πόσον τὰ μεγάλα αὐ-

τῆς πλεονεκτημάτων οὐδετεροῦ ἢ κατὰ τοῦτο ἀβεβαιότης τῆς κυβερνήσεως. Ἐν ᾧ δὲ διὰ τῆς μοναρχίας καθιεροῦνται πολιτικαὶ παραδόσεις ὁμοιόμορφοι καὶ διαρκεῖς, μεγάλως ὠφελοῦσαι τὸ κράτος κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς αὐτοῦ σχέσεις, παρεμποδίζεται δι' αὐτοῦ τούτου ἡ πρόοδος τῶν θεσμῶν καὶ τῶν νόμων.

§ 348. Ἡ δὲ ἀριστοκρατία, διὰ μὲν τῆς λέξεως σημαίνει τὴν κυβέρνησιν τῶν ἀρίστων, καὶ ἐὰν τοῦτο ἦτο καὶ ἐν πράγματι, ἤθελεν εἶσθαι τὸ τελειότερον τῶν πολιτευμάτων, πραγματικῶς δὲ εἶναι ἢ εἰς πλείονα ἄτομα ἐπέκτασις τῆς βασιλείας. Ἱστορικὴ ἀρχὴ αὐτῆς εἶναι ἡ διαφορὰ τῆς φυλῆς καὶ ἡ κατάκτησις ἢ ἡ αὐθαίρετος διάκρισις ἕνεκα πλοῦτος· ἄρα πηγάζει ἐξ ἀπλοῦ γεγονότος καὶ κρείττονος δυνάμεως, οὐχὶ ἐκ τοῦ δικαίου· νομιμοποιεῖται δὲ διὰ τῆς μακρᾶς κατοχῆς, τῆς ἐπωφελοῦς χρήσεως τοῦ προνομίου καὶ τῆς βαθμιαίας αὐτοῦ μεταδόσεως εἰς τὸ πλῆθος. Πλεονεκτήματα τοῦ πολιτεύματος τούτου εἶναι τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα, ἴδιον τοῦ ἠθικοῦ ὄντος ὅπερ ἐξασκεῖ τὴν κυριαρχίαν, καὶ διὰ πάσης διαταράξεως τῶν καθεστώτων ἢ νεωτερισμοῦ δύναται νὰ κινδυνεύσῃ κατὰ τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ σύστασιν. Ἐκ τούτου καὶ ἡ μεγάλη φρόνησις τῶν ἀριστοκρατικῶν, διότι ἀντὶ τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος τῶν μελῶν αὐτῶν, ἐμψυχοῦνται καὶ διευθύνονται ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ σωματοῦ, τῆς τάξεως καὶ οὐχὶ τῶν ἀτόμων. Συνέπεια δὲ τῶν πλεονεκτημάτων τούτων εἶναι ἡ τελειότερα ἀνάπτυξις καὶ ὑπὲρ τὸ κοινὸν μέτρον ἀνύψωσις ἀτόμων τινῶν, ἕνεκα τοῦ κληρονομικοῦ πλοῦτος, ὅστις κατὰ πᾶσαν γενεάν ἐπαυξάνεται, τῶν οἰκιακῶν παραδόσεων καὶ τῆς δικαιοματικῆς ἐξασκήσεως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἅτινα ὁμοῦ συνιστῶσι τὴν λεγομένην εὐγένειαν. Ἄλλ' ἐὰν αὗται εἶναι κί ἀρεταὶ τοῦ πολιτεύματος τούτου, μεγίστη αὐτοῦ κακία καὶ μέγιστον ἄτοπον εἶναι ἡ ἀνισότης οὐ μόνον μεταξὺ εὐγενῶν καὶ ἀγενῶν, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ αὐτῶν τῶν εὐγενῶν διὰ τῆς προτιμήσεως τῶν ἀρρένων, διὰ τῶν πρωτοτοκίων καὶ καταπιστευμάτων, ἅτινα πάντα ἀπαιτεῖ ἡ συντήρησις καὶ μονιμότης τῆς ἀριστοκρατικῆς οἰκογενείας. Ἐκ δὲ τῆς ἀνισότητος ἢ ἀντιζηλίας τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἡ κατ' ἀλλήλων δυσμένεια καὶ οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι. Ταῦτα ἀποφεύγουσιν κί φρόνιμοι ἀριστοκραταὶ διὰ τῆς βαθμιαίας προσλήψεως τῶν ἐγκριτοτέρων, καὶ τότε ὑπὲρ πᾶν ἄλλο πολίτευμα διαρκουσί, μέχρις οὗ κατ' ὀλίγον μεταβληθῶσιν εἰς πολιτείας ἰσονόμους, ἢ καταστραφῶσιν ὑπὸ τοῦ καταβιβρώσκοντος αὐτὰς ἐσωτερικοῦ σκώληκος τῆς ἀνισότητος καὶ τοῦ προνομίου.

§ 349. Τέλος, ἡ δημοκρατία εἶναι ἡ ὑφ' ὅλου τοῦ λαοῦ ἐξάσκησις τῆς κυριαρχίας. Ὅτι ἐν μὲν τῇ μοναρχίᾳ εἰς, ἐν δὲ τῇ ἀρι-

στοκρατεία πλείονες, εἶναι ἐν τῇ δημοκρατίᾳ πάντες. Καὶ κατὰ πρώτην ὄψιν φαίνεται τὸ μόνον νόμιμον πολίτευμα· ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἔχει τὴν αὐτὴν ἀρχὴν τῶν προηγουμένων, ἀπλοῦν γεγονός, τὴν θέλησιν τῶν πλείονων, καὶ ἡ θέλησις δὲν παράγει δικαίωμα, ἀλλ' ὁ λόγος. Καὶ τῶντι, ἐὰν ἡ θέλησις μόνη κρατῆ, ἔστω καὶ πάντων, πλὴν ἐνὸς μόνου, οὔτε δίκαιον ὑπάρχει οὔτε νομιμότης, ἀλλ' ἡ ἀπλῆ δύναμις τοῦ ἀριθμοῦ, τοῦ ἰσχυροτέρου, καὶ τότε μεταβάλλεται εἰς καθαρὰν τυραννίαν. Ἐχει ὅμως καὶ τὸ πολίτευμα τοῦτο ἰδιίτερα πλεονεκτήματα. Ἐπικρατούσης ἀπολύτου ἰσότητος, οὐδεμία διάκρισις ἐπιτρέπεται, οὐδὲν προνόμιον, καὶ ἐκ τούτου φυσικῶς ἐγείρεται ζῶηρον τὸ αἶσθημα τῆς ἀτομικῆς ἐκάστου ἀξίας, ἐξ οὗ παντοία ἀτομικὴ ἀνάπτυξις κατὰ τὴν βιομηχανίαν, τὰς τέχνας, τὰς ἐπιστήμας, καὶ ἡ πολιτικὴ πρόοδος ἀπορρέει ὡς ἀναγκαῖα συνέπεια τῶν ἄλλων προόδων. Κατὰ δὲ τὴν ἠθικὴν, ἡ ἀγάπη τῆς κοινῆς πατρίδος αὐξάνει κατὰ λόγον τῆς πάντων μετοχῆς τῶν κοινῶν, καὶ ὁ πατριωτισμὸς μὲ τὸ ἀτομικὸν αἶσθημα τοῦ ἐγωϊσμοῦ ταυτίζεται. Ἀλλὰ τὰ ἄτοπα παρέπονται τοῖς πλεονεκτήμασιν. Αὐτὴ ἡ ἰσότης γεννᾷ τὸ μῖσος πάσης ὑπεροχῆς, τὸν φθόνον, καὶ ἡ ὑπερίσχυσις τῶν πολλῶν ἐπιφέρει τὴν ὑπερίσχυσιν τῶν παθῶν καὶ τῶν συμφερόντων τοῦ πλήθους κατὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου· ἡ δὲ δημαγωγία ἐγείρουσα τὴν ὀχλοκρατίαν, εἰσάγει τὴν ἀστασίαν εἰς τὴν πολιτείαν, μὴ διοικουμένην πλέον κατὰ τὰ διηνεκῆ αὐτῆς συμφέροντα καὶ τὰς αἰώνιους ἀρχὰς τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν πνεῦμα τῆς ἡμέρας ἢ τῆς στιγμῆς. Ἐκ τούτων χαλαροῦται ἡ ἐνότης καὶ ἡ συνέχεια τῆς πολιτικῆς, καὶ ἐσωτερικαὶ ὑποκινοῦνται στάσεις καὶ ἐξωτερικοὶ κίνδυνοι προκαλοῦνται.

§ 350. Ἐκαστον τῶν πολιτευμάτων τούτων δικαιοδογεῖται ὑπὸ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν γεγονότων τῶν λαῶν, παρ' οἷς ἀναπτύσσεται καὶ ἐγκαθιδρύεται. Ὅπου ὑπάρχει διαφορὰ φυλῶν, κατὰκτησις, ἀνωτέραι τάξεις συνενοῦσα ἐν ἐχυτῇ ὑπεροχῇ πλοῦτος καὶ τελειότερον ἀνάπτυξιν νοητικὴν καὶ ἠθικὴν, φυσικῶς γεννᾷται ἡ ἀριστοκρατία· ὅπου δὲ τὰ ἐναντία, ἡ δημοκρατία· ὅπου δὲ ἐξ ἰδιαιτέρων περιστάσεων ἀνυφοῦται ἐν ἄτομον ἢ μίᾳ μόνῃ οἰκογένειᾳ, καὶ μεγάλη ὑπάρχει ἀνάγκη ἐνότητος ἐνεκὰ ἐσωτερικῶν ἢ ἐξωτερικῶν ἀναγκῶν, ἐλλόγως ἀναφύεται καὶ παγιοῦται ἡ μοναρχία. Ἀλλ' ἀνγκντίρρητον ὅτι τὰ στοιχεῖα τῶν πολιτευμάτων τούτων ἐνυπάρχουσιν ἐν οἵανδήποτε κοινωνίᾳ. Τῶντι, ἀνεξαρτήτως τῶν ἰδιαιτέρων περιστάσεων, ὑπάρχει ἐν οἵανδήποτε κοινωνίᾳ τὸ στοιχεῖον τῆς μοναρχίας, διότι τοῦτο εἶναι οὐσιωδῶς τὸ στοιχεῖον τῆς ἐνότητος, ἐξ ἧς ἡ νομιμότης καὶ ἡ συνέχεια καὶ πάντα τὰ τε πλεονεκτήματα καὶ

ἐλλείμματα τοῦ μοναρχικοῦ πολιτεύματος. Καὶ ἐνότης ὑπάρχει ἐν πάσῃ κοινωνίᾳ διὰ τῆς χώρας, τῆς φυλῆς, τῆς γλώσσης, τοῦ θρησκευόμενου, τοῦ κοινοῦ συμφέροντος καὶ περιορισμοῦ καὶ τῆς κοινῆς ἱστορίας. Διὰ τοῦτο πᾶσα κοινωνία εἶναι ἐν ἠθικὸν ὄν, ἐν ἠθικὸν πρόσωπον, μίαν θέλησιν ἔχον, ὑφ' ἐνὸς πνεύματος ζωογονούμενον. Τὸ δὲ δημοκρατικὸν στοιχεῖον εἶναι οὐσιωδῶς ἡ πολλότης, ἐξ ἧς ἡ καθολικὴ κυριαρχία, καὶ ἐκ ταύτης πάντα τὰ τε πλεονεκτήματα καὶ ἐλλείμματα τοῦ δημοκρατικοῦ πνεύματος. Καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο ὑπάρχει ἐπίσης ἐν οἰκιδήποτε κοινωνίᾳ, δηλαδή, πλῆθος ἀτόμων δικαιωματικῶς ἴσων πρὸς ἄλληλα, συνδεομένων ποικιλοτρόπως καὶ τὰς αὐτὰς ὡς ἔγγιστα ἐχόντων ἀνάγκας καὶ συμφέροντα καὶ καθήκοντα καὶ δικαιώματα. Τελευταῖον, καὶ τὸ ἀριστοκρατικὸν στοιχεῖον κατὰ πᾶσαν κοινωνίαν ἐξ ἀνάγκης μορφοῦται. Εἶναι δὲ τοῦτο ὅρος διάμεσος μεταξὺ τῶν δύο πρώτων, οὔτε εἷς, οὔτε πάντες, ἀλλὰ τινές, οἱ ἐκλεκτοί, οἱ ἄριστοι. Καὶ τῶντι ἡ φυσικὴ ἀνισότης τῶν τε πνευματικῶν καὶ ὑλικῶν δυνάμεων περράγει ἀπενταχοῦ ἀνισότητα πλούτου, φώτων, ἠθικῆς ἐπιβρόχης, καὶ ἐντεῦθεν ἡ διαφορὰ τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ ἡ κοινωνικὴ ἱεραρχία.

§ 351. Ἐὰν δὲ ζητήσωμεν μήπως ἡ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀναγκαία αὕτη συνύπαρξις τριῶν στοιχείων ἀντιστοιχῇ πρὸς τινὰ ἐν τῇ φύσει ἀνάλογον συνδυασμόν, θέλομεν εὐρεῖ ὅτι ἡ συνένωσις αὕτη ὑπάρχει ἐν τῷ ὄντι, εἴτε καθὸ ἔννοια τοῦ πνεύματος θεωρουμένου, εἴτε καθὸ φυσικὴ πραγματικότης, διὰ τῆς ὑποστάσεως, τῆς μορφῆς καὶ τῆς σχέσεως· ὥστε, κατὰ τοῦτο, ἡ μόρφωσις τῶν κοινωνικῶν ἔπεται εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς φύσεως, καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν νόμον ρυθμίζεται. Καὶ καθὼς τὸ ὄν εἶναι καὶ ἐν τῷ λόγῳ ἀχώριστον τῶν λογικῶν ἀρχῶν, καὶ ἐν τῇ φύσει ὑποτασσόμενον εἰς τὴν λογικὴν τάξιν, ἣν πραγματοποιοῦει, ὡσαύτως καὶ τὸ κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν ὄν εἶναι ἀναπόσπαστον τοῦ κοινωνικοῦ λόγου, καὶ δι' αὐτοῦ πρέπει νὰ ρυθμίζεται, ἵνα πραγματοποιήσῃ τὸ δίκαιον καὶ ἀνεπτυχθῇ κατὰ τὸν πρὸς ὄν ὅρον τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐνεργείας αὐτοῦ. Ρυθμίζεται δὲ ἐλλόγως, ὅταν οὐχὶ ἐν μόνον τῶν στοιχείων αὐτοῦ ἀποκλειστικὸν καὶ μεμονωμένον ὑπερτερῇ πρὸς βλάβην τῶν ἄλλων, ἀλλὰ καὶ τὰ τρία ὁμοῦ συναρμόζονται πρὸς ἄλληλα ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ λόγου, ὡς συναρμόζονται τὰ στοιχεῖα τοῦ ὄντος ἐν τῷ πνεύματι καὶ ἐν τῇ φύσει. Τότε τὸ κοινωνικὸν ὄν εἶναι ἔλλογον καὶ ἠθικὸν καὶ καλόν, καὶ παρέχει ἐνότητα καὶ ποικιλίαν καὶ τὴν ἐκ τούτων ἁρμονίαν. Τοιοῦτοτρόπως ἀνακαλύπτεται νέα ἀπόδειξις τῆς συγγενείας τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν, καὶ τῆς ἀναλογίας ἣτις ὑπάρχει

μεταξὺ τοῦ κόσμου τῆς φύσεως καὶ τῆς διανοίας καὶ τοῦ κόσμου τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἱστορίας.

§ 352. Ἐν δὲ τῇ πλήρει ἀρμονίᾳ τῶν κοινωνικῶν στοιχείων τὰ πλεονεκτήματα ὅλων τῶν πολιτευμάτων συνεννοῦνται, καὶ τὰ ἐλλείμματα αὐτῶν ἀμοιβαίως ἀποκλείονται ἢ οὐδετεροῦνται. Ἡ ἐνότις τῆς μοναρχίας καὶ τὰ ἐκ ταύτης ἀγαθὰ συνδυάζονται πρὸς τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα, τὴν σύνεσιν καὶ τὴν ἀτομικὴν τελειοποίησιν τῆς ἀριστοκρατίας, οὐδ' ἀποκλείεται ἡ ἰσότης, ἡ ἀτομικὴ ἀξία καὶ ἀνάπτυξις, ἡ πολιτικὴ πρόοδος καὶ ὁ πατριωτισμὸς τῆς δημοκρατίας. Καὶ δι' αὐτοῦ τούτου τὸ δυναστικὸν πνεῦμα, ἡ ὑπερβολικὴ ἐπιβρόχῃ τοῦ ἀτόμου τοῦ βασιλέως καὶ ἡ στασιμότης τῆς μοναρχίας ἐκλείπουσιν ἢ τοῦλάχιστον μετριαζόνται ὑπὸ τῶν ἀριστοκρατικῶν καὶ δημοκρατικῶν στοιχείων. Καθὼς ἀφ' ἑτέρου τὴν ἀνισότητα τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τὸν ἐκ ταύτης πόλεμον τῶν κοινωνικῶν τάξεων μετριαζούσι τὰ πλεονεκτήματα τῆς μοναρχίας καὶ τῆς δημοκρατίας. Τελευταῖον, τὴν ἐκ τῆς ἄκρας ἰσότητος ἀτομικὴν ἀντιζηλίαν, τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ὄχλου καὶ τῶν δημαγωγῶν, τὴν ἀστασίαν τῆς δημοκρατίας καταστέλλουσι τὰ μοναρχικὰ καὶ ἀριστοκρατικὰ στοιχεῖα. Ὡστε ἕκαστον τῶν τριῶν τούτων στοιχείων παρέχει τὰ ἴδια πλεονεκτήματα, καὶ τῶν ἰδίων κακῶν ἀπαλλάσσεται διὰ τῆς ἐπιβρόχῃς τῶν ἄλλων. Ἐὰν δὲ σκεφθῶμεν ὅτι τὰ τρία ταῦτα στοιχεῖα φύσει ἀναπτύσσονται ἐν οἰκονομικῇ κοινωνίᾳ, οἷον ἐκ ἀπαρτίτητος αὐτῆς συστατικὰ, ὡς μαρτυρεῖ αὐτὴ ἡ ἱστορία, ἐλλόγως θέλομεν συμπεράνει ὅτι αἱ κοινωνίαι, καθὼς ἠθικὰ ὄντα, σώζονται, ὡς πάντα τὰ ὄντα, διὰ τῆς λογικῆς συναρμολογήσεως τῶν ἰδίων στοιχείων. Ἡ δὲ συναρμολόγησις αὕτη παράγει τὴν μικτὴν ἢ συνταγματικὴν λεγομένην πολιτείαν, ἥτις, ὡς ἀναγκαῖος νόμος τῆς ἠθικῆς φύσεως, διὰ τῆς ἱστορίας ἀναπτυχθεῖσα, κατέστη ἤδη πρὸ κοινὸν δίκαιον καὶ ἦν πάντες ἀναγνωρίζουσιν ὡς τελειότεραν πασῶν, ἀγνωστῶντες ἴσως τὸν λόγον τῆς ὑπεροχῆς ταύτης. Νῦν δὲ πρόκειται νὰ θεωρήσωμεν τὰ συστατικὰ μέρη αὐτῆς κατὰ μέρος, δηλαδή, τὰς τρεῖς ἀρχὰς ἐξ ὧν οἰκονομικῇ κράτος ἐξ ἀνάγκης συνίσταται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Σ'.

Περὶ νομοθετικῆς ἀρχῆς.

§ 353. Τὴν ἀνάγκην καὶ νομιμότητα τῆς ἀρχῆς ταύτης, καὶ ἣν ἔχει σχέσιν πρὸς τὰς ἑτέρας δύο, εἶδομεν ἐν § 347. Ἴνα δὲ νοήσωμεν πῶς πρέπει νὰ διοργανισθῇ, ἀνάγκη νὰ θεωρήσωμεν ποῖον τὸ ἔργον καὶ τίς ὁ σκοπὸς τῆς συστάσεως αὐτῆς. Καὶ ἐὰν ἔργον καὶ σκοπὸς αὐτῆς εἶναι ἡ νομοθεσία, ὁ θετικὸς ἢ πολιτικὸς νόμος οὐδὲν ἕτερον πρέπει νὰ ἦναι ἢ ἐφαρμογὴ τοῦ ἠθικοῦ. Οὗτος δὲ ἐκ τοῦ λόγου πηγάζει, ὑπὸ τοῦ λόγου ἀποκαλύπτεται, καὶ διὰ τοῦ λόγου πραγματοποιεῖται· ἄρα ὁ πολιτικὸς νόμος δὲν δύναται νὰ ἦναι εἰμὴ ἔργον τοῦ κοινωνικοῦ λόγου. Ἄλλ' ὁ κοινωνικὸς λόγος εἶναι ἔννοια ἀφηρημένη, ἐπειδὴ ὁ λόγος, εἰ καὶ ἀπρόσωπος καὶ καθολικὸς, ὅμως ἐν τοῖς ἀτόμοις ἐπιφαίνεται, καὶ δι' αὐτῶν ἐκδηλοῦται. Ἐκ τούτων δὲ ὁ γενικὸς καὶ κοινωνικὸς λόγος ἐξάγεται διὰ τινος μεθόδου, ἣν οἱ νεώτεροι ὠνόμασαν ἀντιπροσωπίαν. Κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἀπολύτου κυριαρχίας τοῦ λαοῦ ἢ ἀντιπροσωπία δὲν ἔχει ἔννοιαν, διότι ἡ κυριαρχία εἶναι, κατ' αὐτό, μία καὶ ἀδιείρητος, ἀλάνθαστος καὶ ἀναπαλλοτρίωτος· ἄρα καὶ ἀμετάδοτος. Καὶ τῶντι, εἰς τὴν θέλησιν τοῦ λαοῦ οὐδεμία ἄλλη δύναται ν' ἀντικατασταθῇ, πᾶσα ἀντικατάστασις εἶναι ὑποδούλωσις. Ἄλλοι ἐθεώρησαν τὴν ἀντιπροσωπίαν ὡς ἀπλῆν ἐντολήν· ἀλλ' εἰ τοῦτο, οὐδὲν δύναται οἱ ἀντιπρόσωποι εἰμὴ ὅ,τι θέλουσιν οἱ ἐντολεῖς, διότι αὕτη εἶνε ἡ φυσικὴ συνέπεια τῆς ἐντολῆς· καὶ φανερὸν ὅτι οἱ κανόνες τῆς ἐντολῆς δὲν ἐφαρμόζονται ἐπὶ πολιτικῆς ἀντιπροσωπίας. Ὡστε, ἐὰν κατὰ τὴν πρώτην θεωρίαν ὁ λαὸς ὑποδουλοῦται εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους, κατὰ τὴν δευτέραν, ὑποδουλοῦνται οὗτοι εἰς τὸν λαόν. Ἡ ἀντιπροσωπία, κατὰ τὴν φιλοσοφικὴν αὐτῆς ἔννοιαν, εἶναι ἀναγνώρισις τῆς κυριαρχίας τοῦ λόγου καὶ τοῦ δικαίου καὶ μέθοδος πρὸς ἐξαγωγὴν καὶ ἐνέργειαν τοῦ κοινωνικοῦ λόγου. Τῶντι, οἷονδ' ἄποτε δικαίωμα εἶναι ἀχώριστον τῆς σχετικῆς πρὸς αὐτὸ ἱκανότητος. Ἐκ τούτου καὶ ἡ ἐν τῷ ἀστυκῷ δικαίῳ διαστολή μεταξὺ ὑπεξουσίων καὶ αὐτεξουσίων, ἱκανῶν καὶ ἀνικάνων, καὶ μυρία ἄλλα διατάξεις περὶ προσωπικῶν δικαιωμάτων ὑπὸ τῆς αὐ-

τῆς ἀρχῆς δικαιολογούμεναι. Καθὼς δὲ ὑπάρχει ἀστυκὴ ἱκανότης, φανερόν ὅτι ὑπάρχει καὶ πολιτικὴ. Καὶ ἐὰν εἰς τοὺς ἔχοντας αὐτὴν ἀνήκει τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθήκον τῆς νομοθεσίας, ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη τῆς ἐκλογῆς, τὰ προσόντα τῶν ἐκλογέων καὶ ἐκλογίμων, πάντες οἱ ὅροι τοῦ ἐκλογικοῦ νόμου, καὶ τὰ πολλὰ περὶ τούτων ζητήματα.

§ 354. Ὡς ἐξ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς τῆς ἐκλογῆς τὸ ἐκλογικὸν δικαίωμα δὲν δύναται νὰ ᾖναι πάντοτε καὶ πανταχοῦ καθολικόν, οὐδὲ δύναται τὸ πολιτικὸν τοῦτο δικαίωμα νὰ συνταύτισθῇ μὲ τὰ ἀστυκὰ. Ἡ συνταύτισις αὕτη δὲν εἶναι ἔλλογος, διότι τὰ ἀστυκὰ δικαίωματα ἀφορῶσιν εἰς ἀτομικὰ μόνον συμφέροντα, καὶ ἡ κατάχρησις αὐτῶν δύναται νὰ βλάβῃ τὸ ἄτομον, καὶ πλαγίως μόνον καὶ λίαν μακρόθεν τὴν κοινωνίαν, ἐν ᾧ τὰ πολιτικὰ ἀφορῶσιν ἀμέσως εἰς τὰ κοινωνικὰ καὶ δημόσια, καὶ ἡ κακὴ αὐτῶν χρῆσις δύναται νὰ καταστρέψῃ τὴν κοινωνίαν. Ἡ ἄμεσος κυριαρχία ὑποθέτει ἄκραν λογικὴν καὶ ἠθικὴν ἀνάπτυξιν, εἶναι ἡ ἐντελεστάτη κατάστασις, ὁ πρὸς τὸν ὅρον τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν, δὲν δύναται νὰ ᾖναι ἡ κοινὴ αὐτῶν κατάστασις, νὰ πραγματοποιηῖται πάντοτε καὶ πανταχοῦ. Τοῦτο διδάσκει ἡ θεωρία καὶ ἀποδεικνύει ἡ ἱστορία. Εἰπομεν ἤδη (§ 344), ὅτι κυρίαρχος δὲν εἶναι ἡ θέλησις τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ὁ κοινωνικὸς λόγος, διότι ἐκ τοῦ λόγου τὸ δίκαιον, καὶ ὁ πολιτικὸς λόγος εἶναι ἡ ἀνωτέρα ἔκφρασις τοῦ κοινωνικοῦ. Ἐὰν δὲ ἡ κυριαρχία εἶναι μία, διάφοροι εἶναι οἱ βαθμοὶ αὐτῆς καὶ τὰ ὄργανα ἀπὸ τῆς πατρικῆς καὶ ἀπολύτου μοναρχίας μέχρι τῆς καθαρᾶς δημοκρατίας. Τοὺς διαμέσους τούτους βαθμοὺς διέρχεται ἡ ἀνθρωπότης ἐξ ἀνάγκης ὥστε, μολονότι πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι δυνάμει κυρίαρχοι, βαθμηδὸν μόνον γίνονται καὶ ἐνεργεῖα. Ἔως τότε ἐξασκοῦσι τὴν κυριαρχίαν ἐμμέσως, διὰ σιωπηλῆς συναϊνέσεως καὶ ἐντολῆς· οἱ δὲ διενεργοῦντες τὴν κυριαρχίαν θεωροῦνται ὡς ἐπίτροποι καὶ κηδεμόνες τῶν ἄλλων, καὶ τὴν πολιτικὴν ἱκανότητα ὀφείλουσι νὰ ἐξασκῶσιν ὡς καθήκον κοινωνικὸν καὶ κοινωνικὴν λειτουργίαν. Ἀνάγκη ἄρα ἰδιαιτέρων προσόντων πρὸς ἐνέργειαν τῆς ἐκλογικῆς ἱκανότητος. Ταῦτα δὲ ἀνάγονται εἰς δύο, τὴν νοημοσύνην καὶ τὴν ἠθικότητα. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀτομικὴ καὶ ἀπ' εὐθείας ἐπαλήθευσις τῶν προσόντων τούτων εἶναι ἀδύνατος, ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη ἐξωτερικῶν δειγμάτων καὶ τεκμηρίων, ἐξαγομένων ἐκ τῆς ἰθαγενείας, τῆς ἡλικίας, τῆς ἐκπαιδεύσεως, τῆς περιουσίας, καθ' ἃ σχηματίζονται αἱ ἐκλογικαὶ κατηγορίαι· καὶ ἐπειδὴ αἱ γενικαὶ αὗται κατηγορίαι δυνατὸν νὰ μὴ περιλαμβάνωσι πάντας τοὺς πραγματικῶς ἱκανοὺς, ἐπενοήθη παρὰ τισι λαοῖς τὸ σύστημα τῆς κατ' ἐπιτηδεύματα καὶ

ἐπικγγέλματα καὶ σωματεῖα μερικῆς ἐκλογῆς. Ἐκάτερον τῶν δύο τούτων συστημάτων ἔχει ἴδια πλεονεκτήματα καὶ ἐλλείμματα, περὶ ὧν διαλαμβάνουσιν οἱ δημοσιολόγοι, εἰς ἡμᾶς δὲ δὲν ἐπιτρέπεται εἰμὴ νὰ θέσωμεν τὴν κοινὴν ἀμφοτέρων ἀρχὴν, δυνάμει τῆς ὁποίας δικαιοῦνται νὰ ἐξασκῶσι τὴν κυριαρχικὴν ἐξουσίαν οἱ νοημονέστεροι καὶ ἠθικώτεροι καὶ ὅσω τὸ δυνατόν περισσότεροι, μεταδίδοντες αὐτὴν βαθμηδὸν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους κατὰ λόγον τῆς νοητικῆς, ἠθικῆς καὶ ὕλικῆς αὐτῶν προόδου καὶ ἀναπτύξεως.

§ 355. Περὶ δὲ τῶν ἄλλων ἐκλογικῶν ζητημάτων θέλομεν πραγματευθῆ ἓν συντόμῳ. Ἐπροσπάθησάν τινες ν' ἀποφύγωσι τὰ ἄτοπα τῆς καθολικῆς ψήφου διὰ τῆς διβάθμου ἐκλογῆς, σχηματίζοντες διὰ τῆς καθολικῆς ψήφου ἐκλογεῖς ἐκλογέων. Ἄλλ' εἰ μὲν εἶναι δυνατὴ ἡ καθολικὴ ψήφος, ὁ διάμεσος βαθμὸς εἶναι περιττός· εἰ δὲ ἀδύνατος, ἡ ἐκλογή τῶν ἐκλογέων θέλει ἔχει τὰ αὐτὰ ἄτοπα τῆς τῶν ἀντιπροσώπων, καὶ ἐκλείπει διὰ τῆς ἐμμέσου ἐκλογῆς ἡ συνταύτισις τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν αἰσθημάτων, ἧτις πρέπει νὰ ὑπάρχῃ μεταξὺ πάντων τῶν ἐξασκούντων τὴν πολιτικὴν ἱκανότητα, εἴτε καθὸ ἐκλογέων εἴτε καθὸ ἀντιπροσώπων. Ὡσαύτως περὶ τῆς ἀνάγκης ἰδιαιτέρων προσόντων τῶν ἐκλογίμων, αὕτη δὲν ὑπάρχει εἰμὴ ἐπὶ καθολικῆς ψήφου, διότι τότε τὰ προσόντα ταῦτα μετριάζουσι τὰ ἐξ αὐτῆς ἄτοπα, καὶ κατὰ τοσοῦτον δύνανται ν' ἀπαιτηθῶσιν ἢ μὴ, καθ' ὅσον ἡ ἐκλογή πλησιάζει πρὸς τὴν καθολικότητα ἢ ἀπομακρύνεται αὐτῆς. Τελευταῖον, ὡς πρὸς τὸν τρόπον τοῦ ψηφίζεσθαι, τὸ σύστημα τῆς κρυπτῆς ψήφου καὶ τὸ τῆς φανερᾶς ἔχουσιν ἑκάτερον ἴδια πλεονεκτήματα καὶ ἐλλείμματα. Καὶ ὑπὸ μὲν τὴν ὄψιν τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας τῆς ψήφου, τὸ τῆς κρυπτῆς εἶναι ἀναντιρρόπως προτιμότερον· ὡς δὲ πρὸς τὰ ἠθικὰ αὐτῶν ἀποτελέσματα, προτιμότερον τὸ τῆς φανερᾶς, διότι καὶ ἡ παρρῆσία ἐνθαρρύνεται δι' αὐτοῦ, καὶ ἡ εἰλικρίνεια τῶν πολιτικῶν σχέσεων ἀσφαλίζεται, καὶ ἡ ἀνεξαρτησία καὶ εὐθύνη τῶν πολιτικῶν δοξασιῶν δημοσίως φανεροῦνται, καὶ ἦθη ἄξια τῆς ἐλευθερίας βαθμηδὸν μορφώνονται καὶ ἀναπτύσσονται. Ἄλλὰ μέγιστος ὑπάρχει κίνδυνος ἀθεμίτων ἐπιρροῶν καὶ ἀνασκοπῶν, καὶ ἀτομικὰ πάθη καὶ μίση εὐκολώτερον ἐξάπτονται διὰ τοῦ συστήματος τούτου.

§ 356. Ἐκλεχθείσης δὲ τῆς ἀντιπροσωπίας, ἡ διάρχεια αὐτῆς δὲν δύναται νὰ ᾔται ἀπεριόριστος. Τὴν περιοδικὴν αὐτῆς ἀνανέωσιν ἐπὶ χρόνον μᾶλλον ἢ ἥττον μακρὸν ὑπαγορεύουσιν αἱ ἐν τῇ κοινῶνίᾳ αἰετοτε ἀνκνυόμεναι νέαι ἰδέαι καὶ ἀνάγκαι, ἡ ἀνγκαιὰ πρόσληψις τῶν καθ' ἑκάστην μορφουμένων πολιτικῶν ἀνδρῶν, ἡ ἐκ τῆς συχνῆς ἐξασκήσεως τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος πολιτικὴ ἀγωγή καὶ

ἐμπειρία, καὶ ἡ ἐπ' αὐτῶν τῶν ἀντιπροσώπων ὠφέλιμος ἐπαγρύπνησις καὶ ἐπιβρόη τῆς κοινῆς γνώμης. Ἄλλ' ἡ ἀνανέωσις αὕτη δὲν πρέπει νὰ γίνῃ οὔτε τόσῳ συχνή, ὥστε νὰ διακόπτηται ἡ ἐνότῃς καὶ συνέχεια τῆς νομοθεσίας, καὶ νὰ διαταράσσεται ἄνευ λόγου ἡ κοινωνία, οὔτε τόσῳ σπανία, ὥστε νὰ παρεμποδίζηται ἡ πολιτικὴ πρόοδος αὐτῆς, καὶ νὰ καθιερωῦται ὁ ἀπολυτισμὸς τῆς βουλευτικῆς τυραννίας. Καὶ περὶ μὲν τούτων δὲν εἶναι δύσκολος ἡ ἀπόφασις. Περὶ δὲ τῆς ὠφελείας μιᾶς μόνῃς ἢ δύο βουλῶν διαφωνοῦσι τινὲς τῶν πολιτικῶν φιλοσόφων, μολονότι καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἱστορία, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, ἐκ συμφώνου ἀποκρούουσι τὸ σύστημα τῆς μονομελοῦς νομοθεσίας. Ἄλλως, τὸ ζήτημα λύεται ἀφ' ἑαυτοῦ, καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν ἅς μέχρι τοῦδε ἀνεπτύξαμεν.

§ 357. Καὶ τῶνόντι, οὐσία τῆς συνταγματικῆς κυβερνήσεως εἶναι ἡ διὰ τῆς πολιτείας ἑλλόγος ἄρμονία τῶν τριῶν κοινωνικῶν στοιχείων, περὶ ὧν διελάβομεν. Ὅταν δὲ τὸ ἐν ἢ δύο μόνον ἐξ αὐτῶν ἐνεργῶσι, δὲν δύναται νὰ προκύψῃ ἄρμονία. Τῶνόντι, ἐὰν μία μόνη βουλή εὔρεθῇ ἀπέναντι τῆς ἐκτελεστικῆς ἀρχῆς, ὡς ἐν τισι τῶν καθαρῶν δημοκρατιῶν, κίνδυνος ὑπάρχει συγκρούσεως καὶ ἀμοιβαίας ὑποδουλώσεως, καὶ δύσκολος ἡ πρὸς ἀλλήλας ἄρμονία. Πρὸς διευκόλυνσιν τῆς μεταξὺ δύο ἀντιθέτων στοιχείων ἄρμονίας αὐτὴ ἡ φύσις διδάσκει ὅτι ἀπαιτεῖται μέσος ὅρος, ἀμφοτέρων μετέχων καὶ ἀμφοτέρα συνενῶν. Τοῦτο καὶ ἐν τῇ ὑλικῇ φύσει παρρατηροῦμεν καὶ ἐν τῇ πνευματικῇ, κατὰ τε τὸ νοητικὸν καὶ ἠθικὸν αὐτῆς στοιχεῖον. Προσέτι τὸν κίνδυνον τῆς μονομελοῦς νομοθεσίας ἀρκούντως ἀπέδειξεν ἡ ἱστορία, καὶ τότε μόνον ἢ μία βουλή φαίνεται ἀπαραιτήτως ἀνγκραία, ἢ εἰς μόνον ἀρχῶν, ὅταν ἐσωτερικὸς ἢ ἐξωτερικὸς κίνδυνος ἐπαπειλῇ αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν τῆς πολιτείας ἐνεκεν ἐσωτερικῆς στάσεως ἢ ἐξωτερικοῦ πολέμου. Ἄλλ' ἐν τῇ συνήθει τῶν πραγμάτων πορεία διὰ μέσου δύο βουλῶν ἀσφαλέστερον διοικεῖται τὸ κράτος. Ὅσα δὲ ἄτοπα ἀποδίδονται εἰς τὸ σύστημα τοῦτο, ἐὰν ἀκριβῶς καὶ ἀπαθῶς θεωρηθῶσιν, εὐκόλως μεταβάλλονται εἰς ὠφελήματα. Ἡ βραδύτης λ. χ. κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν νόμων οὐ μόνον δὲν εἶναι ἀτόπημα, ἀλλὰ μέγιστον ὠφέλημα, διότι ἐπιφέρει ὠριμοτέραν σκέψιν καὶ σοφωτέραν αὐτῶν ἐπεξεργασίαν. Ἡ δὲ φοβουμένη σύγκρουσις πιθανώτερον νὰ ὑπάρχῃ ἄνευ τῆς ἄνω βουλῆς καὶ εὐκολώτερον δι' αὐτῆς νὰ καταπαυθῇ. Περὶ δὲ τῆς ἐπὶ ἀριστοκρατικῷ πνεύματι κατηγορίας, φανερόν ὅτι ὅπου ἀριστοκρατικὰ στοιχεῖα ἱστορικῶς δὲν ὑπάρχουσιν, ἐκεῖ οὔτε δυνατὸν οὔτε συμφέρον εἶναι νὰ δημιουργηθῶσιν, ὅπου δὲ ὑπάρχουσιν, διὰ τῆς ἄνω βουλῆς βελτιωθῶν μετριάζονται καὶ συγκιρνώνται, καὶ ἀβλαβῆ καὶ

μάλιστα εὐεργετικά καὶ σωτήρια καθίστανται, καὶ οὕτω τὰ ἀτοπήματα πάσης ἀριστοκρατίας οὐδετεροῦνται ἢ μεταβάλλονται εἰς πλεονεκτήματα, διότι, παρὰ τὴν ἱστορικὴν ἀριστοκρατίαν, ἡ ἄνω βουλὴ δύναται νὰ προσλάβῃ τὰ διὰ τὴν ἀρετὴν, τὴν παιδείαν, τὸν πλοῦτον, τὴν πεῖραν, τὰς μεγάλας ἐκδουλεύσεις διακρινόμενα πρόσωπα καθιεροῦσα τοιοῦτω τρόπῳ τὴν ἰσότητά δι' αὐτοῦ τοῦ φαινομένου προνομίου. Καὶ οὕτω τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ νεωτερισμοῦ ἀρμοδίως συγκρινόμενον, παράγει τὴν βαθμιαίαν καὶ ἔλλογον πρόοδον, καὶ αὕτη ἡ μονιμότης τοῦ πολιτεύματος ἐγγυᾶται πᾶσαν ὥριμον καὶ σωτήριοιαν αὐτοῦ μεταβολήν.

§ 358. Ὁ ὀργανισμὸς τῆς ἀνωτέρας τυχῆς βουλῆς προκύπτει ἐξ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς, τῆς φύσεως καὶ τοῦ προορισμοῦ αὐτῆς. Ἐὰν εἶναι στοιχεῖον διάμεσον μετὰξὺ δύο ἐναντίων πρὸς συναρμολόγησιν αὐτῶν, φανερὸν ὅτι πρέπει νὰ μετέχη ἀμφοτέρων, ἔχουσα ἐνταύτῳ ἰδίαν καὶ ἀνεξάρτητον ἐνέργειαν. Διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ἀπορρέῃ ἀποκλειστικῶς οὔτε ἀπὸ τῆς κυβερνήσεως οὔτε ἀπὸ τοῦ λαοῦ· διότι, εἰ τὸ πρῶτον, δὲν εἶναι πλέον ἀρχὴ διάμεσος, καὶ οὐδεμίαν δύναται νὰ ἔχη ἀνεξαρτησίαν· εἰ τὸ δεύτερον, εἶναι ἐπικύημα τῆς κάτω βουλῆς, καὶ ἐπομένως στοιχεῖον περιττὸν ἢ ἐπιβλαβές. Ἄρα ἐκτέρωθεν πρέπει νὰ προέρχεται, ἐκλεγομένη μὲν ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως, συνισταμένη δὲ ἐξ ἀτόμων ἀνηκόντων εἰς ὠρισμένας κατηγορίας δυνάμει ἰδιαιτέρων προσόντων, καὶ ἀσφαλιζομένη διὰ τῆς ἰσοβιότητος ἢ διὰ τῆς μακρᾶς διαρκείας τῆς ἐξουσίας τῆς.

§ 359. Ἀφοῦ δὲ ὁ νόμος ψηφισθῆ παρὰ τῶν δύο βουλῶν, ἀπαιτεῖται καὶ τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος τῆς πολιτείας ἡ ἐπικύρωσις, διότι ἀφείλων οὗτος νὰ ἐκτελέσῃ αὐτὸν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, ἐὰν δὲν μετέχη τῆς ψήφου, δύναται νὰ παραμελήσῃ ἢ νὰ παρεμποδίσῃ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτοῦ, ἢ δι' αὐτῆς νὰ τὸν διαφθείρῃ. Τότε ἡ νομοθετικὴ ἐνέργεια συμπληροῦται καὶ παραδίδει τὸ ἔργον αὐτῆς εἰς τὴν ἐκτελεστικὴν ἀρχήν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

Περὶ ἐκτελεστικῆς ἀρχῆς.

§ 360. Καθὼς ἡ κυριαρχία εἰς οὐδὲν τῶν τριῶν στοιχείων ἀποκλειστικῶς ἀνήκει, ἀλλ' εἰς τὴν ἀρμονικὴν ἐνέργειαν τῶν τριῶν διὰ τῆς ἐκφράσεως τοῦ κοινωνικοῦ λόγου, ὃν ἐξάγει καὶ ἐκδηλοῖ ἡ νομοθετικὴ ἀρχή, ἐν ἧ καὶ τὰ τρία ταῦτα στοιχεῖα πρέπει νὰ συνεργήσωσιν, ὡσαύτως ἡ ἐκτελεστικὴ πρέπει νὰ ἦναι ἡ ἐναρμόνιος αὐτῶν συνένωσις. Ἐπειδὴ δὲ τὸ τελευταῖον ἐξαγόμενον τῆς νομοθετικῆς ἀρχῆς εἶναι ἡ εἰς τὴν ἐνότητα ἀναγωγὴ τῶν διανοιῶν καὶ τῶν θελήσεων, ἡ ἐνότης πρέπει νὰ ἦναι ἡ βᾶσις καὶ τρόπος τινὰ ἢ ὑπόστασις καὶ τῆς ἐκτελεστικῆς. Καὶ ἐὰν πολλοὶ πρέπει νὰ συζητῶσι καὶ νὰ ψηφίζωσι τὸν νόμον, τὴν ἐκτέλεσιν αὐτοῦ πρέπει ν' ἀναλάβωσιν εἰς ἢ ὀλίγοι. Τοῦτο ἐνστιγματικῶς συνησθάνθησαν πᾶσαι αἱ ἀνθρώπιναὶ κοινωνίαι. Ὡστε πρῶτος χαρακτὴρ τῆς ἐκτελεστικῆς ἀρχῆς εἶναι ἡ ἐνότης. Δεύτερος, ἡ συνέχεια, διότι ἡ νομοθεσία, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν, δύναται νὰ γίνῃ ἐκ διαλειμμάτων μᾶλλον ἢ ἤπτον μακρῶν· ἀλλ' ἡ ἐκτελεστικὴ ἀρχὴ οὐδεμίαν στιγμὴν δύναται νὰ παύσῃ ἢ νὰ διακοπῇ διηνεκῆς οὕσα πραγματοποιήσις τοῦ ἐν τῷ νόμῳ διατυπωθέντος κοινωνικοῦ λόγου. Τρίτος χαρακτὴρ αὐτῆς εἶναι ἐξ ἀνάγκης ἡ δραστηριότης, διότι ἡ ἐκτελεστικὴ ἀρχὴ εἶναι ὁ ἀγρυπνὸς φύλαξ τῆς κοινωνίας, ὁ ἀρχηγὸς τῆς ὑλικῆς δυνάμεως, δι' ἧς ὀφείλει νὰ ἐγγυᾶται τὴν προσωπικὴν καὶ κτηματικὴν ἀσφάλειαν, γινομένην τρόπον τινὰ ὁ βραχίων τοῦ νόμου καὶ τοῦ δικαίου. Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα, ἡ ἐκτελεστικὴ ἀρχὴ πρέπει νὰ ἦναι καὶ καθ' ἑαυτὴν ἀνεξάρτητος καὶ σύμφωνος πάντοτε πρὸς τὸν νόμον. Ἐὰν ἡ αὐτὴ ἀρχὴ νομοθετῇ καὶ ἐκτελῇ, καὶ πολλῶ μᾶλλον ἐὰν δικάζῃ, καθιεροῦται ἡ τυραννία· διὰ τοῦτο ἀρχὴ θεμελιώδης τῶν ἐλλόγων κυβερνήσεων εἶναι ἡ ἀπ' ἀλλήλων ἀνεξαρτησία τῶν δημοσίων ἀρχῶν, ἐν ταυτῷ δὲ καὶ ἡ πρὸς ἀλλήλας ἀρμονία. Ἐὰν ἡ ἐκτελεστικὴ ἀρχὴ δὲν ἦναι πάντοτε σύμφωνος πρὸς τὴν νομοθετικὴν, ἀθετεῖ τὴν ἰδίαν ἐντολὴν καὶ ἀντιβαίνει πρὸς τὸν ἴδιον προορισμὸν.

§ 361. Καὶ ἐὰν ζητήσωμεν ποῖον τῶν κοινωνικῶν στοιχείων

ἔχει τὴν ἐνότητα, τὴν συνέχειαν, τὴν δραστηριότητα, τὴν ἀνεξαρτησίαν, ἃς ἀπαιτεῖ ἡ ἐκτελεστικὴ ἀρχή, εὐρίσκομεν ὅτι τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι τὸ μοναρχικόν. Ἄλλ' εἶπομεν ἤδη ὅτι τότε εἶναι νόμιμον καὶ ἐπωφελές, ὅταν περιορίζηται, πρὸς τὰ δύο ἕτερα συναρμολογούμενον ἄλλως τὰ ἐξ αὐτοῦ ἀτοπήματα, περὶ ὧν εἶπομεν ἐν § 348, δὲν οὐδετεροῦνται, καὶ ἀποβαίνουσιν ἀσυμβίβαστα πρὸς τὸν τελευταῖον χαρακτῆρα τῆς ἐκτελεστικῆς ἀρχῆς, τὴν πρὸς τὸν νόμον διηγετικὴν αὐτῆς συμφωνίαν. Ταύτην ἐπιφέρει ἡ ἐν τῇ ἐκτελεστικῇ ἀρχῇ προσθήκη ἑτέρου στοιχείου, ἀντιστοίχου πρὸς τὸ ἀριστοκρατικόν, δι' οὗ σχετίζεται ἀφ' ἐνὸς μὲν, πρὸς τὴν νομοθετικὴν, ἀφ' ἑτέρου δέ, πρὸς τοὺς λοιποὺς τοῦ κράτους ὑπαλλήλους, οἵτινες συνιστῶσι τὸ δημοκρατικόν αὐτῆς στοιχεῖον. Τοιαύτη ἡ ὑπουργικὴ λεγομένη ἀρχή, ἥτις, ἵνα ἐνεργῇ σύμφωνα πρὸς τὸν νόμον, πρέπει νὰ ᾔηται ἐξ ἀνάγκης ὑπεύθυνος καὶ μετακλητῆ. Τοῦτο ἀπαιτεῖ αὐτὴ ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία τῆς ἀρχῆς ταύτης, καὶ ἀποδεικνύει ἡ πολιτικὴ ἱστορία. Ἄλλ' ἐὰν ἡ πρὸς τὸν νόμον συμφωνία ἐπιβάλλει τὴν εὐθύνην, καὶ αὕτη ἐπιφέρει τὸ μετακλητὸν τῶν ὑπουργῶν, ταῦτα παράγουσιν ὡς ἀναγκασίαν συνέπειαν, καὶ ἀπαιτοῦσιν ὡς ἀπαραίτητον ὄρον, τὴν διαίρεσιν τῶν καθηκόντων αὐτῶν, τὴν ἐγγυωμένην τὴν εἰδικὴν αὐτῶν ἱκανότητα. Ὁ δὲ τρόπος τῆς διαίρεσεως ταύτης οὐδὲν ἔχει αὐθαίρετον, ἐξερχόμενος καὶ οὗτος ὡς ἀναγκαῖον πύρισμα τῶν ἤδη τεθεισῶν ἀρχῶν.

§ 362. Ἡ διαίρεσις τῶν ὑπουργείων ἀντιστοιχεῖ πρὸς αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐκτελεστικῆς καὶ ὑπουργικῆς ἀρχῆς, καὶ ταῦτα ἐξ ἀνάγκης πρὸς τὰ τῆς νομοθετικῆς, δηλαδή, τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐνεργείας τοῦ κράτους. Ἐὰν δὲ τοῦτο εἶναι ἠθικόν καὶ ἔλλογον πρόσωπον πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ δικαίου, φανερόν ὅτι τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ εἶναι τὰ τῶν ἰδίων καθηκόντων, καὶ ταῦτα εὐκόλως ὀρίζονται, διότι πρέπει ν' ἀντιστοιχῶσι πρὸς τὰ καθήκοντα οἰοῦδήποτε ἠθικοῦ καὶ ἔλλογου ὄντος, πρὸς τὰ ἀτομικὰ καθήκοντα, καθ' ὅσον συμβιβάζονται πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν φύσιν καὶ ἐνέργειαν τοῦ ἠθικοῦ τούτου προσώπου ὅπερ ὀνομάζομεν κράτος. Δύο ἔχει ὡς ἐκ τούτου καθήκοντα οὐσιώδη τῷ κράτι, τὴν προστασίαν καὶ ἐγγύησιν τοῦ δικαίου διὰ τῆς ὑλικῆς δυνάμεως καὶ τῆς διοικητικῆς ἐξουσίας, καὶ τὴν ὑλικὴν καὶ πνευματικὴν βοήθειαν, ἀντίστοιχα πρὸς τὰ ἀτομικὰ καθήκοντα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης. Εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν δύο τούτων καθηκόντων ἀφορᾷ ἡ σύστασις τῶν διαφόρων ὑπουργείων, ὅπως δὴποτε ὀνομάζονται, τοῦ μὲν πρώτου, διὰ τῶν τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἐνόπλου δυνάμεως καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀσφαλείας ὑπουργείων, τοῦ δὲ δευτέρου, διὰ

τῶν ἐπὶ τῆς παιδείας, τῶν δημοσίων ἔργων καὶ καταστημάτων, τῆς βιομηχανίας, τῶν ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων, εἰς ἐκπλήρωσιν δὲ ἀμφοτέρων, διὰ τῶν ἐπὶ τῶν οικονομικῶν καὶ τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων. Δύνανται τὰ ὑπουργεῖα ταῦτα διαφόρως πῶς νὰ συνδυασθῶσιν ἢ διαιρεθῶσιν, ἀλλ' οὐσιωδῶς εἰς τὰ δύο καθήκοντα τοῦ κράτους ἀνάγονται, καὶ οὐδὲν αὐθαίρετον ἐν αὐτοῖς. Ἐὰν δὲ τώρα παραθέσωμεν τὴν ὑπουργικὴν ἀρχήν, μετακλητήν, ὑπεύθυνον καὶ διηρημένην, πρὸς τὴν βασιλικήν, ἣτις εἶναι διηγετική, ἀνεύθυνος, μία καὶ ἀδιαίρετος, νοοῦμεν διατὶ ἡ βασιλικὴ ἀρχὴ διακρίνεται τῆς ὑπουργικῆς, διατὶ τὸ πρόσωπον τοῦ βασιλέως θεωρεῖται ἀνεύθυνον, ἱερὸν καὶ ἀπαραβίαστον, εἰς τὴν ἀνωτάτην τοῦ κράτους περιωπὴν ἀνυψούμενον. Ἐπομένως, ὁ βασιλεὺς ἐλλόγως θεωρεῖται ἡ πηγὴ τῆς δικαιοσύνης, τῶν τιμῶν καὶ τῶν χαρίτων, διορίζει τὰ μέλη τῆς ἀνω βουλῆς καὶ τῆς ἐκτελεστικῆς ἀρχῆς, ἀντιπροσωπεύει ἐξωτερικῶς τὸ κράτος, εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τῶν ὄπλων καὶ τὸ ὄντως συμβιβαστικὸν καὶ μετριαστικὸν στοιχεῖον τῆς πολιτείας. Πρὸς συμπλήρωσιν δὲ τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας τῆς ἐκτελεστικῆς ἀρχῆς ἀπομένει νὰ ἴδωμεν, τίνι τρόπῳ οἱ δύο κυριώτεροι αὐτῆς ὄροι, τὸ μετακλητὸν καὶ ἡ εὐθύνη τῶν ὑπουργῶν, πραγματοποιοῦνται.

§ 363. Καὶ τοῦ μὲν πρώτου ἡ πραγματοποίησις πολλὰς δὲν παρέχει δυσκολίας, καὶ γίνεται διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν ὑπουργῶν ὅσῳκις δὲν συμφωνῶσι πρὸς τὴν νομοθεσίαν. Ἄλλ' ἐὰν ἀπ' ἐναντίας αὐτὸ τὸ ὑπὸ τῆς κοινωνίας ἐκλεγόμενον στοιχεῖον τῆς νομοθεσίας φαίνεται μὴ ἐκφράζον ἀκριβῶς τὸν κοινωνικὸν λόγον, τότε ὁ βασιλεὺς ἐξασκῶν ἣν ἔχει πρὸς τοῦτο συμβιβαστικὴν καὶ ἀρμοστικὴν ἐξουσίαν, προκαλεῖ διὰ τῆς διαλύσεως νέαν ὑπὸ τῆς κοινωνίας ἐκλογὴν, καὶ διατηρεῖ μὲν τὸ ὑπουργεῖον, ἐὰν πρὸς αὐτὸ συμφωνῇ ἡ νέα ἀντιπροσωπία, ἀποπέμπει δὲ αὐτό, ἐὰν διαφωνῇ, καὶ οὕτως ὁ κοινωνικὸς λόγος ἐπὶ τέλος ὑπερισχύει. Ὁ δὲ δεύτερος ὄρος, ἡ ὑπουργικὴ εὐθύνη, οὐκ ὀλίγα ἐγείρει ζητήματα ὡς πρὸς τὴν αποτελεσματικὴν αὐτοῦ πραγματοποίησιν. Καὶ ἡ μὲν ἐν γένει εὐθύνη προκύπτει ἐκ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, ἀφ' ἐνός, καὶ τοῦ ἠθικοῦ ἢ πολιτικοῦ νόμου, ἀφ' ἑτέρου, καὶ εἶναι ἡ ἀναγκαία ἀπόδοσις καὶ ἐπιβολὴ τῶν συνεπειῶν τῆς ἐν γνώσει καὶ ἐλευθέρως παραβάσεως τοῦ νόμου εἰς αὐτὸν τὸν παραβάτην. Εἶναι δὲ πολλῶν εἰδῶν, κατὰ τὴν διάφορον φύσιν τῶν νόμων καὶ τὰς διαφόρους αὐτῶν τῶν παραβάσεων συνεπείας. Καὶ ἠθικὴ μὲν εὐθύνη λέγεται ἡ διὰ τῆς συνειδήσεως ἐσωτερικὴ συναίσθησις τῆς παραβάσεως, ἡ παράγουσα τὸν λεγόμενον ἔλεγχον καὶ δηγμὸν καὶ τὴν διὰ τῆς κρίσεως τῶν ἄλλων ἠθικὴν ὑπόληψιν· ἀστυκὴ δὲ, ἡ ἐπιβάλλουσα τὴν ἀνόρθωσιν τῆς διὰ

τῆς παραβάσεως ἐπενεχθείσης ζημίας. Ἐὰν δὲ ἡ παράβασις ἦναι δολία, παρὰ τὴν ἀποζημίωσιν, πρέπει νὰ ἐπιφέρῃ, ὡς θέλομεν ἰδεῖ, καὶ τινα τιμωρίαν, καὶ αὕτη εἶναι ἡ ποινικὴ λεγομένη εὐθύνη. Ἡ δὲ πολιτικὴ εἶναι, ἐπὶ ὑπουργικῆς παραβάσεως, ἡ ἀπώλεια τῆς ἐξουσίας· ἀλλὰ παρὰ ταύτην πρέπει νὰ ἐπιβληθῇ ἐνίοτε καὶ τις ποινικὴ εὐθύνη, ἰδιαίτεράν ἐπιφέρουσα κατηγορίαν καὶ τιμωρίαν. Καὶ ἡ μὲν ἀξιόποινος πράξις, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς, δὲν ἐπίδεδχεται ἀκριβῆ ὀρισμόν, διότι πολλοὶ καὶ διάφοροι καὶ ἀνεπίδεκτοι ἀκριβοῦς ἐκ τῶν προτέρων προσδιορισμοῦ καὶ κατατάξεως εἶναι οἱ τρόποι καθ' οὓς ὁ ὑπουργὸς δύναται νὰ καταχρασθῇ δολίως τῆς ἰδίας ἐξουσίας ἐπὶ βλάβῃ τῆς κοινωνίας· ἀπαραίτητα ὅμως στοιχεῖα πρέπει νὰ ἦναι πάντοτε ὁ δόλος καὶ ἡ ζημία. Ἡ δὲ κατηγοροῦσα ἀρχὴ δὲν δύναται νὰ ἦναι εἰμὴ αὐτὴ ἡ θέτουσα τὸν νόμον, ἡ ἐλέγχουσα τὴν ὑπουργικὴν ἐνέργειαν καὶ ἀντιπροσωπεύουσα τὴν ἀδικηθεῖσαν κοινωνίαν. Ὡς δικάζουσα δὲ καὶ τιμωροῦσα λίαν εὐπρεπῶς παρίσταται ἡ ἄνω βουλὴ διὰ τὴν ὀριμότητα τῆς κρίσεως, τὴν πολιτικὴν πεῖραν καὶ σύνεσιν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν, ἅς ὡς ἐκ τῆς συστάσεως αὐτῆς ὑπὲρ πάσας τὰς ἄλλας ἀρχὰς ὑποτίθεται ἔχουσα. Καὶ αὕτη μὲν εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἐκτελεστικῆς ἀρχῆς κατὰ τὰ κυριώτερα αὐτῆς στοιχεῖα, τὸ βασιλικὸν καὶ τὸ ὑπουργικόν· τὰ δὲ ὑποδεέστερα αὐτῆς ὄργανα παρέχουσιν ἡμῖν ἀφορμὴν νὰ λαλήσωμεν περὶ τῆς λεγομένης διοικητικῆς ἐνεργείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ διοικητικῆς ἐνεργείας.

§ 364. Ἡ ἐκτελεστικὴ ἀρχὴ καθὼς διαιρεῖται δι' ἀποσυνθέσεως εἰς διάφορα ὑπουργεῖα, διαιρεῖται ὡσαύτως, διὰ τῆς ἐκτάσεως αὐτῆς, μεταξὺ διαφόρων λειτουργῶν κατὰ διαφόρους βαθμοὺς κατατασσομένων, ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης ὑπουργικῆς ἕδρας μέχρι τοῦ εὐτελεστάτου ὑπουργηματίου, καὶ συγκροτούντων τὴν λεγομένην ἱεραρχίαν τῶν ὑπαλλήλων. Τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ ἔκτασις τῆς χώρας καὶ ἡ φυσικὴ αὐτῆς διαίρεσις δι' ὄρεων, κοιλάδων, ποταμῶν, νήσων,

ἐξ ἧς καὶ διάφορα κέντρα πληθυσμοῦ, ἔνθα ὁ περιορισμὸς καὶ ἡ ταυτότης τῶν συμφερόντων εὐκρινεστέραν καταδεικνύουσι τὴν ἀρχικὴν καὶ φυσικὴν ἐνότητα. Καὶ ἡ μὲν ἐλαχίστη διαίρεσις εἶναι ὁ δῆμος, πυρὴν τῆς ἐπικρατείας, ὅστις μετ' ἄλλων συνενούμενος σχηματίζει τὰς διαφόρους τοῦ κράτους ἐπαρχίας. Ἐν ἐκάστη δὲ τῶν διαιρέσεων τούτων πρέπει νὰ ὑπάρχωσιν ὑπάλλληλοι τῆς ἐκτελεστικῆς ἀρχῆς ἐκ τῶν ὑπουργῶν ἐξαρτώμενοι, καὶ τῆς φύσεως τῆς ὑπουργικῆς ἐξουσίας μετέχοντες, δηλαδή, ὑπεύθυνοι καὶ μετακλητοί. Καὶ ἡ μὲν ἀποβολὴ αὐτῶν πρέπει νὰ ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ἀμέσως προϊσταμένων αὐτῶν, ἦτοι, ἐκ τῶν ὑπουργῶν, ἡ δὲ ὑπουργηματικὴ αὐτῶν εὐθύνη εἶναι προσωπικὴ, ὅταν αὐθαιρέτως ἐνεργῶσι, μεταφέρεται δὲ βαθμηδὸν εἰς τοὺς ἐφισταμένους αὐτῶν διαδοχικῶς, καὶ ἀνέρχεται μέχρι τῶν ὑπουργῶν κατὰ λόγον τῆς σχετικῆς αὐτῶν ἐξαρτήσεως ἐκ τῆς γενικῆς κυβερνήσεως. Ἀλλὰ παρὰ τὴν κεντρικὴν ἀρχὴν, σχετίζονται οἱ ὑπάλλληλοι οὗτοι καὶ πρὸς τὰ τοπικὰ συμφέροντα, ἅτινα ῥυθμίζει ὁ δημοτικὸς καὶ ἐπαρχιακὸς ὀργανισμὸς. Σοβαρὰ ἐγείρονται ζητήματα περὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τούτου, ὅστις μεγίστην ἔχει σπουδαιότητα, ὑπὸ τὴν ὄψιν οὐ μόνον τῶν τοπικῶν συμφερόντων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀτομικῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς πολιτικῆς ἐνεργείας καὶ τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως. Ἐν τῷ δήμῳ εἶναι ἡ ἔδρα τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων, ἡ ἐστία τῶν οἰκογενειακῶν καὶ πατριωτικῶν αἰσθημάτων καὶ ἡ προπαρρασκευὴ τοῦ πολιτικοῦ βίου. Οὐδεμίαν δὲ πολιτικὴν ἐνέργειαν δύναται ν' ἀποβῆ τελεσφόρος, οὔτε κατὰ τὸ ὑλικὸν οὔτε κατὰ τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον τῆς κοινωνίας, εἰ μὴ στηριχθῆ ἐπὶ τοῦ δημοτικοῦ ὀργανισμοῦ· καὶ οὗτος ἐν μέσῳ τῶν πολιτικῶν καταστροφῶν σώζει τὸ ἐθνικὸν στοιχεῖον, ἐξ οὗ λαμβάνει τὸ ἐνδόσιμον καὶ αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ἀναγέννησις.

§ 365. Βάσις δὲ τοῦ ὀργανισμοῦ τούτου εἶναι ἡ ἔλλογος διάκρισις καὶ διαίρεσις τῶν τοπικῶν καὶ γενικῶν συμφερόντων, καὶ ἐν ταύτῃ ἡ δικαία καὶ εὐπρεπὴς αὐτῶν ἀρμονία. Ἐντεῦθεν δύο ἄκρα ἐναντία ὀφείλει ν' ἀποφύγη ἐξ ἴσου ὁ νομοθέτης, τὴν ὑπερβολικὴν συγκέντρωσιν, ἀφ' ἐνός, τὴν ἄκραν, εἰ δυνατόν εἰπεῖν, ἀποκέντρωσιν ἀφ' ἑτέρου, διότι ἐκείνη μὲν φέρει τὸν μαρασμὸν τῶν ἄκρων καὶ τὴν συμφορῆσιν τῶν ἀγαθῶν τῆς κοινωνίας εἰς τὸ κέντρον, αὕτη δὲ, τὴν διάλυσιν τῆς πολιτικῆς ἐνότητος, καὶ τὴν ἀποσύνθεσιν ἐπομένως τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Ἐν ἐκάστῳ δὲ τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν μορίων ἅτινα διατυποῖ ὁ δῆμος, ὑπάρχουσι τὰ αὐτὰ στοιχεῖα ὅσα ἐν τῷ κράτει, νομοθεσία, δηλαδή, ἐκτελέσεις, δικαιοσύνη, οἰκονομία, ἔνοπλος δύναμις, ἀλλὰ περιορισμένα ἐντὸς ἰδιαιτέρου κύκλου. Καὶ ἡ μὲν δημοτικὴ ἀρχὴ ὑποτάσσεται εἰς τὴν γε-

νικὴν πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς γενικῆς αὐτῆς ἐνεργείας, ἡ δὲ γενικὴ ὀφείλει νὰ ἐπιτηρῇ τὴν δημοτικὴν ἐνέργειαν, ἵνα μὴ ἐξέρχεται τῶν ἰδίων ὁρίων, ἀφίνουσα ὅμως αὐτῇ τὴν ἀναγκαίαν καὶ νόμιμον ἐλευθερίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν. Καὶ τοιοῦτοτρόπως ἡ ἀρμονία προκύπτει καὶ ἐνταῦθα ἐκ τῆς ἐνότητος καὶ τῆς ποικιλίας ἐλλόγως σχετιζομένων πρὸς ἀλλήλας, ὡς ἐν τῷ ὄντι, ἐκ τῆς ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ λόγου ἐνώσεως τῆς ὑποστάσεως καὶ τῆς μορφῆς αὐτοῦ προκύπτει ἡ ἰδία αὐτοῦ ὑπαρξίς καὶ ἐνέργεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ δικαστικῆς ἀρχῆς.

§ 366. Εἶδομεν ἐν § 347 ὅτι ἡ δικαστικὴ εἶναι ἀρχὴ διάμεσος μεταξὺ τοῦ νόμου καὶ τῆς εἴτε ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως εἴτε ὑπὸ τῶν πολιτῶν ἐκτελέσεως αὐτοῦ, δι' ἧς ἡ ποικίλη μερικότης τῶν κοινωνικῶν περιστάσεων ἐπαναφέρεται εἰς τὴν γενικὴν ἐνότητα τοῦ νόμου· ἐντεῦθεν ἡ διοικητικὴ, ἡ ἀστυκὴ, ἡ ἐμπορικὴ, ἡ ποινικὴ δικαιοσύνη, τούτέστι, τὰ διάφορα εἶδη τῆς δικαστικῆς ἀρχῆς. Κοινὸν τῶν ἀρχῶν τούτων καθῆκον εἶναι ἡ ὀρθὴ νόησις τοῦ νόμου καὶ ἡ ἔλλογος αὐτοῦ ἐφαρμογή. Τοῦτο δὲ γίνεται διὰ τινος συλλογισμοῦ, ἐν ᾧ ὁ νόμος τίθεται ὡς ἡ μείζων, ἡ περίπτωσις ὡς ἡ ἐλάσσων, καὶ ἡ ἐφαρμογὴ ἢ ἡ ἀπόφασις ἐξέρχεται ὡς συμπέρασμα. Ὡστε τῶντι ἐγείρεται ὡς ἀρχὴ διάμεσος, καὶ εἶναι ἐν τῇ πολιτείᾳ ὅ,τι ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι ὁ συλλογισμός. Ἐὰν δὲ τοιαῦται ἡ φύσις, ἡ πηγὴ καὶ ἡ λειτουργία τῆς δικαστικῆς ἀρχῆς, ἐκ τούτων τὰ προσόντα, οἱ χαρακτῆρες καὶ ὁ ὀργανισμὸς αὐτῆς. Ἐὰν ἡ ἀρχὴ αὕτη οὔτε τὸν νόμον ποιεῖ, οὔτε τὰ πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτοῦ γεγονότα, ἀλλὰ κρίνει ἀπλῶς καὶ ἀποφασίζει, ἔπεται ὅτι πρέπει νὰ ἦναι πρὸ πάντων ἀνεξάρτητος καὶ τῆς νομοθετικῆς καὶ τῆς ἐκτελεστικῆς ἀρχῆς, καὶ πάντῃ ἀδιάφορος πρὸς τε τὸν νόμον καὶ τὸ γεγονός· οἰαδήποτε ἐκατέρων ἡ φύσις, ἡ δικάζουσα ἀρχὴ πρέπει νὰ ἔχη τὴν αὐτὴν ἀπάθειαν τοῦ λογικοῦ τύπου, ὅστις καὶ ἐπὶ ἀληθῶν καὶ ἐπὶ ψευδῶν προτάσεων παράγει ἐξ ἴσου τὸ ἴδιον ἀποτέλεσμα. Δεύτερον

προσὸν τῆς ἀρχῆς ταύτης εἶναι ἡ ἐντελής γνῶσις τοῦ νόμου, καὶ τοῦ γεγονότος εἰς ὃ ἐφαρμόζεται. Ἐντεῦθεν ἡ εἰς τοὺς δικαστικούς ὑπαλλήλους ἀπαραίτητος εἰδικότης τῆς ἐπιστήμης, καὶ ἡ ἀνάγκη τῶς δικονομικῶν τύπων πρὸς ἀκριβῆ διάγνωσιν τῶν πραγμάτων ἐξ ὧν ἀναφύεται ἡ δικαστικὴ διένεξις. Τρίτον προσὸν εἶναι τὸ ὀριστικὸν τῶν ἀποφάσεών της, διότι ἄλλως δὲν ἐκπληροῖ τὸν πρὸς τὸν ὄρον τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐνεργείας αὐτῆς, ὅστις εἶναι ἡ κατάπαυσις τῶν διαφορῶν πρὸς ἐπανόρθωσιν τῆς νομιμότητος· διὰ τοῦτο ἡ δικαστικὴ ἀπόφασις θεωρεῖται ὡς θεῖος χρησμός, ὡς αὐτὴ ἡ ἀλήθεια, ἣτις ἄπαξ ἐκδηλωθεῖσα, ἡ αὐτὴ πάντοτε διαμένει. Τέταρτον καὶ τελευταῖον προσὸν καὶ λογικὴ συνέπεια τῶν προηγουμένων εἶναι τὸ ἀνεύθυνον τῆς γνώμης τῶν δικαστῶν, διότι ἄνευ τούτου οὔτε ἀνεξαρτησία οὔτε ὀριστικότης. Ἐὰν δὲ ταῦτα εἶναι τὰ προσόντα, ἐκ τούτων καὶ αἱ ἀρχαὶ τοῦ δικαστικοῦ ὀργανισμοῦ.

§ 367. Ἐὰν ἡ δικαστικὴ ἀρχὴ πρέπει νὰ ἦναι ἀνεξάρτητος, εἰδική, ὀριστικὴ, ἀνεύθυνος, ἄρα, κατὰ διαφορὰν τῆς ὑπουργικῆς, πρέπει νὰ ἦναι στοιχεῖον μόνιμον, διαρκές, ἀναλλοίωτον ἐν μέσῳ τῆς ἀδιακόπου μεταβολῆς τῶν περιπτώσεων, τῶν ἀρχῶν, τῶν προσώπων, καὶ πρέπει νὰ συνενεῖ ἐν ἐαυτῇ στοιχεῖα ὑψηλῆς ἠθικότητος καὶ νοημοσύνης. Πρὸς τοῦτο ὁ πρῶτος ὄρος τοῦ δικαστικοῦ ὀργανισμοῦ εἶναι ἡ ἰσοβιότης, διότι μόνη ἐγγυᾶται τὰς εἰς τὸ δικαστικὸν κέντρον ἀναγκαίως εἰδικὰς γνώσεις καὶ νοητικὰς ἐξεις καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἐνεργείας της. Ἐπειδὴ δὲ διάφορα εἶδη νόμων καὶ περιπτώσεων ὑπάρχουσιν ἐν οἰαδῆποτε κοινωνίᾳ, ἕτερος ὄρος εἶναι ἡ κατάλληλος τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν διάκρισις καὶ διαίρεσις. Καὶ ἐπειδὴ ὅσῳ καὶ ἂν ἦναι ὑψηλή, ὑπὸ ἀνθρώπων, δηλαδὴ, πεπερασμένων καὶ ἀτελῶν πνευμάτων, ἐνεργεῖται, καὶ ἐπίκειται πάντοτε κίνδυνος πλάνης ἢ διαφθορᾶς, πρέπει νὰ ὑπάρχη καὶ τι μέσον θεραπείας διὰ τῆς διαδοχικῆς ἐξετάσεως, ὃ ἐστὶ, διὰ τῶν διαφόρων βαθμῶν τῆς δικαιοδοσίας. Μὲ ὅλας δὲ ταύτας τὰς προφυλάξεις, ἐξ αὐτῆς τῆς συστάσεως τῆς ἀρχῆς ταύτης ἕτεροι κίνδυνοι προέρχονται, οὓς ὀφείλει νὰ προλάβῃ ὁ νομοθέτης. Τὸ διαρκές καὶ εἰδικὸν καὶ ἀνεξάρτητον καὶ ὀριστικὸν καὶ ἀνεύθυνον τῆς δικαστικῆς ἀρχῆς ἐπιφέρουσιν εὐκόλως τὴν ἐν αὐτῇ στασιμότητα τῶν πνευμάτων, τὴν ἄγνοιαν τῶν κοινωνικῶν γεγονότων, πνεῦμα ἀποκλειστικότητος, πνεῦμα τοῦ σωματείου ὀνομαζόμενον, ἐξεις ἐναντίας ἐνίοτε πρὸς τὴν ἀληθῆ ἐκτίμησιν τῶν πράξεων καὶ τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὡς ἐκ τούτων ἀπάντων τὴν διαιῶνισιν τῶν ἐν αὐτῇ ἀτελειῶν καὶ ἐλλειμμάτων. Πρὸς μετρίασιν τῶν ἀτόπων τούτων, ἀνεπτύχθη παρὰ τῇ δικαστικῇ ἀρχῇ, ὡς παραφυὰς αὐτῆς, στοιχεῖον ἐλεύθερον,

ἀνεξάρτητον, ἀδιακόπως ἀνανεούμενον, πρακτικόν, προοδευτικόν, παρέχον ἐγγυήσεις νοημοσύνης καὶ ἠθικότητος, ἐκφράζον τὴν κοινωνικὴν συνείδησιν, καὶ ἔχον εἴτε πλαγίως εἴτε ἀπ' εὐθείας τὴν συγκατάθεσιν αὐτῶν τῶν ὑποδίκων. Τοῦτο εἶναι τὸ λεγόμενον ὀρκοδικεῖον.

§ 368. Περὶ τῆς συστάσεως τούτου τὸ αὐτὸ ἐγείρεται ζήτημα ὅπερ καὶ περὶ ἐκλογέων καὶ ἀντιπροσώπων. Ἐὰν οἱ ὀρκωτοὶ ἐκφράζουσι τὴν κοινωνικὴν συνείδησιν, ὡς οἱ ἀντιπρόσωποι τὸν κοινωνικὸν λόγον, πρέπει νὰ ἔχωσι προσόντα ἠθικότητος καὶ νοημοσύνης, καὶ ἰδιαιτέρα μέθοδος ἀπαιτεῖται πρὸς διάγνωσιν τῶν προσόντων τούτων, πρὸς σύστασιν τοῦ ὀρκοδικεῖου πρὸς ἔλλογον καὶ ἀμερόληπτον αὐτοῦ ἐνέργειαν διὰ τινος διαδοχικῆς αὐτοῦ ἐκκαθαρίσεως, ὥστε οἱ ἔκ τινος γενικοῦ καταλόγου εἰς ἄλλον ἰδιαιτέρον περιλαμβανόμενοι ὀρκωτοὶ πρὸς δίκασιν τῶν ἐντὸς ὠρισμένου χρόνου εἰσαχθησομένων ὑποθέσεων, καὶ ἐκ τούτου εἰς τὴν δίκασιν ταύτην τῇ συναίνεσει τῶν διαδίκων κληρούμενοι, νὰ παρέχωσι πᾶσαν δυνατὴν ἐγγυήσιν ὑπὲρ τῆς ἐλλόγου καὶ ἠθικῆς ἐκπληρώσεως τῆς ὑψηλῆς αὐτῶν ἐντολῆς. Καθὼ δὲ πρακτικὸν στοιχεῖον τῆς δικαστικῆς ἀρχῆς ἔδρευον παρὰ τῷ θεωρητικῷ, ὅπερ ἀποτελοῦσιν οἱ δικασταί, τὸ πραγματικὸν μόνον ζήτημα τῆς δίκης δύνανται νὰ δικάσωσι, καὶ οὐχὶ τὸ θεωρητικὸν καὶ νομικόν. Τῶντι, ἐὰν ἡ δικαστικὴ ἀρχὴ ἐφαρμόζει τὸν νόμον εἰς τὰ κοινωνικὰ γεγονότα, φανερόν ὅτι ἐν ἐκάστη δίκῃ δύο συνυπάρχουσι στοιχεῖα, τὸ τοῦ νόμου καὶ τὸ τοῦ γεγονότος· καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι ἡ σύγκρουσις δικαιωμάτων εἴτε μεταξὺ ἰδιωτῶν εἴτε μεταξὺ τούτων καὶ τῆς κυβερνήσεως ἢ πρᾶξις παραβαίνουσα τὸν νόμον, ὃ ἐστίν, ἀδίκημα. Ἐν οἰαδήποτε ὅμως περιπτώσει συμφέρει νὰ περιορισθῇ τὸ ὀρκοδικεῖον εἰς τὸν ἴδιον κύκλον τοῦ πράγματος καὶ τοῦ γεγονότος. Καὶ διὰ τοῦτο δυσκόλως ἐφαρμόζεται εἰς τὴν ἀνάκρισιν, καθ' ἣν ὁ ἀνακριτὴς ὀφείλει νὰ ὀδηγῆται, πρὸς διεύθυνσιν τῶν ἐρευνῶν του, οὐ μόνον ὑπὸ τῶν πραγματικῶν διδομένων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς νομικῆς ἐννοίας τοῦ ἀδικήματος, καὶ ἔτι δυσκολώτερον, εἰς τὰς ἀστυκὰς δίκας, ἐνθα τὸ πραγματικὸν ζήτημα εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀχώριστον τοῦ νομικοῦ. Ἀλλὰ καὶ εἰς μόνην τὴν δίκασιν τοῦ ἐν ταῖς ποινικαῖς δίκαις πραγματικοῦ ζητήματος περιοριζόμενον, μεγίστην ἔχει κοινωνικὴν ὠφέλειαν, διότι οὐ μόνον οὐδετεροῖ τὰ ἄτοπα τῆς δικαστικῆς ἀρχῆς, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐκπαίδευσιν τοῦ λαοῦ χρησιμεύει, καὶ ἰσχυρὰ ἀποβαίνει ἐγγυήσις τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ἐπὶ πολιτικῶν κατηγοριῶν, καὶ πρὸς εὐσυνείδητον ἐκτίμησιν τῶν ἀποδείξεων τείνει καὶ μετριάζει ἐνίοτε τὴν αὐστηρότητα τοῦ νόμου, εἰσάγων ἐμμέσως

τὴν ἐπιείκειαν κατὰ τὴν εἰς τὴν ποικιλίαν τῶν περιπτώσεων ἐφαρμογήν αὐτοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄.

Περὶ ποινικοῦ δικαίου.

§ 369. Ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ δημοσίου δικαίου δὲν εἶναι πλήρης ἄνευ τῆς θεωρίας τοῦ ποινικοῦ. Εἴπομεν εἶδη ἐν § 309 ὅτι τὸ δημόσιον δίκαιον διαιρεῖται εἰς συνταγματικόν, διοικητικόν καὶ ποινικόν. Καὶ τοῦ μὲν συνταγματικοῦ ἡ πραγματεία περιλαμβάνει τὴν θεωρίαν τῶν τριῶν τοῦ κράτους ἀρχῶν. Καθὼς δὲ εἰς τὴν ἐκτελεστικὴν προσηρτήσαμεν καὶ τινὰ ἔκθεσιν τῆς διοικητικῆς ἐνεργείας, οὕτω διὰ τῆς δικαστικῆς λίαν ἐλλόγως μεταβαίνομεν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου, διότι αὕτη ἀνάγεται οὐσιωδῶς εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀδικήματος καὶ τῆς δικαίας αὐτοῦ τιμωρίας. Οὐδὲ ἠδυνάμεθα πρὸ τῆς στιγμῆς ταύτης νὰ ἐπιχειρήσωμεν τοιαύτην πραγματείαν, διότι τὸ ποινικόν δίκαιον εἶναι οὐ μόνον τῆς θεωρίας τῆς δικαστικῆς ἀρχῆς ἡ συμπλήρωσις, ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν ἄλλων θεσμῶν καὶ νόμων ἡ ἀπαραίτητος ἐγγύησις, καθ' ὅσον καὶ ἡ ἀστυκὴ καὶ ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία ὑποθέτει καὶ ἀπαιτεῖ ὡς ἐγγύησιν τὴν ποινικὴν δικαιοσύνην. Καὶ καθὼς ἐν τῇ διανοίᾳ αἱ διάφοροι δυνάμεις συναρμολογοῦνται πρὸς ἀλλήλας, καὶ ἀμοιβαίως συμπληροῦνται, ὑποθέτουσαι ἀλλήλας, καὶ πᾶσαι ὁμοῦ παράγουσαι τὴν ἔλλογον ἐξάσκησιν τῆς ἐν τῇ προσωπικῇ ἀρχῇ ἐλευθερίας, ὡσαύτως ἐν τῇ πολιτείᾳ οἱ ἐγγυώμενοι τὴν ἔλλογον ἐλευθερίαν θεσμοὶ συναρμολογοῦνται πρὸς ἀλλήλους, καὶ ἀμοιβαίως συμπληροῦνται, καὶ ὑποτίθενται, παράγοντες ὁμοῦ τὸν τέλειον ἐκείνον ὀργανισμόν, ὅστις εἶναι αὐτὴ ἡ ζωὴ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας.

§ 370. Τὸ περὶ τῆς πηγῆς τοῦ δικαίου τοῦ τιμωρεῖν ζήτημα ἐφάνη δύσκολον πρὸς τοὺς νομολόγους, διότι ἐθεώρησαν αὐτὸ μεμονωμένον. Ἄλλ' εὐκολὸς ἡ λύσις αὐτοῦ ἀποβαίνει πρὸς ἡμᾶς, ἐὰν παλινδρομοῦντες ἀνατρέξωμεν τὴν ἄλυσιν τῶν θεωριῶν ἃς ἀνεπτύξαμεν ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου, μέχρι τοῦ πρώτου κρίκου ἐξ οὗ πᾶσαι ἐξαρτῶνται. Οὗτος δὲ εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος. Ἐκ τού-

του τὰ ἀτομικὰ καθήκοντα, ἐν οἷς ἡ δικαιοσύνη. Μέσον πρὸς πραγματοποίησιν αὐτῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ εἶναι τὸ δίκαιον, δι' οὗ ἀσφαλίζονται πάντα τὰ ἀστυκὰ καὶ πολιτικὰ δικαιώματα. Τοῦτο δὲ κηρύττεται, ἐφαρμόζεται καὶ ἐκτελεῖται ὑπὸ τῶν τριῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους, ὅπερ, καθὼς ἠθικὸν καὶ ἔλλογον πρόσωπον, ὀφείλει τὸ δίκαιον νὰ πραγματοποιῆ διὰ τοῦ κοινωνικοῦ λόγου. Ἐὰν δὲ ἐκ τοῦ ἠθικοῦ νόμου πηγάζουσι πάντα τὰ εἴτε ἀτομικὰ εἴτε κοινωνικὰ καθήκοντα καὶ δικαιώματα, ἐξ αὐτοῦ ἄρα καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ τιμωρεῖν. Καὶ τῷντι ὁ ἠθικὸς νόμος, ὡς πᾶς ἄλλος, εἶναι κατὰ φύσιν ἀνάγκη. Ἡ δὲ πρὸς τὸν νόμον σύμφωνος ζωὴ εἶναι τὸ ἀγαθὸν οἰουδήποτε ὄντος, καὶ τὸ κακὸν αὐτοῦ οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ τὸ ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τῆς παραβάσεως τοῦ νόμου. Τὸ κακὸν τοῦτο εἶναι τὸ λεγόμενον κῦρος ἢ κύρωσις τοῦ νόμου. Καὶ τοῦ ἠθικοῦ καὶ τοῦ ἐφαρμόζοντος αὐτὸν πολιτικοῦ νόμου ἡ παράβασις ἔχει ὡς πρῶτον μὲν κῦρος τὸ ἐσωτερικὸν κακὸν τοῦ ἐλέγχου τῆς συνειδήσεως, ὡς δεύτερον δέ, τὴν ἐξωτερικὴν υπόληψιν, καὶ ὡς τρίτον τὴν ὀφειλομένην ἀποζημίωσιν. Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα, ἐπὶ τινῶν πράξεων, ὧν τὸ κακὸν ἀποτέλεσμα δὲν ἐξαλείφει οὔτε ἡ συνείδησις, οὔτε ἡ υπόληψις, οὔτε ἡ ἀποζημίωσις, δικαιοῦται τὸ κῦρος τῆς τιμωρίας, διότι δι' αὐτῆς μόνης δύναται καὶ ὁ ἔνοχος νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν τάξιν διὰ τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ διορθώσεως, καὶ οἱ ἄλλοι ν' ἀποτραπῶσι τοῦ ἀδικεῖν, ἄλλως ἢ ἐφαρμογὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου δὲν εἶναι πλήρης. Ὡστε φιλοσοφικὴ ἀρχὴ καὶ ἐξήγησις καὶ δικαιολογία τῆς τιμωρίας δὲν εἶναι οὔτε ἡ κοινωνικὴ ὠφέλεια, οὔτε ἡ ἔμμεσος ὑπεράσπισις τῆς κοινωνίας, οὔτε ἡ ἐκφόβισις καὶ ὁ παραδειγματισμὸς, οὔτε ὁ ἀγνισμὸς, ἅτινα δύνανται νὰ ἴησι συνέπειαι αὐτῆς, ἀλλ' αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, αὐτὸς ὁ ἠθικὸς νόμος, οὗ ἡ παράβασις ἐπιφέρει ὡς ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τὸ κακὸν τῆς τιμωρίας ἀντίστοιχον πρὸς τὸ κακὸν τῆς παραβάσεως, καὶ οὗ ἐπομένως ἢ εἰς τὴν κοινωνίαν ἐφαρμογὴ δὲν εἶναι πλήρης ἄνευ τῆς τιμωρίας. Ἀλλὰ πᾶσα παράβασις τοῦ ἠθικοῦ νόμου δὲν εἶναι δι' αὐτοῦ τούτου ἀδίκημα καὶ πρᾶξις ἀξιόποινος.

§ 371. Ἡ οὐσία καὶ ἡ ἠθικὴ ὑπόστασις τοῦ ἀδικήματος εἶναι βεβαίως ἡ παράβασις τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τοῦ ἠθικοῦ καθήκοντος, ἀλλ' οὐχὶ πᾶσα παράβασις οἰουδήποτε καθήκοντος εἶναι πάντοτε ἀδίκημα. Καὶ πρὸς μὲν τὰ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἢ τὸν Θεὸν καθήκοντα, οὐδὲν ἀντιστοιχεῖ ἐν τοῖς ἄλλοις δικαίωμα, οὐδὲν ἐπομένως κακὸν δύνανται διὰ τὴν παράβασιν αὐτῶν νὰ ἐπιβάλωσιν εἰς ἡμᾶς λόγῳ τιμωρίας. Ἐκ δὲ τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους μόνον τὸ τῆς δικαιοσύνης γεννᾷ ἀντίστοιχον εἰς τοὺς ἄλλους δικαίωμα, δι' οὗ δύνανται

τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ ν' ἀπαιτήσωσιν ἢ νὰ ἐπιβάλωσι διὰ τῆς βίας· διὰ τοῦτο τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος καθήκον λέγεται δικαιωματικόν (§ 295) ἢ ἀπαιτητόν, καὶ εἰς τοῦτο στηρίζεται τὸ ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἐν τῷ κράτει δικαίωμα τοῦ καταναγκασμοῦ πρὸς πραγματοποίησιν τῆς δικαιοσύνης. Ἄρα τὸ ἀδίκημα εἶναι παράβασις καθήκοντος ἀπαιτητοῦ, προσβάλλουσα δηλαδὴ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου ἢ τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας. Ἐπειδὴ δὲ ἡ παράβασις αὕτη δύναται ἐνίοτε νὰ ἐξαιρεθῆ, καὶ νὰ ἐπανορθωθῆ, διὰ τῆς ἀποζημιώσεως ἄνευ ἀνάγκης τιμωρίας, εἰς τὰ στοιχεῖα ταῦτα τοῦ ἀδικήματος, ἅτινα ἀνάγονται εἰς τὴν βλάβην, πρέπει νὰ προστεθῆ καὶ ἕτερον στοιχεῖον, τὸ τῆς δολίας προαιρέσεως, μὴ δυνάμενον νὰ ἐξαιρεθῆ εἰμὴ διὰ τῆς τιμωρίας, δι' οὗ ἐπομένως ἡ ποινὴ δικαιούται καθὸ ὅρος ἀπαραίτητος πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἠθικῆς τάξεως, τοῦτέστι, πρὸς πλήρη ἐφαρμογὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου· διότι αὕτη ἡ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ τὴν ἐξάλειψιν τῆς δολίας προαιρέσεως διὰ τῆς ἠθικῆς ἀνορθώσεως καὶ ἀναγεννήσεως. Ὡστε τὸ ἀδίκημα ἠδύνατο νὰ ὀρισθῆ ἡ δολία καὶ ἐπιβλαβὴς προσβολὴ ἀτομικοῦ ἢ κοινωνικοῦ δικαιώματος. Ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ τούτου πᾶσαι αἱ περὶ ἀδικήματος περικιτέρω θεωρίαι.

§ 372. Ἐκ τῶν δύο στοιχείων τοῦ ἀδικήματος, ἅτινα συνπάρχουσιν ἐν τῷ ὀρισμῷ αὐτοῦ, οἱ μὲν τῶν νομολόγων ἐθεώρησαν ἐπικρατέστερον τὸ πρῶτον, τὸ ἠθικόν, τὸ τῆς δολίας προαιρέσεως· οἱ δὲ, τὸ δεύτερον, τὸ ὑλικόν λεγόμενον, τὸ τῆς προσβολῆς ἢ τῆς κοινωνικῆς βλάβης, καὶ ἄλλοι ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ ἀμφοτέρων ἐξήγαγον τοὺς κανόνας τῆς ἐκτιμῆσεως τοῦ ἀδικήματος κατὰ τὴν βαρύτητα αὐτοῦ. Ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ ὡσαύτως πᾶσα ἡ θεωρία τῆς εὐθύνης καὶ τοῦ καταλογισμοῦ, τοῦ δόλου καὶ τῆς πλημμελείας, τῆς δικαιώσεως καὶ τῆς συγγνώμης, ἡ θεωρία τῶν διαφόρων σταδίων τοῦ ἀδικήματος, τῶν προπαρασκευαστικῶν καὶ ἐκτελεστικῶν πράξεων, τῶν τετελεσμένων ἢ ἀτελῶν ἢ ἀποτυχόντων ἀδικημάτων, ἡ θεωρία τῶν συνενοχῶν, τῶν πρωταιτίων καὶ τῶν συναιτίων τοῦ ἀδικήματος, τῶν διαφόρων βαθμῶν καὶ τρόπων καὶ μέσων τῆς συνενοχῆς τελευταῖον, ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ ἔχομεν καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς εἰς διάφορα εἶδη κατατάξεως τῶν ἀδικημάτων· ἀλλὰ περὶ πάντων τούτων μόνον γενικὰς ἀρχὰς δυνάμεθα νὰ θέσωμεν ἐνταῦθα.

§ 373. Καὶ ὡς μὲν πρὸς τὴν σχετικὴν βαρύτητα τῶν δύο στοιχείων, φανερὸν ὅτι αὕτη ἐξαρτᾶται ἐκ ποικίλων περιστάσεων. Ὑπάρχουσιν ἀδικήματα ἐν οἷς τὸ ὑλικόν στοιχεῖον εἶναι μηδαμινόν, καὶ τὸ ἠθικόν μέγα, ὡς ἐπὶ ὕβρεων ἢ βλασφημίας, καὶ ἄλλα ἐν οἷς συμβαίνει τὸ ἐναντίον, ὡς ἐπὶ τινῶν παραβάσεων ὑγειονομικῶν κα-

νομισμῶν. Καὶ τὸ μὲν ὑλικὸν μόνον εἶναι μᾶλλον δυστύχημα ἢ ἀδίκημα, ὥστε ἐκ τῶν δύο τὸ ἠθικὸν εἶναι αὐτὴ ἢ ὑπόστασις τοῦ ἀδικήματος, ὃ οὐ ἄνευ ὅρου αὐτοῦ. Κατὰ πόσον δὲ ἐκάτερον πρέπει σχετικῶς νὰ ἐκτιμηθῇ, τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ἰδιαίτερον κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν περιστάσεων, ἐν αἷς διαπράττεται τὸ ἀδίκημα, καὶ καθ' ἃς σταθμίζεται ἢ βαρύτης ἐκάστου. Ὡς δὲ πρὸς τὴν εὐθύνην τοῦ πράξαντος, αὕτη συνίσταται ἐκ τῶν αὐτῶν δύο στοιχείων, ἐξ ὧν προκύπτει πᾶσα ἠθικὴ ἐνέργεια, ἐκ τῆς διανοίας, δηλαδή, καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ὅσα λοιπὸν ἐλαττοῦσι τὴν ἐνέργειαν τῶν δύο τούτων στοιχείων ἐλαττοῦσιν ἀναλόγως καὶ τὴν εὐθύνην. Παρομοίως ἢ μὲν δικαίωσις ἀφαιρεῖ τὴν ἐνοχλήν καὶ τὴν ποινικὴν εὐθύνην, ὅταν ἢ πρᾶξις, καθ' ἑαυτὴν θεωρουμένη, καὶ τοι ἐν πλήρει γνώσει καὶ ἐλευθερίᾳ διαπραχθεῖσα, ἦναι μὲν προσβολὴ δικαίωματος, ἀλλὰ πρὸς νόμιμον ἑτέρου δικαίωματος ὑπεράσπισιν· ἢ δὲ συγγνώμη μετριάζει τὴν εὐθύνην, ἕνεκα τῆς ἀσθενείας τῆς διανοίας ἢ τῆς ἐλευθερίας, ὡς ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ ἀτόμου ἢ ὡς ἐκ τῶν περιστάσεων. Τὰ δὲ στάδια τοῦ ἀδικήματος ὀρίζονται καὶ ταῦτα ἀκριβῶς, καθ' ὅσον ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ δύο στοιχεῖα τοῦ ἀδικήματος, τὸ μὲν, ἐσωτερικὸν καὶ ὑποκειμενικόν, ἀναγόμενον εἰς τὴν νόησιν ἢ τὴν δολίαν προαίρεσιν καὶ ἀπόφασιν, τὸ δὲ, ἐξωτερικὸν καὶ ἀντικειμενικόν, ἀναγόμενον εἰς τὴν πρᾶξιν ἢ τὴν βλάβην. Ἐκ δὲ τῆς διαίρεσεως καὶ ἀποσυνθέσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ στοιχείου ἢ τῆς πράξεως εἰς δύο ἰδιαίτερα στάδια, ὧν τὸ μὲν προετοιμάζει, τὸ δὲ ἐκτελεῖ τὸ ἀδίκημα, προέρχεται ἢ μεταξὺ προπαρασκευαστικῶν καὶ ἐκτελεστικῶν πράξεων διαφορά. Καὶ τῶν ἐκτελεστικῶν ἢ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον προσέγγισις εἰς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ τὰ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀτελῆ ἀδικήματα, ἢ τοὺς βαθμοὺς τῆς ἀποπείρας, μέχρις οὗ ἢ ἐξάντλησις αὐτῶν μετὰ μὲν τοῦ φυσικοῦ αὐτῶν ἀποτελέσματος, παράγει τὸ τετελεσμένον, ἄνευ δὲ αὐτοῦ, τὸ ἀποτυχὸν ἀδίκημα. Ἡ δὲ θεωρία τῆς συνενοχῆς προκύπτει καὶ αὕτη ἐκ τῆς θεωρίας τῆς εὐθύνης καὶ τῶν δύο τοῦ ἀδικήματος στοιχείων, διότι ἀμφοτέρων ἢ ἐνὸς μόνου δύνανται πλείονες νὰ μεθεξῶσι, καὶ καθ' ὃν βαθμὸν συντελεῖ ἢ μετοχὴ αὕτη πρὸς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἀδικήματος, προσδιορίζεται ὁ βαθμὸς τῆς ἀξιοποίνου εὐθύνης τῶν πρωταιτίων, τῶν συνχιτίων καὶ πάντων ἐν γένει τῶν συνενοχῶν. Τελευταῖον, ἢ κατὰτάξις τῶν ἀδικημάτων ἐκ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν ἀπορρέει, διότι, ἐὰν ὁ γενικὸς χαρακτήρ τοῦ ἀδικήματος εἶναι ἢ δολία προσβολή, οὗτος συνενοούμενος μετὰ τοῦ ἰδιαίτερου δικαίωματος ὃ προσβάλλει τὸ ἀδίκημα, παρέχει, ὡς ἐν πάσῃ λογικῇ κατατάξει, τοὺς γενικοὺς, εἰδικοὺς καὶ ἀτομικοὺς χαρακτῆ-

ρας, ἐξ ὧν προκύπτουσιν αἱ ἰδιαίτεραι ἔννοιαι τῶν ἀδικημάτων κατ' εἶδος.

§ 374. Ἐὰν δὲ ἡ ποινὴ εἶναι τὸ φυσικὸν καὶ ἀφευκτὸν ἀποτέλεσμα τῆς παραβάσεως οἰουδήποτε νόμου, κακὸν ἀντίστοιχον πρὸς τὸ κακὸν τῆς παραβάσεως, φανερὸν ὅτι ἐκ τῆς ἀρχῆς ταύτης, δι' ἧς νομιμοποιεῖται καὶ τὸ δικαίωμα τῆς τιμωρίας πρέπει νὰ προέλθῃ πᾶσα ἡ τῆς ποινῆς φιλοσοφικὴ θεωρία. Ἡ πρὸς τὸ ἀδικημα ὅσῳ τὸ δυνατὸν ἀκριβῆς ἀντιστοιχία τῆς ποινῆς δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ δικαιοσύνη αὐτῆς, ὁ πρῶτος καὶ κύριος αὐτῆς χαρακτήρ. Καθὼς δὲ τὸ ἀδικημα, παρὰ τὸ ἠθικὸν ἔχει καὶ ἕτερον στοιχεῖον ὑλικὸν καὶ κοινωνικόν, ὡσαύτως καὶ ἡ ποινὴ, παρὰ τὴν δικαιοσύνην, πρέπει νὰ ἔχῃ καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά, τὴν κοινωνικὴν αὐτῆς ἐνέργειαν. Οὗτοι δὲ οἱ δύο χαρακτῆρες ὑποδιαίρουνται ἀμφοτέρω εἰς πολλοὺς ὅρους, ὧν ἄνευ ἡ ποινὴ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς νόμιμον μέσον πρὸς κοινωνικὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐφαρμογὴν. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος, ὁ τῆς δικαιοσύνης, ἐπιβάλλει οὐ μόνον τὸ σύμμετρον αὐτῆς πρὸς τὴν βαρύτητα τοῦ ἀδικήματος, ἀλλὰ προσέτι ἀπαιτεῖ νὰ ἦναι προσωπικὴ καὶ καθ' ἑαυτὴν ἠθικὴ καὶ ἐπιδεκτικὴ βαθμολογίας καὶ ἀφέσεως, καὶ ἐπὶ τέλος ἠθοποιός, διότι οὕτω μόνον συντείνει πρὸς ἀποκατάστασιν καὶ ἀνόρθωσιν τῆς ἠθικῆς τάξεως, ἣν παρέβη τὸ ἀδικημα, πρὸς πλήρη, δηλαδή, πραγματοποίησιν τοῦ δικαίου καὶ ἐφαρμογὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἐπὶ τῆς τελευταίας ταύτης ἐννοίας στηρίζεται πᾶσα τοῦ σωφρονιστικοῦ συστήματος ἡ θεωρία, οὗ ἡ μὲν ἰδέα εἶναι ἀρχαιοτάτη, ἡ δὲ πραγματοποίησις τελειοποιεῖται ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας. Δύο τινὰ ἀπαιτοῦνται πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ συστήματος τούτου, ἡ διάγνωσις τῶν αἰτίων τοῦ ἀδικήματος, καὶ ἡ εὔρεσις τῶν εἰς θεραπείαν τῆς ἠθικῆς ταύτης νόσου προσφόρων μέσων. Καὶ ἡ μὲν διάγνωσις ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς μελέτης τοῦ φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἐνόχου, τοῦ προηγουμένου αὐτοῦ βίου καὶ αὐτῶν τῶν ἀτομικῶν στοιχείων τοῦ ἀδικήματος. Τὰ δὲ θεραπευτικὰ μέσα ἀνάγονται εἰς τὴν ἀπομόνωσιν, τὴν ἐπιφέρουσαν τὴν σκέψιν καὶ ἐγείρουσαν τὴν ἐνέργειαν τῆς συνειδήσεως, εἰς τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν διδασκαλίαν, δι' ὧν τὸ αἶσθημα τοῦ καθήκοντος καὶ ὁ ἔρος τοῦ ἀγαθοῦ ἀναζωπυροῦνται, εἰς τὴν ἠθοποιὸν δύναμιν τῆς ἐργασίας καὶ εἰς τὴν ἄκραν εὐταξίαν, ἣτις παράγει ἀνεπαίσθητως τὴν ἐσωτερικὴν τάξιν τοῦ πνεύματος, καὶ δι' αὐτῆς τὸ αἶσθημα καὶ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ἠθικῆς τάξεως ἦτοι τῆς ἀρετῆς. Οἱ δὲ κίνδυνοι τοῦ συστήματος τούτου εἶναι μήπως δι' αὐτοῦ ἀποβάλλῃ ἡ ποινὴ τὸν τιμωρητικὸν χαρακτῆρα, καὶ διὰ τοῦ ὁμοιομόρφου παραβλαφθῆ ἡ ἐφ' ἐκάστου ἀτόμου

ἰδιαιτέρα αὐτοῦ ἐνέργεια. Ὁ δὲ δεύτερος χαρακτήρ, ὁ τῆς ἀποτελεσματικότητος, ἀπαιτεῖ τὴν ἀσφάλειαν ἢ τὸ εὐστοχον καὶ ἀναμάρτητον τῆς ποινῆς, τὸν παραδειγματισμὸν ἢ τὴν κατὰ τοῦ ἀδικήματος ἐξωτερικὴν καὶ κοινωνικὴν αὐτῆς ἐνέργειαν. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς ποινῆς ἐν γένει.

§ 375. Κατ' ἀναλογίαν δὲ πρὸς τὴν κατάταξιν τῶν ἀδικημάτων δύναται νὰ σχηματισθῇ καὶ ἡ κατάταξις τῶν ποινῶν κατ' εἶδος. Καὶ τῶντι, ἐὰν ἡ ποινὴ εἶναι κακὸν ἀντίστοιχον πρὸς τὸ κακὸν τῆς παρὰβάσεως, καὶ ἐὰν κακὸν εἶναι πᾶσα στέρησις ἢ περιορισμὸς ἀγαθοῦ, ἔπεται ὅτι, γινώσκοντες ποῖα καὶ πόσα τὰ ἀγαθὰ ὅσα χαίρομεν ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἕνεκεν τῆς ἐγγυήσεως τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς, γινώσκομεν δι' αὐτοῦ τούτου καὶ τὰ διάφορα εἶδη τῆς ποινῆς. Τὰ δὲ κοινωνικὰ ἀγαθὰ, ὅσα ἐγγυᾶται ἡ πολιτεία, εἶναι δικαιώματα, εἴτε ἀτομικά, δηλαδή, ἀστικά ἢ πολιτικά, εἴτε δημόσια, ὧν ἡ ἀφίρσις ἢ ὁ περιορισμὸς συνιστῶσι τὸ κακὸν τῆς ποινῆς. Εἶναι δὲ ταῦτα αὐτῇ ἢ προσωπικῇ ὑπαρξίσι, ἢ ἰδιοκτησίᾳ, ἢ ἀστυκῇ λεγομένη ἐλευθερία, τὰ πολιτικὰ δικαιώματα, ἢ πολιτικὴ ἐλευθερία. Καὶ ἐὰν ταῦτα πάντα δύναται νὰ ἀφαιρέσῃ ἢ νὰ περιορίσῃ, καὶ μέχρι τίνος, ἡ πολιτικὴ ἀρχὴ λόγῳ τιμωρίας, τοῦτο εἶναι ζήτημα, ὅπερ λύεται διὰ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν ἃς ἐθέσαμεν πρὸ μικροῦ, διὰ τῆς παραβολῆς, δηλαδή, τῶν χαρακτήρων καὶ τῶν ὄρων τῆς ἐν γένει ποινῆς πρὸς τοὺς ἰδιαιτέρους ἐκάστου εἶδους αὐτῆς. Προτιμότερα δὲ εἶναι ἡ μία ἢ ἡ ἄλλη τῶν ποινῶν καθ' ὃν ἔχει μείζονα ἀριθμὸν τῶν χαρακτήρων τούτων, καθ' ὅσον δηλαδή, εἶναι σύμμετρος, προσωπικῇ, καθ' ἑαυτὴν ἠθικῇ, ἐπιδεικτικῇ βαθμῶν καὶ ἀφέσεως, ἠθοποιός, ἀσφαλής, παραδειγματικὴ καὶ ὑλικῶς ἀνάλογος πρὸς τὸ ἀδικημα. Ὡς ἐπὶ παραδείγματος ἢ ἀφίρσις τῆς περιουσίας, εἰ μὲν ἐν μέρει ἐπιβάλλεται, δύναται νὰ ἀποβῇ ποινὴ δικαία καὶ ἀποτελεσματικὴ, εἰ δὲ ἐν ὅλῳ διὰ τῆς δημεύσεως, εἶναι ἀδικος, καὶ ἀνήθικος καὶ ἀσύμμετρος καὶ ἀνεπίδεκτος βαθμολογίας, καὶ προσβάλλει πρόσωπα ἀθῶα. Ὡσαύτως, ἡ στέρησις τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἢ κατ' ἐξοχὴν ποινὴ, διότι εἶναι προσωπικὴ καὶ δικαία καὶ πολλοὺς ἐπιδέχεται βαθμοὺς καὶ ἄφεςιν καὶ τρόπους καὶ ὄρους ποικίλους, καὶ δύναται νὰ γίνῃ μάλα ἠθοποιός. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἢ ἀφίρσις τινῶν δικαιωμάτων δύναται νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς δικαιοσύνης, ἀλλ' ὁ πολιτικὸς θάνατος ἔχει τὰ αὐτὰ ἀτοπήματα τῆς δημεύσεως. Αἱ δὲ ἀπλῶς σωματικαὶ ποιναί, ἢ μαστίγωσις, ἢ στρέβλωσις, ἢ στίξις, διὰ τὸν κτηνώδη αὐτῶν χαρακτήρα καὶ ἀνήθικοι καθ' ἑαυτὰς εἶναι, καὶ διαφθείρουσιν αὐτὸν τὸν τιμωρούμενον, ἀντὶ τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ διορθώσεως. Τέλος, ἡ κεφαλικὴ

ποινή, εἰ καὶ σύμμετρος ἐνίοτε πρὸς τὸ ἀδίκημα, πολλάς ἐπιδέχεται ἀντιβρῆσεις ὡς πρὸς τὴν ἠθικότητα καὶ τὴν ἠθοποιὸν αὐτῆς δύναμιν, ἀλλ' οὔτε ἀπλῶς προσωπικὴ εἶναι, οὔτε ἐπιδεκτικὴ βαθμῶν καὶ ἀφέσεως, καὶ διὰ τοῦτο πρὸς τὸ ἐπισφαλές τῶν ἀνθρωπίνων κρίσεων παραβαλλομένη, φαίνεται ὅλως ἀπαράδεκτος· καὶ τοι δὲ ἀσφαλεστάτη, ἀμφίβολον ἐὰν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς τῶντι παραδειγματικὴ. Καὶ ὅταν πρόκηται περὶ ζωῆς καὶ θανάτου, πᾶσα ἀμφιβολία λύεται ὑπὲρ τῆς ζωῆς, καὶ μόνον μεγάλη καὶ ἀθεράπευτος κοινωνικὴ ἀνάγκη, καὶ μόνον ἐπὶ τινῶν βαρυτάτων ἀδικημάτων, δύναται νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ποινὴν ταύτην. Ἄρα ἡ κατάργησις αὐτῆς δὲν δύναται νὰ ᾖ εἰμὴ ζήτημα χρόνου καὶ περιστάσεων, καὶ ὁ αὐστηρότατος περιορισμὸς αὐτῆς εἶναι ἐν τοσούτῳ ἐν τῶν ἀπαραιτήτων καθηκόντων οἰασδῆποτε κυβερνήσεως.

ΤΜΗΜΑ ΤΡΙΤΟΝ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τοῦ διεθνοῦς δικαίου, καὶ περὶ
τῶν ἐσωτερικῶν αὐτοῦ διαιρέσεων.*

§ 376. Εἴπομεν ὅτι τὰ τρία μέρη τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου συνδέονται πρὸς ἄλληλα οὐ μόνον διὰ τινος ὕλικου συνδέσμου, καθὼς μέρη ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὅλου, ἀλλὰ καὶ διὰ τινος λογικῆς ἐνότητος, δυνάμει τῆς ὁποίας τὸ ἐν προϋποθέτει τὸ ἄλλο, καὶ τὰ τρία ὁμοῦ διαδοχικῶς ἐξέρχονται ἐκ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς, ὡς συνέχεια τῆς ἠθικῆς θεωρίας. Καὶ τφόντι, ἡ ῥύθμισις τῆς ἐξωτερικῆς ἐνεργείας τῆς κοινωνίας προϋποθέτει τὴν γνῶσιν τῆς συμφώνου πρὸς τὸ δίκαιον ἐσωτερικῆς αὐτῆς διατυπώσεως, τὴν γνῶσιν τῶν ἀστυκῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων, τῶν πρὸς ἄλληλα ἐνδίκων σχέσεων τῶν μελῶν αὐτῆς, τὴν ἐννοιαν τῆς κυριαρχίας, τῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους καὶ τῆς νομίμου αὐτῶν ἐνεργείας, διότι αἱ σχέσεις τοῦ κράτους, θεωρουμένου ὡς ἠθικὸν καὶ ἔλλογον πρόσωπον, ἀπέναντι ἄλλων κρατῶν, ἐξαρτῶνται ἐξ ἀνάγκης ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ προσώπου τούτου καὶ τῶν ἄλλων πρὸς ἃ σχετίζεται. Ἡ αὐτὴ δὲ ἀρχὴ καθ' ἣν ῥυθμίζεται ἐσωτερικῶς τὸ κράτος, διέπει καὶ τὰς ἐξωτερικὰς αὐτοῦ σχέσεις, καὶ αὕτη εἶναι ἡ διὰ τοῦ δικαίου πραγματοποιήσις τῆς δικαιοσύνης. Καὶ ἐπειδὴ ἡ δικαιοσύνη εἶναι τὸ σέβας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἀναγκαιῶν αὐτῆς ἀναπτύξεων, εἰς τὴν ἐλευθερίαν ἀνάγεται, καθ' ἃ εἶδομεν, πᾶσα μέχρι τοῦδε ἀναπτυχθεῖσα θεωρία, πᾶν ἀστυκὸν καὶ πολιτικὸν δικαίωμα, καὶ αὐτὴ ἡ κυριαρχία

ἥτις ἀναπτύσσεται διὰ τῆς συστάσεως καὶ ἐνεργείας τῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους. Διαφέρει δὲ τὸ διεθνὲς τοῦ ἐσωτερικοῦ δημοσίου δικαίου, καθ' ὅσον ἡ ζωογονοῦσα καὶ διατυποῦσα τὸ κράτος ἔννοια τοῦ δικαίου, ἐκτὸς μεταφερομένη, ἐφαρμόζεται οὐχὶ πλέον εἰς διάφορα μέλη μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κοινωνίας, ἀλλ' εἰς πλείονας κοινωνίας πρὸς ἀλλήλας θεωρουμένας. Ἐκ τούτου ἕτεραι πηγάζουσι διαφορὰ ἀξιοσημείωτοι.

§ 377. Ἐν ᾧ τὰ μέλη μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κοινωνίας ὑπόκεινται εἰς μίαν μόνην ἐξουσίαν, ἣν πάντες ἀναγνωρίζουσι νομίμως κυριαρχοῦσαν ἐπὶ πάντων, οὐδεμία κοινὴ ἀρχὴ ὑπάρχει ὑπὸ πασῶν τῶν κοινωνιῶν ἀναγνωριζομένη καὶ νομίμως νομοθετοῦσα καὶ ἐνεργοῦσα. Ἐν ἐλλείψει δὲ τοιαύτης ἀρχῆς εὐρίσκονται τὰ διάφορα κράτη πρὸς ἀλλήλα ὡς μέλη κοινωνίας τινός, ἄνευ κοινῆς ἀρχῆς ἐπ' αὐτῶν νομοθετούσης, δικαζούσης καὶ ἐκτελούσης τὸν νόμον· καὶ καθὼς ἐκεῖνα ἤθελον διενεργεῖ τὰ ἴδια δικαιώματα ἢ διὰ συναλλαγμάτων ἢ διὰ τῆς βίας, διότι ἄλλας ἐνδίκους σχέσεις δὲν ἤθελον δυνηθῆναι νὰ συνάψωσι πρὸς ἀλλήλα, παρομοίως τὰ κράτη ὑπόκεινται εἰς τὸ δίκαιον τῶν συνθηκῶν, καὶ ἀναγκάζονται ἐνίοτε νὰ ἐξασκῶσι τὰ ἴδια δικαιώματα διὰ τῆς βίας. Ἀλλὰ πρὸς τούτοις μεταξὺ τῶν μελῶν μιᾶς κοινωνίας, ἐν μέσῳ τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν, σχηματίζεται σχετικὴ τις ἰσότης καὶ τις κατὰ μέσον ὅρον ἰσοῤῥοπία μέσων καὶ δυνάμεων καὶ συμφερόντων, ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναπτύξεως, καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ποικιλίας ἐξέρχεται ἡ ἐνότης καὶ τις γενικὴ καὶ ὁμοιόμορφος φύσις. Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν κρατῶν μεγίστη ὑπάρχει ποικιλία ἀναπτύξεως, δικαιωμάτων, συμφερόντων, δυνάμεων, πολιτισμοῦ, καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ διεθνὲς δίκαιον ὑπομένει μᾶλλον τοῦ ἐσωτερικοῦ τὴν ἐπιβροχὴν τῆς δυνάμεως τοῦ ἰσχυροτέρου. Διὰ τοῦτο διεθνὲς δίκαιον ὕστεροῖ παντὸς ἄλλου κλάδου τοῦ δικαίου ὡς πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτοῦ διάπλασιν, καὶ ταύτην δὲν ἔχει εἰσέτι πλήρη, καὶ ἀτελεστέραν ἐπιδέχεται ἐφαρμογὴν, καὶ τοι προοδευτικὸν καὶ κατὰ τὴν θεωρίαν καὶ κατὰ τὴν πρᾶξιν, καὶ μέλλον νὰ φθάσῃ εἰς τὴν αὐτὴν τελειότητα τῶν ἄλλων μερῶν τῆς ἐπιστήμης. Καὶ πραγματικῶς, τὸ διεθνὲς δίκαιον, ὡς καθολικὴ τῶν λαῶν νομοθεσία, ὑποθέτει τὴν ἔννοιαν τῆς τε ἐνότητος τοῦ γένους καὶ τῆς καθολικῆς τῶν ἀνθρώπων ἀδελφότητος, ἔννοιαν ἄγνωστον εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον, ἣν ἐκήρυξεν ὁ Χριστιανισμός, καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἐπιστημονικὴ αὐτοῦ ἀνάπτυξις ἤρξατο περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ιζ'. ἐκαντονταετηρίδος, ὅτε καὶ ἡ εἰς τὰς πολιτικὰς σχέσεις ἐφαρμογὴ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. Ἐξ αὐτῆς δὲ τῆς φύσεως

τοῦ διεθνοῦς δικαίου πηγάζουσι καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ αὐτοῦ διαιρέσεις.

§ 378. Ἐάν, ὡς ἤδη εἶπομεν, τὰ κράτη δὲν δύνανται νὰ ἐξασκήσωσι πρὸς ἄλληλα τὰ ἴδια δικαιώματα εἰμὴ διὰ συναλλαγμάτων ἢ διὰ τῆς βίας, ἔπεται ὅτι δύο εἶδη ἐνδίκων σχέσεων δύνανται νὰ ἔχωσι πρὸς ἄλληλα, τὰς εἰρηνικὰς καὶ τὰς πολιτικὰς. Τὰς σχέσεις ταύτας κανονίζουσι τὸ δίκαιον τῆς εἰρήνης καὶ τῶν συνθηκῶν καὶ τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου· ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ πόλεμος οὐδέποτε εἶναι καθολικός, ἕτεροι ἐνδικοὶ σχέσεις ἀναφύονται μεταξὺ τῶν ἐμπολέμων κρατῶν καὶ τῶν οὐδετέρων, ἃς ρυθμίζει τὸ λεγόμενον δίκαιον τῆς οὐδετερότητος. Τελευταῖον, ἐγείρεται ζήτημα, ἐάν αὐτὴ ἢ κατάστασις τοῦ πολέμου, ἣτις εἶναι φύσει ἔκτακτος, θέλει ἐπαναλαμβάνεσθαι ἀδιακόπως μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἢ ἐάν θέλει ποτὲ καθιερωθῆ καθολικὴ εἰρήνη. Περὶ τούτων ἀπάντων σημειοῦμεν ἐνταῦθα μόνον ὅσα ἐπιτρέπει ἡ φύσις τοῦ παρόντος πονήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ τῶν δικαιωμάτων τῶν κρατῶν πρὸς ἄλληλα.

§ 379. Τὰ δικαιώματα πηγάζουσι καὶ ἐνταῦθα ἐκ τῶν καθηκόντων. Ἀνάγκη δὲ νὰ ἔχωμεν τοῦτο πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν, διότι οὕτως ὀρίζονται ἀκριθέστερον τὰ δικαιώματα, καὶ ἐκλείπει ὁ κίνδυνος μήπως ἡ ἔννοια τοῦ δικαιώματος καὶ τοῦ συμφέροντος ὑπερσχύση τῆς τοῦ καθήκοντος καὶ τοῦ δικαίου. Ἐάν δὲ τὸ κράτος εἶναι ἠθικὸν καὶ ἔλλογον πρόσωπον, ὑποκείμενον εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ κοινωνικοῦ λόγου, ἐξ ἧς ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ σύστασις καὶ αἱ ἀρχαὶ αὐτοῦ καὶ ἡ νόμιμος αὐτῶν ἐνέργεια, ἐάν, καθὼς τοιοῦτον, ἔχει ἐσωτερικῶς καθήκοντα πρὸς τὰ ἴδια μέλη, φανερόν ὅτι ἔχει καθήκοντα καὶ ἐξωτερικῶς πρὸς τὰ ἄλλα κράτη. Καὶ ἐπειδὴ πάντα τὰ κράτη ἔχουσι τὰ αὐτὰ λογικὰ καὶ ἠθικὰ στοιχεῖα, τὴν αὐτὴν φύσιν καὶ σύστασιν, τὸν αὐτὸν προορισμόν, τὸν αὐτὸν νόμον, ἔπεται ὅτι τὰ πρὸς ἄλληλα καθήκοντα πρέπει νὰ ἦναι ἀνάλογα πρὸς ἕκαστον ἔχει πρὸς τὰ ἴδια μέλη, ὡς ταῦτα πάλιν ἀναλογοῦσι πρὸς

τὰ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἀτομικὰ καθήκοντα. Καθὼς λοιπὸν μεταξὺ τῶν ἀτόμων δύο ὑπάρχουσι καθήκοντα, τὸ τῆς δικαιοσύνης καὶ τὸ τῆς ἀγάπης, καὶ δύο ἔχει ἐπίσης τὸ κράτος, τὸ τῆς προστασίας καὶ τὸ τῆς βοηθείας, δύο ὡσαύτως ἔχουσι καὶ τὰ κράτη πρὸς ἄλληλα, τὸ τῆς δικαιοσύνης καὶ τὸ τῆς ἀμοιβαίας βοηθείας. Καὶ ἐκ τῶν καθηκόντων τούτων τὰ μεταξὺ τῶν κρατῶν δικαίωματα.

§ 380. Ἐπειδὴ ἡ δικαιοσύνη εἶναι τὸ σέβας τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων, ἕκαστον κράτος ἔχει καθήκον νὰ σέβηται τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἄλλων, ἥτις, κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῆς ἐνέργειαν, εἶναι ἡ ἀνεξαρτησία, τὸ πρῶτον τῶν διεθνῶν δικαιωμάτων, διότι ἀνευ τούτου δὲν δύνανται τὰ κράτη οὐχ ἦττον ἢ τὰ ἄτομα νὰ ἐκπληρώσωσι τὰ ἴδια καθήκοντα. Τὸ δικαίωμα τοῦτο τῆς ἀνεξαρτησίας ἕτερα περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῷ, εἰς ἃ ἀναλύεται, καὶ ὧν τὸ σέβας ἐπιβάλλει ἐπίσης ἡ δικαιοσύνη. Τοιαῦτα εἶναι ἡ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἐξάσκησις τῆς ἰδίας κυριαρχίας διὰ τῆς συστάσεως καὶ ἐνεργείας τῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους. Ἡ δὲ ἐκ μέρους τῶν ἄλλων ἀναγνώρισις τῆς διοργανώσεως ταύτης δὲν εἶναι ἐξάσκησις δικαιώματος, ἀλλ' ἀπλή ἐθιμοταξία. Οὐδὲν κράτος ἔχει δικαίωμα νὰ ἐπεμβαίη εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐνέργειαν τῆς κυριαρχίας τῶν ἄλλων, μέχρις οὔ ἐκ τῆς ἐνεργείας ταύτης δὲν προσβάλλονται τὰ ἴδια αὐτοῦ δικαιώματα. Τοῦτο δὲ δύναται νὰ συμβῆ πρὸ πάντων ὅταν οἱ ὑπήκοοι αὐτοῦ εὐρίσκωνται εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὰς ἀρχὰς ἄλλου κράτους, ἐν ᾧ παρεπιδημοῦσι. Καὶ ὅταν μὲν ἐκουσίως ὑποβάλλωνται εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν ἀρχῶν τούτων διὰ τῆς πολιτογραφήσεως, ἔχει τὸ ξένον κράτος δικαίωμα νὰ ἐπιβάλη τοὺς ὅρους τῆς πολιτογραφήσεως ταύτης· ὅταν δὲ διατηρῶσι τὴν ἰδίαν ὑπηκοότητα, διάφορα ἐγείρονται ζητήματα ἐξ ὧν ἔχουσι σχέσεων πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ κράτους ἐν ᾧ διαμένουσι.

§ 381. Καὶ ὡς μὲν πρὸς τὴν νομοθετικὴν ἀρχὴν, οἱ νόμοι τοῦ κράτους ὑποχρεοῦσι τοὺς ἄλλοδαπούς· ἐὰν δὲ παραβιάζωνται κατ' αὐτῶν, ἐγείρεται ἐν τῷ κράτει εἰς ὃ ἀνήκουσι, τὸ δικαίωμα τῆς ἀντιστροφῆς ἢ ἀντιδράσεως. Ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν ἐπιδέχεται ἐξαιρέσεις εἰμὴ δι' ἰδιαιτέρων συνθηκῶν, καὶ ἐν γένει ὁσάκις πρόκειται περὶ προσωπικῶν δικαιωμάτων, οἷα, αἱ διαθήκαι, ἡ ἀστυκὴ ἱκανότης καὶ τινες ληξιαρχικαὶ πράξεις, περὶ ὧν ἔχουσιν ἐνίοτε δικαιοδοσίαν οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ κράτους εἰς ὃ ἀνήκουσιν οἱ ἄλλοδαποί. Ὡς δὲ πρὸς τὴν ἐκτελεστικὴν, φανερὸν ὅτι πᾶσαι αἱ ἐσωτερικαὶ διατάξεις, καὶ πρὸ πασῶν αἱ εἰς τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν ἀφορῶσαι, ὑποχρεοῦσι τοὺς ἄλλοδαπούς. Περὶ τῶν σχέσεων πρὸς τὴν δικαστικὴν ἀρχὴν, ἐπίσης ἀνάγκη νὰ γίνωσι διακρίσεις τινές, ἅς

ὑπαγορεύει τὸ δίκαιον καὶ τὸ συμφέρον, καὶ ἐπικυροῖ ἢ ἀμοιβαία συναίνεσις τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν· λ.χ. ἀπέναντι τῶν ἡμιβαρβάρων διατηροῦσιν ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας αὐτῶν ἰδίαν δικαιοδοσίαν τὰ ἄλλα κράτη ὑπὲρ τῶν ἰδίων ὑπηκόων διὰ τῶν πρέσβειων καὶ προξένων· μεταξὺ δὲ χριστιανῶν καὶ πολιτισμένων ἐπικρατεῖ ἐν γένει ἡ ἀρχὴ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἀποφάσεων τῶν ξένων δικαστηρίων, ἐὰν περιβληθῶσι τὴν ἐκτελεστικὴν διαταγὴν τῶν ἐγχωρίων, καὶ τοῦτο ἵνα μὴ προσβάλληται τὸ ἐγχώριον δίκαιον. Ἄλλ' ἐπὶ ποινικῆς διαδικασίας, ἐπειδὴ τὸ ἀδίκημα προσβάλλει τὴν δημοσίαν τάξιν τοῦ τόπου ἐν ᾧ διαπράττεται, ὑπόκειται ὁ ἔνοχος εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν ἐγχωρίων δικαστηρίων. Ἐὰν δὲ τὸ ἀδίκημα διαπραχθῇ ὑπὸ ἀλλοδαπῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ, καὶ οἱ παραίτιοι αὐτοῦ προσφύγωσιν εἰς ἕτερον κράτος, τοῦτο θεωρεῖται ὡς ἄσυλον ἀπαρβαίαστον, οὐδὲ ὀφείλει νὰ τοὺς ἀποβάλλῃ, παρεκτὸς ἐὰν ὑπάρχη ἰδιαιτέρα συνθήκη. Ἐὰν ὅμως διαπραχθῇ ὑπὸ ἡμεδαπῶν ἐν ξένῃ ἐπικρατείᾳ, εἰ μὲν κατὰ ξένων ὑπηκόων, ἡ ἐγχώριος δικαστικὴ ἀρχὴ ἔχει, καθ' ἃ εἶπομεν, τὸ δικαίωμα τῆς τιμωρίας, εἰ δὲ καθ' ὑπηκόων τοῦ αὐτοῦ κράτους εἰς ὃ ἀνήκουσιν οἱ ἔνοχοι, τοῦτο δύναται ν' ἀπαιτήσῃ τοὺς ἰδίους ὑπηκόους πρὸς τιμωρίαν αὐτῶν. Ταῦτα εἶναι τὰ δικαιώματα ὅσα πηγάζουσιν ἐκ τοῦ δικαιώματος τῆς ἀνεξαρτησίας, ὡς ἐκ τῆς ἐλευθερίας πηγάζουσιν αἱ ἀναγκαῖαι αὐτῆς ἀναπτύξεις, δικαιώματα ἅτινα ἐνστιγματικῶς ἐξήγαγον τὰ ἔθνη ἐκ τοῦ πρώτου ἐκείνου, διότι εἶναι οἰονεὶ διαμελίσματα καὶ συστατικὰ αὐτοῦ στοιχεῖα. Παρὰ δὲ τὴν ἀνεξαρτησίαν, ἡ ἀτομικὴ ἐκάστου κράτους ἐλευθερία παράγει ἕτερα δικαιώματα περὶ ὧν θέλομεν εἰπεῖ ἐν ὀλίγοις.

§ 382. Ὡς ἐν τῷ ἀτόμῳ, παράγει ἡ ἐλευθερία καὶ ἐν τῷ κράτει τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους, κατὰ τὰς αὐτὰς ἀρχὰς καὶ μὲ τὰς αὐτὰς συνεπείας. Ἡ δὲ τοῦ κράτους περιουσία, ἣτις ἐκτείνεται ἐφ' ὅλης τῆς χώρας ἐφ' ἧς ἡ κυριαρχία αὐτοῦ ἐξασκεῖται, ἦτοι, ἐφ' ὅλης τῆς ἐπικρατείας, ὑποδιαιρεῖται εἰς κτήματα δημόσια, ἀτομικά, ἰδιόκτητα, ἀδεσποτα, καὶ πάνθ' ὅσα δύναται ν' ἀποκτήσῃ τὸ κράτος διὰ παντοίων νομίμων μέσων οἷον, διὰ τῆς προσχώσεως, τῆς ἀποξηράνσεως τῆς κοίτης τῶν ὑδάτων καὶ ποταμῶν, τῆς ἀμοιβαίας συναίνεσεως, καὶ τῆς ἀπλῆς κατοχῆς, ὅταν ἦναι διηνεκῆς καὶ πασίδηλος, τόπων ἀγνώστων ἢ ἀδεδεσπότην. Ἐπὶ πάντων δὲ τῶν ἰδιοκτησιῶν τούτων δικαιοῦται τὸ κράτος νὰ ἐξασκῇ τὴν ἰδίαν κυριαρχίαν διὰ τῆς φορολογίας, τῆς ἀναγκαστικῆς ἐκποιήσεως καὶ παντοίων περὶ κοινῆς ἀσφαλείας δικτάξεων. Ὡσαύτως, τὰ διαμελίσματα τῆς ἰδιοκτη-

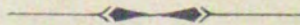
σίας, αἱ δουλεῖαι, αἱ ὑποθήκαι, ἡ χρῆσις αὐτῆς καὶ διάθεσις, πάντα ταῦτα κανονίζονται ἐν τῷ διεθνεί δικαίῳ δι' ὧν ἀρχῶν καὶ ἐν τῷ ἰδιωτικῷ. Καὶ ἐν ὅσῳ μὲν πρόκειται περὶ τῆς γῆς καὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς καὶ ὑπ' αὐτῆ, τὰ περὶ τῆς ἰδιοκτησίας τῶν κρατῶν ζητήματα πολλάς δὲν παρέχουσι δυσκολίας· ὅταν δὲ πρόκηται περὶ ὑδάτων, ποταμῶν, λιμνῶν, πορθμῶν, θαλασσῶν, πολλά ζητήματα ἀναφύονται ἅτινα μόνη δύναται νὰ λύσῃ ἢ κατ' ἀναλογίαν ἀκριβῆς ἔλλογος ἐφαρμογὴ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν ὅσαι κανονίζουσι τὴν ἰδιωτικὴν ἰδιοκτησίαν. Ἀ.χ. οἱ ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας ποταμοὶ καὶ αἱ λίμναι καὶ αἱ ἔγκλειστοι θάλασσαὶ ὑπόκεινται ἀναμφισβητήτως εἰς τὸν κυρίαρχον τῆς ἐπικρατείας· ἀλλ' ὅταν πρόκηται περὶ τῶν ἐπέκεινα τῶν παραλίων θαλασσίων ὑδάτων, περὶ πορθμῶν καὶ κόλπων καὶ στενῶν, ὧν αἱ ὄχθαι εἰς διαφόρους ἀνήκουσιν ἐπικρατείας, αἱ ἐγειρόμεναι ἀμφισβητήσεις ἀποφασίζονται συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς δι' ὧν καθιεροῦται καὶ ἡ ἰδιοκτησία, ὡς παράτασις καὶ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπὶ τῆς ὕλικῆς φύσεως προσωπικῆς ἐνεργείας. Ἐκτείνεται ἡ κυριότης μέχρις οὗ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως δύναται νὰ ἐκταθῇ ἡ προσωπικὴ ἐνέργεια τοῦ κράτους. Διὰ τοῦτο ἡ ἀνοικτὴ θάλασσα, περὶ ἧς τοσαῦται ἐγένοντο συζητήσεις, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπιδεκτικὴ οἰκαιοποιήσεως, φύσει οὔσα ἀδούλωτος καὶ ἀδέσποτος. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς ἰδιοκτησίας.

§ 383. Περὶ δὲ ταύτην, παράγει, ὡς εἶδομεν, ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία ἕτερα πολιτικὰ δικαιώματα, οἷον, τὴν ἐλευθερίαν τοῦ λόγου, τῆς συνειδήσεως, καὶ τὴν πολιτικὴν λεγομένην ἐλευθερίαν, ἅτινα, ὡς πρὸς τὸ κράτος, περιλαμβάνονται εἰς τὴν κυριαρχίαν. Ἀλλ' ἡ ἐκ μέρους τῶν ἀτόμων ἐξάσκησις τῶν δικαιωμάτων τούτων δὲν δύναται νὰ παραβλάψῃ τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων κρατῶν τὰ συνιστῶντα τὴν ἠθικὴν αὐτῶν ἀκεραιότητα. Ἐὰν δὲ εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν, τὴν ἰδιοκτησίαν καὶ τὴν ἠθικὴν ἀκεραιότητα προσθέσωμεν τὸ δικαίωμα τῆς συντηρήσεως καὶ τῆς ἐπαυξήσεως, ἔχομεν τὸ σύνολον τῶν δικαιωμάτων ὅσα ἀποτελοῦσι τὸ ἠθικὸν καὶ ἔλλογον πρόσωπον τοῦ κράτους, κατὰ τὰς πρὸς ἕτερα κράτη ἐνδίκους σχέσεις θεωρούμενον, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ ἰδιωτικὰ καὶ πολιτικὰ δικαιώματα τῶν ἀτόμων. Τὸ δικαίωμα τῆς συντηρήσεως εἶναι συνέπεια τῶν προηγουμένων, καὶ ἐνεργεῖται διὰ τῆς ἐπιτηρήσεως τῶν ὀρίων, διὰ τῶν ὀχυρωμάτων, διὰ τοῦ ἐφοπλισμοῦ χειρσαίων ἢ θηλασίων δυνάμεων, καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ δύναται νὰ ἐκταθῇ μέχρις οὗ δὲν παραβλάπτεται τὸ νόμιμον τῶν ἄλλων δικαιώμα. Ὡσαύτως τὸ δικαίωμα τῆς ἐπαυξήσεως ἐκ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν ἀπορρέει, καὶ εἰς τοὺς αὐτοὺς ὅρους ὑπόκειται, διὰ παντοίων ὕλικῶν, νοσητικῶν καὶ ἠθικῶν μέ-

σων ενεργούμενον, πρὸς παντοίαν ἐσωτερικὴν ἀνάπτυξιν, μέχρις οὗ δὲν παραβλάπτει τὰ τῶν ἄλλων δικαιώματα. Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ δικαιώματα ὅσα πηγάζουσιν ἐκ τῆς ἀτομικῆς ἐκάστου κράτους ἐλευθερίας, ἧς τὸ σέβας ἐπιβάλλει ἢ δικαιοσύνη, τὸ πρῶτον τῶν διεθνῶν καθηκόντων. Ἀλλὰ παρὰ τοῦτο εἶδομεν, ὅτι ἔχουσι τὰ κράτη πρὸς ἄλληλα καὶ τὸ καθῆκον τῆς ἀμοιβαίας βοήθειας ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἀτομικὸν καθῆκον τῆς ἀγάπης.

§ 384. Τὸ καθῆκον τοῦτο δὲν παράγει δικαίωμα ἀντίστοιχον οὔτε μεταξὺ ἀτόμων, οὔτε μεταξὺ κρατῶν. Ἡ δὲ ἐκπλήρωσις αὐτοῦ πολλοὺς ἐπιδέχεται βαθμούς, τὴν ἀπλήν φιλοφροσύνην, τὴν πραγματικὴν βοήθειαν ἐφ' ὅρῳ ἀμοιβαιότητος, τὴν ἀφιλοκερδῆ εὐποιίαν, καὶ ὁ ἀνώτατος οὗτος βαθμὸς αὐτοῦ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν μεταξὺ ἀτόμων ἀγάπην. Ἀλλ' εἶναι φανερὸν ὅτι, ἕνεκα τῆς τε ἀπολύτου καὶ σχετικῆς ἀτελείας τοῦ πολιτισμοῦ τῶν διαφόρων ἐθνῶν τοῦ κόσμου, ἢ πλήρης αὕτη ἐκτέλεσις τοῦ καθήκοντος τούτου δὲν δύναται νὰ ᾔηται εἰμὴ τὸ ἰδανικὸν τοῦ μέλλοντος, καὶ ἐν τῇ παρούσῃ καταστάσει τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ἀδύνατος. Ἐὰν δὲ ἐξετάσωμεν τίνι τρόπῳ περιῆλθον τὰ ἔθνη εἰς τὴν κατάστασιν ταύτην, καὶ πόσαι αἱ προηγούμεναι φάσεις τῶν διεθνῶν σχέσεων, θέλομεν ἰδεῖ ὅτι ὁ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἐπικρατήσας ἐθνικὸς ἐγωϊσμὸς ἔφερε τὸν πόλεμον, καὶ οὗτος τὴν κατάκτησιν καὶ ὑποδούλωσιν, καὶ ὅτι ὡς μεγίστη πρόοδος πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἢ νῦν ἐνεργουμένη προσπάθεια πρὸς ἀμοιβαίαν ἰσορροπίαν. Ἐκ ταύτης δὲ προφανῶς καὶ ἐξ ἀνάγκης ἑτέρα πρόοδος ἐτοιμάζεται πρὸς τὴν ὄντως ἠθικὴν ῥύθμισιν τῶν διεθνῶν σχέσεων. Τῆς βαθμιαίας δὲ πραγματοποιήσεως τῆς ἠθικῆς ταύτης καταστάσεως, τῆς ἀμοιβαίας τῶν ἐθνῶν ἠθικότητος, πρέπει καὶ λογικῶς καὶ ἠθικῶς νὰ προηγηθῆ ἢ ἀκριβῆς ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν τῆς διεθνοῦς δικαιοσύνης, περὶ ἧς στρέφεται ἡ παρούσα πραγματεία. Ταυτοχρόνως δὲ ἢ πλήρης διὰ γνῶσιν τοῦ ὀρθῶς νοουμένου συμφέροντος δύναται νὰ προπαρασκευάσῃ τὴν βασιλείαν τῆς διεθνοῦς ἀγάπης καὶ εὐποιίας. Ἀλλὰ χαρακτηριστικόν, ὅτι ἢ κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς σχέσεις ἠθοποίησιν τῶν ἐθνῶν προϋποθέτει ἐσωτερικὴν ἐπὶ τὸ ἠθικώτερον τελειοποίησιν παρὰ πᾶσιν ἐξ ἴσου, ἢ τοῦλάχιστον παρὰ τοῖς πλείστοις. Καὶ περὶ μὲν τῆς διεθνοῦς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς διδάσκουσιν αὐταὶ αἱ ἀρχαὶ τοῦ διεθνοῦς δικαίου· περὶ δὲ τοῦ ἀμοιβαίου συμφέροντος διδάσκει ἢ ἐπιστημονικὴ μελέτη τῶν τρόπων δι' ὧν πολλαχῶς σχετίζονται καὶ συγκοινωνοῦσι τὰ ἔθνη πρὸς ἄλληλα. Ἡ συγκοινωνία αὕτη γίνεται διὰ τῶν προσώπων, τῶν πραγμάτων, τῶν ἰδεῶν, τῶν πολιτικῶν συμμαχιῶν. Καὶ ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα,

ἡ φιλοξενία δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς ἠθικὸν μόνον παράγγελμα ἀλλὰ καὶ ὡς ὑπαγόρευσις αὐτῆς τῆς ἰδιοτελείας. Τὸ ἀπαρβίαστον τοῦ εἰς τοὺς ξένους παρεχομένου ἀσύλου, ἢ μὴ ἀπόδοσις αὐτῶν, ἢ ὑπὲρ αὐτῶν προστασία τῶν νόμων, ἢ βιομηχανικὴ αὐτῶν ἐλευθερία, τὰ εἰς αὐτοὺς ἀπονεμόμενα ἀστυκὰ ἢ πολιτικὰ δικαιώματα, καὶ αὐτὴ ἐνίοτε ἢ χρηματικὴ βοήθεια, ταῦτα πάντα ὠφελοῦσιν οὐ μόνον τοὺς ξένους ἀλλὰ καὶ τὸ χορηγοῦν αὐτὰ κράτος, διότι αὐξάνουσι τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ ὑπόληψιν καὶ ἐπιβρόχην, καὶ εἰσάγουσιν εἰς αὐτὸ οὐχὶ σπανίως τὰ εὐεργετήματα τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης. Περὶ δὲ τῶν πραγμάτων, τὰ ὠφελήματα τῆς ἐλευθέρως ἐμπορίας πρὸ πολλοῦ ἤδη ἀπεδείχθησαν, καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς ἀποβρέουσιν ἀρχῆς ἐξ ἧς καὶ ἡ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἐλευθερία τῆς βιομηχανίας, ἢ μόνη παράγουσα τὴν ὕλικὴν εὐημερίαν. Τὰ προστατευτικὰ λεγόμενα τέλη, μᾶλλον ἢ τὰ ξένα, βλάπτουσι καὶ καταθλίβουσι τὰ ἐγχώρια συμφέροντα, καὶ μόνοι εἶναι νόμιμοι καὶ ἐπωφελεῖς οἱ ἐπὶ τῆς ἐμπορικῆς βιομηχανίας, ὡς ἐπὶ πάντων τῶν ἄλλων ἰδιωτικῶν εἰσοδημάτων, ἐπιβαλλόμενοι φόροι κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀνάγκης, πρὸς συντήρησιν τοῦ κράτους, καὶ χωρὶς νὰ ἀλλοιώσωσι τοὺς φυσικοὺς νόμους τῆς παραγωγῆς, διανομῆς καὶ ἀναλώσεως τῶν τεχνητῶν καὶ φυσικῶν προϊόντων. Οὐχ ἥττον δὲ τῆς ἐμπορικῆς ἐλευθερίας, συμφέρει καὶ νόμιμος εἶναι ἡ ἐλευθέρως τῶν ἰδεῶν κυκλοφορία διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις πᾶσα ἀπαγόρευσις ἀποβαίνει ἐπὶ τέλους ἀνίσχυρος, καί, ὡς ἡ λογοκρισία, καταθλίβει τὴν σωτήριον ἀνάπτυξιν τῆς διανοίας, καὶ ἀντιπράττει πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπὸν ὑπὲρ οὗ δῆθεν καθιεροῦται. Τελευταῖον, αἱ πολιτικαὶ συμμαχίαι τότε μόνον συντείνουσι πρὸς ἐπίσπευσιν τῆς ἐπὶ τὸ ἠθικώτερον μεταρρυθμίσεως τῶν διεθνῶν σχέσεων, ὅταν βασίζωνται ἐπὶ τοῦ δικαίου, καὶ ρυθμίζωσι τὸ ὀρθῶς νοούμενον συμφέρον τῶν ἐθνῶν συμφώνως πρὸς τὴν δικαιοσύνην. Τοῦτο φέρει ἡμᾶς εἰς τὴν θεωρίαν τῶν μεταξὺ κρατῶν συνομολογήσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

*Περὶ συνθηκῶν καὶ ἀμοιβαίας τῶν κρατῶν
ἀντιπροσωπίας.*

§ 385. Ἐκ τῶν δικαιωμάτων καὶ καθηκόντων ὅσα ἔχουσι τὰ κράτη πρὸς ἄλληλα, πηγάζουσιν ἐξ ἀνάγκης ἔνδικοι σχέσεις πρὸς ἀναγνώρισιν, παραχώρησιν, τροπολόγησιν, περιορισμὸν τῶν ἀμοιβαίων τούτων δικαιωμάτων καὶ πρὸς λύσιν τῶν ἐξ αὐτῶν ἀναφουμένων διενέξεων. Καὶ ἐν μὲν τῇ κοινωνίᾳ τῶν ἀτόμων ταῦτα πάντα ρυθμίζονται διὰ τῶν συναλλαγμάτων καὶ τῆς ἐνεργείας τῶν κοινῶν νόμων καὶ τῶν δημοσίων ἀρχῶν· ἐν δὲ τῇ κοινωνίᾳ τῶν ἐθνῶν οὔτε νόμος κοινὸς οὔτε κοινὴ ἀρχή, ὥστε ἀπομένουσιν αἱ διὰ τῆς ἀμοιβαίας συνενάισεως συμφωνίαι, ἢ ἡ ὑλικὴ βία. Ἐντεῦθεν τὸ δίκαιον τῶν συνθηκῶν καὶ τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου.

§ 386 Ἡ μεταξὺ κρατῶν συνθήκη εἶναι, ὡς πρὸς τὴν ἔνδικον αὐτῆς φύσιν, ὅ,τι μεταξὺ ἀτόμων συνάλλαγμα· ἄρα δὲν εἶναι ἔγκυρος εἰμὴ ὅταν ἦναι σύμφωνος πρὸς τοὺς αὐτοὺς ὅρους τοῦ δικαίου, εἰς οὓς ὑπόκεινται καὶ τὰ συναλλάγματα. Καὶ ὅ,τι μὲν εἶναι ἐν τῷ ἀστυκῷ δικαίῳ ἢ ἰκανότης ἢ ἡ αὐτεξουσιότης, εἶναι ἐν τῷ διεθνεῖ ἢ νόμιμος καὶ πλήρης κυριαρχία, ἐνεργοῦσα εἴτε ἀμέσως εἴτε δι' ἐντολῆς. Ὁ δὲ ὅρος τῆς συναινέσεως ἀπαιτεῖ καὶ ἐνταῦθα πλήρη γνῶσιν καὶ πλήρη ἐλευθερίαν· ἄρα ἢ πλάνη, ὁ δόλος, ἢ βία ἀκυροῦσι τὴν συνάινεσιν. Φανερόν ὅμως ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῆ ὡς βία ὁ προηγηθεὶς πόλεμος καὶ ἢ ἐξ αὐτοῦ ἦττα, διότι καὶ οὗτος εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐκουσίας καὶ ἀμοιβαίας συναινέσεως, καὶ ἐὰν δὲν ἦτο ἰσχυρὰ ἢ καταπαύουσα αὐτὸν συνθήκη, ἢ ἔθελε δικαιωνισθῆ, ἐπιφέρων τὴν καταστροφὴν τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἑτέρου τῶν διαμαχομένων. Ὡσαύτως, τὸ ἀντικείμενον τῆς συνθήκης, ὡς τὸ τοῦ συναλλάγματος πρέπει νὰ ἦναι βέβαιον, καὶ τὸ αἴτιον θεμιτόν, διότι ἢ διὰ συνθηκολογήσεως ἐξάσκησις τῆς κυριαρχίας πρέπει νὰ γίνηται καὶ αὕτη ὑπὲρ τοῦ δικαίου, καὶ οὐχὶ κατ' αὐτοῦ. Ἡ συνθήκη πρέπει νὰ ἦναι ἀπαραβίαστος, καὶ νὰ τηρῆται, οἰαδήποτε ἢ τοῦ κυριαρχοῦντος προσώπου μεταβολή, ὡς τηρεῖται τὸ συνάλλαγμα οὐ μόνον μεταξὺ τῶν συναλλαττομένων, ἀλλὰ καὶ τῶν διαδόχων

καὶ δικαιοῦχων αὐτῶν. Ἐὰν δὲ περὶ τῆς ἑρμηνείας αὐτῆς ἐγείρωνται διαφωνίαι, οἱ αὐτοὶ πρέπει νὰ ἰσχύωσι κανόνες οἱ καὶ ἐπὶ συναλλαγμάτων. Τελευταῖον, διὰ τῶν αὐτῶν μέσων καὶ τρόπων λύονται αἱ συνθήκαι, δι' ὧν καὶ τὰ συναλλάγματα, ἐκπηγαζόντων ἐξ αὐτῆς τῆς ἠθικῆς αὐτῶν φύσεως καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς συνομολογιῶν. Ἄλλ' ἢ συνομολόγησις τῶν συνθηκῶν γίνεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δι' ἐντολῆς, ἣν ἐμπιστεύεται ὁ κυριάρχης εἰς ἰδιαιτέρους αὐτοῦ ἀντιπροσώπους· ἢ δὲ ἀντιπροσωπία καὶ τὰ δικαιώματα αὐτῆς καὶ καθήκοντα πηγάζουσιν ἐκ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς, ἐξ ἧς καὶ ἡ κυριαρχία, καὶ πάντα τὰ ἄλλα εἴτε ἀτομικὰ εἴτε δημόσια δικαιώματα.

§ 387. Εἶδομεν ἐν τοῖς προηγουμένοις ὅτι ὁ καθολικὸς καὶ ἀπρόσωπος λόγος, ἐξ οὗ ὁ νόμος καὶ τὸ δίκαιον, καὶ ὅστις ἀτομικεύεται φωτίζων τὸν ἄνθρωπον εἰς τὰ ἄδυτα τῆς διανοίας του, ἐκτείνεται δι' αὐτοῦ τούτου ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐξ ἀνθρώπων συνισταμένη, διατυπῶν αὐτὴν ὡς ἠθικὸν καὶ ἔλλογον πρόσωπον, καὶ πάλιν συγκεντροῦται εἰς τὰ ἄτομα τὰ ἐξασκοῦντα διὰ τῆς πολυμελοῦς ἢ μονομελοῦς ἀντιπροσωπίας τὴν τοῦ κοινωνικοῦ λόγου κυριαρχίαν. Ἐκ τούτων πάλιν ἀτομικεύεται εἰς τοὺς παρὰ τοῖς ἄλλοις ἔθνεσιν ἀντιπροσώπους τοῦ κυριάρχου. Καὶ ἡ διπλωματικὴ λεγομένη ἀντιπροσωπία ἔχει καὶ αὕτη καθήκοντα καὶ δικαιώματα, ἅτινα οὔτε νοοῦνται οὔτε νομιμοποιοῦνται εἰμὴ σκοπούμενης τῆς ἀρχῆς ἐξ ἧς προκύπτει. Καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἡ ἀντιπροσωπία αὕτη ὑπῆρχεν ἐξ ἀνάγκης, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὸν νόμιμον καὶ διαρκῆ χαρακτῆρα ὃν περιεβλήθη παρὰ τοῖς νεωτέροις, ἕνεκα τῶν πολυπληθεστέρων σχέσεων τῶν νέων κοινωνιῶν καὶ τῆς μᾶλλον ἐπιστημονικῆς ἀναπτύξεως τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Φανερὸν ὅμως ὅτι τὴν ἐξωτερικὴν ἀντιπροσωπίαν δὲν δύνανται νὰ ἔχωσιν εἰμὴ ὅσα ἔθνη χαίρουσι τὴν πλήρη κυριαρχίαν, οὐχὶ τὰ ὑποτελεῖ ἢ τὰ ἡμικυρίαρχα. Καὶ διαφοροὶ μὲν εἶναι οἱ βαθμοὶ αὐτῆς κατὰ τε τὴν ἀξίαν καὶ τὴν διάρκειαν τοῦ ὑπουργήματος, ἀπὸ τοῦ πρέσβευς μέχρι τοῦ κατωτέρου προξενικοῦ πράκτορος. Τὰ δὲ δικαιώματα τῶν ἀντιπροσώπων τούτων ἐν γένει πηγάζουσιν, ὡς εἶπομεν, ἐξ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς καὶ φύσεως καὶ σκοποῦ τῆς ἀντιπροσωπίας. Ἐν τῷ περιβεβλημένῳ αὐτὴν προσώπῳ αὕτῃ ἡ κοινωνικὴ καὶ ἐθνικὴ κυριαρχία ἀτομικεύεται, καὶ, οὕτως εἰπεῖν, ἐνσαρκοῦται. Προσέτι, σκοπὸς αὐτῆς εἶναι ἡ δι' ἐλευθερίας συνκινέσεως διαπραγματεύσεις καὶ συνθηκολογία. Ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη τῆς πλήρους ἐλευθερίας καὶ τοῦ ἀνεπηρέαστου τῶν ἀντιπροσώπων τούτων, τὸ ἀπαρabiαστον τοῦ προσώπου αὐτῶν καὶ πάντων τῶν πρὸς αὐτὰ συνεχομένων, οἷον, τῆς οἰκογενείας, τῶν ὑπαλλήλων,

τῶν ὑπηρετῶν, τοῦ οἰκήματος, τῆς ἐντὸς τούτου λατρείας, τῶν ταχυδρόμων καὶ διαγγελέων, τῆς ἀλληλογραφίας, τῶν εἰς αὐτοὺς ἀποστελλομένων πραγμάτων, καὶ τις ἰδιαιτέρα ἐνίοτε δικαιοδοσία. Ταῦτα πάντα συνιστῶσι τὸ λεγόμενον δικαίωμα τῆς ἑτεροδικίας, δυνάμει τοῦ ὁποίου ὑποτίθενται διατελοῦντες ἐκτὸς τῆς ἐπικρατείας ἐν ἧ διαμένουσι καὶ συγκεντροῦντες ἐν ἑαυτοῖς τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ κράτους ὃ ἀντιπροσωπεύουσιν. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἐλευθερία αὕτη ὑπόκειται εἰς τινὰς ἐξαιρέσεις, ἃς ὑπαγορεύει αὐτὸς ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ἡ δικαιοσύνη, ὡς τὰ φυσικὰ ὅρια τῆς ἐλευθερίας ταύτης. Ἡ ἀσυδοσία, λ.χ. τῶν ὑπ' αὐτῶν εἰσαγομένων πραγμάτων δὲν πρέπει νὰ γίνηται μέσον λαθρεμπορίας, τὸ ἄσυλον τῆς οἰκίας δὲν πρέπει νὰ μεταβάλληται εἰς καταγώγιον συνωμοσίας ἢ καταφύγιον κακούργων, καὶ ἡ δικαιοδοσία αὐτῶν δὲν πρέπει νὰ ἐκτείνηται ἐπέκεινα τῆς ἀνάγκης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου.

§ 388. Μέχρι τοῦδε ἐθεωρήσαμεν τὰ κράτη κατὰ τὰς εἰρηνικὰς αὐτῶν σχέσεις, εἶδομεν τὰ ἀμοιβαῖα αὐτῶν καθήκοντα καὶ δικαιώματα, καὶ τίνι τρόπῳ ἀναγνωρίζονται καὶ ἐξασφαλίζονται ταῦτα διὰ τῶν συνθηκῶν καὶ τῆς ἀμοιβαίας ἀντιπροσωπίας. Ἄλλ' ἀναφύονται ἐνίοτε περιστάσεις ἐν αἷς εἰς τὴν δύναμιν τοῦ λόγου, εἰς τὰς διαπραγματεύσεις καὶ συνθήκας ἀντικαθίσταται ἡ χρῆσις τῆς ὑλικῆς δυνάμεως. Καὶ τὰς ἐκτάκτους ταύτας περιστάσεις πρέπει νὰ ρυθμίση τὸ δίκαιον, μολονότι κατὰ πρώτην ὄψιν τοῦτο φαίνεται ἀντίφασις, καὶ συνήθως λέγεται ὅτι ἐν μέσῳ τῶν ὀπλων σιγῶσιν οἱ νόμοι. Ἄλλ' ἀπεναντίας κατὰ τὰς περιστάσεις ταύτας εἶνε ὑπὲρ ποτε ἀναγκαῖος ὁ κανὼν τοῦ δικαίου, ἵνα μὴ ἀποβῆ ὄλως κτηνώδης ὁ πόλεμος, καὶ ἐπιφέρῃ τὴν παντελεῆ καταστροφὴν τῶν διαμαχομένων. Τρία κυριώτερα ζητήματα θέλομεν ἐξετάσει ἐν συντόμῳ, τὰ αἴτια τοῦ πολέμου, τὸν τρόπον καὶ τὰ μέσα δι' ὧν διενεργεῖται, καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ.

§ 389. Καὶ τὰ μὲν αἷτια αὐτοῦ ἀνάγονται εἰς ἓν, εἰς τινὰ παρὰ βλασιν διεθνοῦς καὶ δικαιοματικοῦ καθήκοντος, δηλαδή, εἰς τινὰ προσβολὴν τῶν ἐθνικῶν δικαιωμάτων· εἶναι δὲ ταῦτα, ὡς ἤδη ἤξεύρομεν (κεφ. α΄.), ἡ ἀνεξαρτησία, ἡ ἰδιοκτησία, ἡ ἠθικὴ ἀκεραιότης, ἡ συντήρησις καὶ ἡ ἀνάπτυξις. Ἄλλ' οἰαδῆποτε προσβολὴ οἰουδῆποτε τῶν δικαιωμάτων τούτων δὲν εἶναι δι' αὐτὸ τοῦτο νόμιμον αἷτιον πολέμου. Πρέπει ἡ προσβολὴ νὰ ᾔηται σοβαρὰ, ἐπαπειλοῦσα, δηλαδή, τὴν ὑπαρξίν ἢ τὴν εὐημερίαν τοῦ προσβαλλομένου, καὶ νὰ μὴ δύνηται ἄλλως νὰ προληφθῆ, νὰ καταπαυθῆ ἢ νὰ θεραπευθῆ, πρέπει, ἐν ἄλλοις λόγοις, νὰ ὑπάρχη ἡ ἀνυπερέβλητος ἐκείνη ἀνάγκη, ἣτις καὶ μεταξὺ ἀτόμων δικαιολογεῖ τὴν διὰ τῆς βίας ὑπεράσπισιν, πρὸς ἣν ἀναλογεῖ ὁ πόλεμος. Ἡ περίπτωσις, ὁ τρόπος καὶ τὰ ὅρια τῆς νομίμου ταύτης ὑπερασπίσεως, πάντα ἀναλογοῦσι πρὸς τὰ τοῦ πολέμου. Πᾶν δὲ ἕτερον μέσον πρέπει νὰ ἐξαντληθῆ, πρὶν ἢ ἀποφασισθῆ ἡ διὰ τῆς ὑλικῆς βίας ἐξάσκησις τῶν ἰδίων δικαιωμάτων. Τὴν προσβολὴν πρέπει ν' ἀκολουθήσῃ ἡ ἀπαίτησις τῆς νομίμου ἰκανοποιήσεως, ἡ περὶ τούτου διαπραγματεύσεις, ἡ ἀντεδικησις καὶ ἀντίδρασις καὶ ἀντιστροφή, ἡ προειδοποίησις καὶ ἡ δικαιολόγησις τοῦ πολέμου, καὶ ἐὰν ταῦτα πάντα ἀποβῶσιν ἀνίσχυρα, τότε, ἀλλὰ τότε μόνον ἡ βία δικαιούται, διότι τότε γίνεται χρῆσις αὐτῆς πρὸς ἐνέργειαν καὶ ὑποστήρηξιν τοῦ δικαίου, τότε τὸ αἷτιον τοῦ πολέμου εἶναι νόμιμον καὶ δίκαιον.

§ 390. Περὶ δὲ τῶν μέσων, ὡσαύτως, δὲν πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς θεμιτὸν πᾶν μέσον κταστροφῆς καὶ ἐξολοθρεύσεως. Τὰ μέσα πρέπει νὰ ᾔηται καθ' ἑαυτὰ ἠθικὰ καὶ ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖα. Εἰς τοῦτο ἀποβλέπει ἡ σύστασις καὶ διοργάνωσις ἐνόπλου δυνάμεως διὰ στρατῶν καὶ στόλων. Ἡ στρατιωτικὴ πειθαρχία ἠθικοποιεῖ τὸν πόλεμον, διότι τὸν περιορίζει ἐντὸς τῆς ἀπαραιτήτου ἀνάγκης καὶ διεγείρει εἰς τοὺς ὑποκειμένους αὐτῇ τὰ ὑψηλότερα αἰσθήματα, καὶ ἀρετὰς αἷτινες κατὰ πρῶτον φαίνονται ἀσυμβίβαστοι πρὸς ἀλλήλας, ἄκραν ἀνδρίαν καὶ ἄκραν τάξιν, τὴν τόλμην, τὸν πατριωτισμὸν καὶ τὴν φιλάνθρωπίαν, τὸ αἷσθημα τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τὴν παντελεῖ ὑποταγὴν, τὴν ὀλιγάρκειαν, τὴν φιλοπονίαν καὶ ἐνταυτῷ τὴν γενναιότητα, τὸν ἔρωτα τῆς δόξης καὶ τὴν αὐταπάρνησιν, τὴν ὀρμὴν καὶ τὴν καρτερίαν, τὴν ἐπιστημονικὴν μάθησιν καὶ τὴν ἀπλότητα τῶν ἠθῶν, τὸ αἷσθημα τοῦ δικαίου καὶ τοῦ νόμου ἐν αὐτῇ τῇ συγχύσει καὶ παραφορᾷ τῆς ἀλληλοκτονίας. Οἱ χαρακτῆρες οὗτοι καθιστῶσι τόσῳ ἔντιμον τὸ στρατιωτικὸν ἐπάγγελμα, καὶ ὅταν πραγματοποιηθῶσι καθ' ὑπέρτατον βαθμὸν, παράγουσι τὸν ἡρωϊσμὸν, ἓνα τῶν ἐντελεστέρων τύπων τῆς ὑψηλῆς

ἠθικότητος καὶ ἄξιον ὑπέρμαχον τοῦ δικαίου. Ἡ ἠθοποίησις τοῦ πολέμου καὶ ἡ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἀνάγκης περιστολὴ αὐτοῦ ἐπιβάλλουσιν ἐπίσης τὸ σέβας τῶν αἰχμαλώτων, τὴν ἀνταλλαγὴν αὐτῶν, τὴν θεραπείαν τῶν τραυματισθέντων, τὴν ἐνταφίαν τῶν νεκρῶν, τὸ σέβας τῶν ἱερῶν τόπων καὶ τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας, πλὴν ἀνυπερβλήτου στρατιωτικῆς ἀνάγκης.

§ 391. Τελευταῖον, τὰ νόμιμα τοῦ πολέμου ἀποτελέσματα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ αἷτια καὶ τὰ μέσα, καὶ ἀνάγονται καὶ ταῦτα εἰς ἓν, τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ δικαίου διὰ τῆς ἰκανοποιήσεως. Καὶ καθὼς διὰ τῆς ποινῆς ἀποκκθίσταται καὶ ἀνορθοῦται ἡ διὰ τοῦ ἀδικήματος ἀνατραπεῖσα ἠθικὴ τάξις, τῇ τιμωρίᾳ τοῦ ἐνόχου, δηλαδή, τῇ ἠθικῇ αὐτοῦ ἀναγεννήσει, ὡσαύτως ὁ πόλεμος: δι' οὗ τιμωρεῖται διεθνὲς ἀδικήμα, πρέπει νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ δικαίου καὶ τὴν ἀποκκτάστασιν τῆς ἐπὶ τῶν ἔθνῶν, ὡς ἐπὶ τῶν ἀτόμων, ἰσταμένης ἠθικῆς τάξεως. Διὰ τοῦτο ἡ κατὰκτησις δὲν πρέπει νὰ ἦναι ἀποτέλεσμα τοῦ πολέμου, εἰμὴ ὅταν ἄλλως δὲν ἦναι δυνατὴ ἡ ἀνόρθωσις τοῦ δικαίου. Πρὸς περιστολὴν δὲ τῆς ἐνεργείας καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ πολέμου ὑπάρχουσι καὶ τὰ δικαιώματα τῶν μὴ μετεχόντων αὐτοῦ ἢ τῶν οὐδετέρων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τοῦ δικαίου τῆς οὐδετερότητος.

§ 392. Γενικὴ ἀρχὴ τῆς οὐδετερότητος εἶναι ὅτι, ἐπειδὴ ὁ πόλεμος εἶναι κατὰστασις ἔκτακτος, ἡ οὐδετερότης ὑποτίθεται μέχρις ἐναντίας διαδηλώσεως. Ἐκ δὲ τῆς καταστάσεως ταύτης πηγάζουσιν ἐξ ἀνάγκης ἰδιαίτερα καθήκοντα καὶ δικαιώματα τῶν τε διαμαχομένων κρατῶν πρὸς τὰ οὐδέτερα, καὶ τούτων πρὸς ἐκεῖνα. Καὶ τὰ μὲν διαμαχόμενα ὀφείλουσι σέβας πρὸς τὴν ἰδιοκτησίαν, τὰ πρόσωπα καὶ τὴν ἐπικράτειαν τῶν οὐδετέρων, οὐδεμίαν ἐνεργοῦντα, οὔτε κατ' αὐτῆς οὔτε ἐν αὐτῇ ἐχθροπραξίαν. Ὄφείλουσι, ἐνὶ λόγῳ, νὰ σέβωνται πάντα τὰ ἐθνικὰ αὐτῶν δικαιώματα, καθὼς μὴ ἐνεχομένων οὔτε εἰς τὰ αἷτια, οὔτε εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ πολέμου.

Τὰ δὲ τῶν οὐδετέρων καθήκοντα πρὸς τὰ διαμαχόμενα ἀνάγονται εἰς τὴν ἀποχὴν πάσης ὑπὲρ τινος ἐξ αὐτῶν βοήθειας οὔτε ἐκ μέρους τῶν κυβερνήσεων, οὔτε ἐκ μέρους τῶν ἰδίων ὑπηκόων. Ἐὰν δὲ τὰ οὐδέτερα διατηρῶσι τὰς εἰρηνικὰς πρὸς τὰ διαμαχόμενα σχέσεις αὐτῶν, ἔπεται ὅτι δύνανται νὰ ἐξακολουθήσωσι τὴν μετ' αὐτῶν ἐμπορίαν. Ἀλλ' ἐνταῦθα ἐγείρονται ζητήματα, ὧν ἡ λύσις δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλος καὶ ἀκριβεστάτην ἀπαιτεῖ ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου.

§ 393. Πρέπει νὰ ἐξαιρεθῶσι τῆς ἐμπορίας ταύτης ὅσα εἶδη δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς μέσα πολέμου, καὶ τὰ ὀπτιᾶ διὰ τοῦτο κλοῦνται λαθρεμπορία πολέμου· ἀλλὰ δύσκολον νὰ τεθῆ γενικὴ ἀρχὴ ἐκ τῶν προτέρων πρὸς ἀκριβῆ αὐτῶν διάγνωσιν. Ἐὰν δὲ ἡ λαθρεμπορία αὕτη γίνῃ, δικαίως θεωρεῖται ὡς ἐχθροπραξία, καὶ ἐγείρεται εἰς τὰ διαμαχόμενα μέρη τὸ δικαίωμα τῆς ἀντιδράσεως διὰ τῆς δημεύσεως. Εἰς τοῦτο ἀποβλέπει καὶ τὸ δικαίωμα, ὅπερ ἀντεποιήθησαν τινὰ κράτη, νὰ ἐπισκέπτωνται τὰ πλοῖα τῶν οὐδετέρων, κατ' ἄλλων δι' ἐσχυριζομένων ὅτι ἡ οὐδετερότης τῆς σημαίας περιφρουρεῖ τὸ φορτίον. Ἀλλ' ἐπεκράτησεν ἐν γένει ἡ ἀρχὴ ὅτι πρέπει ν' ἀπαλλάσσονται τῆς ἐπισκέψεως, ὅταν συνοδεύονται ὑπὸ πολεμικῶν πλοίων, καὶ ἐπὶ λόγῳ τιμῆς βεβαιῶσιν ὅτι δὲν μεταφέρουσι πολεμικὴν λαθρεμπορίαν. Ὅσακις δὲ αὕτη ἀποδεικνύηται ἢ ἔλλογος ὑπάρχη περὶ αὐτῆς ὑπόνοια, τὸ δικαίωμα τῆς λείας ἀναγνωρίζεται, ἐπιφυλαττομένης τακτικῆς περὶ αὐτῆς διαδικασίας καὶ ἀποφάσεως ὑπὸ ἰδιαιτέρων ἐπὶ τούτῳ δικαστηρίων. Ὡσαύτως, πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῶν οὐδετέρων ἀπὸ τῶν παραλίων τῶν διαμαχομένων κρατῶν ἀπαιτεῖται πραγματικῶς ἀποκλεισμός, καὶ οὐχὶ ἀπλῆ δήλωσις αὐτοῦ, ἵνα καὶ κατὰ τὴν ἕκτακτον ταύτην κατάστασιν τοῦ πολέμου τηρῆται ἡ ἀγαθὴ πίστις, ἣν ἀπαιτεῖ ἡ ἠθικὴ ἐξάσκησις τῶν ἀμοιβαίων δικαιωμάτων, καὶ ἣτις εἶναι μόνον ἰδιωτικὸν τῶν ἀτόμων καθήκον, ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον ὑποχρέωσις τῶν κυβερνήσεων. Ἐν τελευταῖον ζήτημα ἀπομένει, ἐὰν ἡ ἕκτακτος αὕτη κατάστασις θέλει ποτὲ πύσει ὀριστικῶς, ἢ ἐὰν ἦναι διηνεκῆς ἀνάγκη τῆς ἀνθρωπότητος καὶ νόμος τῆς ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ καθολικῆς εἰρήνης.

§ 394. Εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἄγει ἡμᾶς ἐξ ἀνάγκης ἡ σειρά τῶν ἰδεῶν, ἃς ἀνεπτύξαμεν μέχρι τοῦδε. Ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐπελήφθημεν τῆς θεωρίας τῆς πράξεως ἢ τῆς Ἀγαθολογίας, ἣτις εἶναι συνέπεια καὶ πόρισμα τῆς θεωρίας τῆς νοήσεως, κατὰ τὴν μακρὰν ἄλυσιν τῶν ἀρχῶν, ἣτις ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐφθασεν εἰς τὰς διεθνεῖς σχέσεις, εἶδομεν ἀπανταχοῦ κυριεύουσιν τὴν ἔννοιαν τοῦ καθήκοντος, ἐξ ἧς ἢ τοῦ δικαιώματος, καὶ ἐν τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους καθηκόντων, τὸ τῆς δικαιοσύνης, ἐθέσαμεν ὡς βάσιν τῆς φιλοσοφικῆς τοῦ δικαίου θεωρίας. Ἐν δὲ τῇ θεωρίᾳ ταύτῃ, ἀπὸ τῶν ἀτομικῶν μέχρι τῶν διεθνῶν δικαιωμάτων, εἶδομεν πάντοτε τὴν ἠθικὴν ἔννοιαν, τὴν ἔννοιαν τῆς δικαιοσύνης ἐπικρατοῦσαν, καὶ συμφώνως πρὸς αὐτὴν ρυθμιζομένας τὰς ἐνδίκους σχέσεις τῶν ἐθνῶν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ καταστάσει τοῦ πολέμου, ὃν ἐπιφέρει ἡ παράβασις τοῦ δικαίου, καὶ ὅστις διὰ τῆς ἐπανορθώσεως αὐτοῦ πρέπει νὰ τελευτήσῃ. Ἐὰν λοιπὸν ἢ διὰ τοῦ δικαίου πραγματοποίησις τῆς δικαιοσύνης εἶναι ὁ μόνος νόμιμος σκοπὸς καὶ τὸ κύριον καθήκον τῶν κοινωνιῶν, καὶ πρέπει νὰ ἦναι ὁ πρὸς ὃν ὅρος τῆς ἐνεργείας αὐτῶν, καὶ ἐὰν ὁ πόλεμος οὗτος οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ ἀποτέλεσμα τῆς παραβάσεως τοῦ δικαίου, καὶ πρέπει νὰ φέρῃ τὴν ἐπανόρθωσιν αὐτοῦ, φυσικῶς ἐγείρεται τὸ ζήτημα, ἐὰν ὁ πόλεμος ἦναι ἀπαραίτητος καὶ διηνεκής ὅρος πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ δικαίου, ἢ ἐὰν ἦναι τῶντι ἕκτακτος καὶ ἐξαιρετικὴ κατάστασις ἣτις βαθμηδὸν θέλει ἐκλείψει, προϊούσης ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τῆς ἠθικῆς τελειοποιήσεως τῆς ἀνθρωπότητος.

§ 395. Τοῦ ζητήματος τούτου ἐπελήφθησαν κατὰ διαφόρους ὄψεις, καὶ διαφόρους ἀπέδωκαν λύσεις αὐτοῦ οἱ τε πολιτικοὶ καὶ ἱστορικοὶ φιλόσοφοι. Καὶ οἱ μὲν ὑπὸ τὴν ὄψιν τῆς φιλάνθρωπίας ἐξετάσαντες αὐτό, καὶ τὸν πόλεμον θεωρήσαντες ὡς ἀξιοθρήνητον παρεκτροπὴν, ἐνόμισαν τὴν καθολικὴν εἰρήνην κατορθωτὴν διὰ τῆς γενικῆς συναινεσεως τῶν λαῶν καὶ τῶν κυβερνήσεων. Οἱ δέ, εἴτε ἐκ θεολογικῶν εἴτε πνευματικῶν ὁρμώμενοι ἀρχῶν, ἐθεώρησαν τὸν πόλε-

μον ὡς ἀπαραίτητον ἱστορικὴν ἀνάγκην, κατὰ τοὺς μὲν, πρὸς τιμωρίαν τῆς ἀμαρτησάσης καὶ ἐκπεσούσης ἀνθρωπότητος, κατὰ τοὺς δέ, πρὸς πραγματοποίησιν τῆς ἱστορικῆς προόδου, ἥτις γίνεται διὰ τῆς συγκρούσεως τῶν διαφόρων ἐννοιῶν καὶ τῶν ἐκ τούτων ἱστορικῶν φάσεων, καὶ ἐπὶ τέλους παράγει τὴν ἐπὶ μᾶλλον πλήρη ἀνάπτυξιν τοῦ ἀπείρου διὰ τοῦ πεπερασμένου. Ὀλίγα πρὸς ἀνασκευὴν τῶν δογμάτων τούτων ἀρχοῦσιν.

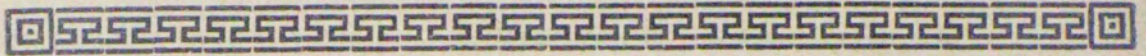
§ 396. Οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῆ τὴν κατὰ τινὰς περιπτώσεις νομιμότητα τῆς χρήσεως τῆς ὑλικῆς δυνάμεως εἴτε διὰ τῶν ἐθνικῶν ἐγέρσεων εἴτε διὰ τῶν πολιτικῶν ἐπαναστάσεων εἴτε διὰ τοῦ πολέμου. Ἄλλ' ἐὰν ὑπάρχουσι πόλεμοι δίκαιοι, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῆ ὅτι ὑπῆρξαν καὶ ἀδικοὶ· καὶ μάλιστα οἷοσδήποτε πόλεμος, ἐὰν ἦναι δίκαιος ἀφ' ἐνός, εἶναι ἀδικὸς ἀφ' ἐτέρου, διότι τὸ αἴτιον αὐτοῦ εἶναι προσβολή τις τοῦ δικαίου, παράβασις τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Καὶ ἐὰν ἡ παράβασις αὕτη πρέπη νὰ γίνηται πάντοτε καὶ πανταχοῦ, ἡ πρόοδος εἶναι λέξις κενή, καὶ ἡ πρόνοια ἀνύπαρκτος, διότι, ὡς ἐλέγομεν ἐν τῇ Θεοσοφίᾳ (§ 239) ὁ Θεὸς ἐποίησε τὸν κόσμον πρὸς τὸ ἀγαθὸν καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ κακόν. Καὶ τῶντι ἡ πρόοδος δὲν εἶναι εἰμὴ τελειοποίησις τῆς γνώσεως πρὸς τελειοποίησιν τῆς πράξεως. Ἄρα ἡ πρόοδος πρέπει νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πλήρη ἐφαρμογὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Καὶ ὁ νόμος οὗτος εἰς πάντας ἀνθρώπους ἐπιβάλλει τὸ καθῆκον τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης, καὶ τὸ πρῶτον τῶν καθηκόντων τούτων εἶναι ἡ βᾶσις τοῦ κράτους καὶ τῶν ἐνδίκων σχέσεων τῶν κρατῶν πρὸς ἀλλήλα, συνεπιφέρον ἐξ ἀνάγκης καὶ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ δευτέρου, διότι καθῆκον ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἀτομικὸν τῆς ἀγάπης εὔρομεν καὶ εἰς τὸ κράτος καὶ εἰς τὰς πρὸς ἀλλήλα σχέσεις τῶν κρατῶν. Ἡ λοιπὸν πάντα ταῦτα πρέπει ν' ἀρνηθῶμεν, τὸν ἠθικὸν νόμον, τὰ ἐξ αὐτοῦ καθήκοντα, τὴν πρὸς ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ ἀναγκαίαν πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος, ἢ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν τὸν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον περιορισμὸν καὶ τὴν βαθμιαίαν ἐξάλειψιν τοῦ πολέμου καὶ τῆς ὑλικῆς δυνάμεως, κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς σχέσεις τῶν λαῶν, διὰ τῆς ἀντικαταστάσεως τῆς ἠθικῆς καὶ λογικῆς, δηλαδή, τῆς δυνάμεως τοῦ δικαίου.

§ 397. Ἄλλως, εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ὀδηγεῖ καὶ ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας καὶ ἡ προοδευτικὴ τελειοποίησις τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Καὶ οἱ μὲν πόλεμοι τῶν ἀρχαίων συχνότεροι ἦσαν καὶ πεισματωδέστεροι καὶ ἀδικιώτεροι καὶ καταστρεπτικώτεροι. Ἡ δὲ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις θεωρία τοῦ διεθνοῦς δικαίου δὲν ὑπῆρχεν, ὡς σήμερον ἐστηριγμένη ἐπὶ τῆς ἀμοιβαίας δικαιοσύνης καὶ βοηθείας, ὅ ἐστιν,

ἐπὶ τῆς καθολικῆς ἀγάπης, ἣν ἐπιβάλλει, καὶ ὡς μέλλον προῖόν τῆς ἠθικῆς προόδου ὑπόσχεται οὐ μόνον ἡ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ γεννήσασα τὸν νέον πολιτισμὸν Χριστιανικὴ θρησκεία. Ἄλλ' ἄδηλον πότε θέλει πραγματοποιηθῆ ἡ καθολικὴ αὕτη ἠθοποίησις· τοῦτο εἶναι τὸ ἰδανικὸν τῆς ἀνθρωπότητος, ὃ πρὸς ὃν ὄρος αὐτῆς, ἡ προσδοκία τοῦ μέλλοντος. Ἡ δὲ βαθμιαία προσέγγισις εἰς τὸ ἰδανικὸν τοῦτο καὶ ἡ βαθμιαία αὐτοῦ πραγματοποίησις γίνεται διὰ τῆς ἱστορίας, καὶ τοῦτο ἄγει ἡμᾶς ἤδη εἰς τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον Μέρος τῆς Ἀγαθολογίας καὶ ἐσχάτην τῆς ὅλης φιλοσοφίας πραγματείαν, τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας
καὶ τῶν περὶ ἐσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων.*

§ 398. Περὶ τῆς ὑπάρξεως τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἐπὶ πολὺ ἠμφισβήτησιν, καὶ εἰσέτι ἀμφισβητοῦσι τινές, διότι τὴν ἱστορίαν ἐθεώρησαν ὡς ἀποκλειστικὸν προῖον τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας, συνολικὸν ἀποτέλεσμα τῶν ἐνστιγμάτων καὶ παθῶν, τῆς ἰδιοτελείας, τῶν παντοίων ἐλατηρίων τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας καὶ τῶν τυχαίων περιστάσεων ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων αὕτη ἀναπτύσσεται, καὶ ὡς ἐκ τούτων ὑπέλαβον τὴν ἱστορίαν ἀνεπίδεκτον ἐπιστημονικῆς θεωρίας. Ἄλλ' ἐξ ὅσων εἶδομεν μέχρι τοῦδε, ἐπέισθημεν, ὅτι ἢ τε θεωρητικὴ καὶ ἢ πρακτικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου ἐκ δύο προκύπτουσι στοιχείων, τῆς ἐλευθερίας, ἀφ' ἑνός, καὶ τοῦ λόγου, ἀφ' ἑτέρου. Καὶ εἰ μὲν ἡ ἐλευθερία εἶναι φύσει ἐναντία πρὸς τὴν ἀνάγκην, καὶ οὐδένα ἐπιδέχεται ἐκ τῶν προτέρων προσδιορισμὸν, ὁ λόγος ἔχει ἀναγκαιότητας, καθολικίας, ἀπολύτους καὶ ἀναλλοιώτους ἀρχάς, ἐξ ὧν πηγάζει πᾶσα ἐπιστήμη εἴτε τῆς φύσεως εἴτε τοῦ ἀνθρώπου εἴτε αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Καὶ καθὼς ὁ ἐν τῷ ἀτόμῳ λόγος ρυθμίζει τὴν ἀτομικὴν νόησιν καὶ πράξιν, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς νοήσεως καὶ ἐν τῇ ἠθικῇ, καθὼς ὁ κοινωνικὸς λόγος ρυθμίζει τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ἐνέργειαν, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου, ὡσαύτως πρέπει γὰρ ὑπάρχει καὶ ἱστορικὸς λόγος ρυθμίζων τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ζῶν καὶ ἀνάπτουσαν τῆς ἀνθρωπότητος· διότι ἐν τῷ

συνόλω τούτῳ ὅπερ ὀνομάζομεν ἀνθρωπότητα, πρέπει νὰ ὑπάρχωσι τὰ αὐτὰ στοιχεῖα ὅσα ἐν τοῖς ἀτόμοις ἐξ ὧν συνίσταται· ἡ ἀτομικὴ ἐνέργεια παράγει τὴν κοινωνικὴν, καὶ αὕτη τὴν ἱστορικὴν ἐξ ἀνάγκης. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου ἔπεται ἐξ ἀνάγκης ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἡ συμπληροῦσα τὴν Ἀγαθολογίαν, καὶ οὕσα τὸ τελευταῖον μέρος τῆς Φιλοσοφίας. Καὶ καθὼς ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου εἶναι συνέχεια τῆς ἠθικῆς, ὡσαύτως τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου συνέχεια εἶναι ἡ τῆς ἱστορίας, ἥτις εἶναι θεωρία τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐφαρμοζομένου οὐχὶ πλέον εἰς τὸ ἄτομον ἢ τὴν κοινωνίαν, ἀλλ' εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, δηλαδή, ἡ θεωρία τῶν ἱστορικῶν νόμων.

§ 399. Τρία μέρη ἔχει ἐπομένως ἡ ἐπιστήμη αὕτη· τὸ μὲν πρῶτον, ἐν ᾧ προσδιορίζεται ἡ φύσις τοῦ ἱστορικοῦ νόμου· τὸ δὲ δεύτερον, ἐν ᾧ ἐξηγεῖται ἡ μέθοδος ἣν πρέπει νὰ ἐφαρμόσωμεν εἰς τὴν μελέτην τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, καὶ τὸ τρίτον, ἐν ᾧ γίνεται ἡ ἐφαρμογὴ αὕτη εἰς τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς ἱστορίας. Ἄλλ' ἐνταῦθα περιοριζόμεθα εἰς ὀλίγας περὶ τῶν δύο πρώτων νύξεις, διότι τὸ τρίτον ἤθελεν ὑπερβῆ τὰ ὅρια ἅτινα ἐπιβάλλει εἰς ἡμᾶς ἡ φύσις τοῦ παρόντος πονήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ ἱστορικοῦ νόμου.

§ 400. Καὶ ὁ νόμος οὗτος ὑπάγεται εἰς ὃν ἀπεδώκαμεν γενικὸν ὄρισμόν ἐν κεφαλαίῳ δ΄. τῆς ἠθικῆς· εἶναι καὶ οὗτος ἀνάγκη κατὰ φύσιν, ὡς ὁ ὕλικός, ὁ νοητικός καὶ ὁ λογικός. Μερικώτερον δὲ ὑπάγεται εἰς τὸ εἶδος τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἢ μᾶλλον εἶναι αὐτός οὗτος ὁ νόμος ὑπὸ νέαν ὄψιν θεωρούμενος, καὶ εἰς νέον στάδιον ἐνεργείας ἐφαρμοζόμενος. Ἄρα ὁ ἱστορικός νόμος δὲν δύναται νὰ προκύψῃ ἐκ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, διότι ταῦτα παρέχουσι τὸ ὄν καὶ τὸ γινόμενον, καὶ οὐχὶ τὸ δέον, καὶ εἶδομεν ὅτι ὁ ἠθικός νόμος εἶναι ὁ νόμος τοῦ δέοντος ἢ τοῦ ἀγαθοῦ. Προσέτι ὁ ἱστορικός νόμος, καθὼς νόμος ἠθικός, πραγματοποιεῖται διὰ τῆς ἐλευθερίας·

καὶ ἐὰν προσπαθήσωμεν νὰ ἐξαγάγωμεν αὐτὸν ἐξ αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν πάντα τὰ γεγονότα τοῦ ἱστορικοῦ κόσμου ἀποτελέσματα τῆς ἀνάγκης, ὡς τὰ τοῦ φυσικοῦ, καὶ τότε ὁ ἱστορικὸς νόμος ταυτίζεται μὲ τὸν φυσικόν, καὶ ἐξαλείφεται ἀπὸ τῆς ἱστορίας ὁ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀνεξάλειπτος χαρακτήρ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, ἥτις εἶναι, καθ' ἃ εἶδομεν, αὐτὴ ἡ πηγὴ τῆς νοήσεως καὶ τῆς πράξεως. Ὡστε ὁ ἱστορικὸς νόμος εἶναι ὁ νόμος τοῦ προορισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ νόμος ὃν ὀφείλει νὰ ἐκπληροῦ, ἀλλὰ δὲν ἐκπληροῦ πάντοτε, ἡ ἀνθρωπότης, ὁ πρὸς ὃν ὄρος καὶ ὁ ἰδανικὸς τύπος τῆς ἐνεργείας αὐτῆς. Ἐκ τούτου ἡ ποικιλία καὶ ἡ ὀφέλεια τῆς ἱστορίας.

§ 401. Καὶ ἡ μὲν ποικιλία προέρχεται ἐκ τῶν ἀναριθμητῶν τρόπων καθ' οὓς ὁ ἱστορικὸς νόμος ἐκτελεῖται ἢ παραβιάζεται, καὶ ἐκ τῶν ἀναριθμητῶν μέσων καὶ στοιχείων δι' ὧν ἡ ἐκτέλεσις ἢ ἡ παράβασις γίνεται. Πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσεως συντείνουσι πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἐνέργειαν, καὶ ἐκ τούτου τὸ μέγιστον ἐνδιάφορον τῆς ἱστορίας. Ἄλλ' ἡ ποικιλία αὕτη δὲν ἐμποδίζει τὴν διάγνωσιν τῶν σταθερῶν καὶ ἀναλλοιώτων νόμων τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως, καθὼς ἡ ποικιλία τῶν ἀτομικῶν πράξεων δὲν ἀποκρύπτει, ἀλλ' ἐκφανεστέραν μάλιστα καταδεικνύει, τὴν ἐνότητα καὶ τὸ σταθερὸν καὶ ἀναλλοιώτον τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἡ δὲ ὀφέλεια τῆς ἱστορίας προκύπτει ἐπίσης ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τούτου τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας καὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, διότι ὁ συνδυασμὸς οὗτος ἀποκαλύπτει τὰ ἀληθῆ αἷτια τῆς εὐημερίας καὶ τῆς παρακμῆς τῶν λαῶν, παράγει τὴν ἐκ τῶν αἰτίων γνῶσιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, καὶ καθιστᾷ τὴν ἱστορίαν ἐπιστήμην τὰ μέγιστα διδασκτικὴν, ἄλλως, οὐδὲ ἀξία εἶναι τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπιστήμης, διότι καταντᾷ ξηρὰ ἀπαρίθμησις καὶ διήγησις συμβάντων, γραφικὴ ἔκθεσις ἢ δραματικὴ παράστασις. Οὐδὲ ἐλαττοῦται ὡς ἐκ τούτου τὸ ὕψος καὶ ἡ ἔκτασις τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῆς ἀναπτύξεως, διότι ἡ θεωρία τῆς διὰ τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας πραγματοποιήσεως τοῦ ἱστορικοῦ νόμου προϋποθέτει τὴν γνῶσιν τοῦ νόμου τούτου, τοῦ ἐντάλλματος αὐτοῦ, τῶν ὑποδεεστέρων νόμων εἰς οὓς δι' ἀποσυνθέσεως ἀναλύεται, τῶν ἄλλων νόμων πρὸς οὓς σχετίζεται, ὅλην, δηλαδή, τὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κόσμου καὶ τοῦ Θεοῦ, καὶ προσέτι ἀπαιτεῖ τὴν ἀκριβεστέραν καὶ βαθυτέραν γνῶσιν καὶ αὐτῶν τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος.

§ 402. Ἄλλ' ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ νόμος δὲν εἶναι τὰ δύο μόνον στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς ἐνεργείας. Ὁ ἀνθρώπος οὔτε νὰ μεταβάλη

δύναται τὸν ὕλικόν αὐτοῦ ὄργανισμόν καὶ τὰ ὕλικὰ καὶ ἠθικὰ προσόντα τῶν φυλῶν εἰς ἅς διαμελίζεται τὸ γένος αὐτοῦ, οὔτε νὰ προσδιορίσῃ κατ' ἀρέσκειαν, ἢ ν' ἀλλοιώσῃ καθ' ὀλοκληρίαν τὸν τόπον ἐν ᾧ γεννᾶται καὶ ἀναπτύσσεται, καὶ οὐ ὑπομένει τὴν ἀφευκτον ἐπιβροήν, ἢ τὸν χρόνον καθ' ὃν ἀναφαίνεται, καὶ ὑφ' οὗ, οὐχ ἦττον ἢ ὑπὸ τοῦ τόπου, τροπολογεῖται· κατὰ ταῦτα εἶναι δοῦλος τῆς ἀνάγκης. Ὡσαύτως, οὔτε νὰ προκαλέσῃ οὔτε νὰ ἐμποδίσῃ δύναται τὴν ἐμφάνισιν τῶν δαιμονίων ἐκείνων ἀνδρῶν, οἵτινες ἐκ μεγάλων διαλειμμάτων παρουσιάζονται ἐπὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἱστορίας ὡς ὄργανα ἀνωτέρας ἀποστολῆς, οἵτινες ἀντιπροσωπεύουσιν ὀλόκληρα ἔθνη, καὶ ἐν οἷς ἐνανθρωπίζεται, οὕτως εἰπεῖν, ὀλόκληρος ἐποχὴ τῆς ἱστορίας. Ταῦτα εἶναι τὰ κατὰ πρόνοιαν στοιχεῖα τῆς ἱστορίας, καὶ διὰ τοῦτο πρὸ πολλοῦ ἤδη ὠρίσαμεν αὐτήν, σειρὰν τῶν ἀνθρωπίνων γεγονότων συνδυαζομένων μετὰ τῶν κατὰ πρόνοιαν ὑπὸ τὸ κράτος καὶ πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ προοριστικοῦ νόμου τῆς ἀνθρωπότητος.

§ 403. Ἐὰν δὲ τώρα ζητήσωμεν, ποῖον εἶναι τὸ ἔνταλμα τοῦ ἱστορικοῦ νόμου, δὲν θέλομεν δυσκολευθῆ νὰ προσδιορίσωμεν αὐτό. Ὁ νόμος τοῦ ἀνθρώπου εἶνε ὁ νόμος τοῦ τέλους καὶ τοῦ πρὸς ὃν ὄρου τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐνεργείας αὐτοῦ. Τὸ δὲ τέλος προσδιορίζεται ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου (§ 275)· καὶ αὕτη εἶναι ἤδη εἰς ἡμᾶς γνωστὴ ἐκ τῶν προηγουμένων. Ἐὰν ὁ ἀνθρώπος εἶναι πνεῦμα ὑπὸ σώματος ὑπηρετούμενον, καὶ ἐὰν ἡ φύσις τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ ἀληθοῦς, ἡ ποίησις τοῦ καλοῦ καὶ ἡ πράξις τοῦ ἀγαθοῦ, ἔπεται ὅτι εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν τριῶν τούτων σκοπῶν ὑφίσταται ὁ προορισμὸς αὐτοῦ· καὶ ἤδη ἀπεδείξαμεν ὅτι αἱ τρεῖς αὐταὶ ἔννοιαι ταυτίζονται, καὶ ἀνάγονται εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀπείρου ἢ τοῦ Θεοῦ. Ἄρα ὁ ἀνθρώπος ἐκ Θεοῦ ἔρχεται καὶ πρὸς Θεὸν τείνει διὰ τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ ἐνεργείας, ἧς τὸ μέγα θέατρον εἶναι ἡ ἱστορία. Ἐὰν δὲ τείνῃ πρὸς τὸν Θεόν, ἄρα προοδεύει πρὸς αὐτόν, μέχρις οὗ ἐνωθῆ μετ' αὐτοῦ, καθ' ὅσον δύναται τὸ πεπερασμένον νὰ ἐνωθῆ μετὰ τοῦ ἀπείρου. Ἄρα ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἢ διὰ τοῦ πεπερασμένου πραγματοποίησις τοῦ ἀπείρου, ὡς δοξάζουσιν οἱ πανθεῖσταί, ὅπερ καὶ παράλογον καὶ ἀντιφατικόν, ἀλλ' ἢ τοῦ πεπερασμένου πρόοδος πρὸς τὸ ἀπειρον, ὡς διδάσκουσι ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ὑγιὴς φιλοσοφία. Καὶ τρώντι, τὸ ἔνταλμα τοῦ ἱστορικοῦ νόμου οὐδὲν ἕτερον δύναται νὰ ἦναι ἢ τὸ σύνθετον ἐξαγόμενον τοῦ ἐντάλματος τοῦ ἠθικοῦ καὶ τοῦ ἐντάλματος τοῦ πολιτικοῦ. Καὶ ἐὰν τοῦ μὲν πρώτου τὸ ἔνταλμα ἀναγεται εἰς τὴν ὑψίστην καὶ τελειοτάτην ἀρετὴν ἢ τὴν εὐσέβειαν, τοῦ δὲ δευτέρου,

εἰς τὴν διὰ τοῦ δικαίου πραγματοποίησιν τῆς δικαιοσύνης, καὶ ἐὰν ἐκ τῶν δύο τούτων ἐνταλμάτων κυρίως σκοπὸς εἶναι τὸ πρῶτον, καὶ μέσον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὸ δεύτερον, ἔπεται ὅτι τὸ ἐνταλμα τοῦ ἱστορικοῦ νόμου εἶναι ἢ διὰ τοῦ δικαίου ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐνίσχυσις τῆς πρώτης καὶ τελειοτάτης ἀρετῆς δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος προοδεύει αἰείποτε πρὸς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ πρόοδος εἶναι οὐ μόνον γεγονός ἱστορικόν, ἀλλὰ δικαίωμα καὶ καθῆκον τῆς ἀνθρωπότητος, διότι εἶναι μέσον πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ νόμου αὐτῆς. Τίνι τρόπῳ δὲ ὀφείλομεν νὰ μελετήσωμεν τὴν ἱστορικὴν ταύτην πρόοδον πρὸς τὴν ἡμετέραν ὁδηγίαν ἐν τῷ μέλλοντι, τοῦτο διδάσκει ἡ ἱστορικὴ μέθοδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

Περὶ ἱστορικῆς μεθόδου.

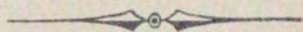
§ 404. Ἐὰν ὅσα μέχρι τοῦδε εἶπομεν ἀληθεύουσιν, ἡ ἱστορικὴ μέθοδος ἀνθρόμητος ἀπορρέει ἐκ τῶν τεθεισῶν ἀρχῶν. Τῶντι, ἐκ τῶν στοιχείων τῆς ἱστορίας καὶ ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν προκύπτει καὶ ὁ ὀρθὸς τρόπος τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῶν μελέτης. Ἡ δὲ ἱστορικὴ μέθοδος, καθὼ φιλοσοφική, δὲν δύναται νὰ διαφέρῃ τῆς ἐν γένει μεθόδου, καὶ ταύτην ὠρίσαμεν ἐν § 136, ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου ἢ εἰς τὰς ἰδίαις ἐννοίας, ἢ εἰς τὰς ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς παρατηρήσεις. Δύο ἄρα στοιχεῖα συνιστῶσι τὴν ἱστορικὴν μέθοδον, τὸ μὲν πραγματικόν, παρέχον τὴν ἀληθῆ καὶ ἀκριβῆ καὶ πλήρη γνῶσιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τὸ δὲ λογικόν, παρέχον τὸν νόμον, καθ' ὃν δυνάμεθα νὰ ἐκτιμήσωμεν αὐτὰ διὰ τοῦ λόγου. Τοὺς δὲ κανόνας τῶν παρατηρήσεων ὡσαύτως ἐξεθέσαμεν, ὡς ἐπίσης τοὺς κανόνας τοῦ συλλογισμοῦ καὶ πάσης λογικῆς ἐνεργείας. Ἀπομένει λοιπὸν τοὺς κανόνας τούτους νὰ ἐφαρμόσωμεν εἰς τὴν μελέτην τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Καὶ ὡς μὲν πρὸς τὸν λόγον, ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ εἶναι πάντοτε ἡ αὐτῆ, οἰαδήποτε τὰ γεγονότα εἰς ἃ ἐφαρμόζεται. Ὡς δὲ πρὸς τὰ γεγονότα, ἅτινα εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς παρατηρήσεως, ἀπαιτεῖται καθ' ἃ ἐλέγομεν ἐν § 135,

ἀκριβῆς τοῦ ἀντικειμένου τούτου προσδιορισμός, ἔλλογος διάκρισις τῶν μερῶν αὐτοῦ, καὶ τάξις κατὰ τὴν διαδοχικὴν τούτων μελέτην. Εἰς δὲ τὸν προσδιορισμόν, τὴν διάκρισιν καὶ τὴν τάξιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν αἱ ἐπόμεναι ἀρχαὶ ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, ὧν ἐμνήσθημεν προηγουμένως.

§ 405. Ὁ ἱστορικὸς φιλόσοφος ὀφείλει νὰ μελετήσῃ κατὰ πρῶτον αὐτὸ τὸ θέατρον τῆς ἱστορίας, τὴν ὕλικὴν φύσιν, τὴν σφαῖραν ταύτην, καθ' ἣς ἔχει σχέσεις πρὸς τὰ οὐράνια σώματα, καὶ καθ' ἣν ἔχει θέσιν ἐν μέσῳ τοῦ παντός, τὰς ἐπαναστάσεις ἃς ὑπέμεινε τὰς διαφοροῦς αὐτῆς ζώνας καὶ κλίματα, τὰς φυσικὰς αὐτῶν ιδιότητας καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ τῶν διαφορῶν τούτου στοιχείων ἄφρευκτον αὐτῶν ἐπιρροήν. Ὅφείλει νὰ μελετήσῃ ἀκολουθῶς αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὰς ποικίλας ιδιότητας τῶν φυλῶν εἰς ἃς διαμελίζεται τὸ γένος αὐτοῦ, τὴν σχετικὴν τούτων ὑπεροχὴν, τὰς πρὸς ἀλλήλας σχέσεις καὶ τοὺς κοινούς αὐτῶν χαρακτῆρας, ἐξ ὧν καὶ ὁ κοινὸς αὐτῶν προορισμός. Ἐκ δὲ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς ἐνεργείας τῆς φύσεως καὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου προκύπτει, ὡς πρῶτον προϊόν, ἡ οἰκονομικὴ λεγομένη, ἀνάπτυξις, στοιχεῖον οὐσιωδέστατον τῆς κοινωνίας, καὶ οἶονεὶ ὕλική βάσις ἐφ' ἧς τό τε νοητικὸν καὶ τὸ ἠθικὸν ἐγείρονται καὶ ἀναπτύσσονται· τοῦτο δὲ δι' ἃς ἔχει σχέσεις πρὸς τὰ δύο ἕτερα, καὶ δραστηρίαν ἐπ' αὐτῶν ἐπιρροήν, ἰδιαιτέραν ἀπαιτεῖ καὶ βαθεῖαν μελέτην Ἐκ δὲ τῶν δύο ἄλλων, πρῶτον ἐφελκύνει τὴν προσοχὴν τοῦ ἱστορικοῦ τὸ νοητικόν, κατὰ τὴν τριπλῆν αὐτοῦ φανέρωσιν, ὑπὸ τὸν θρησκευτικόν, τὸν ἐπιστημονικόν καὶ τὸν καλλιτεχνικόν τύπον, καὶ δεύτερον, τὸ ἠθικόν, ὅπερ ἐκ τοῦ πρώτου παράγεται καὶ δι' αὐτοῦ ρυθμίζεται. Ἐκ δὲ τῆς συνεργείας τῶν τριῶν τούτων στοιχείων προκύπτει τὸ πολιτικόν, ὅπερ συμπληροῖ τὴν κοινωνικὴν ἀνάπτυξιν, καὶ διατυποῖ τὴν κοινωνίαν κατὰ τὸν τύπον τοῦ δικαίου, ὃ ἐστὶ, κατὰ τὸν τύπον τοῦ λόγου. Ἀλλ' ἡ ἐντελής ἀπαρίθμησις, ἡ διαίρεσις, ἡ ἀνάλυσις, ἡ διαδοχικὴ καὶ τακτικὴ τῶν στοιχείων τούτων μελέτη δὲν ἀρκεῖ, εἰμὴ τὰς ἐργασίας ταύτας συμπληρώσῃ ἡ ἐν ταῖς διαφοραῖς ἱστορικαῖς ἐποχαῖς πλήρης συνένωσις αὐτῶν κατὰ τὰς φυσικὰς αὐτῶν σχέσεις πρὸς πλήρη ἐκδήλωσιν τοῦ ἱστορικοῦ λόγου, καὶ ὅπως, καθ' ἣ ἐλέγομεν ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τοῦ παρόντος πονήματος (§ 6), ἀναγκάζομεν, εἰ δυνατόν, πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν προφανῆ ἐνότητα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς φύσεως.

§ 406. Ἐκ δὲ τῆς ὀρθῆς ἐφαρμογῆς τῆς μεθόδου ταύτης θέλει προκύψῃ ἡ ἐνότης τοῦ ἱστορικοῦ κόσμου, κατὰ τε τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ

καὶ τὰ συστατικὰ αὐτοῦ στοιχεῖα, τὴν ἀρμονικὴν αὐτῶν ἐνέργειαν, τὸν νόμον εἰς ᾧ ὑποτάσσονται, καὶ τὸν σκοπὸν εἰς ᾧ ἀποβλέπουσι. Καὶ ἡ ἐνότης αὕτη τῆς ἱστορικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτύξεως οὐδὲν ἕτερον θέλει φανῆ ἐπὶ τέλους εἰμὴ αὐτὴ ἡ λογικὴ ἐνότης τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὅπερ μελετᾷ ἡ φιλοσοφία κατὰ τὰς ποικίλας φάσεις τῆς νοήσεως καὶ τῆς πράξεως ὀδηγούμενη ὑπὸ τῆς ἐννοίας καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ὄντος, ἃς ἔχει ἐν ἑαυτῷ καὶ ἀποκαλύπτει ὁ λόγος. Ὡστε ἐκ τούτων ἀπάντων ἡδύνατο ἐπὶ τέλους νὰ ὀρισθῇ ἡ φιλοσοφία, ἡ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἔλλογος συνείδησις τοῦ ὄντος. (Ἴδε § 136).

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ι Σ

Τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ ἴδωσιν εὐρύτερον ἀνεπτυγμένας τινὰς τῶν ἐν τῷ πονήματι τούτῳ φιλοσοφικῶν θεωριῶν παραπέμποιμεν εἰς τὰ κατὰ καιροὺς ὑφ' ἡμῶν δημοσιευθέντα περὶ τῶν διαφόρων κλάδων τῆς φιλοσοφίας.—Ψυχολογία.—Περὶ πρώτων ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν, Δοκίμιον, Κερκύρα 1851. Περὶ τῶν σχέσεων τοῦ λόγου πρὸς τὰς ἄλλας νοητικὰς δυνάμεις, Πανδώρα Τόμ. Ζ'. σελ. 89. Περὶ ἀφαιρέσεως, Πανδ. Τόμ. Γ'. σελ. 592. Περὶ συζεύξεως, Πανδ. Τόμ. Γ'. σελ. 561. Περὶ ζωϊκοῦ μαγνητισμοῦ, Φοίνιξ σελ. 113.—Λογική.—Περὶ λογικῶν ἀρχῶν, Πανδ. Τόμ. ΙΒ'. σελ. 265. Ἡ πίστις καὶ ὁ λόγος, Φοίνιξ σελ. 245.—Καλλολογία.—Κλασικοὶ καὶ ῥωμαντικοί, Φοίνιξ σελ. 34. Τὸ Ἰδανικόν, Πανδ. Τόμ. Ζ'. σελ. 351. Περὶ καλοῦ, Πανδ. Τόμ. Η'. σελ. 357. Περὶ ἀρχιτεκτονικῆς. Πανδ. Τόμ. Γ'. σελ. 49. Περὶ γλυπτικῆς, Πανδ. Τόμ. ΙΑ'. σελ. 279. Περὶ ζωγραφίας, Πανδ. Τόμ. ΙΒ'. σελ. 433 καὶ 457.—Θεοσοφία.—Περὶ Θεοσοφίας, Ἐραμιστής, σελ. 3. Ὁ Θεὸς τῶν Στωϊκῶν καὶ τῶν Ἀλεξανδρινῶν, Ἐραμιστ. σελ. 57. Τέλος τῆς ἀρχαίας καὶ ἀρχὴ τῆς νέας Θεοσοφίας, Ἐραμιστ. ν. 105. Κατὰ πανθειστῶν, Ἐραμιστ. σελ. 153 καὶ 193. Συμπέρασμα τῆς περὶ ἐννοίας Θεοῦ ἱστορικῆς ἐκθέσεως, Ἐραμιστ. σελ. 233. Περὶ Προνοίας, Ἐραμιστ. σελ. 281, 321, 369, 409, 457 καὶ 505.—Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας.—Ὁ νέος πολιτισμὸς παραβαλλόμενος πρὸς τὸν ἀρχαῖον, Φοίνιξ, σελ. 3. Σχέσεις τῆς βιομηχανίας πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ νοητικὴν ἀνάπτυξιν, Φοίνιξ, σελ. 53. Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, σελ. 177, 273, 295, 61. Ἀνατολή καὶ Δύσις, σελ. 1 τοῦ Β'. ἔτους.

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

Σελ. 115 στίχ. 1 ἀντὶ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ', ἀνάγνωθι ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ' καὶ Δ'.

ΠΙΝΑΞ

ΤΩΝ ΕΜΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	Σελ. γ'.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Περὶ ὀρισμοῦ καὶ διαιρέσεως τῆς Φιλοσοφίας, περὶ τῶν πρὸς τὰς ἄλλας μαθήσεις σχέσεων αὐτῆς, καὶ περὶ φιλοσοφικῆς μεθόδου. .	» ε'.

ΒΙΒΛΙΟΝ Α΄.

Θεωρία τῆς νοήσεως ἢ Νοολογία.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Δυναμολογία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἢ Ψυχολογία

ΚΕΦ. Α΄. Περὶ πρώτων ἐννοιῶν.	» 3
» Β΄. Περὶ αἰσθήσεως.	» 5
§ α΄. Περὶ ἀφῆς.	» 6
» β΄. Περὶ ὀράσεως.	» 9
» γ΄. Περὶ ἀκοῆς.	» 11
» δ΄. Περὶ ὀσφρήσεως καὶ γεύσεως.	» 12
» ε΄. Περὶ τινων κοινῶν εἰς πάσας τὰς αἰ- σθήσεις χαρακτηρῶν.	» 12

» Γ'. Περὶ τινῶν ἄλλων ἐκ τῶν προτέρων στοι- Σελ. χείων τῇ ἀντιλήψει συνενουμένων, καὶ περὶ λόγου. . . . . »	14
» Δ'. Περὶ προσοχῆς. . . . . »	16
» Ε'. Περὶ ἀφαιρέσεως. . . . . »	17
» ΣΤ'. Περὶ συζεύξεως ἐννοιῶν. . . . . »	22
» Ζ'. Περὶ μνήμης. . . . . »	24
» Η'. Περὶ φαντασίας. . . . . »	27
» Θ'. Περὶ ἕξεως. . . . . »	30
» Ι'. Περὶ ὕπνου, ἐνυπνίων καὶ ὕπνοβιότητος. . . »	35
» ΙΑ'. Περὶ διαλέκτου. . . . . »	39

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Λογική.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Περὶ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς Λογικῆς καὶ περὶ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων. . . »	44
---	----

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟΝ

Δοκιμαστικῆ.

ΚΕΦ. Α'. Περὶ ἀληθείας. . . . . »	46
» Β'. Περὶ τῶν πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἀληθείας μέσων, καὶ ἰδίως περὶ τοῦ κύρους τῆς συνειδήσεως. . . . . »	47
» Γ'. Περὶ τοῦ κύρους τῆς ἀντιλήψεως. . . »	50
» Δ'. Περὶ τοῦ κύρους τοῦ λόγου. . . . »	52
» Ε'. Περὶ βεβαιότητος, ἀμφιβολίας καὶ πιθανό- τητος. . . . . »	55

» ΣΤ'. Περὶ πίστεως.	Σελ. 56
» Ζ'. Περὶ σκεπτισμοῦ.	» 58

ΤΜΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Εύρετικὴ.

ΚΕΦ. Α'. Περὶ τῶν αἰτίων τῆς πλάνης, καὶ περὶ με- θόδου ἐν γένει.	» 60
» Β'. Περὶ εὐρέσεως τῆς ἀληθείας ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπον.	» 61
» Γ'. Περὶ εὐρέσεως τῆς ἀληθείας ὡς πρὸς τὸν κόσμον.	» 63
» Δ'. Περὶ εὐρέσεως τῆς ἀληθείας ὡς πρὸς τὸν Θεόν.	» 66

ΤΜΗΜΑ ΤΡΙΤΟΝ

Ἀποδεικτικὴ.

ΚΕΦ. Α'. Περὶ φύσεως, κατατάξεως καὶ πηγῶν τῶν ἐγνοιῶν.	» 67
» Β'. Περὶ κρίσεως.	» 68
» Γ'. Περὶ προτάσεως.	» 70
» Δ'. Περὶ διαιρέσεως καὶ ὀρισμοῦ.	» 72
» Ε'. Περὶ συλλογισμοῦ.	» 75

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Καλλολογία.

	Σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Καλλολογίας καὶ περὶ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων.	» 82
ΚΕΦ. Α΄. Περὶ τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ καλοῦ.	» 83
» Β΄. Περὶ τινῶν συγγενῶν πρὸς τὸ καλὸν ἐν- νοιῶν.	» 85
» Γ΄. Περὶ τῶν δυνάμεων δι' ὧν ἀντιλαμβάνο- μεθα τοῦ καλοῦ.	» 87
» Δ΄. Περὶ τῶν δυνάμεων δι' ὧν ποιῶμεν τὸ καλόν.	» 88
» Ε΄. Περὶ Καλλιτεχνίας.	» 90
» ΣΤ΄. Περὶ Ἀρχιτεκτονικῆς.	» 94
» Ζ΄. Περὶ Γλυπτικῆς.	» 96
» Η΄. Περὶ Ζωγραφίας.	» 98
» Θ΄. Περὶ Μουσικῆς.	» 100
» Ι΄. Περὶ Ποιήσεως.	» 102

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Θεοσοφία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Θεοσοφίας καὶ περὶ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῆς διαι- ρέσεων.	» 106
ΚΕΦ. Α΄. Περὶ ἐννοίας καὶ ὑπάρξεως Θεοῦ.	» 107

Σελ.

» Β'. Περὶ θείων προσόντων.	» 110
» Γ' καὶ Δ'. Περὶ δημιουργίας.	» 115
» Ε'. Περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς δημιουργίας.	» 119
» ΣΤ'. Περὶ ἀγαθοῦ.	» 121
» Ζ'. Περὶ κακοῦ.	» 124

ΒΙΒΛΙΟΝ Β'.

Θεωρία τῆς πράξεως ἢ Ἀγαθολογία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Ἀγαθολογίας καὶ περὶ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων.	» 133
---	-------

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ἠθική.

ΚΕΦ. Α'. Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Ἠθικῆς καὶ περὶ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων.	» 135
» Β'. Περὶ τῶν ἐλατηρίων τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων.	» 136
» Γ'. Περὶ ἠθικῆς ἐλευθερίας.	» 141
» Δ'. Περὶ ἠθικοῦ νόμου.	» 145
» Ε'. Περὶ φύσεως πνεύματος.	» 150
» ΣΤ'. Περὶ τῶν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς καθηκόντων.	» 155
» Ζ'. Περὶ παθῶν.	» 159

» Η΄. Περὶ τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους καθηκόντων.	» 163
» Θ΄. Περὶ τῶν πρὸς Θεὸν καθηκόντων	» 166
» Ι΄. Περὶ ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας.	» 169

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου καὶ τῶν ἐσωτερικῶν αὐ- τῆς διαιρέσεων.	» 173
---	-------

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟΝ

Ἰδιωτικὸν Δίκαιον.

ΚΕΦ. Α΄. Περὶ κοινωνίας.	» 177
» Β΄. Περὶ γάμου.	» 178
» Γ΄. Περὶ τινῶν ἄλλων ἐνδίκων προσωπικῶν σχέσεων.	» 182
» Δ΄. Περὶ ἰδιοκτησίας.	» 183
» Ε΄. Περὶ τῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς ἰδιοκτησίας.	» 186
» ΣΤ΄. Περὶ τῶν διαμελισμάτων τῆς ἰδιοκτησίας.	» 189
» Ζ΄. Περὶ συναλλαγμάτων.	» 191
» Η΄. Περὶ κληρονομιῶν.	» 193
» Θ΄. Περὶ παραγραφῆς.	» 196
» Ι΄. Περὶ ἐμπορικοῦ Δικαίου.	» 196

ΤΜΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Δημόσιον Δίκαιον.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τοῦ δημοσίου Δι- καίου καὶ περὶ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτοῦ διαιρέσεων.	» 198
ΚΕΦ. Α΄. Περὶ προσωπικῆς ἐλευθερίας.	» 200
» Β΄. Περὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος.	» 201
» Γ΄. Περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως.	» 205
» Δ΄. Περὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ περὶ κυ- ριαρχίας.	» 207
» Ε΄. Περὶ πολιτευμάτων.	» 212
» ΣΤ΄. Περὶ νομοθετικῆς ἀρχῆς.	» 217
» Ζ΄. Περὶ ἐκτελεστικῆς ἀρχῆς.	» 222
» Η΄. Περὶ διοικητικῆς ἐνεργείας.	» 225
» Θ΄. Περὶ δικαστικῆς ἀρχῆς.	» 227
» Ι΄. Περὶ ποινικοῦ Δικαίου.	» 230

ΤΜΗΜΑ ΤΡΙΤΟΝ

Διεθνὲς Δίκαιον.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τοῦ διεθνοῦς δι- καίου καὶ περὶ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτοῦ διαιρέσεων.	» 237
ΚΕΦ. Α΄. Περὶ τῶν δικαιωμάτων τῶν κρατῶν πρὸς ἄλληλα.	» 239
» Β΄. Περὶ συνθηκῶν καὶ ἀμοιβαίας τῶν κρατῶν ἀντιπροσωπείας.	» 245
» Γ΄. Περὶ τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου.	» 247

- » Δ'. Περὶ τοῦ δικαίου τῆς οὐδετερότητος. . . . » 249
 » Ε'. Περὶ καθολικῆς εἰρήνης. . . . » 251

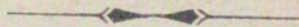

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας.

- ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Φιλοσοφίας
 τῆς ἱστορίας καὶ περὶ τῶν ἐσωτερικῶν
 αὐτῆς διαιρέσεων. . . . » 254
 ΚΕΦ. Α'. Περὶ ἱστορικοῦ νόμου. . . . » 255
 » Β'. Περὶ ἱστορικῆς μεθόδου. . . . » 258

ΙΑΤΡΙΚΑ

ΕΙΔΙΚΗ ΝΟΣΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ, υπό Α. Strümpell, καθηγητού διευθυντού της Ιατρικής κλινικής του εν Breslau Πανεπιστημίου. Έξελληνισθείσα εκ της τελευταίας 16ης εκδόσεως του Γερμανικού πρωτοτύπου υπό Α. Καλλιβακά και Θ. Βαρούνη, ύφηγητων Έθν. Παν. Μετ' εικόνων. Τόμοι 3. Έκδοσις 1908. Δρ. 50.—

ΕΠΙΤΟΜΗ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ, υπό Paul Lefert, καθηγ. Μετάφρ. Α. Καλλιβακά. Δρ. 4.—

ΕΠΙΤΟΜΗ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΘΟΛΟΓΙΑΣ, υπό Paul Lefert. Μετάφρ. Ν. Μακροδίου. Δρ. 4.—

ΕΠΙΤΟΜΗ ΦΑΡΜΑΚΟΛΟΓΙΑΣ, γραφεύσα υπό Άν. Καλλιβακά, Ιατρού. Σελ. 390. Δρ. 4.—

ΟΞΕΙΑΙ ΛΟΙΜΩΔΕΙΣ ΝΟΣΟΙ Α. Strümpell, μετάφρασις Α. Καλλιβακά. Δρ. 3.—

ΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ εν τῇ καθ' ἡμέραν πράξει, μετὰ πολλῶν ἐν τῷ κειμένῳ εικόνων υπό Γερ. Φωκά, καθηγητοῦ ἐν τῷ Έθν. Πανεπιστημίῳ, τόμοι 3 Δρ. 39.—

ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ, υπό Ε. Vialat και Ε. Jolyet καθηγητῶν, μετάφρασις Άλ. Γεωργιάδου Ιατροῦ, εικόνες 150 Δρ. 16.—

ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ υπό Ν. Καλλικούνη, καθηγητοῦ τῆς Θεραπευτικῆς καὶ Φαρμακολογίας ἐν τῷ Έθν. Πανεπιστημίῳ.

ΠΕΡΙ ΟΡΡΟΘΕΡΑΠΕΙΑΣ, υπό Ίω. Καραβία, ύφηγητοῦ τῆς Φαρμακολογίας κλπ. Δρ. 3.—

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ ΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗΣ υπό τοῦ Dr Villeroy, κατὰ μετάφρασιν Όρέστου Κυπριάδου, Ιατροῦ. Δρ. 5.—

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ ΦΑΡΜΑΚΟΛΟΓΙΑΣ καὶ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗΣ υπό Henri Durand. Μετάφρασις Α. Καλλιβακά, Δρ. 5.—

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΝΟΣΟΛΟΓΙΑΣ υπό Dr. Villeroy, μετάφρασις Χρ. Μοσχονησιου, Ιατροῦ. Δρ. 5.—

100 ΔΡ. ΒΙΒΛΙΑ ΑΓΟΡΑΖΕΤΕ 5 ΔΡ. ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΠΛΗΡΟΝΤΕΣ 5 ΔΡ. ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ

ΠΛΗΡΗΣ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ἐφημεροσμένη, υπό Gaston Lyon. Μετάφρασθείσα εκ της τελευταίας εκδόσεως υπό Ι. Καραβία, Ι. Παπαβασιλείου, Ι. Άβάζου και Α. Καλλιβακά Ιατρῶν. Τόμ. 2, σελ. 2000 Δρ. 30.—

ΑΦΡΟΔΙΣΙΑ ΝΟΣΗΜΑΤΑ, υπό Edmond Lesser καθηγητοῦ τῆς Συφιλοδογίας ἐν Βερολίνω. Μετάφρασις εκ της τελευταίας εκδόσεως υπό Σ. Ζωγραφίδου και Α. Γεωργιάδου Δρ. 8.—

ΕΠΙΤΟΜΗ ΑΝΑΤΟΜΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ γραφεύσα ἐπὶ τῇ βίσει τοῦ συγγράμματος τοῦ καθηγητοῦ Λουκά Παπαϊωάννου υπό Άλεξ. Γεωργιάδου, Ιατροῦ. Δρ. 10.—

ΕΠΙΤΟΜΗ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΘΟΛΟΓΙΑΣ, ἥτοι περὶ αἰτίων, ανατομικῶν ἀλλοιώσεων κ.τ.λ. γραφεύσα υπό Μεν. Σακορφαίου Δρ. 16.—

ΣΥΣΤΗΜΑ ΙΑΤΡΟΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ πρὸς χρῆσιν τῶν τε Ίατρῶν και Νομικῶν υπό Α. Καλλιβακά Ιατροῦ, ύφηγητοῦ κτλ. και Δ. Ποταμιάνου, ἐφέτου κτλ. Δρ. 4.—

ΕΓΚΟΛΠΙΟΝ ΟΔΟΝΤΟ-ΙΑΤΡΙΚΗΣ πρὸς χρῆσιν τῶν Ιατρῶν και ὀδογτοιστῶν, υπό Α. Pretterge, μετάφρ. Α. Καλλιβακά Δρ. 2.—

ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΠΑΙΔΩΝ υπό Ε. Weill, καθηγητοῦ τῆς Κλινικῆς τῶν Παιδῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Lyon, μετάφρασθέντα εκ της τελευταίας Γαλλικῆς εκδόσεως υπό Α. Καλλιβακά, μετὰ πολλῶν εικόνων.

ΜΑΙΕΥΤΙΚΗ υπό L. Dubrisay, πρῶην ἀρχιάτρου τῆς Μαιευτικῆς κλινικῆς τῶν Σχολῶν τῶν Παρισίων και G. Jesuini ἐκτάκτου καθηγητοῦ τῆς Μαιευτικῆς ἐν τῇ Σχολ. Παρισίων. Μετάφρασθείσα εκ της τελευταίας Γαλλικῆς εκδόσεως υπό Α. Καλλιβακά Ια ύφηγητοῦ κτλ. μετὰ πολλῶν εικόνων.

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚ. ΧΗΜΕ υπό Γ. Γαρουφαλίδου. Δρ.

ΛΑΪΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΦΕΞΗ

ΦΘΙΣΙΣ. Ἡ φθίσις εἶνε μεταδοτική. Ἡ φυματίωσις και ὁ ἀλκοολισμός. Πῶς δύνатаί τις νὰ ἀποφύγῃ τὴν φθίσιν. Θεραπεία.

ΡΕΥΜΑΤΙΣΜΟΙ. Όξυς ἀρθρικός ρευματισμός. Χρόνιος ρευματισμός. Μυϊκός ρευματισμός. Ἐπιπλοκαί. Θεραπεία.

ΑΨΥΠΝΙΑ. Νευρική ἀϋπνία. Ἄϋπνια νευρασθενικῶν. Ὑπνωτικά τινα φάρμακα. Θεραπεία.

ΔΥΣΚΟΙΛΙΟΤΗΣ. Μορφαί τῆς δυσκοιλιοτήτος. Κίνδυνος και συνέπειαι. Θεραπεία.

ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΚΑΡΔΙΑΣ. Περικαρδίτις. Μυοκαρδίτις. Ἀθηρωμάτωσις. Παλμοί. Θεραπεία.

ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΑΙΜΑΤΟΣ (Ἀναιμία, Χλώρωσις κτλ.) Θεραπεία.

ΝΕΥΡΙΚΑ ΝΟΣΗΜΑΤΑ. Νοσήματα τῶν νεύρων. Παράλυσις Σπασμοί. Νευραλγίαί. Ἀναισθησίαί. Συνολκαί. Θεραπεία.

ΒΛΕΝΝΟΡΡΟΙΑ. Ἡ βλεννόρροια εἰς τὸν ἄνδρα και εἰς τὴν γυναῖκα. Ἐπιπλοκαί. Θεραπεία.

ΣΥΦΙΛΙΣ. Πῶς μεταδίδεται. Τὸ σκληρὸν ἔλκος. Β' περίοδος. Γ' περίοδος. Στοματίτις. Θεραπεία.

ΑΥΝΑΝΙΣΜΟΣ. Αἷτια. Μέσα Θεραπείας. Ἀνάλογα νοσήματα.

ΑΝΙΚΑΝΟΤΗΣ. Ἀνικανότης ψυχολογική. Ἀνικανότης ἐκ καταχρήσεων. Θεραπεία.

ΝΕΥΡΑΣΘΕΝΕΙΑ. Ἱστορία. Συμπτώματα. Ἐξέλιξις. Θεραπεία.

ΔΙΦΘΕΡΙΤΙΣ. Συμπτώματα. Μεταδοτικότης. Θεραπεία.

ΙΜΦΛΟΥΕΝΤΖΑ. Συμπτώματα Αἷτια. Διαρεία. Ἐπιπλοκα Θεραπεία. Προφύλαξις

ΝΟΣΗΜΑΤΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ. Β σμός. Λευκόρροια. Κολπίτις. Ἐμμηνια. Μητροτις. Θεραπεία

Ο ΓΑΜΟΣ. (Συζυγική ἰγ. εὐνή) συζυγικαί σχέσεις. Ἰατρικὴ τῆς ἐγκύου γυναίκος. Περί στρώσεως. Αἱμόμικτοι γάμοι κτλ.

Ἡ θεραπεία τῆς ψυμμοσφ

Α. Χαραμῆ, Ιατροῦ Κίνδυνος και προφύλαξις

ἀφροδισίων παθῶν υπό Α. παδόρου, Ιατροῦ

Ὁ ἀλκοολισμός υπό τοῦ δόκ

Legrain Δεπ. 70

ΕΚΑΣΤΟΝ ΤΙΜΑΤΑΙ ΛΕΠΤΑ 50

ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΦΕΞΗ

ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ (ΤΟ ΧΑΝΙ ΤΗΣ ΓΡΑΒΙΑΣ) Χ. Ἀννίνου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ Ο ΣΚΕΡΑΕΜΠΗΣ, Η. Οἰκονομοπούλ.

Η ΟΛΟΚΑΥΤΩΣΙΣ ΤΟΥ ΑΡΚΑΔΙΟΥ υπό Ι. Κονδυλάκη.

Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ υπό Γ. Τσοκοπούλου.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΦΛΕΣΣΑ υπό Ι. Πετρουνάκου.

Η ΑΛΩΣΙΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΥΠΟ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ. ΟΙ τρεῖς Πύργοι κτλ. υπό Π. Δημητράκοπούλου

Ο ΚΑΤΣΑΝΤΩΝΗΣ υπό Χρ. Χρηστοβασιλή.

ΤΕ ΤΙΜΟΛΟΓΙΟΝ ΜΑΣ ΔΩΡΕΑΝ

Η ΑΛΩΣΙΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΥΠΟ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ Γ. Φραγκοῦδη.

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΑΛΒΑΝΩΝ ΕΝ ΝΑΥΠΑΓΙΩ Γ. Ἀντωνοπούλ.

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΕΚ ΤΗΣ ΕΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1878 υπό Ἰδομενέως Στρατηγοπούλου.

Η ΕΝΔΟΣΟΣ ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΠΕΤΡΑΣ υπό Ἀνδρέου Στράτου.

ΟΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΚΤΟΝΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ υπό Ε. Εὔστρατιδου

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ υπό Γ. Τσοκοπούλου.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΙΑΟΥΛΗΣ υπό Γ. Τσοκοπούλου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

005400027786

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΕΞΗ ΑΕ

ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΦΕΞΗ

Ο Γερω-Μαρτέν (Κορμών-Γκρανζέ) δρ. 1.20
Τόσκα, (Σαρδού) δράμα εις πράξεις 4 > 1.—
Οί Βρυκόλακες, (Ίφεν) δράμα, πράξ. 3 > 1.—
Η λύρα του Γέρω-Νικόλα. (Κόκκου) > 0.80
Ο μακαρίτης Τουρινέλ, (Μπισών) > 1.—
Η Τιμή, (Σούδεμαν) δράμα, πράξ. 3 > 1.20
Πατρίς, (Σαρδού) δράμα, πράξεις 5 > 1.20
Η Καραντίνα, (Ν. Λάσκαρη) κωμωδία > 1.20
Αϊ Δύο Όρφαναί. (Δ' Έννερ) δράμα > 1.20
Κωμωδία μονόπρακτοι (Ν. Λάσκαρη) > 1.20
Αλκάδης της Θαλαμέας, (Καλδεράν) > 1.—
Ο Άγαπητικός της Βοσκοπούλας, > 1.20
Νά τὸ λέμε; (Λαμπίς) κωμωδία > 1.—
Μονόλογοι Καλαποθάκη, Λάσκαρη κλ. > 0.80
Οί δύο Λοχίαι, (Δοβιννί) δράμα > 1.20
Η Στριγγλα, (Ν. Άντωνοπούλου) > 0.80
Οί ἄτιμοι, (Ροβεττά) δράμα, πράξεις 3 > 0.80
Ο Καλετάν Γιακουμής, (Κόκκου) > 1.20
Η Φαιδώρα, (Σαρδού) δράμα, πρ. 4 > 1.20
Η Γκόλφω, (Περεσιάδου) δράμ. ειδυλ. > 1.20
Μαλλιά Κουβάρια (Λάσκαρη) κωμωδ. > 1.40
Ο Σταυρός, (Ι. Νικολάρα) δράμα > 0.60
Χαίδω, (Π. Μελισσιώτου) δρ. ειδ. > 0.80
Εία του Καρόλου, (Μπραντὸν) > 1.—
Αμβρός μας, (Λάσκ.-Γιαννουκάκη) > 1.20
Παλός έρωτευμένος, (Λάσκαρη) > 0.60
Πινιόλ χωρίς νά θέλη, κωμωδ. > 1.40
Μήδεια, (Σουβορίν) δράμα, πρ. 4 > 1.20
Λαμπαδοδρομία, (Έρβιέ) δράμα > 1.20
Αωτος Θρίσμβος, (Ζιακόζα) μῦθος > 0.60
Σπίτι της Κούκλας, (Ίφεν) > 1.40
Υιός της νυκτός, (Σεζορν) δράμα > 1.20
Λουλα ή Γαλαξειδιώτισσα, ειδ. > 0.80
Χελλά, (Π. Δημητρακοπούλου) > 1.20
Γακωβίται, (Κοππέ) δράμα, πρ. 5 > 1.—
Ελεημοσύνης, (Ίω. Βουλοδήμου) > 1.—
Ράπτης τών Κυριών, (Φεϋδὼ) > 1.20
Ὡ τή Γῆ 'ς τὸν Οὐρανό, (Δημητρ.) > 1.20
Κωμωδία, (Λάσκαρη), σειρά δευτέρα > 1.—
Γ Λοκαντιέρα, (Γκολδόνι) κωμωδία > 1.40
Δὸν Κιχώτης, κωμωδία > 1.40
Μπάριπα-Λινάρδος, (Κόκκου) > 1.—
Ὁ Στοιχειό, (Καλδεράν) δράμα > 1.—
Οί Ἰπῶται της Ὀμίχλης, δράμα > 1.40
Άγαθόπουλος ὁ Ξηροχωρίτης, (Μολ.) > 0.80
Γιὰ τὴν τιμή, (Χρηστοβασίλη) δράμα > 1.—
Κρηφόρος Φωκάς, (Π. Ζάννου) τραγ. > 1.20
Η Χήρα, (Μεϊλάν-Άλεβύ) κωμωδία > 1.—
Δραμάτια, (Λάσκ.) «Νά με ζηλεύς» κλ. > 1.—

100 ΔΡ. ΒΙΒΛΙΑ ΔΥΝΑΣΘΕ Ν' ΑΓΟΡΑΣΗΤΕ ΠΛΗΡΩΝΟΝΤΕΣ 5 ΔΡ. ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ

Τὸ Μπαλόνι, (Δάργλεϋ—Φέν) κωμωδ. > 1.20
Ταρτούφος, (Μολιέρου) κωμωδία > 1.20
Πίκ-Νίκ, (Ν. Λάσκαρη—Γ. Πώπ) κωμ. > 1.20
Πολιτικός Άνεμόμυλος, (Γκοντινέ) > 0.60
Γένος και καρδιά, (Π. Ζάννου) δράμα > 0.80
Ο μνηστήρ της Άρχοντούλας, > 0.80
Ίωσίας ὁ Άκτοφύλαξ, δράμα > 1.20
Γουλιέλμος ὁ ἀχθοφόρος, δράμα > 1.20
Ο ἠθοποιός Κήν, (Δουμά) δράμα > 1.40
Ο Μίδας και ὁ κουρεϋς του, (Λάσκ.) > 0.80
Όνειρον έαρινής πρωίας, (Δ' Άνούν.) > 0.60
Άρχοντοχωριάτης (Μολιέρου) κωμ. > 1.—
Ο Χορός του Ζαλόγγου, (Περεσιάδ.) > 1.20
Σεβέρος Τορέλλης, (Κοππέ) δράμα > 1.—
Τὸ ξένο ψωμί, (Τουργένιεφ) δράμα > 1.—
Σκλάβα, (Σ. Περεσιάδου) δράμα, πρ. 4 > 1.—
Κωμωδία, (Π. Ζάννου) > 1.20
Ἐλισσάβετ, (Γιακομέττη) δράμα, π. 5 > 1.20
Νόρμα, (Δορμεβίλ) τραγωδία, πρ. 5 > 1.40
Ο μαρκήσιος Πριολά, (Λαβεδάν) > 1.20
Πάτερ ἡμῶν, (Κοππέ) δράμα, πρ. 1 > 0.40
Ἐσμέ, (Περεσιάδου) δραματ. ειδύλ. > 1.—
Η Ἐξωσις του Ὀθωνος, (Δημητρ.) > 1.—
Οί μετανάσται, (Άρνιότου) δράμα > 1.—
Γαλάτεια, (Σ. Βασιλειάδου) δράμα > 0.70
Κωνστ. Παλαιολόγος, (Ζαμπελιού) > 0.60
Η Ψυχοκόρη, (Ι. Βοτσάρη) δραμ. ειδ. > 1.20
Μερόπη, (Δ. Βερναρδάκη) τραγωδία > 0.70
Κυρία με τὰς Καμελίας, (Α. Δουμά) > 1.40
Σκύλλα, (Σ. Βασιλειάδου) δράμα > 0.70
Γύπαρις, (Κ. Σάθα) κωμωδοτραγωδία > 3.20
Στάθης, (Σάθα) κρητική κωμωδία > 2.50
Ἑλληνικ. Θέατρον, κωμωδία «Ο θάνατος του Περικλέους» Δ. Κορομηλά—«Υπό έχεμύθειαν» Ν. Λάσκαρη.—«Ζητείται υπηρέτης» Χ. Άννίνου.—«Τὸ ἀνδρείκειλον» Δ. Καμπούρογλου.—«Η διαθήκη του θελου μου» Μ. Γιαννουκάκη.—«Ἐνοιαζεται» Λάσκαρη—Δημητρακοπούλου.—«Εἰς ἀναζητήσιν δραματικού συγγραφέως» Π. Ἀξιώτου. δρ. 2.50
Κωμωδία μονόπρακτοι (Ν. Λάσκαρη) «Τὸ κωκαλάκι της νυκτερίδας»—«Ο Μύλος της ξοιδος»—«Η πώλησις της Ἀθηνᾶς»—«Η ἐξ Ἀδων παραγγελία»—«Η παληογλωσσα» — «Η Ἐλενίτσα της ὁδοῦ Ἀγγέμου» δρ. 1.50
Κωμωδία μονόπρακτοι Α. Πίστη. «Θ' αὐτοχειριασθῶ».—«Ἄστε ντοῦα οὔ».—«Νυκτερινὰ συνεντεύξεις».—«Γιάντες».—«Βέβαια, βέβαια».—«Σὲ μιὰ ταράτσα».—«Ποῦ ξεύρεις πὼς ἔχω ντολμάδες».—«Δημοκρασία» δρ. 1.70
Κρητικόν Θέατρον, ὑπὸ Κ. Σάθα δρ. 3.50
Ἐρωφίλη, τραγ. Γ. Χορτάση ὑπὸ Σάθα δρ. 3.50

ΜΕΛΟΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΦΕΞΗ

ΚΑΒΑΛΛΕΡΙΑ ΡΟΥΣΤΙΚΑΝΑ Mascagni
ΥΠΝΟΒΑΤΙΣ Sonambula Bellini
ΠΑΛΗΑΤΣΟΙ Leoncavallo — ΤΟΣΚΑ Puccini
ΜΑΝὸΝ ΔΕΣΚΩ Puccini — ΚΑΡΜΕΝ Bizet
ΤΡΑΒΙΑΤΑ Verdi — ΜΠΟΕΜ Puccini
ΦΡΑ ΑΙΑΒΟΛΟΣ Auher — ΝΟΡΜΑ Bellini
ΜΕΦΙΣΤΟΦΕΛΗΣ Boito — ΕΡΝΑΝΗΣ Verdi
Ο ΥΠΟΨΗΦΙΟΣ ΒΟΥΛΕΥΤΗΣ Σ. Ξύνδα.
Η ΜΑΡΙΣΣΑ Δ. Λαυράγκα, Η ΚΥΡΑ ΦΡΟΣΥΝΗ
ΚΑΙ Ο ΑΛΗ ΠΑ... Π. Καρρόε
Ο ΡΙΓΟΛΕΤΤΟΣ... ΑΟΥΣΤ Gounod

ΔΥΟ ΑΔΕΛΦΙΑ Δ. Λαυράγκα
Η ΕΥΝΟΟΥΜΕΝΗ (La Favorita) Donizetti
Ο ΚΟΥΡΕΥΣ ΤΗΣ ΣΕΒΙΛΛΗΣ Rossini.
ΔΟΥΚΙΑ ΤΟΥ ΛΑΜΜΕΡΜΟΥΡ Donizetti
ΜΑΡΚΟΣ ΒΟΤΣΑΡΗΣ Π. Καρρόε
Ο ΚΡΙΣΤΙΝΟΣ ΚΑΙ Η ΚΟΥΜΠΑΡΑ Ricci
ΟΙ ΓΑΜΟΙ ΤΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΣ (Les noces de A. I. DA Verdi [Jeannette) Massé
Ο ΡΑΨΩΔΟΣ (il Trovatore) Verdi
ΧΟΡΟΣ ΠΡΟΣΩΠΙΟΦΟΡΩΝ (Un ballo in ma- MIPEΛΛΑ (Mireille) Gounod [schera) Verdi.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Θόμψον 'Αρ. —Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἐπιστήμην. Μετάφρασις ὑπὸ Α. Δ. Σίδερη.	Δρ.	25.—
'Ινζενιέρος Ζ. —Ἡ ὑπόκρισις εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς. Μετάφρασις ὑπὸ Α. Λαλεζίου.	»	20.—
Καῆρη Θ. —Φιλοσοφικά.	»	20.—
Καῖροντ Γ. —Ἡ φιλοσοφία τῆς Θρησκείας. Μετά- φρασις ὑπὸ Π. Γρατσιάτου.	»	24.—
Καούτσυ Κ. —Οἰκονομικὲς Θεωρίαι τοῦ Κάρλ Μάρξ. Μετάφρασις ὑπὸ Π. Πουλιπούλου.	»	40.—
Κάρλαϋλ. —Οἱ Ἡρώες.	»	35.—
Κορδάτου Γ. —Ἀρχαῖες Θρησκείαι καὶ Χριστια- νισμός.	»	30.—
Κορδάτου Γ. —Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλ- ληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821.	»	25.—
Κουγέτ Σπ. —Ἡ Ἰδέα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐ- θνῶν παρὰ τοῖς Ἕλλησι.	»	60.—
Κουγέτ Σπ. —Ἡ βία καὶ ἡ βίασις τῆς ἐ- λευθερίας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας. Μετάφρασις ὑπὸ Α. Λαλεζίου.	»	24.—
Κουγέτ Σπ. —Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπο- λύσεως. Μετάφρασις ὑπὸ Α. Λαλεζίου.	»	35.—
Κουγέτ Σπ. —Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπο- λύσεως καὶ ὑπνωτισμός.	»	25.—
Κουγέτ Σπ. —Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπο- λύσεως καὶ ὑπνωτισμός. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπολύσεως καὶ ὑπνωτισμός. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπολύσεως καὶ ὑπνωτισμός.	»	125.—
Κουγέτ Σπ. —Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπο- λύσεως καὶ ὑπνωτισμός. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπολύσεως καὶ ὑπνωτισμός. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπολύσεως καὶ ὑπνωτισμός.	»	50.—
Κουγέτ Σπ. —Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπο- λύσεως καὶ ὑπνωτισμός. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπολύσεως καὶ ὑπνωτισμός. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπολύσεως καὶ ὑπνωτισμός.	»	32.—
Κουγέτ Σπ. —Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπο- λύσεως καὶ ὑπνωτισμός. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπολύσεως καὶ ὑπνωτισμός. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπολύσεως καὶ ὑπνωτισμός.	»	24.—
Κουγέτ Σπ. —Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπο- λύσεως καὶ ὑπνωτισμός. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπολύσεως καὶ ὑπνωτισμός. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπολύσεως καὶ ὑπνωτισμός.	»	50.—
Κουγέτ Σπ. —Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπο- λύσεως καὶ ὑπνωτισμός. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπολύσεως καὶ ὑπνωτισμός. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπολύσεως καὶ ὑπνωτισμός.	»	25.—
Μπουχάριν Ν. —Θεωρία τοῦ Ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ Μετάφρασις ὑπὸ Π. Ὀρφανοῦ. Τόμοι 2.	»	90.—
Μπούχγερ: —Ὁ Δαρβινισμός. Μετάφρασις ὑπὸ Α. Φαρμακοπούλου	»	20.—

ΕΥΚΟΛΙΑΙ ΠΛΗΡΩΜΗΣ ΔΙΑ ΜΗΝΙΑΙΩΝ ΔΟΣΕΩΝ
ΖΗΤΗΣΑΤΕ ΤΙΜΟΚΑΤΑΛΟΓΟΝ ΔΩΡΕΑΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Μπόγνερ: — <i>Δύναμις και ὕλη.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Α. Φαρμακοπούλου	Δρ.	40.—
Νίτσε Φρ. — <i>Ἡ γέννησις τῆς τραγωδίας.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Ν. Καζαντζάκη.	»	30.—
Νίτσε Φρ. — <i>Τάδε ἔφη Ζαρατούστρας.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Α. Κουκούλα.	»	50.—
Νίττι Φρ. — <i>Μπολσεβικισμός, Φασισμός και Δημοκρατία.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Ἀλιβιζάτου.	»	40.—
Νορντάου Μάξ. — <i>Τὰ κατὰ συνδήκην ψεύδη.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Κ. Παπαλεξάνδρου.	»	40.—
Νορντάου Μάξ. — <i>Ψυχολογικά Παράδοξα.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Ν. Κουντουριώτου	»	15.—
Νορντάου Μάξ. — <i>Ψυχολογική Φυσιολογία τῆς Μεγαλοφυΐας και Ἰδιοφυΐας.</i> Μετ. Α. Παλαμᾶ.	»	16.—
Ντανβέλ. — <i>Ἡ Ψυχολογία τοῦ ἔρωτος.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Χ. Δαραλέξη	»	15.—
Ντεμπάϋ Α. — <i>Υγιεινή και φυσιολογία τοῦ γάμου.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Τ. Καρδαρά.	»	20.—
Ντεμπάϋ Α. — <i>Υγιεινή τῶν ἡδονῶν και τέρψεων.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Γρ. Εὐαγγελίδου.	»	15.—
Παιγιώ Γ. — <i>Ἡ Κατάκτηση τῆς εὐτυχίας.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Ι. Βαχαβιόλου.	»	50.—
Πάτερ Β. — <i>Ἡ ἐποχή τῆς ἀναγεννήσεως.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Ι. Καρζῆ	»	20.—
Πλεχάνωφ Γ. — <i>Ἀναρχισμός και Σοσιαλισμός.</i>	»	30.—
Ποανκαρὲ Ἐρρ. — <i>Ἐπιστήμη και ὑπόθεσις.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Π. Ζερβοῦ.	»	35.—
Πώλχαν Φρ. — <i>Ἡ ἠθικὴ τῆς εἰρωνείας.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Χ. Δαραλέξη.	»	30.—
Ραιτσενστάϊν — <i>Ὁ Ἔρως διὰ τῶν αἰώνων.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Ν. Δαλεζίου.	»	20.—
Ρενάν Ἐρρ. — <i>Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Γ. Βουτσινᾶ. Τόμοι 2.	»	50.—
Ρενάν Ἐρρ. — <i>Οἱ Ἀπόστολοι.</i> Μετ. Μπ. Ἀννίνου.	»	40.—
Ρενάν Ἐρρ. — <i>Ὁ Βίος τοῦ Ἰησοῦ.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Αρ. Καμπάνη.	»	
Ριμπὼ Γ. — <i>Αἱ ἀσθένειαι τῆς προσωπικότητος.</i> Μετάφρασις ὑπὸ Π. Ψηλορείτη.	»	

ΕΥΚΟΛΙΑΙ ΠΛΗΡΩΜΗΣ ΔΙΑ ΜΗΝΙΑΙΩΝ ΔΟ
ΖΗΤΗΣΑΤΕ ΤΙΜΟΚΑΤΑΛΟΓΟΝ ΔΩΡ